मुण्डलोपनिषत्.

संपादकः

चिंतामण गंगाधर भानु, बी. ए.

प्रकाशक,

दामोदर सांवळाराम आणि मंडळी,

प्रिंटर्स, पन्छिशर्स, एजंट्स् इत्यादि, ठाकुरद्वार-मुंबई.

सन् १९१३ इ.

2033

बाा पुस्तकासंबंघानें सर्व हक प्रकाशकांनीं आपणाकडे राखून ठेबिल आहेत.

हैं पुस्तक रा० दामोदर सांवळाराम यदे यांनीं नं० ४३४ ठाकुरद्वार रोड-मुंबई, येथें 'इंदुमकाश' छापलान्यांत छापून प्रसिद्ध केले.

Man

किंमत १॥ रुपया.

ि।41:25 155 F3 101982 अनुक्रमणिका.

्विषय.						āā.
प्रस्ताव ना	•••	• • •	• • •	•••		ý-E
शांकरभाष्यसमेत	π)			•••	•••	1 6
मुंडकोपानिषत्	}	••••	• • •	•••	••••	9
भाषांतर.	. J		e Kalanda in sa			•
संपादकाचें विव	रण	•••	• • •		-z. • • • ₀₀ ,	920
उपसंहार सूचीपत्र	•••	•••	•••	•••		993
	•••	•••	•••	•,••	•••	२१९

मुंडक उपनिषद हें अथर्वणवेदांतील आहे असे श्रीमच्छंकराचार्यानी आपल्या प्रस्तावनेत सांगितले आहे. अथर्वणवेदांत अनेक उपनिषदें आहेत. अथर्वपरि-शिष्टांत महटलें आहे कीं, ब्रह्मवेदाचीं, अथर्वणाचीं, अष्टावीस उपनिषदें आहेत. मुण्ड, प्रश्न, ब्रह्मविद्या, अथर्वशिखा, नलबिंदु, ब्रह्मविंदु, इत्यादि पांच बिंदु, तापिनी, नारायण, इत्यादि उपनिषदें अथर्वणवेदांतील होत.

या उपनिषदांत तीन मुण्डके आणि प्रत्येक मुण्डकांत दोन दोन खण्डे या प्रमाण सहा खण्डें झालीं आहेत. प्रथमखंडांत परा आणि अपरा या दोन विद्यांचीं स्वरूपें सांगितलीं आहेत. या खंडाचा सारांश असा; जगताच्या आरंभी बहादेवाची उत्पत्ति झाली. या ज्येष्ठ देवानें प्रकृत ब्रह्मविद्येचा संप्रदाय प्रथम सुद्ध केला. कांहीं गुरुशिष्यांच्या पिढ्या झाल्या नंतर पुढें शौनक नामक एक ऋषि आंगिरस नांवाच्या गुरुकडे गेळा आणि तत्त्वबुभुत्सेनें (तत्त्व जाणण्याच्या इच्छेनें) प्रश्न विचारता झाला कीं, असे कोणतें ज्ञान आहे, की जे प्राप्त करून घेतलें असतां सर्व विश्वाचें निश्चित ज्ञानविज्ञान होतें. तेव्हां अंगिरसानें उत्तर दिलें कीं, परा आणि अपरा अशा दोन बेय विद्या आहेत, त्यांपैकीं, अपरा ही विद्या जी ज्ञानें देते ती समजून घेऊन त्यांचा संग्रह करावयाचा आणि नंतर परविद्येंन सांगितलेली वस्तु यथार्थ समजून घेऊन तिच्या साहाय्यानें शास्त्रांतील सिद्धांतांस एक स्वरूप द्यावयाचें. हें स्वरूप पूर्ण समजलें म्हणजे त्याच्या योगें सर्व वस्तूचें ज्ञान होतें. अपर-धी (खालच्या प्रकारची बुद्धि) अपरिविधेचें ज्ञान करून देते. उपनयन झालेल्या सर्व मनुष्यजीवांस अपर-धी असते, पण पर-धीं मात्र विद्वान् परमहंस संन्याशांस प्राप्त होते. अपराविदाेचे विषय ऋग्वेदादि चारी वेद आणि वेदांची सहा अंगें हे होत. अपरिवयेंत सर्व व्यावहारिक शास्त्रांचें व व्यावहारिक कर्मांचें ज्ञान होतें. पण या उपनिषदांत व आचा-र्यांच्या भाष्यांत कर्मकांडाचा, कर्म करण्याच्या अधिकाराचा, कर्मफलाचा इत्यादि कर्मागिवचार मात्र केले आहेत. परिविद्यचा विषय ब्रह्मज्ञान हा आहे, अपरिविद्येने कर्मविषय समजून दिल्यानंतर ती कर्म करण्याची प्रेरणा करिते आणि यथासांग कर्म झाल्यानंतर फलप्राप्ति होते. अशीत् येथें कर्म करण्याचे श्रम, प्रमाद होण्याचा संभव असून पुनः कर्मज्ञान, कर्मानुष्ठान, व कर्मफल यांत पुष्कळच कालांतर असते. परविवेची मात्र गोष्ट तशी नाहीं. येथें यथार्थ ज्ञान झाल्याबरोबर पूर्ण आनंद होऊन पुरुषार्थ सिद्ध होतो. असा पर आणि अपरविद्येत मोठा विशेष आहे. तसेच व्याव-हारिक ज्ञान व व्यावहारिक कर्म समजून देणारी बुद्धि ही ट्रिय विषय मात्र पाहणारी असून ती वासना व अभिमान यांनी उपहित असते. परबुद्धि ब्रह्मस्वरूप समजून

· 通用 不是不知 其不是 不 一道 以 為於 福州 高灣 通道 · 其前 沙里

देते; कारण ती उपाधिश्र्न्य असल्यामुळें निर्मेळ असते, चिद्र्प असते व चिद्र्पाला चिद्र्प समजते. तात्पर्य, चिद्र्प पाहणारी ती परा घी व दश्यविषय पाहणारी अपरा घी असा या मुद्धिद्वयांत विशेष आहे.

ब्रह्म ही वस्तु इंदियावयवांस गोचर नाहीं व इंदियावयवयुक्तही नाही. म्हणून ही वस्तु कार्यकारणातीत, अनायनंत, एकरसात्मक असून निरिनराळ्या स्वरूपांनी जीवांस स्वाधिकाराप्रमाणें प्रकट होणारी, देश-काल-वस्तु-गत-परिच्छेद-शून्य, अत्यंत सूक्ष्मरूप आणि कारण नसून कारणरूपानें विवर्त पावविणारी आहे. सारांश, परमार्थतः ती एक असून उपाधींमुळें ती अनेकरूप भासते. म्हणून ब्रह्मवस्तूचें ज्ञान आले असतां तिच्या सत्तेनें भासणाऱ्या अनंत विवर्तांचें ज्ञान तिच्या सामर्थ्यांनें होऊन जीवाला सर्वज्ञत्व आणि सर्ववेदात प्राप्त होतें.

बीजाला जलाचें साहाय्य झालें म्हणजे तें पुगतें, त्यांत्न एक अन्याकृत अंकुर उत्यन्न होतों, खाचा पुढें छहान मोठा दृक्ष होतों आणि शेवटीं गोडसें फल येतें. खाप्रमाणें ब्रह्माला मायेचें सानिष्य झालें म्हणजे अन्याकृत अन्नाची (मूल प्रकृतीची) उत्पत्ति होते. या अन्नाला कियाशक्ति आणि ज्ञानशक्ति अशी एक शाखा, आणि पंचमहाभूतांच्या तन्मात्रांची दुसरी शाखा, अशा दोन शाखा उत्पन्न होतात. या दोन शाखांचा संयोग झाला, म्हणजे ज्ञानक्रियाशक्तींचा पंचमहाभूतांवर संस्कार झाला, म्हणजे अनेक भुवनांची उत्पत्ति होते आणि या भुवनांत राहणारे प्राणी-पाधिक अनंत जीव अनंत कर्में करितात. खा कर्मीस अनंत प्रकारचीं फळें प्राप्त होतात. मायेशीं ब्रह्माचा संयोग झाल्याबरोबर शबलब्रह्मा, हिरण्यगर्भ, विराद् या क्रमानें स्ट्रीची उत्पत्ति होते आणि ब्रह्ममायेचें लग्न लागल्याबरोबर व्यवहारालां प्रारंभ होतो. परमार्थीत प्रारंभ नाहीं; तेव्हां येथें दिसणारा प्रारंभ व स्ट्रीची उत्पत्ति व्यावहारिकच होत.

दुसऱ्या खंडांत अपरिवयेनें सांगितलेले विहित आणि अविहित कर्माचा इष्टानिष्ट विपाक, कर्मापासून होणाऱ्या फलांचें अनिस्यत्व आणि दुःखदातृत्व इस्यादि लक्षणे सांगृन कर्माचें गौणत्व सिद्ध केलें आहे. जीवांनीं जगण्यासाठीं व इष्ट फलांच्या सिद्धी-साठीं कर्म केलेंच पाहिजें. तसेंच, गुणकर्मानुसार जीं निस्य कर्में विहित म्हणून सांगितलीं आहेत, सांचेंही अनुष्ठान यथासांग केलें पाहिजे. काम्यकर्मानें जीव कांहीं काल जगतो आणि वेदविहित काम्यकर्मानें नियमित कालपर्येत स्वर्गप्राप्ति होते. केवल निस्यकर्मानें म्हणजे निष्कामकर्मानें अथवा ईश्वरापितकर्मानें चित्तशुद्धि होते. उपासना-पूर्वक नित्य कर्म केलें तर मात्र हिरण्यगर्भलोकीं अमरत्व प्राप्त होतें. पण तेंद्दी कल्य-पर्यत मात्र टिक्णारें असतें. शिवाय या सर्व कर्मीत आयासही पुष्कळ असतात. सारांश, हा सर्व कर्म-प्रपंच अनित्यसुखानें व निस्य आयासानें परिपूर्ण भरला आहे. हें पाहून निस्यस्वरूपी जीवाला संसाराचा व स्यांतील कर्माचा अस्यंत वीट येतो.

लागलींच तो नित्यस्वरूप सांगणाऱ्या अधिकाऱ्याला शरण जातो आणि त्या पासून जानोपदेश करून घेऊन पुरुषार्थ साध्य करितो. आपलें स्वरूप समजण्यासाठी गुरूला अवस्य शरण गेलें पाहिजे. कारण भिन्न श्रुति एकच सत्य भिन्नप्रकारानें सांगतात, जीवाला अनेकप्रकारचे संशय असतात व ब्रह्म स्वतःच्या बुद्धीला अवेय असल्यामुळें समजत नाहीं. यासाठीं गुरू हवा. कारण, सर्व अडचणींचें निवारण करणारा हा श्रोत्रिय व ब्रह्मनिष्ठ गुरू वेदांचा समन्वय करितो, संशयांचें निरसन करितो आणि अवेय ब्रह्म तें तं त्ंच आहेस ' असा महावाक्याचा उपदेश अधिकारी शिष्यास करून ब्रह्मज्ञान करून देतो. यासाठीं गुरूला शरण जाणें अवस्य आहे.

तिसऱ्या अथवा दुसऱ्या मुंडकाच्या पहिल्या खंडांत सष्टिच्या उत्पत्तिचें विस्तारपूर्वक वर्णन केळें आहे. एका प्रदीप्त अग्नीपासून अग्निस्वरूपी अनंत स्फुळिंग उत्पन्न
होतात, त्याप्रमाणें मायासंविलत ब्रह्मापासून अनंत ज्ञानरूपी जीव प्रकट होतात.
ब्रह्म हें स्वतः स्वयंप्रकाश, एकरस, प्राणमनःश्रुत्य, श्रुद्ध आणि सर्वश्रेष्ठमायेपेक्षांही श्रेष्ठ व विलक्षण आहे. ही अचिंत्य, अनिवंचनीय आणि अघटित घटना
करणारी माया प्राणश्रुत्य ब्रह्मापासून प्राण, मनःश्रुत्यापासून मन, एकरसापासून
अनेक इंद्रियावयव आणि दिन्य स्वयंप्रकाश ब्रह्मापासून पंच महाभूतादि जड सृष्टि
निर्माण करिते! हेंच मायेचे अघटितघटनापटुत्व होय. सारांश, मायेची संगति
केल्यामुळें ब्रह्माला हिरण्यगर्भ, विराट्, चराचर इत्यादि स्थूल सूक्ष्म रूपें घ्यावीं लगतात;
तशींच, वेद, वेदोक्त कर्म, कर्मीगभूत देव (विज्ञानस्वरूपें) आणि जड प्रपंच इस्यादि
स्वरूपें घारण करावीं लगतात. तथापि या सर्वोचा आत्मा एकच ब्रह्म आहे. सर्व
विश्व, विश्वगतकर्म, तद्गत तपश्चर्या, ज्ञान आणि फल हीं सर्व दिसतात तशीं नसून
ब्रह्मरूप आहेत. हें ज्यास गुरूपदेशानें समजतें, तो अज्ञान उत्पन्न करणाऱ्या मायेचा
नाश करितो व सर्वत्र ब्रह्मनामक वस्तु आहे, असा निश्चय करून देतो.

दुसऱ्या मुंडकाच्या दुसऱ्या खंडांत म्हणजे या उपनिषदाच्या चौथ्या खंडांत साधन प्रकरणाचा विचार केला आहे. प्रथमतः स्वयंप्रकाश आणि देहत्रयाचें साक्षी (स्थूल, लिंग भाणि कारण असे तीन देह जीवाला असतात. स्थूल देह म्हणजे आपलें हें दश्य शरीर, लिंगदेह हा वासनामय आहे आणि कारणदेह हा अज्ञानमय आहे. असो; हे तीन देह जीवाला असतात) ब्रह्म, देहाच्या जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति, ह्या तीन अवस्थांत ब्रह्म—जीवात्मा—सदैव जाग्रत असतें, हा विषय आहे. याचें ज्ञानरूप आपल्यास होणाऱ्या सर्व इंद्रियविज्ञानांहून श्रेष्ठ आणि विलक्षण आहे. तें कार्य-कारणश्र्ल्य आहे. या स्वरूपचें श्रवण गुरुमुखानें होतें 'हें सर्वश्रेष्ठ, सर्वजगद्वंय स्वरूप त्ंच आहेस ' असा उपदेश श्रीगुरु करितों व असेंही सांगतो कीं, अचित्य ब्रह्माचें दृढ मनन केल्याशिवाय संश्याचा नाश व्हावयाचा नाहीं. यासाठीं अचित्य ब्रह्माचे अखंड मनन केल पााहज, असा तो उपदेश करितो. रूरें आहे, सर्वात्मक ब्रह्म एक आहे असें नित्य चिंतन असावें, संशय निरास होईल आणि शेवटीं उप-निषत्प्रणीत ब्रह्माचें वेदोक्त ओंकारस्वरूपानें एकवित्त होऊन ध्यान करावें; म्हणजे आत्मसाक्षातकार होईल.

"'मी अज्ञ आहें ' असे भान असणें याचें नांव अविद्या; पण भी अज्ञ आहें ' म्हणजे मला ज्ञान नाहीं, हें मी जाणती; हें ज्ञान मला आहे; माझ्या अज्ञानाचा मी साक्षी आहें, मीं अज्ञानाहून निराळा असून अज्ञान हा माङ्था ज्ञानाचा विषय आहे, सारांश मी ज्ञानरूप आहें, " असा मला माझ्या स्वरूपाचा गुरुजी बोध क॰ रितात आणि अज्ञाननिवृत्ति करितात. तसेंच "या चराचर विश्वांत मींच सर्वत्र भरलों आहे, माझाच महिमा ह्या दश्यजगांत भरून उरला आहे, माझ्या शरी-राचा, प्राणाचा आणि मनाचा नायक भी आहें.' असें माझें स्वरूप ते मला दाखवि-तात. नंतर "माझ्या कर्तृत्वाचा साक्षीहि मीच आहें, म्हणून 'मी' मध्यें कर्तृत्व नाहीं, कर्तृत्व अहंकाराचें आहे, अहंकाराला ज्ञान नाहीं, मीं ज्ञानस्वरूपी आहें, पण अहंकाराचे कर्तृत्वाचा माझ्यावर आरोप होतो आणि ज्ञानस्वरूपाचा आरोप अहंका-रावर होतोः; व अशी अहंकारचैतन्यांची प्रंथी झाल्याने अज्ञान उत्पन्न होतें, तें अज्ञान नाहींसें करून टाक, कर्तृत्वासह अहंकारही सोडून दे, म्हणजे तुझें स्वरूप तुला कळेल. '' असा बोध गुरुजी करितात. हा बोध पूर्ण पटला म्हणजे चित्तचैत-न्यांची पडलेली मगरमिठी सुटते, संशय तुटतात आणि कर्में नष्ट होतात. हें केन्हां होतें ? जेव्हां सर्वश्रेष्ठ जी अक्षरस्वरूपी माया तीही ज्याहून कमी योग्यतेची आहे, ला परमात्म्याचे स्वरूप समजलें आणि पटलें, म्हणजे हृदयप्रंथींचा स्फोट होऊन निख असणाऱ्या गुद्ध ब्रह्माचे ज्ञानविज्ञान होते व ते आनंदरूप, प्रकाशमय ब्रह्म नित्य आहे असे स्पष्ट दिसतें, या सर्वावभासक ब्रह्माचें स्वरूप दाही दिशांस स्पष्ट दिसूं लागतें आणि 'एकमेवाद्वितीयं' या महावाक्याचा साक्षात्कार होतो. हीच अखंड समाधि होय. ही स्थिति साधणारी श्रवणमननध्यानात्मक साधने या खंडांत सांगितलीं.

तिसऱ्या मुंडकाच्या पहिल्या खंडांत 'एकमेवाद्वितीयं' या महावाक्याचा विस्तार आहे. तसेंच श्रवणादिसाधनत्रयासंह सत्य, तपादि सहकारीसाधनांचा विचारही येथें केला आहे. मागें सांगितलेल्या प्रकरणांत उपदिष्ट केलेल्या समार्थाचें व्युत्थान झालें म्हणजे व्यवहार उत्पन्न होतो व जीव आणि ईश असे एकाच यक्षावर राहणारे दोन पदार्थ भासूं लागतात. जीव बुभुत्स असतो आणि ईश साक्षी असतो. आत्मज्ञानाचा बोध होण्यापूर्वी चिद्रूपी जीव अहंकारपंकांत निमन्न होतो म्हणून तो स्वतःचा दुबळेपणा व येणारीं संकटें पाहून शोकाकुल होतो. अर्थात् ही माया आहे. हिचें वास्तव्य भोक्त्याचे ठिकाणी असतें, तसेंच मायेचें ज्ञान व मायेच्या निरासाचें ज्ञानही भोक्त्यालाच होतें. बोध

झाल्यानंतर भोक्तृत्वाची आणि जीवाची विघातक मैत्री तुटते, तो पापपुण्यापासून निराळा होऊन शोकमुक्त होतो आणि ईशाचें व जीवाचें परम साम्य होतें म्हणजे ताहात्म्य होतें. हें झाल्यावर जीवाचे सर्व संशय नष्ट होतात, वादिववाद संपतात, त्याचे विहार आत्म्याशीं, त्याचें प्रेम आत्म्यावर व त्याचें सर्व कर्म आत्मपर होते. या स्थितीला जीवन्मुक्त स्थिति असे म्हणतात. जीवन्मुकाला ब्रह्मविद्वरिष्ठ असेंही मंगळदायक नाम प्राप्त होते.

असी; ब्रह्मप्राप्तीला यथार्थ ज्ञानासह सत्य, तप, ब्रह्मचर्य यांचे अखंड वास्तव्य हवें आहे. मार्गे सांगितल्याप्रमाणें निर्गुण, निराकार, निरवयन, निरविसद आत्मा आत्म- ज्ञानानें मात्र प्राप्त होतो, अन्यथा नाहीं. असी; या जीवन्मुक्ताच्या सर्व इच्छा परिपूर्ण झालेल्या असतात व तो सत्यसंकल्पी असतो म्हणून त्याच्या आकस्मिक इच्छा पूर्णही होतात. म्हणून कल्याणेच्छु पुरुषानें ब्रह्मज्ञ पुरुषाची सेवा अखंड करावी.

ितिसऱ्या मुंडकाच्या दुसऱ्या खंडांत म्हणजे या उपनिषदाच्या शेवटच्या खंडांत ब्रह्मज्ञानाची फलश्रुति सांगितली आहे. जेथें सर्व विश्व ब्रह्माच्या सत्तेनें अस्तित्व पावन बह्मतेजानें मात्र प्रकाशित होतें, तें श्रेष्ठ ब्रह्म अथवा एक व अद्वितीय ब्रह्मस्वरूप ज्याला समजतं, ला बहाज पुरुषाची जे साधक निष्काम उपासना करितात, लाचिही जनमन मरण-विमोचन होते. विषयेच्छेने ब्रह्ममजन केलें तर जन्ममरणाचा प्रसंग येतो पण ब्रह्माच्या लामासाठी मजन केलें तर मोक्ष मिळतो. या सर्व गोष्टी होण्याला परमेश्वराचा अनुप्रह हवा. हा अनुप्रह शुद्धितत झालेल्या ज्ञानी उपासकाला मात्र साध्य आहे. त्रेंच आत्मवळाची, सावधानतेची आणि ब्रह्म-हेतुक वैराग्याचीही आवर्यकता आहे. या साधनांसह सत्यतपादिकांच्या योगें ज्ञानी उपासकाला ईश्वरानुमहानें साक्षात्कार होतो, तो जन्ममरणमुक्त होतो, त्याच्या सर्व उपाधी आपापल्या कारणांमध्यें जाऊन लीन होतात आणि नामरूपें सोडून दिलेल्या नया समुद्रांत मिळाल्यानंतर समुद्राकार होतात, त्याप्रमाणें मुक्त पुरुष ब्रह्माकार होतात. ब्रह्मवेत्ता ब्रह्म होतो. त्याला शोक करण्याचें कारण रहात नाहीं व त्याची पापें संपतात. कारण चित्त आणि चैतन्य यांची मिठी तुटलेली असते. चितापासून चैतन्य सुटलें म्हणजे कर्म-कर्तृत्व संपते. आणि कर्मापासून उत्पन्न होणारें दुःखद्दी संपतें. शुद्ध जीव शुद्ध ब्रह्म होतो. शेवटीं, या उपनिषदाच्या वाचकांस व विशेषतः अथर्ववेदीयांस शिरावत करण्यास सांगि-तलें आहे व या वताचें अनुष्ठान करून या उपनिषदाचें अध्ययन करावें, असा विधि विहित केला आहे. आणि संप्रदायपरंपरा चार्छ ठेवणाऱ्या सर्व ऋषींस दिवार नमजिक करून उपनिषदाची परिसमाप्ति झाली आहे.

येणेप्रमाणे जाणण्यास योग्य असणाऱ्या परापरिवद्यांचा विवेक, अपरिवद्येचे गौणत्व, आणि त्याची कारणे पराविद्येचे श्रेष्ठत्व, ब्रह्माचे एकात्मकत्व, ब्रह्मविद्येची सुख्य साधने, जीवेशांच्या स्वरूपवर्णनासह सत्यादि इतर साधने आणि शेवटी ईश्वराजुमह झाल्यामुळे झालेळी ब्रह्मज्ञानप्राप्ति हे विषय या उपनिषदांत आले आहेत.

ईश, केन, कठ, आणि प्रश्न या उपनिषदांचें वाचन करून मुंडकाचें अध्ययन करण्यासः प्रारंभ केला, तेव्हां मृच्छकटिक नाटकांतील वसंतसेनच्या मांदिरांत प्रवेश केलेल्या विद्षकाप्रमाणें माझ्या मनाची स्थिति झाली. एकापेक्षां एक श्रेष्ठ असे अनेक चौक पाहून गर्भ-श्रीमंत चारुदत्ताचा मित्र असणारा विदूषकही भांबावून गेला, त्याप्रमाणें प्रत्येक उपानिषदांतील सत्यस्वरूपी संचय पाहून व त्यांचे सौंदर्य लक्ष्यांत येऊन माझें चित्त भांबावून जातें; तथापि ह्या पांचही उपनिषदांत एकच परमार्थसत्य-रहें सर्वित्र विखुरलेली दृष्टीस पढतात व त्यामुळें अर्थसौंदर्यानें भांबावून गेलेल्या वित्तालाही ब्रह्मगत सिद्धांतांनीं स्थेर्य येतें. असा कांहींसा प्रकार उपनिषदांच्या सर्व वाच्यकांचा होत असेल, यांत संदेह नाहीं. तथापि वस्तुतः एकच ब्रह्म सर्वत्र ओतप्रोत भरलेके आहे, सर्व ब्रह्मांड ब्रह्म, त्याला पाहणारा मी ब्रह्म, आणि माझे पाहणेंही ब्रह्म असा ज्ञाता. ज्ञेय आणि ज्ञान यांस एकरूपता आणणारा सिद्धांत आपल्या वित्तांत दृढ केळा, तर कचित् प्रसंगीं दरय होणाऱ्या विरोधांचा परिहार होतो आणि विश्वांतील सर्व क्रेयवस्तूचा व विश्वाचा व्यवहारिक उलगडा करितां येतो. व्यवहारांत ठरलेले नित्य सिद्धांत व्यावहारांत मात्र सत्य असतात, हें ज्ञानी पुरुषास उघड, पण अज्ञान्याला गढ असणारें तत्त्व ध्यानांत ठोवेलें, तर प्रपंचांतील वैषम्यें आणि प्रपंचांत होणारीं दःखँ नाहींशीं होतात. कदाचित् संसारिश्यतींत दुःखादि खरें असेल, पण परमार्थात त्याची किंमत कांहीं नाहीं. दुःख नित्य नाहीं. आनंद नित्य आहे; माया नित्य नाहीं, ज्ञान नित्य आहे; **आणि जन्ममरण** नित्य नाहीं, असृतस्थिति नित्य आहे; असे ज्यास कळूं लागतें आणि हें कळणें आचरणांत स्पष्ट उमटतें, तो पुरुष धन्य, खरोखरच धन्य होय.

या उपनिषदाचें रहस्य ज्याला निश्चितपणानें व यथार्थ समजतें, त्याच्या दुःखांचें आंदिकारण जी अविद्या, ती नष्ट होते, कापिली जाते, सरडली जाते, अविद्यादिस्पी केशनसासारस्या उपाधी काढल्या जातात म्हणून या उपनिषदाला 'मुंडक हें सार्थ नांव दिलें आहे. केश मुंडावयाचें, हें काम नापिकाचें आहे! कर्म करावयास लाच-णाऱ्या अविद्येचें मुंडण करून ज्ञानाचें श्रेष्ठत्व या ग्रंथांत स्थापित केलें आहे. म्हणून हा ग्रंथ अलोंकिक होय.

' आधिं मन मुंडा, मन मुंडा । कशासि मुंडितां तुंडा ॥ हा उपदेश किती श्रेयस्कर आहे बरें ?

विषयाची समज्त पटण्यासाठीं व विषयाचें तात्पर्य एकदम लक्षांत येण्यासाठीं लिहिलेली ही प्रस्तावना सार्थ होवो असें त्या विश्वनियामक प्रभूपाशीं मागणें मागून ही लहानशी प्रस्तावना येथें संपवितों.

चिं॰ गं॰ भानु.

MALERAN HILL

मुण्डकोपनिषत्.

शाङ्करभाष्यसमेता।

ॐ तत्सद्भह्यणे नमः।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः।
भद्रं पर्यमाक्षभिर्यजन्नाः॥
स्थिरैरङ्गैस्तुष्दुवा एसस्तन्भिः।
व्यद्रोम देवहितं यदायुः॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

या शांतिमंत्राचा अर्थ प्रश्नोपनिषद्ति दिलाच आहे, म्हणून त्याची पुनरुक्ति येथे करण्याचे आवश्यकत दिसत नाहीं.

ॐ ब्रह्मा देवानामित्याद्यार्थवणोपनिषत्। अस्याश्च विद्यासंप्रदायकर्तृपारम्पर्यलक्षणसंबन्धमादावेवाऽऽह स्वयमेव स्तुत्यर्थम्। एवं हि
महद्भिः परमपुरुषार्थसाधनत्वेन गुरुणाऽऽयासेन लब्धा विद्यति
श्रोत्बुद्धिप्ररोचनाय विद्यां महीकरोति । स्तुत्या प्ररोचितायां हि
विद्यायां सादराः प्रवर्तेरिन्निति । प्रयोजनेन तु विद्यायाः साध्यसाधनलक्षणसंबन्धमुत्तरत्र वक्ष्यति—" भिद्यते हृद्यप्रन्थिः " इत्यादिना । अत्र चापरशब्दवाच्यायामुग्वेदादिलक्षणायां विधिप्रतिषेधमात्रपरायां विद्यायां संसारकारणाविद्यादित्रक्षणायां विधिप्रतिषेधमात्रपरायां विद्यायां संसारकारणाविद्यादित्रक्षणायां विधिप्रतिषेधमात्रपरायां विद्यायां संसारकारणाविद्यादित्रक्षणायां विधिप्रतिषेधमात्रपरायां विद्यायां संसारकारणाविद्यादित्रक्षणायां विद्यायामन्तरे वर्तमाना"
इत्यादिना । तथा परप्राप्तिसाधनं सर्वसाधनसाध्यविषयवेराग्यपूर्वकं
गुरुप्रसादलभ्यां ब्रह्मविद्यामाह—"परीक्ष्य लोकानि"त्यादिना । प्रयोजनं चासकृद्भवीति "ब्रह्म वेद ब्रह्मवे भवती"ति । "परामृताः परिमुच्यन्ति सर्व" इति च । ज्ञानमात्रे यद्यपि सर्वाश्रमिणामधिकारस्तथाऽपि संन्यासनिष्ठेव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनं न कर्मसहितेति
"भैक्ष्यचर्यां चरन्तः" "संन्यासयोगादि"ति च ब्रुवन्दर्शयति । विद्या-

कर्मविरोधाच । न हि ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनेन सह कर्म स्वप्नेऽपि संपा-दियतुं शक्यम् । विद्यायाः कालविशेषाभावादनियतनिमित्तत्वात्का-लसंकोचानुपपत्तिः । यत्तु गृहस्थेषु ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृत्वादि लिङ्गं न तिस्थतन्यायं बाधितुमुत्सहते । न हि विधिशतेनापि तमःप्रका-श्यारेकत्वसद्भावः शक्यते कर्तुं किमुत लिङ्गेः केवलैरिति । एव-मुक्तसंबन्धप्रयोजनाया उपनिषदोऽल्पाक्षरं प्रन्थविवरणमारभ्यते । य इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्मभावेन श्रद्धाभित्तपुरःसराः सन्तस्तेषां गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूगं निशातयति परं वा ब्रह्म गमयत्यविद्या-दिसंसारकारणं चात्यन्तमवसादयति विनाशयतीत्युपनिषत् । उपनि-पूर्वस्य सदेरेवमर्थस्मरणात् ।

हरि: ॐ

बिद्धान्ती—हें उपनिषद् आथर्वण वेदांतर्गत आहे. येथें प्रथमतः श्रुतीनें ब्रह्माविद्येचा संपदाय प्रवृत्त करणाऱ्या महापुरुषांच्या परंपरेचा अवतार केला आहे, विदेवें लक्षण सांगितलें आहे व संबंधही आपणच सांगितला आहे. किंवा असाही अर्थ होईल कीं, संप्रदाय कर्त्यांच्या परंपरेनें अंकित जो संबंध सांगितला आहे, त्याचा हेतु हा आहे कीं, विदेची स्तुति व्हावी. असे केळे असता परमपुरुषाची प्राप्ति करून देणारी साधने महा आयासाने मोठमोठ्या पुरुषांनी केळीं तेव्हां त्यांस ब्रह्मविद्या पाप्त झाळी, असे समजतें आणि श्रोत्यांची बुद्धि व इच्छा तरतिरत होतात. असे आहे म्हणून येथे श्रुतीने विदेचे महत्त्व सांगितहें आहे. उघडच आहे की, फलस्तुति सांगून बुद्दीला प्रवृत्त केलें म्हणजे मुमुक्षुलोकांना बह्म-वियेची आवड उत्पन्न होऊन ते तिच्या प्राप्तीसाठीं आदरपूर्वक प्रयत्न करितात. बह्मपदार्थ साधून देंगें हैं जे विदेवें प्रयोजन आहे, तें या उपनिषदार्चेही आहे, असें दासविण्यासाठी पुढें (दुस-या मुण्डकाच्या दुस-या संडांतील आठव्या मंत्रांत-भिद्यते द्भृद्यग्रंथि:-या मंत्रांत) साध्य, साधन, आणि लक्षण संबंध सांगितले आहेत. असी. या उपनिषदांत अपरविद्या म्हणून सांगितली आहे ती ऋग्वेदादिलक्षणपर असून " करावें काय, ' असें सांगणारे विधि आणि ' कहं नये काय ' असें सांगणारे प्रतिपेच मात्र जिच्यामध्यें आहेत अशा लक्षणाची आहे. या अपरिवदीला संसार उत्पन्न करणाऱ्या अज्ञानादिदोषांचे निरसन करण्याचे सामर्थ्य नाहीं, असे श्राति स्वतःच सांगत आहे. तसेंच, परविद्या (बहाविद्या) आणि अपरविद्या (विधि निषेध सांग-णाऱ्या विद्या) यांच्यामध्ये विलक्षण भेद भाहे, हें पहिल्या मुण्डकांतील दुसऱ्या खंडांत आठव्या मंत्रापासून तों दहाव्यापर्यंत जे संसारपर, संसारविषयक, मंत्र आहेत त्यांवरून व प(ब्रह्म प्राप्तीचें साधन असणारीं व सर्व साधन-विषय व साध्य विषय यांच्या

ठिकाणीं तीव वैराग्य उत्पन्न झाल्यानंतर गुद्धच्या प्रसादानें मात्र साध्य होणारी, बहाविया आहे, असेंत्याच मुंडकाच्या बाराज्या व तेराज्या मंत्रांत सांगित्लें आहे, त्यांवद्धन सिद्ध होतें.

(सारांश, ऋग्वेदादि सर्व आधिमोोतिक व आधिदेविक शाखांचा अंतर्भाव अपरावियेंत होतो, आणि ऐहिक व स्वर्गस्थ संसार (सांसारिक उपमोग) कसे असतात व ते उत्तम-रीतीनें कसे प्राप्त होतोल तें हीं शाखें सिद्धांतांनीं व विधिप्रतिपेधांनीं सांगत असतात व्यवहार म्हणजे काय ? आणि व्यवहारांत कसें वागळें असतां उत्तम विषयसुख मिळेल, हें सांगण्यासाठीं ऋग्वेदादि अपरिवद्या प्रवृत्त झाल्या आहेत. पण बह्मविद्या प्रापंचिक दुःखांचा लय कह्मन परमपुरुषार्थांचें स्वह्मप सांगते. ही विद्या संपादन करण्याला विषय—वैराग्य हवें. वैराग्याला विवेकाचें पाठबळ उत्तम असावें लागतें. वैराग्य प्राप्त झालें म्हणजे चित्ताचा उपशम होतो व पुढें मोक्षाची तीव इच्छा प्राप्त झाल्यावर गुरु-प्रसादानें बह्मविद्येची प्राप्ती होते. सारांश, परिवद्या ही मोक्षस्वहूप सांगून त्याची प्राप्ति कह्म देणारी विद्या आहे.)

बह्मवियेचें प्रयोजन उघडच आहे आणि तें या उपनिषदामध्यें अनेक वेळ सांगि-तर्लें आहे. 'ज्याला बह्मस्वह्मपाचें ज्ञान होईल तो बह्मरूप होतो.' 'जे लोक बह्म-विद्यामृताचें ज्ञानपूर्वक आपान करितात, ते सर्वथा मुक्त होतात.' इत्यादि मंत्र बह्मवियेचें प्रयोजन सांगतात.

अातां, यदापि चारी आश्रमांतील लोकांना ज्ञान-संपादनाचा अधिकार आहे, तथापि संन्यासनिष्ठ ब्रह्मविद्या हीच एक मोक्षाचे साधन आहें, असे या उपनिषदांत ' भिक्षावृत्तीचें अवलंबन कदून ' व ' संन्यासयोगानें ' या मंत्रानीं स्पष्ट सांगितलें आहे. बह्मविदोंत कर्माचा कोणत्याही प्रकाराने संबंध येत नाहीं. कारण, विद्या आणि कर्म या उमयतांमध्यें तीव विरोध आहे. बह्म आणि आत्मा (परमात्मा आणि प्रत्यगात्मा) हे दोन्ही एकात्मक आहेत, एक आहेत, असे ज्ञान झालेल्या पुरुषाने कर्म करावें असे स्वप्रामध्यें सुद्धां म्हणतां येण्याचा संभव नाहीं; किंवा 'तूं कर्म कर 'असा विधि ब्रह्मज्ञ पुरुषाला विहित करणें शक्य नाहीं. उघड आहे कीं, बह्मविद्येमध्यें मूत-भविष्य-वर्तमान इत्यादि कालविमागांचा अमाव असतो. तसेंच कार्य-कारणांचाही व नित्यविधींचा संबंध नसतो. जेथे एकच अनायनंत व सर्वव्यापी वस्तु आहे, तेथे कार्यकारणसंबंध कोढ़न असणार १ पण कर्मामध्यें पूर्वकाल व उत्तरकाल पाहण्याचा व कार्यकारणांचे अस्तित्वाचा प्रसंग असतो, तसा काल-संकोच करण्याचे कारण येथे असत नाहीं, म्हणून कालशून्य-विद्या आणि कालांत करावें लागणारें कर्म या उभयतांमध्यें अत्यंत विरोध आहे. आता, बह्मवियेच्या संप्रदायाची कर्तृत्वादि लिंगे गृहस्थांमध्ये केव्हां केव्हां सांपडतात, (केव्हां केव्हां कांहीं गृहस्थ ब्रह्मविदोच्या संपदायाचे कर्ते आहेत असें कळतें.)हें सरें, तथापि हें लिंगस्थापन न्यायशुद्ध नाहीं. त्याचा बाध होंगें ही गोष्ट अत्यंत सहज आहे. पहाँ कीं, तम आणि प्रकाश हे उमयताही एकाठिकाणीं एक वेळीं

आहेत, असं हजारी विधीनीं जरी टरविलें तथापि त सिद्ध होणें शक्य नाहीं. मग जैंथ केवल एक 'संप्रवायकर्तृत्व' चिह्न मात्र असेल त्याची काय कथा ? याप्रमाणें या विद्येचा संबंध आणि प्रयोजन या दोन गोष्टी सांगून, आम्ही आतां या मुण्डकोप-निषदांचें लहानसें विवरण करण्यास आरंभ करितों. जो कोणी आत्ममाव ठेवून (श्रद्धा आणि भक्तीसह) या ब्रह्मविद्येचे आराधन करितों, त्याच्या गर्मवास, जन्म, वृद्धपणा, रोग इत्यादि अनर्थ-समूहाला ही ब्रह्मविद्या शिथिल करिते, ही विद्या अनर्थ 'निषद ' म्हणजे नाहींसे करितें, किंवा परब्ह्मापर्यंत घेऊन जातें किंवा अविद्यादि अमारकारणांचा अत्यंत विनाश करितें म्हणून त्या विद्येला उपनिषद् (अनर्थ नाहींसे करणारा, ब्रह्माजवल घेऊन जाणारा, व संसाराचा उच्छेद कह्मन स्वह्मपद्र्शन घेत चेत ब्रह्मापर्यंत पाचिणारा प्रथ) असें म्हणतात. कारण, उपनिषद् या (उप+निपूर्वक 'सद्') अच्छाना अपर्यंत आम्ही आतां सांगितल्याप्रमाणें आहे, असें स्मृतिंचें म्हणणें आहे.

मंत्र पहिला.

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोसा । स ब्रह्मविद्यां सर्ववि-चाप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १॥

अन्वय व अर्थ—ब्रह्मा देवानां प्रथमः संवभूव । सः विश्वस्य भुवनस्य कर्ता च गोप्ता । सर्व-विद्या-प्रतिष्ठां ब्रह्मविद्यां सः ज्येष्ठ— पुत्राय अथर्वाय पाह (सर्वश्रेष्ठ ब्रह्मा-हिरण्यगर्भ-हा इतर सर्व देवांच्या आधीं उत्पन्न झाला. हा विश्वांतील सर्व भुवनांचा कर्ता असून त्यांचें रक्षण करणाराही आहे त्यांनें सर्व विद्यांस आश्रय देणारी ब्रह्मविद्या अथर्वनामक ज्येष्ठ पुत्रास यथासांग सांगितली.) ॥ १ ॥

त्रह्मा परिवृद्धो महान्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानित्रेत इति । दवानां ग्रोतनवतामिन्द्रादीनां प्रथमो गुणैः प्रधानः सन्प्रथमोऽपे वा गंवभूवाभिन्यक्तः सम्यक्स्वातन्त्र्येणेत्यभिप्रायः । न तथा यथा धर्माधर्मवशात्संसारिणोऽन्ये जायन्ते । "योऽसावतीन्द्रियोऽप्राह्यः" इत्यादिस्मृतेः । विश्वस्य सर्वस्य जगतः कर्तोत्पाद्यिता । भुवनस्योत्पन्नस्य गोप्ता पालयितेति विशेषणं ब्रह्मणो विद्यास्तुतये । स एवं प्रख्यातमहत्त्वो ब्रह्मा ब्रह्मविद्यां ब्रह्मणः परमात्मनो विद्यां ब्रह्माम् । 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम् ' इति विशेषणात्परमात्मविष्या हि सा । ब्रह्मणा वाऽप्रजेनोक्तित ब्रह्मविद्यां । तां सर्वविद्यान्या हि सा । ब्रह्मणा वाऽप्रजेनोक्तित ब्रह्मविद्यां । तां सर्वविद्यान्या ।

प्रतिष्ठां सर्वविद्याभिन्यंक्तिहेतुत्वात्सर्वविद्याश्रयामित्यर्थः । सर्वविद्या-वेद्यं वा वस्त्वनयेव विज्ञायत इति । "येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" इति श्रुतेः । सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति च स्तौति । विद्यामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह । ज्येष्ठश्चासौ पुत्रश्चाने-केषु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेष्वन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य प्रमुखे पूर्वमथर्वा सृष्ट इति ज्येष्ठस्तस्मै ज्येष्ठपुत्राय प्राहोक्तवान् ॥ १॥

सि॰ बहादेव हा इतर सर्वीपेक्षां अत्यंत श्रेष्ठ आहे. धर्म, ज्ञान, वेराग्य, ऐश्वर्य, इत्यादि सर्व गुण बहादेवांमध्यें सर्वापेक्षां जास्तपणानें सांपडतात म्हणून तो सर्वदेवांहून श्रेष्ठ आहे. असें आहे म्हणूनच त्याला सर्वाचा स्वामी असें म्हणतात. हा आतांच सांगितल्याप्रमाणें ंदिन्य व प्रकाशवंत इंद्रादिदेवांच्या समूहांत सद्गुणानें ' प्रथमता ' व प्रमुसता पावला आहे, अथवा त्याचा जन्म सर्वाच्या अगोदर झाला आहे. येथे श्रुतीचा अभिपाय हा आहे कीं. त्याचा आविर्भाव-त्याचा अवतार-'सम्यक्' म्हणजे खतंत्रतेने 'बभूव' म्हणजे झाला. संसार्रा लोकांप्रमाणें पापपुण्याला वश झाल्यामुळें बहादेवाला जन्मपाप्ति झाली नाहीं. धर्माधर्माच्या संचिताप्रमाणें संसारी लोकांचें जन्मद् पारब्ध उत्पन्न होतें, पण ब्रह्मदेवाला पारब्ध-परतंत्र होऊन जन्म प्राप्ति होत नाहीं. 'जो हा अतींद्रिय असल्यामुळे अगोचर आहे । असे स्माति ब्रह्मा-संबंधें म्हणते. असो. हा सर्व विश्वाला उत्पन्न करणारा आाणि उत्पन्न केलेस्या जगाचें पालन करणारा आहे. जगत्कर्तृत्व व तत्पालकत्व हीं विशेषणें ब्रह्म-देवाला उपयोजिली आहेत, तीं केवळ बह्मविद्येचें माहात्म्य कळावें म्हणून होत. असी. अशा प्रकारचे ज्याचे महत्त्व सुप्रसिद्ध आहे, त्या ब्रह्मदेवानें परमात्म्याचें स्वह्मप सांग-णारी, 'जिच्या साहाय्यानें अविनाशी पुरुषोत्तमाचें सत्यस्वरूप सांगतां येतें' ती परमात्म-विया आपन्या श्रेष्ठ पुत्राला म्हणजे अथर्वाला सांगितली. बहादेवानें सृष्टि उत्पन्न केली तेव्हां सर्वोच्या अगोद्र अथर्वाची उत्पत्ति केळी; असे पूर्वेतिहासवेत्ते सांगतात. सर्वोच्या आधीं ज्याची उत्पात्त साली त्या बहादेवानें ही विद्या सांगितली म्हणूनही या वियेला बहाविया असें म्हणावें. इतर सर्वविद्यांच्या म्हणजे शास्त्रांच्या अस्तित्वाला व पकटीकरणाराला कारण होणारी, सर्व विद्यांस आश्रय देणारी ही बहाविद्या आहे, सर्व वेदशास्त्रांस जें काय सांगावयाचें आहे तें बह्म बह्मविद्येनें समजतें, म्हणून तिल 'सर्वविद्यांचा आश्रय ' अशा अर्थाचें पद् श्रुतीनें उपयोजिलें आहे. 'ज्याच्यायोगानें न ऐक्छेलें-किंवा न ऐकर्ता येण्यासारसें ऐकावयास सांपडतें. न समजलेलें किंवा न समजणारें समजतें, न उमजणारें किंवा न उमजलेंलें उमजतें ' अशी श्रुतीनें ज्ञान-सर्वस्वाला आधार असणाऱ्या बहावियेची स्तुति केली आहे. असो, सर्व विद्यांस आश्रय देणारी बह्मविया बह्मदेवाने प्रथमतः आपल्या प्रथम पुत्रास निवेदन केली. -बहादेवानें अनेक वेळ सृष्टि उत्पन्न केली आहे, त्यांतील एका सृष्टीच्या उत्पांत-समयीं प्रथम अर्थव्याची उत्पत्ति केली, म्हणून त्याला जेष्ट म्हटलें.

श्रीमन्मद्वाचार्य यांनी या उपनिषदावर माष्य लिहिलें आहे त्याच्या आरंभी जें नमन केंलें आहे, त्यांतच उपनिषाचा मावार्थ आणिला आहे आणि विषयाचा भवेश कितांना वैवस्वतनामक मन्वंतरांत बहादेवाचा अथवी नामक अथवीण—वेदवेचा जेष्ठ पुत्र अत्यंत भिय होता म्हणून त्याला बहाविद्येचा उपदेश केला इत्यादि मनोरंजक माहिती सांगितली आहे. विद्या शब्दाची 'विंदति' मिळते जिच्याद्वारा ती विद्या, भाम होते ती विद्या, अशी ब्यत्पत्ति दिली आहे व बहा मिळवून देणारी विद्या ती बहाविद्या असे ठरविलें आहे.

मंत्र दुसरा.

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माऽथर्वा तां पुरोवाचा-क्षिरे ब्रह्मविद्याम् । स भारद्वाजाय सत्यवहाय प्राह भारद्वाजोऽक्षिरसे परावराम् ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थः — ब्रह्मा अथर्वणे यां प्रवदेत तां ब्रह्मविद्यां अथर्वा पुरा अंगिरे उवाच (ब्रह्मदेवानें जी विद्या अथर्वाला सांगितली ती अथर्वानें प्रथमतः अंगिरा नामक ऋषीला सांगितली.) सत्यवद्याय भारद्वाजाय सः प्राह, भारद्वाजः परावरां अंगिरसे प्राह (भरद्वाज कुलोत्पन्न सत्यवहाला अंगिरानें ही ब्रह्मविद्या प्रथम सांगितली आणि भारद्वाजानें ही सर्व विद्यांस आश्रय देणारी 'परावरा' विद्या अंगिरसाला सांगितली.)

यामेतामथर्वणे प्रवदेतावदद्वह्यविद्यां ब्रह्मा तामेव ब्रह्मणः प्राप्ता-मथर्वा पुरा पूर्वेद्धहाद्याद्वाद्याः निङ्गरेऽङ्गिनांन्ने ब्रह्मविद्याम् । स चाङ्गि-भारद्वाजाय भरद्वाजगोत्राय सत्यवहाय सत्यवहनान्ने प्राह प्रोक्त-वान् । भारद्वाजोऽङ्गिरसे स्वशिष्याय पुत्राय वा परावरां परस्मात्पर-स्मादवरेण प्राप्तेति परावरा परावरसर्वविद्याविषयव्याप्तेर्वा । तां परा-वरामङ्गिरसे प्राहेयनुषद्वः ॥ २ ॥

सिद्धान्तीः—बह्मदेवानं जी बह्मविद्या अथर्वणाला सांगितली, तीच बह्मदेवापास्न प्राप्त झालेली विद्या अंगिरा नामक ऋषीला अथर्वा प्रथम सांगता झाला. त्याने भारद्वाज्य गोत्रांतील सत्यवहाला या बह्मविद्येचें दान केलें. त्यानेंही आपला शिष्य किंवा पुत्र जो अंगिरस् त्याला, ही गुद्धपास्न शिष्यास, अशा परंपरेनें प्राप्त झालेली किंवा सर्वश्रेष्ठ व किनिष्ठ विद्या—विषयांस अंतर्भूत करणारी बह्मविद्या सांगितली ॥ २ ॥

श्रीमध्वाचार्य—'परावरा' याचा विग्रह, परा असून जी अवरा असते (श्रेष्ठ असून जी कृतिष्ठ असते) ती परावरा विद्या होय, असा कर्मधारय समास आहे. विद्या एकच आहे. अस्वेदादि वेद कर्मपर उद्घाटिले म्हणजे अपराविद्या होते आणि तेच वेद ब्रह्मपर उद्घाटिले, म्हणजे पराविद्या होते. सर्व वेद श्री विष्णूचें स्वरूप वर्णन करितात. साक्षात् श्री विष्णुपर व्याख्यान केलें, म्हणजे जी विद्या परा होते तीच विद्या कर्मांचें व्याख्यान कर्क लागली, विष्णूचें परोक्षवर्णन कर्क लागली, म्हणजे अपरा होते. पूर्वी वेद एकच होता. त्रेतायुगांत तीन वेद झाले आणि पुढें पांच वेद झाले, असा इतिहास वराहादि पुराणांच्या साहाय्यानें समजतो. थेथेही 'तदेतन् सत्यम्' इत्यादि मंत्रांनीं अपरविद्याचा उल्लेख करून 'येनाक्षरं पुरुषं वेद ' इत्यादि मंत्रांनीं पराविद्या सांगितली आहे, असे हे आचार्य म्हणतात आणि 'काय समजलें असतां सर्व समजतें' या प्रश्नाला 'विद्या 'हें एकच उत्तर आहे असे ठरवितात.

मंत्र तिसरा.

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ । कस्मिन्तु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥ ३॥

अन्वय व अर्थ—महाशालः शौनकः अंगिरसं वै विधिवत् उपसन्नः प्राच्छ ह (महागृहस्थाश्रमी शौनक हा अंगिरसाकडे वेदविहितपद्धतीनें गेला आणि त्याला विचारता झाला) भगवः, कस्मिन नु विज्ञाते इदं सर्वे विज्ञातं भवति इति (हे भगवन्! कोणती एक वस्तु जाणली असतां हें सर्व जाणतां येतें बरें ?) हा शौनकाचा प्रश्न होयः॥ ३॥

शौनकः शुनकस्यापत्यं महाशालो महागृहस्थोऽङ्गिरसं भारद्वाज-शिष्यमाचार्यम् । विधिवद्यथाशास्त्रमित्येतत् । उपसन्न उपगतः सन्प-प्रच्छ पृष्टवान् । शौनकाङ्गिरसोः संबन्धाद्वीग्विधिवद्विशेषणादुपस-दनविधः पूर्वेषामनियम इति गम्यते । मर्योदाकरणार्थं मध्यदीपिका-न्यायार्थं वा विशेषणम् । अस्मदादिष्वप्युपसद्नविधिरिष्टत्वात् । किमित्याह—किस्मन्नु भगवो विज्ञाते, नु इति वितर्के, भगवो हे भगव-न्सर्वं यदिदं विज्ञेयं विज्ञातं विशेषण ज्ञातमवगतं भवतीत्येकस्मि-च्जाते सर्वविद्भवतीति शिष्टप्रवादं श्रुतवाच्छौनकस्तद्विशेषं विज्ञातु-कामः सन्करिमन्निति वितर्कयन्पप्रच्छ । अथवा लोकसामान्यदृष्ट्या 4

ब्रात्वेव पप्रच्छ । सन्ति छोके सुवर्णादिशकलभेदाः सुवर्णत्वाद्यकत्व-विज्ञानेन विज्ञायमाना छौकिकैः । तथा किं न्वस्ति सर्वस्य जगद्गे-दस्यैकं कारणम् । यदेकस्मिन्विज्ञाते सर्व विज्ञातं भवतीति । नन्व-विदिते हिं कस्मित्रिति प्रश्लोऽनुपपन्नः । किमस्ति तदिति तदा प्रश्लो युक्तः । सिद्धे ह्यस्तित्वे कस्मिन्निति स्यात् । यथा कस्मिन्निधेयमिति । न । अक्षरबाहुल्यादायासभीरुत्वात्प्रश्लः संभवत्येव किंत्वेकस्मिन्व-ज्ञाते सर्ववितस्यादिति ॥ ३॥

सिद्धान्ती—शुनकाचा मुलगा व महागृहस्थाश्रमी जो शोनक तो भारद्वाज शिष्याकडे (अंगिरसाकडे) शास्त्रानें सांगितलेल्या मार्गानें गेला.—आचार्याकडे ज विधानें जावें असें सांगितलें आहे, त्या शास्त्रपूर्वकविधीनें अंगिरस आचार्याव गेला–आणि–मोठ्या विनयानें -त्यांस पुढील प्रश्न विचारता झाला. आणि अंगिरस यांचा जो संबंध सांगितला आहे, शिष्य आचार्याकडे विधिपूर्वक गेर असें स्पष्ट न्हटलें आहे, त्यावसन हें उघड होतें कीं, आचार्यास शरण जाण्याचा नित्य विं पूर्वी नन्हता, किंवा असेंही म्हणतां येईल कीं, गुरुशिष्यांमधील मयाँदा स्पष्ट करण्य साठीं 'विधिवत् ' या पदाचा येथें उपयोग केळा आहे. मध्यें दिवा देविला असर दोन्हीकडे उजेड पडतो, या न्यायानें श्रुतीनें मध्येंच उपयोजिलेलें हें विशेष पूर्वीच्या व आधुनिक शिष्याचार्याचा संबंध प्रकाशित करितें आणि श्रीगुद्धस शर जाण्याची निराबाधता प्रकट करितें. कांहींही असलें तरी आचार्याकडे शिष्यां विनीतवृत्तीनें जाणें हा विधि आधुनिक कालीं आम्हांस इष्ट आहे, म्हणून तो सर्वीन अवश्य पाळिला पाहिजे. असो. शोनकानें विचारलें कीं, 'हे भगवन्! अशी कोणत बरें एक वस्तु आहे, की जी समजली असती या सर्व दिसणाऱ्या व भासणाऱ्य वस्तूंचे विशेष ज्ञान होंऊन मनुष्यास सर्वज्ञ होतां येतें.' शोनकानें असा एक शिष्ट पवाद ऐकला होता की, एक वस्तूचें ज्ञान झालें असतां सर्वज्ञ होतां येतें. तेव्हां न वस्तु किंविशिष्ट आहे, हें समजण्यासाठीं त्यानें आपळा प्रश्न केळा आहे. 'कोणतं वरें ती वस्तु ?' असा शौनकाचा प्रश्न आहे. किंवा असेंही म्हणता येईल कीं, व्यवहारा सामान्य दृष्टि असते, म्हणजे सामान्यज्ञान असते, त्या सामान्यांत अंतर्भूत होणान्य सर्वं विशेष वस्तूंचें ज्ञान सामान्य दर्शनं होतें. पहा कीं, व्यवहारांत सुवर्णांदिकांचे अनेव आकाराचे तुकडे असतात. येथें सामान्य सुवर्णाचें ज्ञान झाल्याबरोबर कुंडलादिकांव असणाऱ्या सोन्याच्या तुक्ड्यांचेही सुवर्णत्व-ज्ञान ध्यवहार-चतुर लोकांस होतें. याचप्रमाप् विश्वांत जे अनेक भेद दुग्गोचर होतात, त्यांचें असें कोणतें एक सामान्य कारण असाव कीं जे समज़ें असतां जगाचे व त्यांतील सर्व मेदांचे ज्ञान होईल, अशाही व्यावहारिक दष्टीनें शीनकाचा प्रश्न योग्य होतो. आतां कोणी असें म्हणेल कीं, जी वस्तु मुळींच ठाकव नाहीं, त्या 'विशिष्ट गोष्टीचें ज्ञान या' असा प्रश्न शीनकानें करणें योग्य नाहीं. 'ती कोणती

वस्तु' असा त्यानें प्रश्न केला पाहिजे होता. प्रथम अस्तित्व सिद्ध झाल्यावर मग शोनकानें मुश्न केला आहे, तो येथे योग्य होईल. कोणी तरी पुरुष विद्यमान आहेत, असे कळल्यावर मग आपण 'कोणाजवळ हो वस्तु ठेऊं !' असे विचारतों, आधीं विचारीत नाहीं. पण ही शंका बरोबर नाहीं. असे विचारणें म्हणजे यंथाचा विनाकारण विस्तार करून आयास मात्र वाढविणें होय. हें मनांत आणून शोनकानें वर सांगितलेला प्रश्न विचारला आहे. त्याचें तात्पर्य मात्र हें आहे कीं, अशी कोणती वस्तु आहे कीं, जीं समजली असतां सर्वज्ञत्व प्राप्त होतें. ॥ ३ ॥

या मंत्राचें उद्घाटन करितांना श्रीरंगरामानुजाचार्यांनीं पुष्कळच विस्तृत न्याख्यान लिहून 'सर्वे इदं । या शब्दद्वयाच्या जोरावर चिदचिद्विशिष्टबह्माची सत्यता स्थापन करण्याचा दीर्घ प्रयत्न केळा आहे. त्याचे तासर्घ हें आहे. 'हें सर्व-इदं सर्वे-' हें विशेषण असून त्याचें विशेष्य सगुणबह्म आहे व या विस्तीर्ण प्रपंचाचें, ह्या परिणामाचें, उपादान कारण चिद्चिद्विशिष्टबह्म आहे. या मूळ ब्रह्मापासूनच सर्व दृश्यमान चराचर विश्वाची उत्कांति ब्रह्माच्या नियंत्रणसामर्थ्याने होते. अर्थातच चराचरांत अवस्थांतर दृष्टीस पडतें, स्यापमाणें बह्मांतही अवस्थांतर होत असतें. ह्या-वस्त हैं उघड होतें कीं, एका ब्रह्माचें व त्याच्या अवस्थांतरांचें ज्ञान झालें म्हणजे सर्व चराचर-विश्वाचें ज्ञान होणें सुकर होतें आणि ब्रह्माच्या एकत्वाचा निश्यय होतो. तसेंच हा नरील अर्थ घेतला म्हणजे लक्षणेचें कारण उरत नाहीं, मुख्यार्थीनें कार्य मागतें आणि विवर्तवादांचा पक्ष लंगडीं पडतो. शिवाय, जीवबहा एक नाहींत, असें ठहून या ठरावास ब॰ स्॰ (४।३।२१) व (१।१।९) यांचा पाठपुरावा मिळतो. पण उलटपक्षीं, सुषुप्ति व उत्क्रांति जीवांस आहेत, असें सांगणाऱ्या ब० सू॰ (१।३।४२) शीं विरोध मात्र प्राप्त होतो. सारांश, सत्यब्रह्म हें सत्य-जगताचें उपादान व निमित्त-कारण असून ब्रह्माच्या शरीराचा परिणाम म्हणजे हैं चराचर विश्व आहे, म्हणून कारणरूपी ब्रह्माचें ज्ञान विश्वज्ञानाला कारण होतं. याप्रमाणें विवर्तवादाचा पक्ष बोडून या आचार्यांनीं नैय्यायिकांचा व मेदामेदवाद्यांचाही पक्षोच्छेद करण्याचा अति दीर्घप्रयत्न केला आहे व इत्यर्थ असा काढला आहे कीं, 'इदं सर्व ' हें मुख्यतः विशेषणपर आहे तथापि तें विशेष्यमात्रही घ्यावें व सूक्ष्म चिद्चिद्ब्रह्म हें स्थूलचिद्-चिद्बद्द्याचें उपादानकारण आहे, असे समजावें. सर्व व्याख्यान कडीदार असून चिंतनीय आहे.

मंत्र चवधाः

तसी स होवाच । दे विद्ये वेदितव्ये इति हि
सम यद्वस्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥
अन्वय व अर्थ—तस्म सः इ उवाच (आचार्य शौनकाला उत्तर देते झाले.) दे विद्ये वेदितव्ये इति (दोन विद्या समजून चेत्रत्या पाहिजेत.) यत् ब्रह्मविदः वदन्ति स्म इ (असें ब्रह्मविद्या जाणणारें वेदार्थज्ञाते म्हणतात.) परा च एव अपरा च (परा आणि अपरा अशा त्या दोन विद्या आहेत)॥ १॥

तस्मै शौनकायाङ्गरा आह-किलोवाच । किंमित्युच्यते । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति । एवं ह स्म किल यद्वह्मविदो वेदार्थाभिज्ञाः परमार्थ-दिश्तेनो वदन्ति । के ते इत्याह । परा च परमात्मविद्या । अपरा च धर्माधर्मसाधनतत्फलविषया । ननु किस्मिन्विदिते सर्वविद्ववतीति शौनकेन पृष्टं तिस्मन्वक्तव्येऽपृष्टमाहाङ्गरा द्वे विद्ये इत्यादि । नेष् दोषः । क्रमापेक्षत्वात्प्रतिवचनस्य । अपरा हि विद्याऽविद्या सा निराकर्तव्या । तिद्वषये हि विदिते न किंचित्तत्वतो विदितं स्यादिति निराकृत्य हि पूर्वपक्षं, प्रश्चात्सिद्धान्तो वक्तव्यो भवतीति न्यायात् ॥ ४ ॥

सिद्धान्ती:—शोनकाला अगिरसानी स्पष्ट उत्तर दिलें ते असे की, तुझा इष्ट अर्थे सिद्ध होण्यास दोन प्रकारच्या विद्या जाणून घेतल्या पाहिजेत, असे वेदार्थज्ञाते म्हणजी परमार्थाचे साक्षात्कारी म्हणतात. त्या दोन विद्या कोणत्या म्हणशील तर ऐक; एक परा म्हणजे परमात्मसंबंधी विद्या व दुसरी अपरा म्हणजे धर्मीधर्म ही साधर्ने सांगून त्यांचें फल सांगणारी विद्या होय.

आतां कोणी अशी शंका घेईल, अही, शौनकाचा प्रश्न तर असा आहे कीं, काय समजले असतां सर्वज्ञत मिळतें. ती एक वस्तु सांगावयांची सोडून आचार्य उत्तर देतात कीं, दोन विद्या समजून घेण्यांच्या आहेत! हैं काय मलतेंच उत्तर ! या शंकेचे उत्तर हैं आहे कीं, अंगिरसांनी योग्य कम मनांत ठेऊनच आपलें उत्तर दिलें आहें खासर पाहिलें असतां अपराविद्या ही अविद्या आहे, हिचें निराकरण प्रथम केंलें पाहिजे. अपराविद्या प्राप्त झाली असतां कोणत्याही प्रकारचें पारमार्थिक तत्त्वज्ञान होत नाहीं. म्हणून तिचें निराकरण आधीं केंलें पाहिजे. सारांश अपराविद्येचा पूर्वपंस करून मागा- हून सिद्धांत सांगितला पाहिजे, असा श्रुतिमान्य तर्कशास्त्राचा सिद्धांत आहे. हें मनांत आणून ऑगरसांनी क्रम-प्रदर्शक उत्तर दिलें आहे तें योग्यच आहे ॥ ४ ॥

रंगः —या मंत्राचा अर्थ करितांना 'बह्मप्राप्तीसाठीं' असा अध्याहार करावा लागतो. परीपराविद्यांचें ज्ञानविज्ञान बह्मप्राप्तीला साधन आहे, अर्से ठरवृन परविद्या ही अपरोक्षज्ञानसाधक व अपरविद्या परोक्ष ज्ञानसाधक आहे अर्से हे टांकाकार म्हणतात.

मंत्र पांचवाः

तन्नापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योति-षमिति। अथ परा यया तद्क्षरमविगम्यते॥ ५॥

अन्वय व अर्थ—तत्र अपरा; ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्व-वेदः, शिक्षा, कल्पः, व्याकरणं, निरुक्तं, छंदः, ज्योतिषं इति (ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद व ज्योतिष मिळून अपराविद्या होते.) अथ यया तत् अक्षरम् अधि-गम्यते सा परा (आणि ज्या विद्येच्या द्वाराने त्या अविनाशी पर-ब्रह्माची प्राप्ति होते, तिला परा विद्या असें म्हणतातः)।। ५ ॥

तत्र काऽपरेत्युच्यते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इत्येते चत्वारो वेदाः शिक्षा करपो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्य-द्भानि पडेषाऽपरा विद्या । अथेदानीमियं परा विद्योच्यते यया तद्वक्ष्यमाणविशेषणमक्षरमधिगम्यते प्राप्यते । अधिपूर्वस्य गमेः प्रायशः प्राप्त्यर्थत्वात् । न च परप्राप्तरवगमार्थस्य मेदोऽस्ति । अविद्याया अपाय एव हि परप्राप्तिर्नार्थान्तरम् । ननु ऋग्वेदादि-वाद्या तर्हि सा कथं परा विद्या स्यान्मोक्षसाधनं च । या वेदबाद्याः स्मृतय इति हि स्मरन्ति । कुदृष्टित्वात्रिष्पळत्वादनादेया स्यात् । उपनिषदां च ऋग्वेदादिवाद्यत्वं स्यात् । ऋग्वेदादित्वे तु पृथक्करण-मनर्थकम् । अथ कथं परेति । न । वेद्यदिद्याद्विज्ञानस्य विविधि-तत्वात् । उपनिषद्वेद्याक्षरविषयं हि विज्ञानमिह परा विद्येति प्राधान्येन विविधितं नोपनिषच्छन्दराशिः । वेदशब्देन तु सर्वत्र शब्द-राशिविविधितः । शब्दराश्यधिगमेऽपि यत्नान्तरमन्तरेण गुर्विभिग्मानादिछक्षणं वैराग्यं च नाक्षराधिगमः संभवतीति पृथक्करणं हद्य-विद्यायाः परा विद्येति कथनं चेति ॥ ५॥

सिद्धान्ती—त्यांमध्ये अपराविद्या कोणती, ते प्रथम सांगतात. ऋग्वेद, य सामवेद आणि अथर्ववेद असे चार वेद, व शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, ज्योतिष हीं सहा उपांगें, मिळून अपराविद्या होते. आतां पराविद्या तिला न्ह कीं, जिच्या साहाय्यानें पुढें ज्याचें स्वद्भपवर्णन यावयाचें आहे, त्या अक्षराचें ज्ञा ह्मणजे प्राप्ति होते. 'गम्' या कियापदाला 'अधि' हा उपसर्ग लाविला म्हणजे त्याच भायः भाष होणें असा होतो. शिवाय परबह्माची प्राप्ति व परबह्माचें ज्ञान यांत कांह नसून दोन्हीं एकच आहेत. कारण, अविद्येचा नाश होणें हीच परमह्माची प्राप्ति परबह्म म्हणजे दुसरी कांहीं एक सिद्ध होणारी वस्तु आहे असे नाहीं. अज्ञाना निराळा व परमेश्वर निराळा अशीं मेद्बुद्धि पाप्त झाळी असते, ती नाहींशी म्हणजे परब्रह्माची प्राप्ति झाळी असें म्हणावें. आतां, "ऋग्वेद्ादिकांहून ही विद्य बाह्य आहे, तर इला 'पराविद्या ' असें कसें म्हणावयाचें व ती मोक्षाचें साधन कर्से होणार ! 'ज्या वेद्बादा स्मृति आहेत त्या सर्व निष्कल असून अधोग नेणाऱ्या आहेत ' असें स्मृतीमध्यें सांगितलें आहे. उपडच आहे कीं, वेद ज्ञानाची दृष्टि अज्ञानजन्य असते. ती इष्ट फल केव्हांही उत्पन्न करीत नाहीं. म्हणून केव्हांही स्वीकार करितां कामा नये. सारांश, ही पराविद्या वेदबाह्म, अवैदिक, म्हणून त्याज्य आहे. तर्सेच उपनिषदांलाही ऋग्वेदादि-वेदबाह्यत्व वरील लक्ष्मणांनी म्हणून पराविद्या वेद्बाह्म झाळी व तिचा अर्थ स्पष्ट करणारी उपनिषदें वेद होण्याचा प्रसंग चेईल. आणि हें तर अनर्थकारक आहे. शिवाय ऋग्वेदादिकांप उपनिषद्ंचें प्रथक्करण करणें हें शक्य नाहीं व योग्य नाहीं. सारांश, ऋग्वे वेदराशीहून प्रथक् काटलेली कोणतीही विद्या श्रेष्ठ असर्णे किंवा मोक्षसाधन शक्य नाहीं. म्हणून ह्या विद्येला पराविद्या अर्से म्हणतां येत नाहीं, " अशी शंका ये

पण ही शंका व्यर्थ आहे. येथें वेदांतील अक्षरराशींचा प्रश्न नाहीं तर जा हि आपल्यास समजून घ्यावयाचा आहे, त्याच्या विज्ञानाविषयींचा प्रश्न आहे. उपनिषद् द्वारानें जी अविनाशी वस्तु समजून घ्यावयाची आहे, तिचें ज्ञान करून देणें हें वियेचें कार्य आहे. आणि तेंच आम्हांस प्रमुखत्वानें सांगावयाचें आहे. उपनिषद्श्व राशींच्या संबंधानें येथें विवक्षा नाहीं, ज्ञानाची विवक्षा आहे. आतां ज्या ज्या आपण वेद असा शब्द उच्चारितो त्या त्या वेळीं त्या शब्दानें शब्दराशींचा मात्र करावयाचा असतो. शब्दराशींचा उच्चार करण्याची इच्छा असते. तेव्हां ही शब्दर आपल्यास अधिगत झालीं, वेद पाठ झाले, तरी सदुरुक्ता शरण जाणें, वेराग्यसं होणें, इत्यादि गोष्टी प्रयत्नानें साध्य करून घेतल्याशिवाय केव्हांही आविनाशी जें पर त्याचे ज्ञान व त्याची प्राप्ति होत नाहीं. म्हणून वेदापासून बह्माविद्या पृथक के आहे आणि तिला पराविद्या असे म्हटेलें आहे. ॥ ५ ॥

स्गरा॰—' अधिगम्यते ' ' प्राप्त होतें ' अथवा अपरोक्षज्ञान होतें. ऋग्वेदादि अपरादियेच्या शास्त्रांनीं परोक्षज्ञान होतें व उपनिषदादिपराविद्यात्मक शास्त्रांनीं अपरोक्ष होतें. असा अर्थ केला म्हणजे ' सर्व वेद बह्माचें उद्दाटन करितात ' या स्मृतीला यथार्थत्व प्राप्त होतें.

मंत्र सहावा.

यत्तद्देश्यमग्रास्थमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तद्-पाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तद्-व्ययं यद्भतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ: —यत् तत् अद्देश्यं, अग्राह्यं, अगोत्रं, अवर्णं, अचक्षुः अोत्रं, अपाणिपादं, नित्यं, विभुं, सर्वगतं, सुसूक्ष्मं; तत् अव्ययं, यत् घीराः, भूतयोनि परिपश्यंति (जें कांहीं अगोचर आहे, अग्राह्य आहे, ज्याला ग्रोत्र नाहीं, वर्ण नाहीं, नेत्रकर्ण नाहीं, ज्याला हस्तपाद नाहींत, जें नित्य, विभु, सर्वगामी, अत्यंत सूक्ष्म आणि अव्यय आहे, जें सर्व-कारण आहे, तें परब्रह्म विद्वान पुरुषांस मात्र साक्षात्कृत होतें) ज्या विद्येने हें अक्षर समजतें तिला पराविद्या असे म्हणतात. ॥ ६ ॥

यथा विधिविषये कर्जाद्यनेककारकोपसंहारद्वारेण वाक्यार्थज्ञान-कालादन्यत्रानुष्ठेयोऽशेंऽस्त्यिप्रहोत्रादिलक्षणो न तथेह परिवद्यावि-षये । वाक्यार्थज्ञानसमकाल एव तु पर्यवसितो भवति । केवल-शब्दप्रकाशितार्थज्ञानमात्रिनिष्ठाव्यतिरिक्ताभावात् । तस्मादिह परां विद्यां सिवशेषणेनाक्षरेण विशिनष्टि—यत्तद्रेश्यमित्यादिना । वक्ष्य-माणं बुद्धौ संहत्य सिद्धवत्परामृश्यते—यत्तदिति । अद्रेश्यमहत्र्यं सर्वेषां बुद्धीन्द्रियाणामगम्यमित्येतत् । दशेर्बहिष्प्रवृत्तस्य पश्चेन्द्रिय-द्वारकत्वात् । अप्राद्धं कर्मेन्द्रियाविषयमित्येतत् । अगोत्रं गोत्रम-न्वयो मूलमित्यन(?)र्थान्तरम् । अगोत्रमनन्वयमित्यर्थः । न हि तस्य मूलमस्ति येनान्वितं स्यात् । वर्ण्यन्त इति वर्णा द्रव्यधर्माः स्थूलत्वा-दयः शुक्कत्वादयो वा । अविद्यमाना वर्णा यस्य तद्वर्णमक्षरम् । अचक्षुःश्रोत्रं चक्षुश्च श्रोत्रं च नामक्ष्पविषये करणे सर्वजन्तूनां ते अविद्यमाने यस्य तद्चक्षुःश्रोत्रम् । यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिचेत- नावत्त्वविशेषणत्वात्प्राप्तं संसारिणामिव चक्षुःश्रोत्रादिभिः करणैरर्थ-साधकत्वं तिद्दृ चक्षुःश्रोत्रमिति वार्यते। "पर्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकणः" इत्यादिदर्शनात् । किंच तद्पाणिपादं कर्मेन्द्रियरहित-मित्येतत्। यत एवमप्राह्यमप्राहकं चातो नित्यमिवनाशि । विश्वं विविधं ब्रह्मादिस्थावरान्तप्राणिभेदैभेवतीति विभुम् । सर्वगतं व्यापक्षमाकाशवत्सुसूक्षमं शब्दादिस्थू छत्वकारणरिहतत्वात् । शब्दाद्यो ह्याकाशवाय्वादीनामुत्तरोत्तरं स्थू छत्वकारणानि तद्भावात्सुसूक्ष्मम् । किंच तद्व्ययमुक्तधर्मत्वादेव न व्येतीत्यव्ययम् । न ह्यनङ्गस्य स्वाङ्गापच्यछक्षणो व्ययः संभवति शरीरस्येव । नापि कोशापच्यछक्षणो व्ययः संभवति शरीरस्येव । नापि कोशापच्यछक्षणो व्ययः संभवति राज्ञ इव । नापि गुणद्वारको व्ययः संभवत्यगुणत्वात्सर्वात्मकत्वाच । यदेवं छक्षणं भूतयोनिं भूतानां कारणं पृथिवीव स्थावरजङ्गमानां परिपश्यन्ति सर्वत आत्मभूतं सर्वस्याक्षरं पश्यन्ति धीरा धीमन्तो विवेकिनः । ईदृशमक्षरं यया विद्याऽिधगम्यते सा परा विद्यति समुद्रायार्थः ।। ६।।

सिद्धान्ती - जेथे जेथे अमूक एक विधि करावा असे सांगितलें असते आणिकर्ता कर्म, करण इत्यादि अनेक वस्तूंचा संग्रह होऊन त्यांच्या द्वारानें कर्म करावें असें सांगितलें असतें. तेथें तेथें विधि सांगणाऱ्या वाक्यांचा अर्थ ज्या वेळीं समजतों, त्या वेळांहर अन्य वेळी श्रुतीने सांगितलेलें कमें कहन तो विधि संपादावयाचा असतो. 'अमिहोड करावें' असा वेदानें विधि सांगितला म्हणजे तो विधि कसा व केव्हां करावयाचा कोणीं करावयाचा ? इत्यादि ज्ञान आपण प्रथम कहन घेतों आणि नंतर तो विधि यथासांग पार पाडून एक असें विशेष (अपूर्व) निर्माण करितों कीं, ज्याचें कल आपल्यास कालान्तरानें मिळावयाचें असतें. याप्रमाणे विधीचे ज्ञान (वाक्याचा अर्थ) समजून घेणें, नंतर विधिचें यथासांग संपादन करणें आणि फलपाप्ति कहून घेणें इत्यादि अनेक विषयांचा कर्मकांडामध्यें अंतर्भाव होतो. विधि-वाक्याचें अर्थ-ज्ञान होतांक्षणी आपल्या इष्टकर्माचा व फलाचा अधिगम होत नाहीं. पण परविदेखी गोष्ट अगदीं निराळी आहे. वाक्याच्या अर्थांचें ज्ञान बरोबर झालें कीं, तत्स्रणी आपला पुरुषार्थ सिद्ध होतो. वाक्यार्थज्ञान आणि पुरुषार्थपाप्ति यामध्ये कालावकाश बिल-कूल असत नाहीं. अपरिविद्येची तशी गोष्ट नाहीं; वाक्यार्थज्ञान झाल्यावर काहीं वेळार्ने कर्त्याचे कर्म अनेक साधनांच्या द्वारे इष्ट वस्तु उत्पन्न करिते. असा पर-विद्या आणि अपरिवद्या यांत विशेष आहे. सारांश, केवळ शब्दांच्या योगाने प्रका-शित झालेल्या अर्थाच्या ठिकाणीं ज्ञानिनिष्ठेची योजना केली, म्हणजे पुरुषार्थाची ासीदि होते. शब्दज्ञान होतांक्षणीं पुरुषार्थिसिद्धि कहन देणारी परविद्या आहे. तेथे

अपरिवियेसारसें कर्म करावें लागत नाहीं. ज्ञान होतांक्षणीं फल मिळतें; शब्द-प्रकाशित अर्थाचें पूर्ण-ज्ञानिवज्ञान-म्हणजेच परमार्थांची प्राप्ति होय पण अपरा विद्येचें कर्म-ज्ञान साल्यावर यथासांग कर्म करावें लागतें आणि मग फल मिळतें. हा उभयतांमध्यें मुख्य विशेष आहे. हा नीट समजावा. यासाठींच परब्रह्माचीं (अक्षरांचीं) जीं एकच अर्थ-प्रतिपादन करणारीं अद्देश्यत्वादि विशेषणें आहेत ती या मंत्रांत सांगितलीं आहेत.

पढ़ें जें काय सांगावयाचें आहे, तें व्यानांत घेऊन व तें सिद्ध झालें आहे असें समजून पुढील विशेषणांचा या मंत्रांत संग्रह केला आहे. परबह्मरूपी अविनाशी वस्तु सर्वज्ञात्यांच्या व अज्ञात्यांच्या बुद्धीस व इंद्रियांस अद्भेद्धय म्हणजे अगम्य आहे. नेहमीं बाहेर असणा-या विषयांचें ज्ञान बहिर्मुंस पुरुषांस बाह्यगामी नेत्रकर्णादिपंचज्ञानें-द्रियानें होत असर्ते. हीं बाह्यगामी ज्ञानेंद्रियें बाह्यविषयांस मात्र विषय करितात. म्हणून अंतर्यामी असणाऱ्या परमात्म्याचे ज्ञान करून देण्याचे सामर्थ्य या इंद्रियांस नाही. तसेंच कमेंद्रियांनाही या अग्राह्य परमात्मविषयाचे ग्रहण करिता येत नाही. कारण त्यांचा हा विषय नव्हे. याप्रमाणें ज्ञानेंद्रियें व कर्भेंद्रियें परमात्म्याचें कोणत्याही पकारें यहण करूं शकत नाहींत. हा परमात्मा आगोत्र आहे. म्हणजे याला दुसरें कोणतही मूळकारण नाहीं. सारांश, तो कार्य नाहीं. कार्यावरोबर कारण असतें. हा कार्य नाहीं. म्हणून याला कोणतेंही सहचारी वा पूर्वकारण असत नाहीं.त्याला कोणतेंही उपादान कारण नाहीं कीं जें त्याच्याबरोबर नित्य राहूं शकेल. या अक्षराला (परमात्म्याला) स्थूलत्वादि किंवा शुक्क-पीतत्वादि कोणतेही द्रव्यधर्म नाहींत, कीं ज्यांचें आपल्यांस वर्णन करितां येईल. हा असें अक्षर आहे की ज्यांत कोणताही वर्ण नाहीं म्हणून तो अवर्ण आहे. तसेंच, नामरूप समजण्याचीं जी इंद्रियें जीवांस असतात, तीं याला नाहींत. म्हणजे नेत्रश्रोत्रादि इदियें परमान्म्याला नसतात, म्हणून तो इंद्रियशून्य आहे. आतां 'तर्वज्ञ व त्तर्ववेत्ता' इत्यादि विशेषणांनीं परमात्मा सचेतन आहे, असे म्हणण्याचा प्रसंग येतो. तेन्हां, संसारी लोकाला नेत्रश्रोत्रादि-इंद्रियांनीं नामरूपादिकांची ज्ञानपाप्ति होते, तर्से ज्ञान होण्यासाठीं, परब्रह्माला नेज-श्रोत्रादि इंद्रियें असली पाहिजेत, अशी शंका येईल, तिचें निवारण त्याला नेत्रश्रोत्रादि इंद्रियें नाहीत हैं सांगून केलें आहे. 'तो डोळे नसतांना पाहतो व कान नसतानां ऐकतो ' अशा अनेक श्रुति आम्ही म्हणतों याला प्रमाण आहेत. याचप्रमाणें त्याला हस्तपादादि कर्मेंद्रियेंही नाहींत. म्हणून हा परमात्मा जसा ज्ञानकर्मेंद्रियांस अगोचर आहे, तसा ज्ञानकर्मेंद्रियांच्या द्वारानें तो विषय ग्रहणही करीत नाहीं. असे आहे म्हणून, तो इंद्रियांस अगोचर व इंद्रियावयवशून्य आहे म्हणून, तो नित्य म्हणजे आवि-नाशी आहे. तो विभु आहे म्हणजे बहादेवापासून अत्यंत जडवस्तूपर्यंत सर्व विविध वस्तु होतोसा दिसतो. चराचरांचा अंतर्भाव तो करितो. तो आकाशापमाणे सर्वगत व सर्वन्यापी आहे. तसेंच, तो अत्यंत सूक्ष्म आहे. कारण शब्दादि स्थूळत्व देणारी कारणे

त्याच्या ठिकाणीं असत नाहींत. हें सर्व विदित आहे कीं, शब्दस्पेशींदि गुण, आकाशवायुआदि उत्तरोत्तर स्थूल पदार्थ उत्पन्न करणारे असतात. ही स्थूलकारणें त्याच्या
ठिकाणीं नाहींत म्हणून तो अत्यंत सूक्ष्म आहे. परमातमा अवव्यय आहे. म्हणजे
वरील सर्व अद्रेश्यत्वादि गुण त्याच्या ठिकाणीं असल्यामुळें त्याच्या स्वरूपाचा कोणत्याही प्रकारें क्षय होत नाहीं. सरेंच आहे; शरीर असेळ तर पुष्ट होणें किंवा कश
होणें इत्यादि स्वरूपांतर प्राप्त होईल. पण जो अशरीरी आहे, त्याचा क्षय कसा
होणार ! किंवा त्याला वृद्धि तरी कशी प्राप्त होणार ! राजाच्या घरीं धनसंचय असतो
आणि त्याचा व्यय होतो. तसा व्यय होणेंही येथें संभवनीय नाहीं. आणि शेवटीं
गुणांच्या योगानेंही व्यय होण्याचा संभव नाहीं. कारण तो निर्गुण आहे आणि सर्वाचा
आत्मा आहे. व्ययाचा ही आत्मा तोच ! म्हणून तो अव्यय आहे.

याप्रमाणें अगम्य, अग्राह्म, अकारण, नामहृपशृन्य, धर्मशृन्य, ज्ञान-कर्मेंद्रिय-शृन्य अविनाशी, सर्वसंप्राहक, सर्वव्यापी, सर्वस्थ्रम, अव्यय, इत्यादि छक्षणें ज्याच्या ठिकाणीं आहेत, तो अक्षर परमात्मा होय. पृथ्वी माता ज्याप्रमाणें सर्व स्थावरजंगमांचें अधि-ष्ठान-कारण आहे, त्याप्रमाणें हा सर्वभूतांचें अधिष्ठान कारण आहे. याच्या सत्तेनें सर्व चराचर भूतें प्रकट होतात म्हणून हा भूतयोनि आहे. असो; याप्रमाणें सर्वात्मक असणारं हें सर्वव्यापी अक्षर (परमात्मतत्त्व) ज्ञानी आणि विवेकी पुरुष मात्र साक्षात्कत कह्न घेतात. सारांश, ज्या विद्येनें एवंगुणान्वित अक्षराचा साक्षात्कार होतो त्या विद्येला परविद्या असें म्हणतात. हा या मंत्राचा तात्पर्यार्थ आहे. ॥ ६॥

रंगरामानुज- भूतयोनिं '= सर्व भूतांचे उपादानकारण.

माध्व—या मंत्रांतील 'यत् ' याचा अर्थ ज्याअर्थी असा आहे. पहिला 'तत् ' म्हणजे बहा, 'म्हणून ' असाही या 'तत् ' चा अर्थ आहे. तिसरा 'तत् ' म्हणजे बहा, ज्याअर्थी बहा हैं अदृश्यादिगुणांनी युक्त आहे त्याअर्थी त्याला कोणतेही विकार उत्पन्न होत नाहींत आणि ज्याअर्थी विद्वान् पुरुषांनी वेदाध्ययन केलें म्हणजे त्यांस बहा समजतें, त्याअर्थी वेद्ही परविद्या आहे, असे ठरतें.

मंत्र सातवा.

यथोर्णनाभिः सजते गृह्णते च यथा पृथिव्या-मोषधयः संभवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केश-लोमानि तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम् ॥ ७॥

अन्वय व अर्थः — ऊर्णनाभिः यथा मृजते, गृह्णते (कोळी ज्या-प्रमाणें तंतु उत्पन्न कारितो आणि गृहण कारितो) पृथिन्यां यथा च अगेषधयः संभवन्ति (पृथ्वी जशी अनेकवृक्षांना व औषधीना उत्पन्न करिते.) यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि (विद्यमान - जिवंत पुरुषा-पासून केश आणि लोम - लव - उत्पन्न होतात.) तथा इह विश्वं अक्ष-रात् संभवति (त्याप्रमाणें येथें, या संसारांत, विश्व हें अक्षर जो परमात्मा त्यापासून उत्पन्न होतें.) ॥ ७ ॥

भूतयोन्यक्षरिमत्युक्तं तत्कथं भूतयोनित्विमत्युच्यते प्रसिद्धद्दष्टान्तैः। यथा छोके प्रसिद्धम् । ऊर्णनाभिर्छ्ताकीटः किंचित्कारणान्तरमनपेक्ष्य स्वयमेव सृजते स्वशरीराव्यतिरिक्तानेव तन्तून्बिहःः
प्रसारयित पुनस्तानेव गृह्वते च गृह्वाति स्वात्मभावमेवाऽऽपाद्यति ।
यथा च पृथिव्यामोषधयो ब्रीद्यादिस्थावरान्ता इत्यर्थः । स्वात्माव्यतिरिक्ता एव प्रभवन्ति । यथा च सतो विद्यमानाज्ञीवतः पुरुषात्केशछोमानि केशाश्र छोमानि च संभवन्ति विछक्षणानि । यथैते
दृष्टान्तास्तथा विछक्षणं सलक्षणं च निमित्तान्तरानपेक्षाद्यथोक्तलक्षणादक्षरात्संभवति समुत्पद्यत इह संसारमण्डले विश्वं समस्तं
जगत् । अनेकदृष्टान्तोपादानं तु सुखार्थप्रबोधनार्थम् । यद्भद्रमण्
उत्पद्यमानं विश्वं तद्नेन क्रमेणोत्पद्यते न युगपद्भद्रसुष्टिप्रक्षेपविद्ति ॥ ७ ॥

विषय— मगवन् अविनाशि परबह्म हें सर्व चराचरांचें उत्पत्तिस्थान आहे, असे आपण सांगितळें तें कसें बरें ? स्वतः अविकारी परब्रह्म हें विश्व कोठून व कसें उत्पन्न करितें ?

सिद्धानती ही तुझ्यासारख्यांची शंका निवारण करण्यासाठी श्रुतीने लोकप्रसिद्ध दृष्टांत घेतले आहेत. जाळी उत्पन्न करून, त्यांत कीडे धरणारा कोळी तुला
माहीतच आहे. कोणत्याही दुसऱ्या कारणाची अपेक्षा न करितां आपण स्वतः
आपल्या स्वतःच्या शरीरांतून हा कोळी जाळ्याचे तंतू उत्पन्न करितो, आपल्या शरीरांवाहेर
जाळे सिद्ध करितो आणि शेवटी त्या सर्व जाळ्याचा स्वीकार आपल्या शरीरांत घेऊना
करितो; म्हणजे त्या जाळ्याला आपलें स्वतःचें स्वरूप देतो. याप्रमाणे आपण स्वतः
आपल्या शरीरांतून जाळें उत्पन्न करून, पुनः त्या जाळ्याला स्वामस्वरूप देण्याचें
सामर्थ्य कोळ्याला असर्ते. पृथ्वीलाही बीहिआदि वृक्ष पाषाणापर्यंतचे सर्व स्थावर—
जंगम पद्धि स्वयमेव उत्पन्न करितां, येतात. त्यांचे स्वरूप लोकप्रसिद्ध असून हे
पदार्थ पृथ्वीणसून मात्र उत्पन्न होतात आणि तेथेंच लयाला जातात. असेंच, जिवतं

पुरुषापासून केश, लोम, नर्से इत्यादि निर्जीव पदार्थ उत्पन्न होतात, हेंही तुल आहे. ह्या वीन दृष्टांतांवह्नन असे स्पष्ट दिसतें की, दुसरे कोणत्याही इ अपेक्षा न ठेवतां बह्याहून विलक्षण स्वह्मप असणारें जड व त्याच्या सारसेंच असणारे जीव मिळून हें समस्त विश्व या संसारमंडलह्मपी व्यवहारांत पूर्वी लेल्या बह्यापासून (मागील मंत्रांत वर्णिलेल्या अक्षरापासून) उत्पन्न होते.

शिष्य-येथें अनेक दृष्टांत दिले आहेत. ते अशासाठीं असावेत व सिद्धांताचे तात्पर्याची सुसानें समजूत पडावी,

सि०—होय. आणि आत्मसदृश आणि आत्मविठक्षण पदार्थ स्वयंमु सहज उत्पन्न करितां येतात, त्याला दुस-या कोणत्याही कारणाची अपेक्ष हें स्पष्ट समजावें. असो, ब्रह्मापासून उत्पन्न होणारें हें विश्व कांहीं एक ठरलेल उत्पन्न होतें, एकदम होत नाहीं. मुठींत धरलेलीं बोरें आपल्यास एकदम बां देतां येतात, तसें ब्रह्मापासून हें विश्व एकदम बाहेर टाकलें जातें, असा भाग सांगण्यासाठीं पृढींल मंत्रांचा अवतार आहे. कोल्याच्या दृष्टांतानें उपादान निमित्त कारण केव्हां केव्हां एकच असतात असें सुचविलें, पृथ्वीच्या दृष्टां उपादानकारण अनेकहणी कार्यें घडावितें असें ठराविलें आणि पुरुषकेशाच्या कारणांत कोणतीही विकृति न होतां कार्य उत्पन्न होतें, असें सिद्ध केलें. ॥ अ

माध्व- उर्णनाधि '=कोळी हा अन्न साऊन जें शरीर बनावितो त्याचे धा आकाराचे होतात. त्याप्रमाणें परमेश्वरानें प्रत्यकालीं गिळून टाकलेले मह त्याचे शरीर होऊन प्रधान स्थितीस येतात, आणि पुनः महत्तत्त्वांच्या ह्रपानें होतात. यांस परमेश्वराचा मात्र आश्रय असतो. आणि ईश्वराच्या सत्तेनें उत्पन्न होते. याप्रमाणें उपादानकारण परमेश्वर-शरीर आणि निमित्त कारा परमेश्वर असतात, ही तीन दृष्टांतांची उपपत्ति आहे.

मंत्र आठवा.

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽब्रमिभजायते । अ
त्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कमसु चासृतम् ॥ ।

अन्वय व अर्थ — ब्रह्म तपसा चीयते (ब्रह्म हें ज्ञानतपां होतें.) ततः अन्नं आभिजायते (नंतर ह्या ब्रह्मापासून अन्न जीवांस भोग देणारीं सष्टीचीं मूरुद्रव्यें उत्पन्न होतात.) अन्ना मनः, सत्यं, क्रोकाः, कर्मस्र च अमृतं (मूरुद्रव्यांपासून प्राण गर्भ-नंतर मन, पुढें सत्य-पंचमहाभूतें-त्यानंतर स्वर्ग पातालादि लोक, पुढें कर्मापासून उत्पन्न होणारें अविनाशी फल उत्पन्न होतें. उत्पत्तीचा हा कम आहे. ॥ ८॥

क्रमनियमिववक्षार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते । तपसा ज्ञानेनोत्पत्ति-विधिज्ञतया भूतयोन्यक्षरं ब्रह्म चीयत उपचीयत उत्पिपाद्यिषदिदं जगदङ्कुरमिव बीजमुच्छूनतां गच्छिति पुत्रमिव पिता हर्षेण । एवं सर्वज्ञतया सृष्टिस्थितिसंहारशक्तिविज्ञानवत्तयोपचितात्ततो ब्रह्मणोऽ-त्रमद्यते मुज्यत इत्यन्नमव्याकृतं साधारणं संसारिणां व्याचिकीर्षिन्तावस्थारूपेणाभिजायत उत्पद्यते । तत्रश्चाव्याकृताद्ध्याचिकीर्षितावस्थात्रोऽन्नात्प्राणो हिरण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानिकयाशक्ताद्ध्याचिकीर्षितावस्थात्राऽन्नात्प्राणो हिरण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानिकयाशक्ताद्ध्याचिकीर्षितावस्थात्राराणोऽविद्याकामकर्मभूतसमुद्यववीजाङ्कुरो जगदात्माऽभिजायत इत्यनुषङ्कः । तस्माच प्राणान्मनो मनआख्यं संकल्पविकल्पसंशय-निर्णयाद्यात्मकमभिजायते । ततोऽपि संकल्पाद्यात्मकान्मनसः सत्यं सत्याख्यमाकाशादिभूतपञ्चकमभिजायते । तस्मात्सत्याख्याद्वृतपञ्च-कादण्डकमेण सप्त छोका भूरादयः । तेषु मनुष्यादिप्राण्विणाश्रम-क्रमेण कर्माणि । कर्मसु च निमित्तमूतेष्वमृतं कर्मजं फर्लम् । याव-त्कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि न विनश्यन्ति तावत्पर्लं न विनश्यती-त्यमृतम् ॥ ८ ॥

सिद्धान्ती—कमाचा नियम सांगण्यासाठीं, कोणत्या कमनियमानें ही सृष्टि उत्पन्न होते हें सांगण्यासाठीं, या मंत्राला आरंम केला आहे. तपानें म्हणजे ज्ञानानें अथवा उत्पत्तीचे नियमांच्या ज्ञानानें अविनाशी व सृष्टीचें कारण असणारें बह्म पुष्ट होतें.

शिष्य-हें करें ?

सिद्धान्ती ज्याप्रमाणें अंकुरांस उत्पन्न करण्याच्या वेळी बीज पुष्ट होत असतें, त्याप्रमाणें हें जगत उत्पन्न करण्याची ब्रह्माला इच्छा झाली, म्हणजे तें विस्तार पावनें. करें ! ज्याप्रमाणें पुत्राचें लालन करणारा पिता, त्यानें पुत्र पाहिला, म्हणजे तो हर्षानें मीठा होतो, त्याप्रमाणें हें ब्रह्म ज्ञानानें मोठें होतें. असी; सर्वज्ञतेनें म्हणजे विश्वाची उत्पात्ति, स्थिति आणि लय ही कार्ये करण्याचें सामर्थ्य व सामर्थ्य-ज्ञान असणाऱ्या विज्ञानानें पुष्ट झालेलें ब्रह्मापासून अन्न उत्पन्न होतें.

श्चि - अन्न म्हणजे ज्याचा आपण उपमोम घेतों ते त्रीहिआदि पदार्थ की काय ? सि - नि ! नि ! हैं अन्न म्हणजे अन्यारुत, या सृष्टीचे मूल घटकावयव होत. हे अन्यारुत-स्वरूपांत असतात. हीं मूलद्रव्यें सर्वसाधारण म्हणजे निर्विशेष असतात. शिष्य-म्हणजे काय ?

सिद्धान्ती—मृष्टीची मूल द्रव्यें म्हणजे ईश्वराची 'उपाधि 'या दृष्टीनें असणारी माया होय. ही माया पृथ्वीआपतेजादि पंच महाभूतांच्या व मनःसृष्टीच्या अव्या- कतस्वरुपाची असते. ही प्रथम अव्याकृतह्यानें उत्पन्न होऊन नंतर व्याकृत म्हणजे विशिष्ट स्वह्मपानीं उत्पन्न झालेली सर्वास उपलब्ध होते.

शिष्य—माया तर अनादि आहे. मग ती उत्पन्न होते असे कसें म्हणतां चेईल ? सिद्धान्ती—जीवर्षीने माया अनादिच आहे; पण येथें अन्याकृत इत्यादि अन्दांनी वाच्य असलेलें मायातत्त्व म्हणजे तीन गुणांची समस्थिति असणारें आणि पंचमहामृतादि स्वरूपें ज्यास प्राप्त होतील, असे मूल मायातत्त्व उत्पन्न म्हणजे प्रकट होतें - सारांश, स्वर्गाच्या आदिकालों सत्त्वादि त्रिगुण समस्थितीत असतात तेव्हां, त्याला व पुर्वें उत्पत्तिस्थितिआदि संस्कार संसारी जीवांच्या वासनाकर्मांपासून जेथें होतात, त्याला मायातत्त्व असे म्हणतात व हें मायातत्त्व परबह्म आपल्या स्वतःपासून आपण स्वतः उत्पन्न अथवा प्रकट करितें. नंतर या अन्याकृतापासून अथवा पृढें ज्याला निर्निराळ्या अवस्था जीवांच्या वासना कर्मानुसार बह्मसामर्थ्यांनें प्राप्त व्हावयाच्या आहेत, अशा अन्नापासून—मूळ घटकद्रव्यापासून—हिरण्यगर्भ (प्राण) उत्पन्न होतो. याचीही उत्पत्ति ज्ञानशिक आणि कियाशिक यांनीं अधिष्ठित अस्न, सर्व जगताचें साधारण कारणा असणारा हा हिरण्यगर्भ आहे. याची उत्पत्ति बम्हापासूनच आहे.

शिष्य-म्हणजे कसें १

सिद्धानतीं—ज्ञान शकींनी व कियाशकींनी अधिष्ठित असलेले विशिष्ट जगन् आपल्यास दिसतें. या जगार्चे समष्टिकरण हा हिरण्यगर्म आहे. जीवाला विशेष ज्ञान आणि विशेष कर्म करण्याचीं साधनें असतात. या विशेष सामर्थ्यांस एकवट करणारा किंवा हीं विशेष सामर्थ्ये एकत्र झालीं आहेत ज्याच्या टिकाणीं, असा हिस्ण्यगर्म असतो. अज्ञान व अज्ञानानें उत्पन्न होणाऱ्या वासना आणि वासनाजन्य कर्म, यांचें एकिकरण बीजरूपानें जेथें होते, त्या अव्यक्त बीजाचा अंकुर हिरण्यगर्भ असतो. सारांश, हा जगाचा आत्मा अथवा सूत्रातमा अव्यक्तानंतर व अव्यक्ताच्या द्वारा उत्पन्न होतो. म्हणजे प्रथम अव्यक्त आणि नंतर हिरण्यगर्म या कमानें उत्पात्ति होते. हिरण्यगर्मापास्न मन नांवाचें द्रव्य उत्पन्न होते. हें संकल्प, विकल्प, संशय आणि निश्चयादि रूपी असते. या संकल्पविकल्पात्मक मनापास्न व मनानंतर सत्य नांवाचें आकाश—वायु—आदि मूतपंचक निर्माण होतें. त्यापास्न अण्ड (बह्मांड), आणि नंतर पृथ्वी आदि सप्त भुवनें उत्पन्न होतात. या लोकांतच मनुष्यपमुस प्राण्यांचें वर्णाश्चमानुसार कर्म होत असतें. आणि कर्माच्या निमित्तानें कर्मापास्न ईश्वराहोनें उत्पन्न झालेलें फल अमृतरूपानें निर्माण होतें. या फलाला अमृत अमें म्हणतात.

क्रिक्य - कर्म-फल तर अनित्य असर्ते, असे आपले सांगणे आहे.

सिद्धान्ती—तें तर सरेंच आहे. पण जोंपर्यंत कर्मांचा नाश होत नाहीं, कोटिशः कल्पांमध्यें सुद्धां कर्म करण्याच्या वासनांचा नाश होत नाहीं, तोंपर्यंत कर्मफळाचाही नाश होत नाहीं. सारांश, ज्ञानाशिवाय कर्मांचा नाश नाहीं. अज्ञानाची अनंत कोटि वर्षे गेळीं तरी कर्म—नाश होत नाहीं. अर्थातच तज्जन्य कर्मफळाचाही नाश होत नाहीं म्हणून कर्मफळाळा अमृत अर्से श्रुतीनें विशेषण दिलें. याप्रमाणें सृष्टींचा कम आहे. अव्यक्त, हिरण्यगमं, मन (महत्), पंचमहामूतें, मह्मांड, सप्तभुवनें, जीवांचें कर्म आणि अमृत कर्मफळ असा हा जीवद्धीनें अनादि सृष्टिकम आहे. ॥ ८॥

रंग०—' अन्न ' = चेतनाचेतनसमष्टि. ही अव्यारुत असते. सत्य=भोकृवर्ग.

'कर्मस्र अमृतं '= अमृतसाधक कर्म अथवा कर्मामध्यें जें मोक्षार्थी मात्र कर्म होतें, तें कर्म.

माध्व— तप '= आलोचन, संकल्पानें संकल्पकामध्यें विकार होत नाहीं. नंतर अन्न म्हणजे देव आणि जड वस्तु उत्पन्न होतात. १११।८॥

मंत्र नववा.

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मा-देतद्वस्य नाम रूपमत्नं च जायते॥९॥ इत्यर्थवेवेदीयमुण्डकोपनिषद् प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः॥१॥

अन्वय व अर्थ:—यः सर्वज्ञः, सर्ववित्, यस्य ज्ञानमयं तपः, तस्मात् एतत् ब्रह्म, नाम, रूपं, अनं च जायते (जो सर्व-ज्ञाता आहे, जो सर्ववेत्ता आहे, ज्याचें ज्ञान हेंच तप आहे, त्यापासून हें ब्रह्म, हीं नामरूपें आणि हें अन्न उत्पन्न होतें)॥ ९॥

उक्तमेवार्थमुपसंजिहीर्धुर्मन्त्रो वक्ष्यमाणार्थमाह—य उक्तलक्षणोऽ-क्षराख्यः सर्वज्ञः सामान्येन सर्व जानातीति सर्वज्ञः । विशेषेण सर्व वेत्तीति सर्ववित् । यस्य ज्ञानमयं ज्ञानविकारमेव सार्वज्ञ्यलक्षणं तपो नाऽऽयासलक्षणं तस्माद्यथोक्तात्सर्वज्ञादेतदुक्तं कार्यलक्षणं ब्रह्म हिरण्यगर्भोख्यं जायते । किंच नामासौ देवद्त्तो यज्ञदत्त इत्यादि-लक्षणम् । रूपमिदं शुक्कं नीलमित्यादि । अत्रं च त्रीहियवादिलक्षणं जायते । पूर्वमन्त्रोक्तक्रमेणेत्यविरोधो द्रष्टन्यः ॥ ९॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः॥१॥

सिद्धान्ती-मार्गे सांगितहेल्या अर्थाचा उपसंहार करण्यासाठी श्राति पुढी छ अध सांगत आहे व पुढें जें अपरिविद्येचें प्रकरण येणार आहे, त्याचा आरंम स्वा मंत्रांत । करीत आहे. ऐक: मार्गे ज्याचे लक्षण सांगितलें आहे तो अक्षर नांवाचा परमातमा सर्वज्ञ भाहे. म्हणजे त्याला सामान्यद्भपाने सर्वाचे ज्ञान असते. माया नामक उपाधि घेऊन तो समष्टिरूपानें (हिरण्यगर्म होऊन) सर्वज्ञ होतो व अविद्या नामक उपाधि घेऊन व्यष्टिस्पानें जीव होतो आणि सर्व विशेषाचें ज्ञान त्याला होते. म्हणून त्याला सर्व-वेत्ता असे म्हणतात. त्याला स्वतःच्या उपाधीचें व उपाधिजन्य वस्तुंचें सामान्त्य आणि विशेष ज्ञान असर्ते. असो, या सर्वज्ञ आणि सर्व-वेच्या परमात्म्याचे तप म्हणज्ज होणाऱ्या सर्व पदार्थांचे सन्वप्रधानमायेच्या (ज्ञानगुणाच्या) साहाय्याने समरणपूर्वक चिंतन होय. अर्थातच या परमेश्वरीय तपांत कोणत्याही प्रकारचें कर्म, आयास, असता नाहींत. अशा ज्ञानात्मक तपश्चर्या करणाऱ्या सर्वेज्ञ परमात्म्यापासून कार्यद्वपी हिरण्यगर्भाची उत्पत्ति होते. तर्सेच नामही उत्पन्न होतं. हा देवद्त्त, हा यज्ञद्त्त हीं नामें होत. हें पांढरें, हैं निकें इत्यादि ह्रपें होत, असो; समष्टि बहा (हिरण्यगर्भ) आणि अन्न (बीहि यवादि सर्व विशेष पदार्थ) ब्रह्मापासून उत्पन्न होतात. पण ते पूर्वीच्या मंत्रांत सांगितल्य ह उत्पन्न होतात व याप्रमाणें दोन्ही मंत्रांत विरोध राहत नाहीं. ॥ १ ॥

रंग०—' सर्वज्ञः '=सर्व विषयज्ञाता ' सर्ववित् '=प्रत्येक वस्तूचे सर्व प्रकार जाण-णारा परमेश्वर हा संकल्प मात्र करितो.

पथम अन्यारुत उत्पन्न होते व त्याद्वारे व त्यानंतर नामस्पात्मक न्यास्टता सृष्टि उत्पन्न होते.

माध्व०-या उपनिषदाचें तात्पर्य भगवत्पर मात्र आहे. श्रीमगवान् बाद्रायणा नी ही हैं उपनिषद् भगवत्पर आहे, असे समन्वयाध्यायामध्यें सांगितळें आहे. ब्रह्मसूत्र (१।२।२१) या सूत्रावर न्याख्यान करतांना 'अद्रेश्यमग्राह्मं 'या मुण्डकोपानिषदांतील उद्धेंस करून दृश्यत्व, पाह्यत्व इत्यादिकांचा म्हणजे अचेतनाचा अथवा भिन्न अनवस्था वेणाऱ्या वस्तूंचा परमेश्वरांस्वरूपासंबंधानें विषेध केला. त्याचप्रमाणें अतरुणः ' इत्यादि विशेषणांनीं मनुष्यादिकांचा निषेध होतो. हे गुण पाषाणादिकांमार्च्य दिसत नाहींत म्हणून अदेश्यत्वादि विशिष्टअक्षरानें प्रधान स्वरूपाचा उछेस श्रुतीला इष्ट आहे, परम पुरुषाचा उछ्छेल इष्ट नाहीं; आणि सामान्यतः या उपनिषदांता त्रकृति आणि जींव यांच्या संबंधानें मात्र विवेचन झाछेळें आहे, परमात्मर नाहीं. '' हा पुर्व पक्ष उत्पन्न कहन त्याचा निरास केला आहे; आणि असा सिद्धांत केला अगहे कीं, ' जो सर्वज्ञ आणि सर्ववेत्ता आहे. ' (मु० २।२।७) इत्यादि वाक्यें या उपानि पदांत आहेत त्यावरून चेतन आणि अचेतन सृष्टीचें उपादान कारण असणारा मात्र येथे इष्ट आहे, तसेंच 'सर्वज्ञ आणि भूतयोनि ही विशेषणें एका परमात्म्यालाच योग्य होतात, इतरांस होत नाहींत असा सिद्धांत केला आहे. हें आपलें

समर्थन करण्यासाठी मुण्डकांतील अनेक मंत्रांचा ही या आचार्यांनी अवतार केला आहे. हें सर्व प्रकरण जिज्ञासुमुमुह्न्ंनी वाचण्यासारणें आहे. याच प्रमाणें 'हें उपनिषद् जीवपर आहे 'या शंकेचा बह्मसूत्राच्या सिद्धांतांनी व मुण्डकोपनिषदांतील मंत्रांनी परिहार केला आहे. जीव व बह्म हें दोन पदार्थ निरिनराले असून सेन्य सेवक आहेत असें ठरवून हें सर्व उपनिषद् भगवंताचें मात्र यथार्थ स्वह्म सांगणारें आहे, जीवाचें किंवा प्रस्तीचे नन्हे, असा सिद्धांत आपल्या समजुतींने स्थापित केला आहे.

*यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्। यस्मानाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्।। वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः। तेनेदं पूर्णे पुरुषेण सर्वम्॥ ७॥

मंत्रार्थ—ज्याहून पर किंवा अपर (श्रेष्ठतर किंवा किनष्ठतर) असे कांहीं नाहीं, ज्याहून लहान पदार्थ (जड किंवा जीव) नाहीं किंवा मोठा नाहीं, जो एकाकी असून वृक्षात्रमाणें परमपदाचे ठिकाणीं स्तब्ध राहतों, त्या पुरुषानें हैं सर्व विश्व पूर्ण केलें आहे.

' यस्मात्परं नापरमस्ति '=ज्याच्याहून दुसरें कांहीं श्रेष्ठ नाहीं. ' वृक्ष इव '=याला वंदनीय असा दुसरा कोणी नसल्यामुळें हा वृक्षासारसाताठ असतो. हा मंत्र प्रक्षिप्त नाहीं असा श्रीरंगरामानुजांचा अभिषाय आहे. हा मंत्र इतर भाष्यकारांनी घेतला नाहीं.

मुण्डकोपनिषत् प्रथमखण्ड समाप्त.

^{*} हा मंत्र प्रक्षित आहेसे वाटतें, म्हणून प्रथम खंडाच्या शेवटी घेतला आहे.

मंत्र पहिला.

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपद्यं-स्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि । तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थः—तत् एतत् सत्यं (तें हें सत्य होय) यानि कम् कवयः मंत्रेषु अपश्यन, तानि त्रेतायां बहुधा संततानि, तानि वि आचरथ, सत्यकामाः छोके सुकुस्तय षएः वः पंथाः (त्रेतायुगा पुष्कळ प्रकारांनीं विस्तार पावलेलीं जी कर्में मंत्रांमध्यें ऋषींनीं स्वरूपानें पाहिलीं होतीं, तीं कर्में तुम्हीं नियमानें आचरीत जा. फलाचा अभिलाष करणारे हे लोक हो ! इहलोकी सत्कर्माचा हाच तुम्हांस योग्य आहे.) ॥ १॥

साङा वेदा अपरा विद्योक्ता—ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिना यत्तदद्रेश्यमित्यादिना नामरूपमत्रं च जायत इत्यन्तेन प्रन्थेनोत्त लक्षणमक्षरं यया विद्ययाऽधिगम्यत इति परा विद्या सविशेषणोक्ता अतः परमनयोर्विद्ययोर्विषयौ विवेक्तव्यौ संसारमोक्षावित्युत्तरं अन्थ आरभ्यते । तत्रापरविद्याविषयः कर्त्रादिसाधनिक्रयाफळभेद रूपः संसारोऽनादिरनन्तो दुःखखरूपत्वाद्वातन्यः रिभिः । सामस्येन नदीस्रोतोवद्व्यवच्छेद्रूपसंबन्धस्तदुपशम लक्षणो मोक्षः परविद्याविषयोऽनाद्यनन्तोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभय शुद्धः प्रसन्नः स्वात्मप्रतिष्ठालक्षणः परमानन्दोऽद्वय इति । पूर्वे ताव द्परविद्याया विषयप्रदर्शनार्थमारम्भः । तद्दर्शने हि तन्निर्वेदोप पत्तेः । तथाच वक्ष्यति—" परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् " इत्य दिना । न ह्यप्रदर्शिते परीक्षोपपद्यत इति तत्प्रदर्शयत्राह तदेतत्स त्यमवितथम् । किं तन्मन्त्रेष्ट्रग्वेदाद्याख्येषु कर्माण्यमिहोत्रादीर्व मन्त्रैरेव प्रकांशितानि कवयो मेधाविनो वसिष्ठादयो यान्यपश्यन्ह ्ष्टवन्तः । यत्तदेतत्सत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधनत्वात्तानि च वेदविहि तान्यपिद्दष्टानि कर्माणि त्रेतायां त्रयीसंयोगलक्षणायां होत्राध्वयेवी

द्वात्रप्रकारायामधिकरणभूतायां बहुधा बहुप्रकारं संततानि प्रवृत्तानि कर्मिभिः क्रियमाणानि त्रेतायां वा युगे प्रायशः प्रवृत्तान्यतो यूयं तान्याचरथ निर्वर्तयथ नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूतकर्मफलकामाः सन्तः । एष वो युष्माकं पन्था मार्गः सुकृतस्य स्वयं निर्वर्वितस्य कर्मणो लोके फलनिमित्तं लोक्यते दृश्यते भुज्यत इति कर्मफलं लोक उच्यते । तद्थे तत्प्राप्तय एष मार्ग इत्यर्थः । यान्ये-तान्यग्रिहोत्रादीनि त्रय्यां विहितानि कर्माणि तान्येष पन्था अवश्य-फलप्राप्तिसाधनमित्यर्थः ॥ १॥

सिद्धान्ती-ऋग्वेद, यर्जुर्वेद इत्यादि वेद आणि त्यांची सहा अंगे मिळून अपरा-विद्या होते; हें पहिल्या खंडांतील पांचव्या मंत्रांत सांगितलें. नंतर सहाव्या मंत्रापासून पहिल्या संडाच्या शेवटच्या मंत्रापर्यंत 'अगोचर, अग्राह्म ' असून स्वसत्तेनें सृष्टि उत्पन्न करणारा ज्ञानमय जो अविनाशी परमात्मा त्याचें यथार्थज्ञान ज्या विदेनें प्राप्त होते, ता पराविदाही स्वलक्षणांसह व स्वविशेषणासह सांगिनली. आतां, ह्यापुढे ह्या दोन विदांचे जें निरिनराळे विषय आहेत त्यांचे विशेष सांगून अपराविद्यचा विषय संसार आहे आणि पराविधेचा विषय मोक्ष आहे, असे पुढील ग्रंथांत सांगावयाचे आहे. प्रथमतः अपराविदेचा विषय संसार हा आहे, हैं श्रुति सांगेल. हां संसार अनादि आहे, अनंत आहे, दुःसस्वरूप आहे. कर्तृभेद, साधनभेद, कर्मभेद, फलभेद इत्यादि अनेक स्वपरमेदांनी हा दुःसपूर्ण संसार विलक्षण सालेला आहे. याचा त्याग प्रत्येक शरीरी-पुरुषानें (जीवानें) करावयाचा आहे अथवा संसार टाकून द्यावयाचा आहे. कारण तो दुःसम्बद्धप आहे व त्याचपमाणं नदीचा प्रवाह जसा असंड असतो, तसा या समष्टिद्भप संसाराचा प्रवाह जीवदृष्टीनें असंड आहे. याचा निरास उपशमानें (संसारा-पास्न निवृत्त होण्यानें) मात्र व्हावयाचा आहे; ज्ञानपूर्वक संसारनिवृत्ति म्हणजेच मोक्ष होय. हा मोक्षविषय पराविद्येचा आहे, हा मोक्ष अनादि, अनंत, अजर, अमर, अमृत, अभय, शुद्ध, प्रसन्न, स्वतःमध्ये प्रतिष्ठित झालेला (स्वतंत्र व स्वयंभु), परम आनंदाचें स्थान आणि अद्वितीय असा आहे. हें ज्ञान झालें म्हणजे मुक्त पुरुषाचा संसार नष्ट होतो. समष्टि संसार असंड असतीच.

शिष्य—भगवन् ! कर्ता, कर्म इत्यादि भेद निद्रेमध्येंही नाहींसें होतात. यावस्त निद्रेमध्यें आपण मोक्षसुस अनुभवितों, अशी कोणी शंका काढतील त्याचें समाधान कसें!

सिद्धान्ती निद्धेमध्ये अज्ञानाचे वास्तव्य असते. अज्ञान म्हणजे मोक्ष नव्हें. संसारनिवृत्तीवरोवर स्वरूपाचे ज्ञान असेल, तर अज्ञानकृतभेद विशेषरूपाने आणि सामान्यरूपाने नाहींसे होऊन पूर्वसंचितकर्माचा नाश होतो व भेदरूपी कर्म, त्याचा अभिमान आणि त्याच्या फलाची वासना ही रहात नाहींत, म्हणून ज्ञानीजीवाचा व व्यष्टि-समष्टिस्पी संसाराचा संबंध तुटतो, त्याचें जन्ममरणात्मक चक नष्ट होतें हाच मोक्ष होय. येथें स्वरूपज्ञानाची अत्यंत आवश्यकता आहे. असो, श्रुति प्रथमतः अपराविद्येचा विषय-संसार-सांगण्याला आरंभ करीत आहे. उघडच आहे. दुःखदः पदार्थ दिसून त्याचें ज्ञान झालें म्हणजे त्या दुःखदःपी पदार्थासंबंधानें निर्वेद (वीट, उदासीनता) उत्पन्न होतो. तसेंच, याच संडाच्या बाराज्या मंत्रांत 'कर्मानें पुष्ट झालेल्या लोकांचें (संसारात्मक सप्तभुवनांचें) परीक्षण करून होते परीक्षा झालेल्या लोकांचें (संसारात्मक सप्तभुवनांचें) परीक्षण करून होते परीक्षा होत नाहों व पाहिल्याशिवाय परीक्षा करणें हेही योग्य नन्हे. म्हणून येथें प्रथमतः संसाराचें वर्णना परीक्षा बुद्धीनें केलें आहे. असो; श्रुति म्हणते:-हें सर्व सत्यद्भप आहे.

शिष्य—हें म्हणजे ?

सिद्धान्ती— ऋग्वेदादि अथांमध्ये अपिहोत्रादि कर्में मत्रांनी प्रकाशित केलेली आहेत. या कर्मीचें स्वस्प विसष्ठादि बुद्धिवान् ऋषीस उत्तम कळलें होते. या कर्मीस सत्य हें नांव दिलें आहे. कारण, हीं वेदिविहित कर्में पुरुषार्थाचीं निश्चित साधनें आहेत. हीं कर्में म्हणजे होत्र (ऋग्वेद्पिटित अर्थ, किंवा होत्र कर्म), आध्वयंद (यजुर्वेद पिटित अर्थ किंवा याजुष कर्म) ओद्धात्र (सामवेद्पिटित गायन) इत्यादि तीन कर्माचा संयोग होय. ही त्रयी सर्व कर्मीचें अधिकरण आहे. हीं अपिहोत्र— यज्ञादि ऋषिदष्ट कर्में अनेक प्रकारांनीं प्रवृत्त होत असतात. तीन प्रकारचीं कर्में एकत्र होतात म्हणून यांस 'त्रेता' असें म्हटलें.

शिष्य—किंवा त्रेतायुगामध्यें ह्या कर्माची अनेकस्पी प्रवृत्ति झाली, असे म्हटलें तर ?' सिद्धान्ती—कांहीं पत्यवाय नाहीं. सर्वज्ञ ऋषीनों हीं कर्में विहित केलीं आहेत व संसारी पुरुषांचे अर्थकामस्प पुरुषार्थ साध्य करण्यास हीं कर्में सर्वथा समर्थ आहेत, असें यथार्थ ज्ञान असलें म्हणजे झालें. असो, श्रुति म्हणते : कर्माप्रमाणें फल होतें. फल प्राप्त व्हावें अशी इच्छा करणारे सत्यकामी लोकहो ! तुम्ही या ऋषिविहित कर्मीचे यथाशाख अनुष्ठान नियमानें करीत जा. तुम्हाला हाच योग्य मार्ग आहे. हाच पुण्यमार्ग आहे. आपण स्ताः केलेल्या कर्माचें फल आपल्यांस मिळतें व भोगावें लागतें, म्हणून कर्मफलाला श्रुतीनें 'लोक ' (दिसणें हा व्यवहार जेथें होतो तें स्थान) अशी संज्ञा दिली आहे. (आचार्याचा 'स्वकृतानि 'असा पाठ होता कीं काय !) 'लोक ' याचा अर्थ पहाणें, उपमोग घेणें, असा आहे. म्हणून कर्मफलाला 'लोक ' असें म्हटलें, त्या मुरुतानें उत्पन्न होणाऱ्या सत्फलाची प्राप्ति शाख्वविहित कर्माचरणानें मात्र होत असते. सारांश, तीन वेदांमध्यें अप्रिहोत्रादि जीं जीं कर्में विहित केलीं आहेत, तीं तीं कर्में स्वर्गादि फल अवश्य साच्य करितात म्हणून 'विहित कर्माचरण ' हा फलेच्छा धारण करणाऱ्या संसारीलोकांचा मार्ग आहे, असें श्रुतीन सांगतल. ॥ १॥

रंग०—सत्य=नित्य=उत्पच्यादि पड्विकारशून्य. 'कवि '=अतीद्रिय-साक्षात्कार-समर्थ पुरुष. वेद्विहित कर्में ब्रह्मकाम पुरुषानें निष्कामतः यथासांग केळी पाहिजेत. सकाम वेदोक्त कर्में ही पुण्यफळक होतात व चतुर्मुंखाच्या ळोकास नेतात.

माध्व.—अपरिवधिनं कर्ममीमांसा समजते आणि परिवधिनं आत्मज्ञान प्राप्त होऊन कर्म-साफल्य होतें. कर्म आणि ज्ञान हीं ब्रह्मपरच असतात. परिवधिनं सत्यस्पी भगवान् स्वस्पतः समजतो. यासाठीं त्याचें प्रेम प्राप्त व्हावें अशी इच्छा करून विहित कर्म करावें. म्हणजे कर्म सांगणारी विद्या हीच पराविद्या होते. अन्यथा होत नाहीं. 'सत्यकाम' या पदानें सर्व आश्रमांचा संग्रह होतो. सारांश, कत-युगामध्यें भगवद्भक्त कर्में करीत, त्याप्रमाणें सर्वानीं कर्में करावीं हा श्रुतीचा उपदेश आहे. आणि तद्नुसार श्रुतीचें (मंत्र २ ते ६) कर्ममीमांसेचा विस्तार केळा आहे. या उपदेशानुसार केळेळीं सर्व कर्में यज्ञ, दान आणि तप या स्वस्पाचीं होतात आणि हीं कर्में देवाधिदेव जो परमेश्वर त्याच्या ळोकीं नेऊन जीवास पोहचवितात. एवच ज्ञानफळानें मात्र कर्म-साफल्य होतें. 'मी कर्ता नव्हें, हिर सर्वकर्ता आहे, मार्झे सर्व कर्म म्हणजे त्याची पूजा आहे.' अशा मनोवृत्तीनें निष्काम व ज्ञानपूर्वक कर्म केळें ह्मणजे त्याची पूजा आहे.' अशा मनोवृत्तीनें निष्काम व ज्ञानपूर्वक कर्म केळें ह्मणजे परबद्धा—ळोकाची प्राप्ति होते.

मंत्र दुसरा.

यदा लेलायते हार्चिः समिद्धे हव्यवाहने। तदाऽऽज्यभागावन्तरेणाऽऽहुतीः प्रतिपाद्येत्॥२॥

अन्वय व अर्थ: सिमिद्धे इन्यवाहने यदा अर्चि: छेछायते, तदीं आज्यभागी अन्तरेण आहुतीः प्रतिपादयेत, (पेटलेल्या अग्निकुंडामध्यें असणारा अग्नि जेन्हां आपल्या ज्वालेनें स्पंदन करित असतो, तेन्हां दोन आज्यभागांच्या अवकाश-स्थलामध्यें आहुतींचा प्रक्षेप करावा.)॥ र ॥

तत्रामिहोत्रमेव तावत्प्रथमं प्रदर्शनार्थमुच्यते सर्वकर्माणां प्राथ-म्यात्। तत्कथम्। यदैवेन्धनैरभ्याहितैः सम्यगिद्धे समिद्धे ह्व्यवाहने छेळायते चळत्यिचिस्तदा तिस्मन्काले छेळायमाने चळत्यिच्याज्य-भागावाज्यभागयोरन्तरेण मध्य आवापस्थान आहुतीः प्रतिपादयेत्प्र-क्षिपेदेवतामुद्दिश्य । अनेकाहप्रयोगापेक्षयाऽऽहुतीरिति बहुवचनम्। एष सम्यगाहुतिप्रक्षेपादिछक्षणः कर्ममार्गो लोकप्राप्तये पन्थास्तस्य च सम्यक्करणं दुष्करम् । विपत्तयस्त्वनेका भवन्ति ॥ २ ॥ सिद्धान्ती—सर्व कर्माच्या आधीं अप्रिहोत्र कर्म असते म्हणून श्रुसीनें प्रदर्शनासाठीं (उदाहरणासाठीं) या प्रथम कर्माचा अवतार केला आहे. अप्रिहोत्राचा विधि
असा:—जेव्हां उत्तम प्रकारच्या ज्वालाग्राही इंधनांनीं अप्रिकुंडांत प्रज्वलित झालेला
हव्यवाहन आपल्या ज्वालांनीं मिरवूं लागतो व निरिनराळ्या ज्वालांचें स्पंदन करितो,
तेव्हां (आहवनीय अग्रीमध्यें 'अग्रयेस्वाहा' 'सोमायस्वाहा' अशा दोन घृताहुती
दर्शपूर्णमासाच्या वेळीं दक्षिणोत्तर मागीं याच्या लागतात. या दोन आहुतीमध्यें
स्थलांतर असतें, प्रधानस्थानाला आवापस्थान असें म्हणतात. अप्रिहोत्रांतही सूर्य आणि
प्रजापित यांस सकाळीं व अप्रि आणि प्रजापित यांस संच्याकाळीं आहुती देन असन्
तात. असोः,) आज्याहुतींच्या स्थानामध्यें जें आवापस्थान असतें, त्यांत देवतांच्या उद्देशानें आहुती देत जाव्या. अनेक दिवस हा प्रयोग चालावयाचा असतोः, म्हणून आहुती
हें पद अनेकवचनान्त आहे. हा यथार्थ आहुतिप्रक्षेपणात्मक विधि हा कर्ममार्ग
होय. हा स्वर्गप्राधीचें उत्तम साधन आहे. हें सरें, पण, कर्मांचें यथायोग्य आणि
यथासांग अनुष्ठान घडणें अत्यंत कठीण आहे. संकटेंही अनेक प्रकारचीं उत्पन्न होतात.
म्हणून हा कर्ममार्ग अत्यंत कठीण आहे. हें काठिण्य पुढील मंत्रांत सांगितलें आहे॥२॥

मंत्र तिसरा.

यस्याग्निहोत्रमद्शीमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्र-यणमतिथिवर्जितं च अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान्हिनस्ति ॥ ३॥

अन्वय व अर्थ—यस्य अग्निहोत्रं अद्धं, अपीर्णमासं, अचातुर्मास्यं, अनाग्रयणं, अतिथवार्जितं, अहुतं, अवैश्वदेवं, अविधिनाहुतं, तस्य आसप्तमान छोकान हिनस्ति (ज्याचें अग्निहोत्र दर्शपौर्णमासवर्जित आहे, जो 'चातुर्मास्य' कर्म करीत नाहीं, जो 'अग्रहायण'—कर्म—विन्मुख असतो, जो अतिथींचा समाचार घेत नाहीं, जो यथाकाछीं आहुति देत नाहीं, वैश्वदेव करीत नाहीं, आहुती दिल्याच तर शास्त—निषद्ध पद्धतीनें देतो, त्याचे सात छोक नष्ट होतात.) ॥ ३॥

सारांश, अप्तिहोत्राचे कर्म यथासांग होण्यास अनेक पत्यवाय आहेत आणि यथा-सांग कर्म, झाठें नाहीं तर कर्म-कर्ता अधोगतीस जातो. ॥ ३ ॥

कथं यस्यामिहोत्रिणोऽमिहोत्रमदर्शे दर्शाख्येन कर्मणा वर्जितम् । अमिहोत्रिणोऽवश्यकर्तव्यत्वाद्शस्य । अमिहोत्रसंबन्ध्यमिहोत्रविशे- षणिमव भवति । तद्कियमाणिमस्येतत् । तथाऽपौर्णमासिमस्या-दिष्वप्यप्रिहोत्रविशेषणत्वं द्रष्टव्यम् । अपिहोत्राङ्गत्वस्याविशिष्टत्वा-दपौर्णमासं पौर्णमासकर्मवर्जितम् । अचातुर्मास्यं चातुर्मास्यकर्म-वर्जितम् । अनाप्रयणमाप्रयणं शरदादिकर्तव्यं तच्च न क्रियते यस्य । तथाऽतिथिवर्जितं चातिथिपूजनं चाहन्यहन्यिकयमाणं यस्य स्वयं सम्यगिप्रहोत्रकास्थेऽहुतम् । अद्शादिवद्वेश्वदेवं वैश्वदेवकर्मवर्जितं हूयमानमप्यविधिना हुतं न यथाहुतिमस्येतत् । एवं दुःसंपादितम-संपादितमिप्रहोत्रापयुर्छक्षितं कर्म किं करोतित्युच्यत आसप्तमान्स-प्रमसिहतांस्तस्य कर्तुरुर्गेकान्हिनस्ति हिनस्तीवाऽऽयासमात्रफलत्वात् । सम्यक्कियमाणेषु हि कर्मसु कर्मपरिणामानुरूपेण भूराद्यः सत्यान्ताः सप्त स्रोकाः फलं प्राप्यन्ते । ते स्रोका एवं भूतेनाप्ति-होत्रादिकर्मणा त्वप्राप्यत्वाद्धिस्यन्त इवाऽऽयासमात्रं त्वव्यभिचारी-त्यतो हिनस्तीत्युच्यते । पिण्डदानाद्यनुप्रहेण वा संबध्यमानाः पितृ-पितामहप्रपितामहाः पुत्रपौत्रप्रपौत्राः स्वात्मोपकाराः सप्त स्रोका उक्तप्रकारेणाग्निहोत्रादिना न भवन्तीति हिंस्यन्त इत्युच्यते ॥ ३ ॥

सिद्धान्ती ज्या अमिहोत्याचे अमिहोत्रांत दर्श नांवांचे कर्म (इष्टि) होत नाहीं - ि चिष्य — अमिहोत्र्यांनी दर्श नामक इष्टि तर अवश्य केळी पाहिजे. ही केळी नाहीं तर अमिहोत्र यथासांग होणार नाहीं. याचा अमिहोत्राशी नित्य संबंध आहे. हैं आमिहोत्राचें एक विशिष्ट अंग आहे, म्हणून दर्शीदि सर्व अमिहोत्राचीं जणों विशेषणेंच आहेत.

सिद्धान्ती—हें बरें, पण असेंही दर्शकर्म जो अग्निहोत्री करीत नाहीं, याचप्रमाणें अग्निहोत्राचें अंग 'पोर्णमास कर्म' हें जो करीत नाहीं, 'चातुर्मास्य ' कर्म करीत नाहीं, शरद्कतुमध्यें 'अग्रयण इष्टि ' करावी लागते ती जो करीत नाहीं, रोजच्या रोज जें अतिथिपूजन अवश्य आहे, तें जो करीत नाहीं, यथाकालीं अग्नीला स्वतः आहुती देत नाहीं, दर्शादिकाप्रमाणेंच अग्निहोत्राचें अंग नसलें तरी अवश्य असणारें वैश्वदेव-कर्म जो करीत नाहीं, आहुती दिल्या तरी जो निषिद्धमार्गानें व अश्वद्धेनं आहुती देतों, सारांश यांतील ज्याचीं एक किंवा सर्व कर्में चुकतात, त्याला संकर्ट पाप्त होतात. तसेंच निषिद्ध मार्गानें संपादिलेलें कर्म न संपादल्यासारसें होतें. येथें अग्निहोत्र हें एक उपलक्षण मात्र आहे. तात्पर्य, सर्व वेदविहित कर्मीसंबंधानें लागणाऱ्या अंगोपांगाचें जो यथाशास्त्र संपादन करीत नाहीं किंवा विहितकर्म मुळींच करित नाहीं त्याचे सात लोक नष्ट साल्यासारसे होतात आणि निवल श्रम मात्र त्याच्या पद्रीं सास पडतात. आतां जर यथासांग कर्म झालें तर सप्त लोक (म्हणजे भू:, भुव:, स्द:, महा:, जन:, तप: आणि

सत्यं हे लोक) कर्मानुद्भप पाप्त होतात. पण दर सांगितल्याप्रमाणें अभिहीन कर्म जर यथासांग झाळें नाहीं तर त्याला वरील सप्त लोक मिळाव यार्चि नाहींत, असे होतें. सारांश, त्यांचा नाशच जणू काहीं होतो आणि त्यांचें आयास हेंच काय तें फल त्याला मिळतें. अगुद्धकर्मांचें फल आयास, हें निश्चित ठरलेलें अनाहि.

शिष्य—तो कर्मकर्ता विपरात आचार करितो. म्हणून सप्तलोकांचा नाश त्याच्या हातून होतो. ते लोक त्याला मिळत नाहींत असे म्हणावयाचें. हें ठीक झालें. आता सप्तलोक म्हणजे पिंड देण्याघेण्यासंबंधानें ज्यांचा आपला उपकार—कर्तृत्वाचा संबंधा येतो, ते पिता, पितामह आणि प्रपितामह अशी पूर्व पिढींची त्रयी घेतली आपल्या पुत्र, पोत्र आणि प्रपीत्र अशी पुढची त्रयी घेतली तर जुळेल की नाहीं श आपल्या - सह या सात पिढ्या होतातच.

सिद्धान्ती—हो हो ! पिंडोद्कदानानें यजमान पित्राद्दि त्रयीवर उपकार करितों आणि अन्नदानानें पुत्राद्दि त्रयीवर उपकार करितों किंवा पिंडदान कह्न व अन्नदान कह्न सकल्याण कह्न घेतो, आणि असा त्याचा उभय—त्रयीवर आपण मध्य राहून संबंध घडतो. म्हणून सात पिढ्यांचा व सात पितरादि होकांचा नाश वर सांगिता टिटा अविचारी व निषिद्ध मार्गी अग्निहोत्रादि कर्में करणारा पुरुष करितों, असाही अर्थि करण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं. ॥ ३॥

मंत्र चवथा.

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूत्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्नाः॥ ४॥

अन्वय व अर्थ —काली, कराली च, मनोजवा च, सुलोहिता या च सुधम्रवर्णा, स्फुलिङ्गिनी विश्वहची च, लेलायमानादेवी इति स्नम्म जिह्वाः (कराली, काली, मनोजवा, सुलोहिता, सुधूम्रवर्णा, स्फुलिङ्गिनी, विश्वहची (लेलायमानादेवी) या सात जिव्हा आहेत.)।। ४ ॥

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी छेलायमाना इति सप्त जिह्नाः । काल्याचा विश्वरुच्यन्ता छेलायमाना अमेहिवराहुतिमसनार्था एताः सप्त जिह्नाः ॥ ४॥

कालीपास्त विश्वरचीपर्यंत चंचल असणाऱ्या वरील सप्त जिह्ना अमीच्या आहेत्. या सर्वोचा उपयोग आहुति-प्रहण करण्यामध्ये असतो. ॥ ४॥

मंत्र पांचवा.

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाऽऽहु-तयो ह्याददायन् । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रइमयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—एतेषु भ्राजमानेषु यः चरते, यथा काछे च आहुतयः आद्दायन् (या देदिप्यमान अग्निजिह्नांच्या भेदांमध्यें जो अग्निहोत्री शास्त्रोक्त कर्म करितोः; त्याचप्रमाणें जो यथाकाली आहुतींचें समर्पण करितो) एताः सूर्यस्य रक्ष्मयः यत्र देवानां एकः पितः अधिवासः तं नयंति (या आहुति सूर्याचे किरण होऊन त्यांच्या द्वारानें, जेथे देवांचा स्वामी वास्तव्य करितो, तेथें या सूर्यरिश्म यथोक्त-कारी अग्निहोज्याला घेऊन जातात.)॥ ९॥

एतेष्विप्रिजिह्वाभेदेषु योऽप्रिहोत्री चरते कर्माऽऽचरत्यिप्रहोत्रादि भ्राजमानेषु दीप्यमानेषु । यथाकालं च यस्य कर्मणो यः कालस्त-त्कालं यथाकालं यजमानमाददायन्नाददाना आहुतयो यजमानेन निर्वार्ततास्तं नयन्ति प्रापयन्त्येता आहुतयो या इमा अनेन निर्व-र्तिताः सूर्यस्य रक्ष्मयो भूत्वा रिमद्वारेरित्यर्थः । यत्र यस्मिन्स्वर्गे देवानां पतिरिन्द्र एकः सर्वोनुपर्यधिवसतीत्यधिवासः ॥ ५॥

सिद्धान्ती — जो अमिहोत्री या सात देदिप्यमान अग्निजिह्वांच्या मेदामध्यें (एका ज्वालेच्या व दुसऱ्या ज्वालेच्या मध्यें अंतर असतें त्यांत) आहुती देतो, अग्निहोत्रादि कर्मांचें आचरण करितो, आणि ज्या कालीं जें कर्म करावयाचें तें कर्म त्या कालीं म्हणजे यथाकालीं करितो म्हणजे यजमानानें दिलेल्या आहुती यथासांग समार्पित होतात. त्या अग्निहोत्र्याला, यजमानाला, धन्य करणाऱ्या या आहुती स्पर्यकिरणह्मी होतात; आणि त्यांच्या साहाय्यानें त्या आहुती अशा स्वर्गलोकामध्ये यजमानाला घेऊन जातात कीं, जेथें देवांचा राजा इंद्र वास्तव्य करित असतो. हा इंद्र देवांचा स्वामी अस्न, त्यांच्याहून सर्वथा श्रेष्ठ आहे व तो श्रेष्ठलोकांत वास्तव्य करितो. सारांश, यथा-सांग कर्म करणारा अग्निहोत्री इंद्रलोकीं जातो. ॥ ५॥

मंत्र सहावा.

एहोहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रहिम-भिर्यजमानं वहन्ति। प्रियां वाचमभिवद्न्त्योऽ-चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः॥ ६॥

अन्वय व अर्थ—'वः एषः पुण्यः स्रुकृतः ब्रह्मलोकः' ' एहिएहि इति ' पिया स्रुवर्चसः वाचं अभिवद्न्त्यः अर्चयन्त्यः शाहुतयः तं यज-मानं सूर्यस्य रिक्मिभिः वहंति, ('यावं, यावं' असं म्हणून या तेजस्विः आहुती सूर्याच्या किरणसाहाय्याने यजमानाला वाहून घेऊन जातात व 'हा तुमचा पुण्य-सुकृत ब्रह्मलोक आहे.' अशा मधुरवाणीने यजमानाची स्तुति करितात आणि त्याची पूजा करितात.) ॥ ६॥

कथं सूर्यस्य रिमिभर्यजमानं वहन्तीत्युच्यत एह्येहीत्याह्व-यन्त्यः । सुवर्चसो दीप्तिमत्यः । किंच प्रियामिष्टां वाचं स्तुत्यादि-लक्षणामाभवदन्त्य उचारयन्त्योऽर्चयन्त्यः पूजयन्त्यश्चेष वो युष्माकं पुण्यः सुकृतः पन्था ब्रह्मलोकः फलरूपः । एवं प्रियां वाचमिन-वदन्त्यो वहन्तीत्यर्थः । ब्रह्मलोकः स्वर्गः प्रकरणात् ॥ ६॥

सिद्धान्ती—या तेजस्वी आहुती 'यावें, यावें' असे आमंत्रण करून आणि 'हा आपल्यास आपल्या पुण्याईनें सुकर आणि सुसकर बह्म लोक (स्वर्गलोक) फल रूपानें प्राप्त झाला आहे ' अशा तन्हेचे प्रिय, इष्ट, मिष्ट, मधुर, स्तुति-परिपूर्ण शब्द उच्चारून आणि यजमानाची आराधना करून या आहुती यजमानाला स्वागतपूर्वक बह्मलोकों वाहून नेतात. हा बह्मलोक म्हणजे स्वर्ग लोक होय. कारण हैं स्वर्गाचें प्रकरण आहे. स्वर्ग-विचार येथें चालला आहे. ॥ ६॥

मंत्र सातवा.

ष्ठवा होते अदृढा यज्ञरूपा अष्टाद्शोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मृदा जरा-मृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ ७॥

अन्त्रय व अर्थ-एते यज्ञरूपाः अहटाः प्रवाः (या यज्ञरूप नौका अहट-विनाशी-असतात.) एषु अष्टादशोक्तं अवरं कर्म (यामध्ये अष्टादशोक्त अल्पमोली कर्म आहे.) ये मूढाः एतत् श्रेयः अभिनंदंति ते पुनः जरामृत्युं एव यंति (जे मूर्ख लोक, 'कर्म हाच श्रेष्ठ मार्ग आहे ' असे समजून आनंद मानून घेतात, ते पुनः पुनः जरा-म्हातारपण-आणि मृत्यु पावतात.)॥ ७॥

एतम ज्ञानरिहतं कर्मेतावत्फलमविद्याकामकर्मकार्यमतोऽसारं दुःखमूलिमिति निन्द्यते। प्रवा विनाशिन इत्यर्थः। हि यस्मादेतेऽदृढा अस्थिरा यज्ञरूपा । एतदा-श्रयं कर्मोक्तं कथितं शाखेण । येष्वष्टाद्शर्यवतं केवलं ज्ञानवर्जितं कर्म । अतस्तेषामवरकर्माश्रयाणामष्टाद्शानामदृढतया प्रवत्वात्प्र-वते सह फलेन तत्साध्यं कर्म । कुण्डविनाशादिवत्श्रीरद्ध्यादीनां तत्स्थानां नाशः । यत एवमेतत्कर्म श्रेयः श्रेयः करणमिति येऽभिननद्द्यभिद्धष्यन्त्यविवेकिनो मूढा अतस्ते जरां च मृत्युं च जरामृत्युं किंचित्कालं स्वगें स्थित्वा पुनरेवापि यन्ति भूयोऽपि गच्छन्ति ॥॥॥

सिद्धान्ती—याप्रमाणें वर सांगितलेलें कर्म ज्ञानशून्य आहे. त्याच्या ह्या अल्प योग्यतेचे फलाची मर्यादा इतकीच आहे. हें फल म्हणजे अविद्येपासून उत्पन्न होणाऱ्या वासनेच्या प्रेरणेनें सालेलें जें कर्म त्याचा विषाक होय. वासना अविद्याजन्य असते, म्हणून वासनाप्रेरित कर्मही निःसार आणि दुःस—मूलक होकन सर्व संसार सुस—शून्य होतो. अशा प्रकारें कर्माची निंदा श्रुतीनें या मंत्रांत केली आहे. श्रुति म्हणते कीं, कामजन्य यज्ञस्पी या ज्या नौका आहेत, त्या अस्थिर व दुर्बल असल्यामुळें विनाशी असतात. या यज्ञादिकर्मांच्या कारभारांत अठरा लोकांनीं अठरा प्रकारचें करावें लागणारें कर्म ज्ञानशून्य असतें.

शिष्य—पत्येक वेदाचे चार चार याप्रमाणें सोळा ऋत्विज्, यजमान भाणि यज-मान-पत्नी हे यज्ञकर्मीत प्रमुखत्वानें असणारे लोक होत.

सिद्धान्ती — होय. प्रत्येकास कांहीं तरी कर्म शास्तानें विहित केंछें आहे, पण या कर्मामध्यें स्वरूपाच्या ज्ञानाचा बिछकुल संबंध नाहीं. तेव्हां या असल्या ज्ञानशून्य व शुद्ध कर्म करणाऱ्या अठरा लोकांची स्थित आज्ञनमय असल्यामुळें त्यांच्या आस्थिर कर्माश्रयामें उत्पन्न होणारी नोका ही अत्यंत विनाशी असते म्हणजे या अठरा लोकांनी केंलेलें कर्म व कर्मफल ही उमयताही विनाशी असतात. अर्थात् या असल्या अस्थिर नौकेवर बसल्लेक्या लोकांचा घात होतो. द्ह्यादुधाचीं मांडी फुटलीं असतां त्यांतील दहीं—दूध व्यर्थ जातें हैं तुलाही ठाऊक आहे. मग घातक अठरा फळ्या एकत्र जुळवून चंचल झालेल्या

नोंकेमध्यें बसणारे लोक नष्ट होतात; यांत काय आश्वर्य आहे ? पण असे कांहीं लोक असतात कीं, ज्यांना हैं अज्ञानजन्य यज्ञकर्म हैंच काय तें मोक्षसाधन आहे असे वाटतें. जे लोक या कर्मांने आपलें अभिनंदन कहन घेतात; ते लोक मात्र खरोखर अविवेकी होत. अर्थातच त्यांना जरा आणि मृत्यु यांस वश व्हावें लागतें. संतक-मींने कांहीं कालप्यंत त्यांस स्वर्गमुख मिळतें हैं सरें; पण त्यांचें कर्म ज्ञानशून्य असल्यामुळें होणारें कर्मफळही अस्थिर असतें व तें फळ संपल्यावर कर्मकर्त्यांच्या मागें जन्म-मृत्यूची साडेसाती लागलेली असतेच असते. ॥ ७॥

दंगरामानुज — 'अष्टादश=सोळा ऋत्विज्, यजमान व तत्पत्नीं, किंवा १८ स्मृति. माध्व० —या मंत्रांत विकलांग (अविधिपूर्वक) व सकाम कर्में अनिष्ट कां आहेत हें सांगितलें आहे. 'अष्टादशोक्तं '=पुराण, न्याय, मीमांसा, धर्मशास्त्र, आयुर्वेद, धनुर्वेद, गांधर्व, अर्थशास्त्र, चार वेद आणि सहा शास्त्रं मिळून अटरा ग्रंथ होतात.या १८ग्रंथांनीं सांगितलें तें अष्टादशोक्त कर्म होय. 'अवरः । म्हणजे अपरुष्ट=न्यून=कमी योग्यतेचें= अंगमूत=यज्ञेतर कर्म. हें कर्मच श्रेष्ठ आहे, असें भगवंतास विसद्धन मूर्स लोक म्हणतात.

मंत्र आठवा.

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं-मन्यमानाः । जङ्घन्यमाना परियन्ति मूढा अन्धे-नैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ८॥

अन्वय व अर्थ — अविद्यायां अन्तरे वर्तमानाः (नित्य अविद्येनमध्यें राहणारे) स्वयं धीराः (आपण मोठें विद्वान् आहों असें म्हणणारे) पंदितं मन्यमानाः (समजावयाचें तें आपल्यास समजलें आहे असें म्हणणारे) जंघन्यमानाः मूढाः परियंति (शेवटीं नाश पावणारे मूर्ब लोक परिअमण करीत असतात.) अंधेन नीयमानाः अन्धाः इव (अंधळ्यानीं अंधळ्याला न्यावें त्याप्रमाणें वरील अविद्याप्रेरित पुरुषांची स्थिति होते.)॥ ८॥

किंचाविद्यायामन्तरे मध्ये वर्तमाना अविवेकप्रायाः स्वयं वय-मेव धीरा धीमन्तः पण्डिता विदित्तवेदितव्याश्चेति मन्यमाना आत्मानं संभावयन्तस्ते च जङ्घन्यमाना जरारोगाद्यनेकानर्थत्रातै-ईन्यमाना भृशं पीड्यमानाः परियन्ति विश्रमन्ति मूढाः । दर्श- नवर्जितत्वाद्नधेनैवाचश्चष्क्षेणैव नीयमानाः प्रदृश्यमानमार्गा यथा छोकेऽन्धा अक्षिरहिता गर्तकण्टकादौ पतन्ति तद्वत् ॥ ८॥

सिद्धान्ती अविदेच्या साम्राज्यांत वावरणारे अल्पज्ञ व अल्प विवेकी लोक 'आपण फार मोठे विद्वान् आहों. ' 'समजून घ्यावयाचें तें आपल्यास सर्व समजलें आहे. असें समजून आपल्यासच आपण शाबासकी देत असतात व धन्य मानून घेतात. पण या अज्ञानी लोकांस त्यांच्याच मूर्बत्वामुळें जरा, रोग इत्यादि अनेक संकटपंपरा जोराचे धक्के मात्र देत असतात आणि यामुळें हे सारखे परिभ्रमण करीत राहतात. डोळे नाहींसे झालेल्या अंधानें हातीं धरलेले व त्याच्या पाठीमागून जाणारे आंधले लोक व्यवहारांत ज्याप्रमाणें कांट्या—कुट्यांत व खांच—खळग्यांत जाऊन पडनतात, त्याप्रमाणें ज्ञानशून्य अविद्येच्या आधारानें चालणारे अज्ञानी लोक जन्म—मृस्यूच्या अथांग गर्तेमध्यें जाऊन पडतात आणि तळमळत राहतात. ॥ ८ ॥

माध्व०—'अविद्या '= इश्वरेच्छा आणि मावरूप अज्ञान. यांनीं 'पंडितं हें पद् निराक्षें करून अर्थ केला आहे. 'पंडितंमन्यमानाः '=पांडित्याचे अभिमानी. जंघन्यमान= हिंसात्मक यज्ञ करणारे. अग्निहोत्राचाही यांतच समावेश होतो.

मंत्र नववा.

अविद्यायां बहुधा वतामना वयं कृताथी इस्य-भिमन्पन्ति बालाः । यत्कर्मिणो न प्रवेद्यन्ति रागात्तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाइच्यवन्ते ॥ ९॥

अन्वय व अर्थ—अविद्यायां बहुधा वर्तमानाः वाळाः 'वयं कृतार्थाः 'इति अभिमन्यन्ति (अविद्येमध्यें अनेक प्रकारांनीं संचारणारे बालिश लोक 'आपण कृतार्थ आहों ' असे मानुन अभिमानानें आपली धन्यता गात असतात.) यत् रागात कर्मिणः न प्रवेदयन्ति तेन आतुराः क्षीणलोकाः च्यवन्ते (ज्या अर्थीं अभिमान—वासनादि अविद्येस वश झालेले लोक तत्त्वज्ञानास पारखे होतात, त्याअर्थीं त्या लोकांस दुःखें प्राप्त होऊन स्वर्ग—लोकांतूनही अष्ट व्हार्वे लागतें.)॥९॥

किंचाविद्यायां बहुधा बहुप्रकारं वर्तमाना वयमेव छतार्थाः छत-प्रयोजना इत्येवमभिमन्यन्यभिमानं कुर्वन्ति बाला अज्ञानिनः । यद्यस्मादेवं कर्मिणो न प्रवेदयन्ति तत्त्वं न जानन्ति रागात्कर्मफल- रागामिभवनिमित्तं तेन कारणेनाऽऽतुरा दुःखार्ताः सन्तः क्षीण्कोकाः श्रीणकर्मफलाः स्वर्गलोकाच्च्यवन्ते ॥ ९॥

सिद्धान्ती अविद्येमच्ये राहून अनेक ज्ञानशून्य कर्म करणारे लोक असे तात कीं, शास्त्रामें सांगितलेलें विहित कर्म आपल्या हातून सालें म्हणजे आपण सालों, आपलो इतिकर्तव्यता संपली, आपल्यास ज्ञानाची कांहीं गरज नाहीं. ज्ञानाचें माहाल्य काय आहे, हें या विवेकशून्य लोकांस समजलें नसल्यामुं हाच जीवाचा तरणोपाय आहे असें हे लोक समजतात, आणि आपण मोटे कर असा अभिमान बालगीत असतात. या लोकांस स्वरूपज्ञान झालें नसल्यामुं वें व अभिमान आणि कर्मफलाची वासना व अज्ञान हीं त्यांच्या पराभवाचें हि होतात. या कारणानें ते दुःखवश होतात, आणि कर्मफलानें जरी त्यांस स्वर्धाला, तरी पुण्यनाश ज्ञाल्यावरोवर ते स्वर्गश्रष्ट होतात आणि दुःखांत येकन प उत्सन्त्र झालेल्या वस्तूचा केव्हां तरी नाश होतो, म्हणून त्या कर्मांच्या फलाचाहीं होतों. हैं तस्व या विचान्या अज्ञानी लोकांस समजत नाहीं, आणि म्हणू फसतात.॥ ९॥

माध्व०—बहुधा वर्तमानाः=नाना देवतांची पूजा कह्नन नाना प्रकारांनीं वाग् विष्णु हा सर्व देवांपेक्षां अमळसा मोठा आहे असें म्हणणाऱ्या लोकांस मनुष्यलोकीं येतो आणि तो इतर देवांच्या बरोबरीचा आहे, किंवा त्यापेक्षां कमी योग्यतेचा असें म्हणणारे लोकांस हीनतर-लोकीं जन्म घ्यावा लागतो.

मंत्र दहावा.

इष्टापूर्त मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विद्यान्ति ॥ १०॥

अन्वय व अर्थ — इष्टापूर्त विरिष्ठं मन्यमानाः प्रमूहाः अन्यतः न वेद्यन्ते (इष्टापूर्त हेंच सर्वश्रेष्ठ कर्म आहे असे मानणारे लोकांस दुसरा खरा कल्याणकारक मार्ग ठाऊक असत नाहीं. नाकस्य पृष्ठे सुकृते अनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विश्वांति लोक स्वर्गलोकीं जाऊन तेथें पुण्योपमोगासाठीं सुंदर शरीरें ध करितात आणि कांहीं वेळ सुख मोगून पृथ्वीवर मनुष्य जन्म

करून घेतात किंवा या जन्मापेक्षांहीं हीनतर योनीत या मूर्ख लोकांस जन्म ध्यावा लागतो.)॥ १०॥

इष्टापूर्तम् । इष्टं यागादि श्रौतं कर्म । पूर्तं वापीकूपतडागादि स्मार्त । मन्यमाना एतदेवातिशयेन पुरुषार्थसाधनं वरिष्ठं प्रधानमिति चिन्तयन्तोऽन्यदात्मज्ञानाख्यं श्रेयःसाधनं न वेदयन्ते न जानन्ति प्रमूढाः पुत्रपशुबन्ध्वादिषु प्रमत्तत्या मृढास्ते च नाकस्य स्वर्गस्य पृष्ठ उपिरस्थाने सुकृते भोगायतनेऽनुभूत्वाऽनुभूयं कर्मफळं पुनिरमं लोकं मानुषमस्माद्धीनतरं वा तिर्यङ्नरकादिलक्षणं यथाकर्मशेषं विशन्ति ॥ १०॥

सिद्धाo—यागादि श्रोतकर्में व वापी, कूप इत्यादि स्मार्त हीं इष्टापूर्तादिकर्मेंच पुरुषार्थांचं धार्यत श्रेष्ठ साधन आहेत, असे मानणाऱ्या लोकांस आत्मज्ञान या नांवाचें एक सर्वमान्य आणि सर्वश्रेष्ठ पुरुषार्थसाधन आहे, मोक्षाचें साधन आहे, हें ठाऊक नसतें. ते लोक पुत्र-दारा-धन, इष्ट-मित्र इत्यादिकांच्या मोहानें उन्मत्त होऊन मूर्स झालेले अस-तात. यांच्या हातून कांहीं थोडें शाखविहित सकाम कर्म झालें असल्यामुळें या लोकांस स्वर्णांच्या पृष्ठमागावर कांहीं दिवस पुण्यशरीराचा लाम होतो. पण हा लाम किंवा हें सुस कर्मानें आणिलेलें; स्वस्वरूपसुस नव्हे. अर्थातच या उसनें आणलेल्या सुसाचा अनुभव कांहीं वेळ घेऊच त्यांस दु:सकर मनुष्यजन्म किंवा मलुष्यापेक्षांही हीन असा पशु-पक्ष्यादिकांचा जन्म त्यांच्या त्यांच्या शेष राहिलेल्या कर्मानुसार प्राप्त होतो. तात्पर्य वासनेनें प्रेरिलेलें कर्म नित्य-सुस देण्याला केव्हांही समर्थ असत नाहीं. ॥ १०॥

भंत्र अकरावाः

तपःश्रद्धे ये स्नुपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसी प्रेक्ष्यचर्यो चरन्तः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो स्नव्ययातमा ॥ ११ ॥

अन्वय व अर्थ—ये भैक्ष्यचर्या चरंतः शांताः विद्वांसः अरण्ये हि तपश्रद्धे उपवसंति (पण भिक्षावृत्तीनें राहून जे शांत आणि ज्ञानी लोक अरण्यामध्ये श्रद्धापूर्वक तपश्चर्या कारतात.) ते विरजाः; यत्र सः अपृतः पुरुषः हि अव्ययात्मा, सूर्यद्वारेण प्रयान्ति (ते निर्मळ लोक जेथें तो अमृत आणि अव्ययात्मा पुरुष राहतो त्या लोकाला सूर्यद्वारानें ज्ञातात.)॥ ११॥

ये पुनस्तद्विपरीता ज्ञानयुक्ता वानप्रस्थाः संन्यासिनश्च तपःश्रद्धे हि तपः स्वाश्रमविहितं कर्म । श्रद्धा हिरण्यगर्भादिविषया विद्या ते तपःश्रद्धे उपवसन्ति सेवन्तेऽरण्ये वर्तमानाः सन्तः । शान्ता उप-रतकरणप्रामाः । विद्वांसो गृहस्थाश्च ज्ञानप्रधाना इत्यर्थः । भैक्ष्य-चर्यो चरन्तः परिम्रहाभावादुपवसन्त्यरण्य इति संबन्धः । सूर्य-द्वारेण सूर्योपलक्षितेनोत्तरायणेन पथा ते विरजा विरजसः श्लीणपुण्य-पापकर्माणः सन्त इत्यर्थः । प्रयान्ति प्रकर्षेण यान्ति यत्र यस्मिन्-सत्यलोकादावमृतः स पुरुषः प्रथमजो हिरण्यगर्भो ह्यव्ययात्माऽ-व्ययस्वभावो यावत्संसारस्थायी । एतदन्तास्तु संसारगतयोऽपर-विद्यागम्याः । ननु—एतं मोक्षमिच्छन्ति केचिन्नेहैव सर्वे प्रविली-यन्ति कामास्ते सर्वेगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽ-विशन्तीत्यादिश्रुतिभ्योऽप्रकरणाच । अपरविद्याप्रकरणे हि प्रवृत्ते न ह्यकस्मान्मोक्षप्रसङ्गोऽस्ति विरजस्त्वं त्वापेक्षिकं समस्तमपरविद्या-कार्य साध्यसाधनलक्षणं क्रियाकारकफल्रभेदभिन्नं द्वैतम् । एतीव-देव यद्धिरण्यगर्भप्राप्त्यवसानम् । तथा च मेर्नुनोक्तं स्थावराद्यां संसारगतिमनुक्रामता—

" ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेवं च । उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः " इति ॥ ११ ॥

सिद्धान्ती — वरील मंत्रांतील अज्ञ कर्मट लोकांहून विलक्षण असणान्या ज्ञानंयुक्त कर्मट लोकांचा विचार या मंत्रांत केला आहे. हे लोक वानमस्थ असतात किंवा संन्यासीही असतात. हे स्वधर्मांचें आचरण यथास्थित कह्म त्यानेंच तपाची सांगता करतात. हिरण्यगर्मांदि अपरब्धांचें स्वह्म्पज्ञान यांस झाल्यामुळें यांची तत्संबंधी आस्तिक्य बुद्धि श्रेष्ठ प्रकारची असते. याप्रमाणें हे तप आणि श्रद्धा या उमयतांनी अलंकत झालेले वानप्रस्थ व संन्यासी अरण्यामध्यें वास्तव्य करितात. यांचीं सर्व इंद्रियें विषय—निवृत्त झालेलीं असतात. तसेंच, हे विद्वान् गृहस्थ ज्ञानीही असतात. हे आपला उदरानिवीह मिश्चावृत्तीनें चालवितात. कारण पुत्र, मित्र, कलत्रादि सर्व प्रकारचा परिग्रह यांनी टाकून दिलेला असतो आणि म्हणून ते अरण्यांत राहतात. असो, हे लोक निर्मल झाले असल्यामुळें न्हणजे यांचीं पुण्य—पापात्मक कर्में क्षीण झालीं असल्यामुळें ते उत्तराखण मार्गांनें (देवयानानें) सत्यलोकाला जातात. सूर्यद्वार हें उपलक्षण मात्र आहे. हा लोक असा असतो कीं, येथे प्रथम उत्यन्न झालेला अविकारी आहे. जावत्काल-असतें. हिरण्यगर्भ अमर आहे आणि अन्ययात्मा म्हणजे अविकारी आहे. जावत्काल-

पर्यंत हा संसार म्हणजे हें दृश्य विश्व आहे, तावत्कालपर्यंत त्याचें नियमन करणारा हिरण्यगर्भ अमर आणि अविनाशी असतो. सारांश सत्य-लोकादि अमृत-मुवनांत या ज्ञानी कर्मठांस कल्पपर्यंत अमरत्वानें वास्तव्य करावयास सांपडतें. अपर्विदोनें सर्व कल्पपर्यंत मात्र असणारी ही अमरस्थिति ज्ञानी कर्मठांस उपमोगावयास सांपडते. एवंच अज्ञानी लोकांच्या अपर्विदोची ही उत्तरमर्यादा होय.सामान्य लोकांस पुनः जन्म यावयाचा असतो व दुःसमूलक संसार मोगावा लागतो. ज्ञानी कर्मठांस कल्पपर्यंत मात्र सुसाची प्राप्ति होते. ही अपर्विदोच्या फलाची अंतिमगति आहे. या विदोला याच्यापुढें स्वभक्तांस नेतां येत नाहीं,

पूर्वपक्षी-हिरण्यलोकांत वास्तव्य होणें हा मोक्ष नव्हे काय ?

सिद्धान्ती—नाहीं. कारण, हिरण्यगर्भछोकपाप्ति ही देशपरिच्छिन आहे म्हणजे देशिविशेषांत (एकामात्र प्रदेशांत) आणि काछिविशेषांत (एकामात्र काछांत) ज्ञानी कर्मठास अपरिविद्येनें अमरत्व प्राप्त होतें. ही स्थिति म्हणजे मोक्ष नव्हे. मोक्षस्थिती-मध्ये "सर्व प्रकारच्या सर्व इच्छा सर्वथा नष्ट होत असतात." " मोक्ष मिळाळा असतां ज्ञानेकिनिष्ठ पुरुषांना सर्वव्यापित्व व सर्वसाक्षित्व सर्वप्रकारानें प्राप्त होऊन ते मुक्त लोक सर्वात्मक होतात." इत्यादि स्थिति मात्र मोक्षात्मक आहे, असें या मुंडकांतील श्रुतीचें सांगणें आहे. शिवाय मंत्रांतीळ प्रकरण अपरिविद्येचें आहे, मोक्षविद्येचें नाहीं, अपरिविद्येचें प्रकरण चाळू असतां एकाएकीं (कारण न दास्वितां) मोक्ष-प्रसंगाचा विचार सर्वज्ञ श्रुति करील असें व्हावयाचें नाहीं.

पूर्वपक्षी—पण याच मंत्रांत विरज (निर्मळ) असे पद आहे, ते तुमच्या अर्थाने अपस्तुत व अप्रयोजक होतें.

सिद्धान्ती—नाहीं. येथें हें पद सापेक्ष आहे. अज्ञानी संसान्यापेक्षा योग्यमागीनें चाळणारा ज्ञानी कर्मट जास्त निर्मळ असतो. इतकाच काय तो भाग येथें सांगाव-याचा आहे. ध्यानांत ठेवा की अपरविद्येनें सिद्ध झाळेळें कोणतेंही कार्य विशेष साध-नांनीं भविष्यत्काळीं साधावयाचें असतें. सिद्ध—स्वरूपाचें नसतें. अपरविद्येच्या कर्मीत किया, कर्ता, फळ इत्यादि अनेक भेद स्पष्ट असतात म्हणजे द्वेत मूर्तिमंत असतें. अदेत नसतें. आणि जोंपर्यंत द्वेतमाव आहे तोंपर्यंत निर्पेक्ष निर्मळता (स्वयंभु शुद्धि) प्राप्त होत नाहीं. असो; हिरण्यगर्भांच्या प्राप्तीनें फार तर कल्पर्यंत अमरत्व आणि अविकारित्व प्राप्त होईळ. याच्यापुढें जाण्याचें सामध्यें अपरविद्येळा नाहीं. स्थावरादि संसारगति सांगतांना मनूनें म्हटळें आहे. "चतुर्मुंस बह्मा, मरीचिप्रभृतिप्रजापित, यमधर्म, स्त्रात्मा, त्रिगुणात्मिका प्रकृति (अध्यक्त) हा सर्व सात्विक वस्तूंचा उत्तम संग्रह आहे." असो, ज्ञान आणि कर्म यांचा समुचय करून जे लोक शास्त्रगुद्ध कर्म करितात, त्यांना ही गित प्राप्त होते; असें सर्वज्ञ विद्वान् लोक सांगत असतात.।। १९॥

रंगरामानुज—' तप '= बह्म. या मंत्रांतील ज्ञानी मिक्षु सूर्यमंडलाचा भेद करून सर्वेदा एकरूपी असणान्या (नित्य शरीरी असणान्या) देवाधिदेवाच्या लोकापत जातात. माध्व०—आतांपर्येत गृहस्थधमें सांगितले. यापुढें या मंत्रांत शमदमादि यतिध्वर्म सांगितले आहेत. पुरुष हा पूर्ण पड्गुण आहे. तेथे जाकन व त्याला नमस्कार करून वेकुंठामध्यें अमृतसूपी पुरुषोत्तम असतो, त्यालोकापत निर्मल मनाचे ज्ञानी लोक जातात.

मंत्र बारावा.

परीक्ष्य लोकान्कर्भचितान्त्राह्मणो निर्वेदमाया-न्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थे स गुरुमेवाभि-गच्छेत्समित्पाणिः ओन्नियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२॥

अन्वय व अर्थ—कर्पाचितान् छोकान् परीक्ष्य ब्राह्मणः निर्विदं आयात् (कर्पानं उत्पन्न होणारे सर्व छोकांची—संसारमूळक स्थितींची—यथास्थित परीक्षा करून ब्राह्मणाला वैराग्य प्राप्त होते.) कृतेन अकृतः न अस्ति (केलेल्या कर्मानें केव्हांही कर्मशून्य—नित्यसिद्ध—ब्रह्म सिद्ध होत नाहीं.)—म्हणून—तिद्विज्ञानार्थ सः सिमत्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं गुरुं एव अभिगच्छेत् (ब्रह्मस्वरूपाचें ज्ञान—विज्ञान मिळविण्यासाठीं या ब्राह्मणानें हातांत सिमधा घेऊन वेदवेत्त्या ब्रह्मनिष्ठ गुरूला शरणा जावें.)॥ १२॥

अथेदानीमस्मात्साध्यसाधनरूपात्सर्वस्मात्संसाराद्विरक्तस्य परस्यां विद्यायामधिकारप्रदर्शनार्थमिद्गुच्यते—परीक्ष्य यदेतद्दग्वेदाद्यपर-विद्याविषयं स्वामाविक्यविद्याकामकर्मदोषवत्पुरुषानुष्ठेयमविद्यादि-दोषवन्तमेव पुरुषं प्रति विद्दित्वात्तदनुष्ठानकार्यभूताश्च छोका ये दक्षिणोत्तरमार्गछक्षणाः फल्रभूता ये च विद्दिताकरणप्रतिषेधाति-कमदोषसाध्या नरकतिर्थक्प्रेतलक्ष्रणास्तानेतान्परीक्ष्य प्रत्यक्षानुमानोपमानागमेः सर्वतो याथात्म्येनावधार्य छोकान्संसारगतिभूतानव्यक्तादिस्थावरान्तान्व्याकृताव्याकृतलक्ष्रणान्वीजाङ्कुरवदितरेतरोत्प—त्तिनिमत्ताननेकानर्थशतसहस्रसंकुलान्कदलीगर्भवद्सारान्मायामरी-च्युद्कगन्धवनगराकारस्वप्रजलबुद्धदिनेनसमान्प्रतिक्षणप्रध्वंसान्प्रष्ठतः

ऋत्ताऽविद्याकामदोषप्रवर्तितकर्मचितान्धर्माधर्मनिर्वर्तितानित्येतद्भाक्ष-णस्यैव विशेषतोऽधिकारः सर्वत्यागेन ब्रह्मविद्यायामिति ब्राह्मणप्रह-णम् । परीक्ष्य छोकान्कि कुर्यादित्युच्यते—निर्वेदं निःपूर्वो विदि-रत्र वैराग्यार्थे वैराग्यमायाकुर्यादित्येतत् । स वैराग्यप्रकारः प्रद्-र्यते । इह संसारे नास्ति कश्चिद्प्यकृतः पदार्थः । सर्व एव हि लोकाः कर्मचिताः कर्मकृतत्वाचानित्याः । न नित्यं किंचिदस्तीत्यभि-श्रायः । सर्वे तु कर्मानित्यस्यैव साधनम् । यस्माचतुर्विधमेव हि सर्वे कर्म कार्यमुत्पाद्यमाप्यं संस्कार्यं विकार्ये वा नातःपरं कर्मणो विशे-षोऽस्ति अहं च नित्येनामृतेनाभयेन कूटस्थेनाचलेन ध्रुवेणार्थेनार्थी न तद्विपरीतेन । अतः किं ऋतेन कर्मणाऽऽयासबहुछेनानर्थसाधनेनेत्येवं निर्विण्णोऽभयं लिङ्कहरू नित्यं पदं यत्तद्विज्ञानार्थे विशेषेणाभिगमार्थ स निर्विण्णो आह्मणो गुरुमेवाऽऽचार्यं शमद्मद्याद्संपन्नमभिग-च्छेत् । शास्त्रज्ञोऽपि स्वातन्त्र्येण ब्रह्मज्ञानान्वेषणं न कुर्यादित्येतद्वरू-मेवेत्यवधारणफलम् । समित्पाणिः समिद्भारगृहीतहस्तः श्रोत्रिय-मध्ययनश्रुतार्थसंपन्नं ब्रह्मनिष्ठं हित्वा सर्वकर्माणि केवलेऽद्वये ब्रह्मणि निष्ठा यस्य सोऽयं ब्रह्मनिष्ठो जपनिष्ठस्तपोनिष्ठ इति यद्वत् । न हि कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठता संभवति कर्मात्मज्ञानयोविरोधात्। स तं गुरुं विधिवदुपसद्त्रः प्रसाद्य प्रच्छेद्क्षरं पुरुषं सत्यम् ॥ १२ ॥

सिद्धान्ती— ह्या वर सांगितलेल्या म्हणजे अनेक साधनांनी साध्य होणाऱ्या सवं संसारापासून वेराग्यानें सर्वथा निवृत्त झालेल्या पुरुषाला मात्र परिवियेचा अधिगम करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. हैं दाझविण्यासाठीं, या व पुढील मंत्रांचा श्रुतीनें अवन्तार केला आहे. मंत्राचा अर्थ असा आहे;—क्रग्वेदादि अपरिवियेचे जे जे विषय आहेत, ते सर्व या अखिल व्यवहारांत स्वतःसिद्ध किंवा स्वयंभु असणारी जी अविद्या तिनें प्रेरित केलेले कर्मोनें कलुषित झालेल्या पुरुषानें मात्र साधावयाचे आहेत. अपर्वियेचे सर्व विषय अविद्यापस्त जीवाला मात्र विहित केलेले असतात. या विद्येनें सांगितलेलीं कर्में केलीं असतां, पितृयाण किंवा देवयानमार्गानें (दक्षिणोत्तरमार्गानीं) साध्य होणारे कालमंगुर लोक प्राप्त होतात. अविद्यावन्तकर्मांचें अविद्यावंत पुरुषास प्राप्त होणारें हैं फल आहे.

शिष्य तर्सेच विहितकर्मांचे अनुष्ठान केलें नाहीं, निषिद्ध कर्मांचरण केलें, तर पापाची उत्पत्ति होऊन नरकलोक, पशुपस्यांचा जन्म, भूतप्रेतादि योनींची प्राप्ति, इत्यादि फलें प्राप्त होतात. होय नाहीं !

सिद्धान्ती—होय. सारांश, अज्ञानानें विहितकर्म केलें तर पितृलोक, ज्ञानपूर्वकि (श्रद्धेनें) विहितकर्म केलें तर सत्यलोकापर्यतचे सर्व स्वगेलोक मिळ्तात, तथापि येथील वास्तव्य देशनियमित व कालनियमित असतें. तसेंच कर्तव्य केलें नाहीं, अकर्तव्य केलें, तर नरकलोकाची प्राप्ति होते, असा कर्म-परिपाकाचा वृत्तांत आहे-असो; पत्यक्ष, अनुमान, उपमान आणि शाब्द (श्रुति)या प्रमाणांनीं पूर्वोक्त कर्मार्च्य व कर्मफलाचें स्वरूप त्यानें सर्व दृष्टीनीं यथार्थ समजून घेतलेलें असतें. तर्सेच्य जन्ममरणात्मक संसारगति उत्पन्न करणारे अव्यक्तापास्न तों स्थावरापर्यंतचे सर्व लोक (हिरण्यगर्माणास्न तों जडपदार्थापर्यंतची व्यवहारसंतित) व्याकृत आणि अव्यक्ताकृत लक्षणांनीं युक्त असतात.

शिष्य—म्हणजे ! अन्यारुत जें बीज (मूलप्ररुति) त्यापासून न्यारुतस्थिति म्हणजे अंकुराची, नामह्याची, स्थिति प्राप्त होते. तें हें न्यारुत म्हणजे सर्व न्यावहारिक पदार्थ आहेत. असेंच ना !

सिद्धान्ती इतकेंच नन्हें, तर बीजापासून अंकुर आणि अंकुरापासून सिद्ध सालेल्या वृक्षाचे बीज या न्यायाने अव्यास्तापासून व्यास्त होणे आणि व्यास्ता -पासून अव्यारुतांत परत नाणें अशा लक्षणाचे हैं संसारचक आहे. एकाच जीवाची गोष्ट घ्या. सकर्मांच्या योगानें अदृष्ट म्हणजे अन्याकृत अपूर्व उत्पन्न होतें. या अदृष्टा-पासून पुनः कर्म होतें आणि असें हें रहाटगाडगें अज्ञानस्थितीत अनाद्यनंतकांटः -पर्यंत चाळू राहतें. असो; हैं संसारचक हजारों, लासों, संकटांनीं युक्त झालेलें आहे 💂 केळीचा गामा जसा पोकळ (निःसत्त्व) असतो, त्याप्रमाणे हा व्यवहार आणि व्यवहारांतीट्ड सर्व मुवने परमार्थतः असार, तात्पर्यशून्य, पोकळ, असतात. यांचे वास्तव्य मृगजलवन्त्र आहे. जल नसून जल भासणें, गंधर्वनगरी नसून ती आहे असे दिसणें, स्वप्न दिस्नूना तें सोटें असणें, पाण्यावरील बुडबुडे किंवा फेंस क्षणमंगुर असणें, याप्रमाणें प्रतिक्षणी उत्पन्न होऊन नाहींशी होणारी व परमार्थतः मुळींच नसणारी ही मायारूपी संसारिस्थित्ति आहे. असो; असा या संसारस्थितीचा अनुभव चारी प्रमाणांनी येऊन ती सर्वथा दुःसद्ह आहे, असा दढविवेकार्ने निश्चय झाल्यावर वैराग्य प्राप्त होते. अविद्याजन्यवास – नेच्या दोषाने प्रेरित झाल्यामुळे पापपुण्यात्मक कर्माने उत्पन्न झालेली सर्व भुवनें, सर्व व्यवहारस्थिति, पाठीमार्गे टाकण्याचा-तात्पर्य व्यवहार-त्याग कद्भन व इंद्रियद्मन कद्भना मोह्मेच्छा धारण करण्याचा-विशेष अधिकार बाह्मणाला मात्र आहे. सर्वत्याग केल्या-शिवाय बह्मविद्या प्राप्त होत नाहीं व बह्म समजत नाहीं. बह्मविद्या समजून घेती तोच बाह्मण होय. असो; एक ज्ञानी बाह्मण मात्र सर्व व्यवहाराचा त्याग करण्यास्त समर्थ असतो. असो; याप्रमाणें दुःसदायक व्यवहारस्थितीची दुःसमूलक आणि दुःस-पर्यवसायी स्थिति प्रमाणतः पाहून बह्मजिज्ञासु बाह्मण तिचा त्याग करितो. तो वैराग्य-संपन्न होतो. या संसारामध्यें कोणताही पदार्थ अरुत नाहीं, नित्यसिद्ध नाहीं, सर्व पदार्थी आणि सर्व व्यावहारिक स्थितिही कर्मानें उत्पन्न होऊन कर्मानें पुष्ट झाली आहेत आणि

म्हणून तीं अनित्य आहेत, नित्य अर्से येथें व्यवहारांत कांहीं नाहीं, सर्व प्रकारचें कर्म हैं अनित्य वस्तुंच्या उत्पत्तीचें साधन आहे; अर्से ज्ञान झाल्यामुळें सर्व अनित्य वस्तुं-विषयीं त्याला वेराप्य प्राप्त होतें.

रिष्य मगवन् ! कर्म हें चार प्रकारचें आहे नव्हे ! कोणतीही कतवस्तु उत्पन्न होते; प्राप्त होते, तिच्यावर आपण संस्कार करितों, किंवा विकार तरी उत्पन्न करितो. बसण्याचा पाट खतार नवीन तयार करितों, बाजारांत जाऊन भाजी आणावी ठागते, घरीं आणून तिच्यांतीठ दोष पाण्यांनें किंवा निवडण्यांनें काहून टाकावे ठागतात आणि मीट, मिरची, मसाठा वगेरे घाठून तयार केठेठी भाजी आपण पानावर वाढतों. याप्रमाणें उत्पन्न करणें, प्राप्त कहन घेणें, संस्कार करणें, विकार काढून टाकणें, असे कर्मांचें चार प्रकार आहेत. कोणतेंही व्यावहारिक किंवा थार्मिक कर्म असो, स्वयंपाकांचें असो, किंवा यज्ञारमक असो, या चार प्रकारांपेकीं कोणत्यातरी प्रकारचें तें कर्म असावयाचें. याशिवाय कर्मांचें दुसरें स्वह्म नाहीं. असें ज्ञान होऊन हा ज्ञानी बाह्मण नित्य स्वह्मपास अनुपयोगी असणाऱ्या व अनित्य फछ देणाऱ्या कर्मापास्न निवृत्त होतो. होयना ?

सिद्धान्ती-चरोबर. त्याचवेळीं या ज्ञानी पुरुषाळा 'मी नित्य आहें, म्हणून मला नित्य, अमृत, अभय, अविकारी, निश्यल, स्थिर, मात्र वस्तु समजून घ्यावयाची आहें, 'मला नित्य आणि अविकारी वस्तु हवी आहे, अनित्य व विकारी वस्तु नको, असा विवेक होतो. म्हणून 'आयासात्मक ' किंवा अनर्थपूर्ण कर्मसाधने मुखा काय करावयाची आहेत, ही साधनें मला नित्य वस्तु देणार नाहींत, असें समजल्यावर त्याळा कर्माचा वीट येतो. नंतर अभय, मंगळ, खयंम जें खतंत्र नित्य बह्मपद आहे, त्याचें स्वरूपज्ञान स्पष्ट व विस्तरतः करून घेण्यासाठीं हा विरक्त बाह्मण शम-दम-द्यादि सान्विक गुण असणाऱ्या आचार्याकडे जाण्यास सिद्ध होतो. सदुह्ला शरण जाणें हें मुमुक्षूचें अवश्य कर्तव्य आहे. केवढाही शास्त्रज्ञ असी त्यानें स्वतः केव्हांही बह्मज्ञानाचें अन्वेषण (शोध) करं. नये. कारण वाट चुकण्याचा अतिशय संभव असतो. यासाठीं सदुद्धला शरण गेर्लेच पाहिजे. असे 'एव भद धालून श्रुति आग्रहानें सांगत आहे. गुरु, श्रोत्रिय असावा. म्हणजे अधीत जो वेद त्याचा अर्थ ज्याला पूर्ण समजलेला आहे, असा गुरु असावा. तसेच तो बह्मनिष्ठही असावा. सर्व कर्माचा त्याग करून केवल आणि अद्वय असे जे बहा त्याच्या रिकाणीं ज्याची पूर्ण निष्ठा आहे, बह्मन्यतिरिक्त कांहीं नाहीं, असा ज्याचा निश्चय आहे, तो बह्मनिष्ठ होय.-

शिष्य—जपनिष्ठ, तपोनिष्ठ, कर्मनिष्ठ याचा जसा अर्थ तसाच 'ब्रह्मनिष्ठ 'या पदाचा अर्थ आहे.—

सिद्धान्ती—पण हें ध्यानांत देव कीं, हेतुपूर्वक कर्म करणाऱ्या लोकांस केव्हांही इद्धानिष्ठा साधत नाहीं व साधावयाचीही नाहीं. क. े ाणि आत्मज्ञान, उत्पन्न होणारी वस्तु व तिचें साधन अनित्य कर्म, आणि नित्य असणारा आत्मा व त्याचें नित्य स्वरूपज्ञान यांमध्यें अत्यंत विरोध आहे. असो, तेव्हां बह्मैकनिष्ठ, शमादिसंपन्न व श्रोत्रिय गुरुळा वरील मुमुक्षुबाह्मणानें विधिपूर्वक शरण जावें. जातांना हातांत समिधा असाव्या.

शिष्य-म्हणजे विनयपूर्वक शरण जावें असा अर्थ !

सिद्धान्ती—होय. शमादिकांचें साधन झाळें आहे असें समिधाग्रहणानें समजतें. शरण जाऊन गुद्धळा प्रसन्न करावें आणि श्रद्धापूर्ण विनयपूर्वक अक्षर जो परमात्मा त्याविषयीं प्रश्न करावा. ॥ १२ ॥

रंगरामानुज—' बाह्मण '= वेद्वेद्ांगज्ञाता. ' रुतेन '=कर्मद्वारा. गुरु श्रुतिसंपन्न अस्न बह्मसाक्षात्कारी असणें अवश्य आहे. शिष्य श्रवणाळा अधिकारी असळा पाहिजे. नुसत्या उपासनेळा उपयोगी पडणाऱ्या इंद्रियजयाचा येथें उपयोग नाहीं. (मंत्र १३) ' अक्षरं '=स्वरूपतः अविकारी, ' सत्यं :=गुणतः अविकारी. ' अक्षरं ' हैं विशेषण जडाची व ' सत्य ' हैं विशेषण जीवांची व्यावृत्ति करून तीं ब्रह्मवस्तूचा निर्देश सिद्ध करितात. हा मंत्र छक्ष्यांत घेऊन ब्रह्मसूत्राच्या पहिल्या सूत्राचा विचार करावा. सारांश, वेद्विहितकर्माच्या आवृत्तीनेंही नित्यकळप्राप्ति होत नाहीं, हें श्रीतस्मार्त-कर्माच्या अनुभवानें पाहून मग वेद्वेच्या मुमुक्षूनें ब्रह्मविचाराळा आरंग करावा.

माध्व — ' लोकान्=विष्णुलोकेतरलोक. परीक्ष्य '=इतर लोकांचें असारत व अनित्यत्व मनांत आणून. ' अरुत '=नित्यपुरुषार्थ. मोश्च हा कर्मानें मिळत नाहीं, ज्ञानानें मिळतो. ' ब्रह्मनिष्ठ '=विष्णुमक्त्यादिगुणसंपन्न.

मंत्र तेरावा.

तसौ स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय। येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २॥

।। इत्यर्थवेदीय मुण्डकोपिनिषदि प्रथममुण्डकं समाप्तम् ।। १ ॥
अन्वय व अर्थ—सम्यवप्रशान्तिचित्ताय, श्रमान्वित्ताय, उपसम्
नाय तस्मे (उत्तम प्रकारानें उपशम केला आहे आपल्या चित्ताचा ज्यानें, शमाच्या योगें त्याला दास केलें आहे ज्यामें, अशा अंतर्वाह्य इंद्रियांचें नियमन करून शरण आलेल्या त्या शिष्याला) येन अक्षरं पुरुषं सत्यं वेद तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतः सः विद्वान् प्रोबाच (जिच्या

योगानें सत्यस्वरूपी व अविनाशी अशा पुरुषाचें ज्ञान निश्चयानें होतें, ती ब्रह्मविद्या तत्त्वपूर्वक विस्तृतः सांगावी.) ॥ १३ ॥

तस्मै स विद्वान्गुरुर्बह्म्ह्रिष्ट्रह्म्ह्रायोपगताय । सम्यग्यथाशास्त्र-मित्येतत् । प्रशान्तिचित्तायोपरतद्पौदिदोषाय । शमान्विताय बाह्ये-निद्रयोपरमेण च युक्ताय सर्वतो विरक्तायेत्येतत् । येन विज्ञानेन यया विद्यया परयाऽक्षरमद्रेश्यादिविशेषणं तदेवाक्षरं पुरुषशब्दवाच्यं पूर्णत्वात्पुरि शयनाच सत्यं तदेव परमार्थस्वाभाव्यादक्षरं चाक्षरणा-दक्षतत्वादक्षय्यत्वाच ब्रह्म वेद विज्ञानाति तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथावत्योवाच प्रबूयादित्यर्थः । आचार्यस्याप्ययं नियमो यन्न्या-यप्राप्तसच्छिष्यनिस्तारणमाविद्यामहोद्धेः ॥ १३॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—शरण आलेल्या शिष्याला गुह्मजीनें बह्मविद्येचा उपदेश करावा. ज्यानें अंतःकरणाचें यथाशास्त्र प्रशमन कह्म अभिमानादि दोषांचा नाश केला आहे व बाह्मेन्द्रियांचा उपरम कह्म जो सर्वथा वैराग्यसंपन्न झाला आहे, तो उपदेशाला सरा अधिकारी आहे. असा अधिकारी शिष्य शरण आल्यानंतर त्याला गुह्में बह्मविद्येचा उपदेश करावा.

रिष्य—भगवन् ! ज्या श्रेष्ठविदेच्या द्वारानें सहाव्या मंत्रांत सांगितलेल्या निर्गृण-संपन्न, अविनाशीं, पुरुषनामक सत्यस्वरूपी परमात्म्याचें ज्ञान होतें, ती विद्या ब्रह्मविद्या होयः सर्व विश्वाला पूर्णत्व देणारें, परमसत्य, अविनाशी, अविकारी आणि अनंत असें अक्षराचें, परमात्म्याचें, स्वरूप आहे. तें ज्या विद्येनें समजतें, ती सरी परविद्या होयः ' पुरुष '≔पूर्ण स्वरूपी किंवा शरीरांत अंतर्यामी स्वरूपानें राहणाराः ब्रह्म हें परमार्थतः सत्य आहे. या ब्रह्मज्ञानाचें स्वरूपज्ञान शिष्यास करून द्यावें. होच ना श

सिद्धान्ती — ठीक आहे. या विद्येचा यथार्थ उपदेश आचार्याने शरण आलेल्या शिष्यास करावा. नेहमी शास्त्राचा असा नियम आहे कीं, आचार्यांकडे कोणीही अधिकारी शिष्य विधिपूर्वक शरण झाला, तर त्याच्या अज्ञानसागराचे निस्तरण होईल, तो अज्ञानसागर तहून जाईल, अशी विद्या आचार्याने शिकवावी. योग्य शिष्याला ' नाहीं ' असे उत्तर केव्हांही देतां उपयोगी नाहीं. ॥ १३ ॥

माध्व०—'येन '=ज्या विद्येनें, 'अक्षर '=नाशरहित्. 'पुरुष '=पूर्ण षड्गुण. 'सत्य '=भगवान् विष्णु. 'तत्त्वतः ?=वेद्विद्येनें: बासा व तेरा या दोन संवानीं विवेकजन्यवेराम्य, शम-दमादि संपत्ति आणि मुमुक्षा हीं श्रवणह्रप-विचाराचीं अंगें आहेत, असे सुचविठें.

> द्वितीय खंड समाप्त. पथम मुण्डक समाप्त.

द्वितीय-मुंडक।

खंड पहिला. मंत्र पहिला.

तदेतत्सत्यं यथा सुदीसात्पावकाबिस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराबिविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥ १॥

अन्वय व अर्थ — तत् एतत् सत्य (तेंच हें विद्याविषयक सत्य आहे. ही विद्या वस्तूचा व सष्टीच्या कमाचा यथार्थ उपदेश करणारी आहे.) सदीप्तात, पावकात् यथा सहस्रशः सरूपाः विस्फुिंगाः प्रभवन्ते (उत्तम रीतीनें प्रज्वित झालेल्या वहीपासून ज्याप्रमाणें हजारो सरूप—प्रज्वित—विस्फुिंग—ठिणग्या—उत्पन्न होतात.) तथा सोम्य, विविधाः भावाः अक्षरात प्रजायन्ते, तत्र एव अपि च यन्ति (त्या प्रमाणे अनेक प्रकारचे भाव, परिच्छिन्नजीव, हे सौम्या! अविनाशीन्नह्मापासून उत्पन्न होतात आणि शेवटीं तेथें मात्र लयाला जातात.) ॥ १॥

अपरिवद्यायाः सर्वं कार्यमुक्तम् । स च संसारो यत्सारो यत्मानमूलादक्षरात्संभवित यस्मिश्च प्रलीयते तद्क्षरं पुरुषाख्यं सत्यम् ।
यस्मिन्वज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवित तत्परस्या ब्रह्मविद्याया विषयः
स वक्तव्य इत्युक्तरो प्रन्थ आरभ्यते । यद्परिवद्याविषयं कर्मफलल्क्षणं सत्यं तद्गपेक्षिकम् । इदं तु परिवद्याविषयं परमार्थसहक्षणत्वात् । तदेतत्सत्यं यथाभूतं विद्याविषयम् । अविद्याविषयत्वाचानृतमितरत् । अत्यन्तपरोक्षत्वात्कथं नाम प्रत्यक्षवत्सत्यमक्षरं प्रतिपद्यरक्रिति दृष्टान्तमाह—यथा सुदीप्तात्सुष्टु दीप्तादिद्धात्पावकादमेविस्फुलिङ्गा अग्नयवयवाः सहस्रशोऽनेकशः प्रभवन्ते निर्गच्छिन्त सरुपा अग्निसलक्षणा एव तथोक्तलक्षणादक्षराद्विविधा नानादेहोपाधिमेद्मनुविधीयमानत्वाद्विविधा हे सोम्य भावा जीवा आकाशादिवद्वटादिपरिच्छिन्नाः सुषिरभेदा घटाद्यपाधिप्रभेदमनुभवन्ति । एवं

नानानामरूपकृतदेहोपाधिप्रभवमनुप्रजायन्ते तत्र चैव तास्मन्ने-वाक्षरेऽपि यन्ति देहोपाधिविलयमनुर्लायन्ते घटादिविलयमन्विव सुषिरभेदाः । यथाऽऽकाशस्य सुषिरभेदोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वं घटा-द्युपाधिकृतमेव तद्वदक्षरस्यापि नामरूपकृतदेहोपाधिनिमित्तमेव जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वम् ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—मागील मंत्रांत अपरिवियेचें सर्व कार्य सांगितलें. आतां, ज्यामुळें संसाराला सारत्व प्राप्त होतें, ज्या अविनाशी मूल परबह्मपासून संसार उत्पन्न होतो आणि जेथें लयाला जातो तो अविनाशी पुरुषनामक आत्मा सत्य आहे हें सांगावयाचें आहे. दोन विद्या जाणून घ्यावयाच्या आहेत, असें पहिल्या मुण्डकाच्या पहिल्या संडांतील चेंाथ्या मंत्रांत सांगितलें, त्यापेकीं अपरिवियेचें विस्तृत वर्णन केलें. आतां यापुढें अक्षर नामक जें परमतस्व त्याचा या दुसऱ्या मुण्डकांत विचार करावयाचा आहे. ही परिविद्या अशीं आहे कीं, इचा विषय ब्रह्म हा आहे. ज्या ब्रह्माचें ज्ञान झालें असतां सर्व ज्ञेय विषयाचें ज्ञान होसें असें हें सत्यस्वह्मपी ब्रह्म पराविद्येचा विषय आहे. त्याचें प्रवचन यापुढें करावयाचें आहे.

रिष्य—भगवन्। आतांपर्येत आपण अपराविद्येचें वर्णन केंट्रें, ही विद्या कर्मप्रकार सांगून कर्माचें फलही सांगणारी आहे. कर्म आणि त्यांचें फल हीं श्रुतीनेंच सांगितली, म्हणून तीं सत्यस्वद्भपच असलीं पाहिजेत.

सिद्धान्ती हें सत्य आपेक्षिक आहे, परतंत्र आहे; परमार्थ सत्य हे नव्हें, पण परिविधेचा विषय जो परमात्मा तो परमार्थतः सत्यस्वद्भी आहे. त्याचें ठक्षण सत्यस्वद्भप आहे. जशी वस्तु असेठ तर्से तिचें वर्णन करणें हें परिविधेचें कार्य आहे. अपरिविधेचें कार्य तर्से नसतें. कारण तिचा विषय अज्ञानात्मक असतो, म्हणून तो परमार्थतः असत्य असतो.

पूर्वपशी—नुमचा मावाथ असा कीं, संसारांतील सर्व सत्यें आपेक्षिक, परावलंबी आणि सोपाधिक असतात, पण परिवियेचे सिद्धांत निरेपक्ष सत्य असतात. त्यांचें सत्य स्वयंभु असतें. होयना १ पण आम्हांस असें सांगा कीं, परिवियेचें स्वयंभु सत्य शाखेंकगम्य असल्यामुळें केव्हांही प्रत्यक्ष व्हावयांचें नाहीं. यज्ञ केला असतां कांहीं एक अपूर्व उत्पन्न होतें, असें शाखांचें सांगणें आहे. हें अपूर्व नेहमीं अप्रत्यक्ष असावयांचें. त्याचप्रमाणें शाखांचें मात्र समजला जाणारा परमात्मा अप्रत्यक्ष असावयांचां. त्याचप्रमाणें शाखांनें मात्र समजला जाणारा परमात्मा अप्रत्यक्ष असावयांचां आणि तुम्ही तर येथे प्रत्यक्षास उपयोगी पडणारी "हें, तें ' सर्वनामें उपयोजित आहांत. पण अगोचर असणारें सत्य प्रत्यक्ष होणें शक्य नाहीं व त्याचा साक्षात्कार शिष्यांस होणें शक्यहीं नाहीं. सारांश अप्रत्यक्ष बह्म समजावयांचें नाहीं व सांगतां यावयांचें नाहीं.

सिद्धान्ती—तुमची ही शंका नाहींशी व्हावी म्हणून श्रुतीनं पूर्वीच एक दृष्टांत दिला आहे. ऐका—अत्यंत पज्वलित झालेल्या अमीपासून हजारों विस्कृलिंग (अग्नीचे अवयव, ठिणग्या) अग्निस्वरूप घेऊन सर्वत्र दृष्टीस पढतात; त्याप्रमाणें पूर्वी सांगितलेल्या लक्षणाने युक्त असणान्या अक्षरब्रह्मापासून हजारों प्रकारचे जीव उत्पन्न होतात. हे जीव अनंत प्रकारच्या देहादि उपाधीनीं युक्त असल्यामुळें प्रत्येक जीवाचें शरीर मिन्न भिन्न असतें व म्हणून ते अनंत होतात. परंतु त्यांचें मूलस्वरूप मात्र एक अविनाशी असतें. हे सोम्या। आकाशवंत घट, मठ, इत्यादिकांनीं मर्यादित झालेले आकाशाचे भेद घटमठादि उपाधि अनुसार स्वरूप धारण करितातसे दिसतात. त्याप्रमाणें—

सिद्धान्ती — आकाश नामक द्रव्य घट-मटादि सर्व पदार्थांस अंतर्वाह्य व्यापून असर्ते, हें तुला ठाऊक आहे. आतां घटांत असणोरें आकाश मठांत असणाऱ्या आका-शाहून निराळ्या आकाराचे असर्ते, हेंही तूं पाहिले आहेस. मुळचें अवयवशन्य आकाश घट-मठादि उपाधींनीं निरानिराळे खुषिरमेद म्हणजे परिच्छिन्न आकार धारण किर्ति आणि आपण त्या आकारांस घटाकाश, मठाकाश इत्यादि नांवे उपाधींच्या अनुसारानें देतों. तात्पर्य अमर्याद आकाश उपाधींनीं परिच्छिन्न होतें व निरानिराळे आकार धारण करितें. याप्रमाणें अनंत नामरूपांनीं उत्पन्न केळेल्या देहोपाधींसह अनंत जीव परब्रह्मापासून उत्पन्न होतात व देहोपाधींचा नाश झाला म्हणजे त्याच परब्रह्मा-मध्यें लय पावतात असें दिसतें. घट-मठादि उपाधि फोडून तोडून नाहींशा झाल्या म्हणजे मर्यादित निन्न भिन्न आकाशमेद नाहींसे होऊन सर्व आकाशे एकस्पी आका-शांत लीन होतात. तरेंच, नामरूपशून्य परबह्माला नामरूपादि उपाधीनी अनंत आकार प्राप्त होतात, उपाधि आहेत तोंपर्यंत ते आकार कायम असतात आणि उपाधींचा नाश झाला म्हणजे सर्व भेद-भभेद विनष्ट होऊन एकस्वरूपी बह्म कायम राहतें. सम-जर्ले १ घट-मटादि उपाधींच्या उत्पत्ति-विनाशांवर आकाशाचे मेद उत्पन्न होणें व नष्ट होणं अवलब्न असतें, खाप्रमाणें नामरूपानीं उत्पन्न केलेल्या देहोपाधींच्या उत्पत्तीनें अक्षरपरव्रह्मापासून जीव उत्पन्न होतात आणि उपाधी नष्टं झाल्या म्हणजे हे भिन्न जीव परब्रह्मांत लीन होऊन एकरूप होतात. सारांश, अक्षरपरब्रह्म, एक आणि एक-द्भप आहे. त्यावर अनेकलाचा आमास होतो, तो उपाधीनी उत्पन्न होतो आणि उपाधी नष्ट झाल्या म्हणजे हे आरोप विनाश पावतात. सारांश, उपाधिसत्य सापेक्ष आहे आणि परब्रह्मसत्य निरपेक्ष आहे. ॥ १ ॥

रंगरामानुज-' अक्षर '=सूक्ष्म असें चिद्चिदात्मक शरीर आहे ज्याचें तें बह्म. यापासून स्थूल चित् व स्थूल अचित् उत्पन्न होतात.

माध्व०—' सहूप '=समानहृती. पूर्वकर्ती जसे पदार्थ होते, तसेच पदार्थ उत्तर-करपांतही होतात. ही येथे सृष्टीची उत्पत्ति पुनः सांगितळी ती अंगिरसाने शोनकाळा सांगितळी असे नव्हे, तर विधिपूर्वक शरण आळेल्या कोणाही शिष्यास श्रीगुरु बह्म हैं जगताचें कारण आहे, असे सांगत असतांत, असे समजावें.

मंत्र दुसराः

दिव्यो समूर्तः पुरुषः सवाद्याभ्यन्तरो सजः। अवाणो समनाः शुभ्रो सक्षरात्परतः परः॥ २॥

अन्वय व अर्थ—दिव्यः, अमूर्तः, पुरुषः, सबाह्याभ्यंतरः, हि अजः, अमाणः, हि अमनाः, शुभ्रः, हि अक्षरात् परतः परः (हा पुरुष-परमात्मास्वयंप्रकाशः, निराकार, अंतर्बाह्यव्यापी, अजन्मा, प्राणशून्य, मनःशून्य, आणि शुभ्र म्हणजे उपाधिशून्य असून अक्षराच्या फार पठी-कडे असणारा आहे.)॥ २॥

नामरूपबीजभूताद्व्याकृताख्यात्स्वविकारापेक्षया पराद्क्षरात्परं यत्सर्वोपाधिभेदवर्जितमक्षरस्यैव स्वरूपमाकाशस्येव सर्वमूर्तिवर्जितं नेति नेतीत्यादिविशेषणं विवक्षन्नाह । दिव्यो द्योतनवान्स्वयंज्यो-तिष्ट्वात् । दिवि वा स्वात्मनि भवोऽछौिकको वा । हि यस्मादमूर्तः सर्वमूर्तिवर्जितः पुरुषः पूर्णः पुरि शयो वा । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सवाद्याभ्यन्तरः सह बाह्याभ्यन्तरेण वर्तत इति । अजो न जायते कुतश्चित्स्वतोऽन्यस्य जन्मनिमित्तस्य चाभावात् । यथा जलबुद्-बुदादेर्वाय्वादि । यथा नभः सुिषरभेदानां घटादिसर्वभावविकाराणां जनिमूळत्वात्तत्प्रतिषेधेन सर्वे प्रतिषिद्धा भवन्ति । सब्राह्माभ्यन्तरो-ह्यजोऽतोऽजरोऽमृतोऽक्षरो भ्रुवोऽभय इत्यर्थः। यद्यपि देहाद्युपाधि-भेददृष्टीनामविद्यावशादेहभेदेषु सप्राणः समनाः सोन्द्रियः सविषय इव प्रत्यवभासते तलमलादिमदिवाऽऽकाशं तथाऽपि तु स्वतः परमार्थदृष्टीनामप्राणोऽविद्यमानः क्रियाशक्तिभेद्वांश्रलनात्मको वायु-र्यस्मित्रसावप्राणः । तथाऽमना अनेकज्ञानशक्तिभेदवत्संकल्पाद्या-त्मकं मनोऽप्यविद्यमानं यस्मिन्सोऽयममना अप्राणो ह्यमनाश्चेति । प्राणादिवायुभेदाः कर्मेन्द्रियाणि तद्विषयाश्च तथा च बुद्धिमनसी बुद्धीन्द्रियाणि तद्विषयाश्च प्रतिषिद्धा वेदितव्याः । तथा श्रुत्यन्तरे— ध्यायतीव छेळायतीवेति । यस्माचैवं प्रतिषिद्धोपाधिद्वयस्तस्माच्छुभ्रः गुद्धः । अतोऽक्षरात्रामरूपबीजोपाधिलक्षितस्वरूपात्सर्वकार्यकारण-बीजत्वेनोपलक्ष्यमाणत्वात्परं तदुपाधिलक्षणमव्याकृताख्यमक्षरं सर्व-विकारेभ्यस्तस्मात्परतोऽक्षरात्परो निरुपाधिकः पुरुष इत्यर्थः ।

यस्मिस्तदाकाशाख्यमक्षरं सन्यवहारिवषयमोतं प्रोतं च। कथं पुनरप्राणादिमत्त्वं तस्येत्युच्यते । यदि हि प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष
इव स्वेनाऽऽत्मना सन्ति तदा पुरुषस्य प्राणादिना विद्यमानेन
प्राणादिमत्त्वं भवेत्र तु ते प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष इव स्वेनाऽऽतमना सन्ति तदा । अतोऽप्राणादिमान्परः पुरुषः । यथाऽनुत्पन्ने
पुत्रेऽपुत्रो देवदत्तः ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—जीवाची उत्पत्ति आणि त्याचा लय हीं सर्व उपाधिनिमित्त आहेत आणि ही कारणोपाधि अक्षर जो अविनाशी त्याला आहे असे केवल एकत्व समजण्या साठी पूर्वमंत्रांत सांगितलें. वास्तविक पाहतां परब्रह्माच्या टिकाणीं उत्पत्तिप्रलयांचें अस्तित्वच नाहीं, असे सांगण्यासाठीं या मंत्राची योजना आहे. मागच्या मंत्रांत नामस्पादिकांचें मूलकारण असणारें जें अन्याकत (अक्षर, अन्यक्त, प्रधान) तें नामस्पांच्या तारतम्यानें नामस्पांच्या पलीकडे आहे. हें अन्याकतहीं अविकारी नाहीं. कारण, यापासूनच नामस्पें उत्पन्न होतात व लय पावतात. त्या न्याकत होणाऱ्या अन्याकताच्याही अत्यंत पलीकडे असल्यामुळें सर्व भिन्न उपाधी व तज्जन्य अनंत भेद की ज्याच्या टिकाणीं केव्हांही असत नाहींत, त्या अविनाशी परब्रह्माचें स्वस्प आकाशा-प्रमाणें अमूर्त, निराकार, आहे.

शिष्य-मग याचे वर्णन तरी कसे करणार ?

सिद्धान्ती—"तें असें नाहीं " 'तें तसें नाहीं, ' 'तें हें नाहीं 'तें तें नाही, ' या रीतीनें परबह्माचें वर्णन करावयाचें, असा भाव लक्षांत आणून श्रुति म्हणते:— ह्या परमात्मा दिन्य म्हणजे स्वयंप्रभ अथवा स्वयंप्रकाश आहे.

रिष्य-स्वर्गीत अथवा स्वरूपाचे ठिकाणी उत्पन्न झालेला जो प्रकाश तो दिन्य होय.

सिद्धान्ती—तो बद्धापकाश आहे. पण अलेकिक प्रकाशाला मात्र दिन्य प्रकाश म्हणतात. सारांश परमात्मा हा स्वद्धपतः प्रकाशमय आहे. तसेंच तो सर्वाकारशून्य आहे. तो पूर्ण असून सर्व शरीरांच्या ठिकाणीं वास्तव्य करितो. हा स्वयंप्रकाश व आकारशून्य पुरुष सर्वोचे अंतर्बाह्य स्वद्धप व्यापून असतो. हा अजन्मा आहे. म्हणजे हीं स्वतःपासून किंवा दुसऱ्या कोणापासून उत्पन्न आलेला नाहीं.

द्विष्य संरंच आहे. सर्वीस जनम देणाऱ्या व सर्वीचें जन्मनिमित्त असणाऱ्या प्रमात्म्यालां जन्म देणें कोणालाही संमवनीय नाहीं, कारण दुसरी वस्तुच नाहीं.

सिद्धान्ती—याला जन्म असर्णे हेंही संभवनीय नाहीं. पाण्यावरील बुडवुड्यांचा जन्म वायूपासून होतो. वायु बुडबुड्यांपूर्वी असतो. येथें अशी कोणतीही वस्तु नाहीं कीं, जी परब्रह्माच्या पूर्वी असेल व त्याला जन्म देऊं शकेल. आकाशाला घटाकाश,

मठाकाश इत्यादि भेद घट-मठादि उपाधींच्या योगानें उत्पन्न होतात. तशा उपाधिपर-मह्माचे ठिकाणीं असणें शक्य नाहीं. त्याला जन्मच नाहीं म्हणून उत्पन्न होणें, असणें, वाढणें, विकार प्राप्त होणें, क्षय पावणें, नष्ट होणें, इत्यादि कोणताही विकार पर-मह्माला होऊं शकत नाहीं. जन्माचा निषेध केला कीं, वाकीच्या सर्व जन्म-विकारांचा निषेध केला असेंच होतें. सारांश, तें विकारशून्य आहे. याप्रमाणें "अंतर्बाह्मव्यापी असणारा म्हणून अजन्मा आणि अजन्मा म्हणून जरामरणशून्य असणारा परमात्मा अमृत (अनंत), अव्यय (अक्षर), नित्य-कृटस्थ आणि भयशून्य आहे." असा नात्पर्यार्थ झाला.

पूर्वपक्षी—तथापि हा परमात्मा जीवांचा आत्मा असतो आणि जीव प्राणवंत असतात. म्हणून परमात्म्यालाही प्राणापानादिकांच्या उपाधी असणें योग्य आहे.

सिद्धान्ती — नाहीं. यदापि देहादि उपाधीं मुळें तुम्हाआम्हासारख्या भेददर्शिना परमात्मा हा देहवासी आहे म्हणून प्राणयुक्त, मनोयुक्त, इंद्रिययुक्त आणि विषयी आहे असा अज्ञानानें मास होतो, तथापि ज्यांना परमार्थदृष्टि प्राप्त झाळी आहे, ज्यांना आत्मसाक्षात्कार झाळा आहे, त्यांना हा परमात्मा प्राणादिशून्य आहे, असेंच ज्ञान होत असतें. अज्ञानानें आपण आकाशाळा तळ (बूड) आहे असें म्हणतों, व तें मळीन आहे असेंही म्हणतों. तथापि वास्तविक आकाशाळा तळ—मळादि कांहीं-एक नसतें. असों, तात्मर्थ हें आहेकीं, परमात्म्याळा पाण नाहीं. तो प्राणशून्य आहे.—

शिष्य—भिन्निकियाशिक असणारा (पंचप्राणांच्या किया भिन्न भिन्न आहेत.) व चलनात्मक असणारा (गति असणारा, चलवळ करणारा) जो वायु, त्याला प्राण असे आपण म्हणतों. या प्राणाचें वास्तव्य परब्रह्मामध्यें नाहीं. कारण आत्मा अकिय आहे आणि स्थिर आहे. याचप्रमाणें तेथें मनही राहत नाहीं.—

सिद्धान्ती—स्मरण, कल्पना, निश्रय, इच्छा इत्यादि अनेक प्रकारच्या संकल्प-विकल्पादि भिन्न ज्ञानशक्ति असणारें अंतःकरणही त्याच्या ठिकाणीं वास्तव्य करीत नाहीं. तात्पर्य तो प्राणशून्य आणि मनःशून्य आहे.

शिष्य—सारांश पंचप्राण, कर्मेंद्रियें, या इंद्रियांचे विषय, तसेंच बुद्धि व मन, ज्ञानेंद्रियें व त्यांचे विषय, हीं सर्व परबद्धाचे ठिकाणी विद्यमान असत नाहीत, असें शार्टे.

सिद्धान्ती—इतर श्रुतीही असेंच म्हणतात. 'तो घ्यान करितोसा दिसतो,' कींडा करितोसा दिसतो.' यावरूनच वस्तुतः तो घ्यान—ळीळादि कांहीं एक करीत नस्तही त्याच्यावर घ्यान—ळीळांचा आरोप आळेळा आहे, असें या श्रुतीस सांगावयाचें आहे. परमह्माचे ठिकाणीं घ्यानादि अंतःकिया नाहीं व चळनवळनादि बाह्य कियाही नाहीं. यामुळें दोन्ही प्रकारच्या उपाधी नाहींत असें ठरतें आणि म्हणून तो शुद्ध निर्विकार आहे असें होतें. अर्थांतच नामरूपें उत्पन्न करणारें

व सर्व कार्यकारणांचें बीज असणारें जो नामादि उपाधिलक्षित अन्यक किंवा अन्याकत, ह्याच्याही पलीकडचा हा परमात्मा आहे. तें नामरूपात्मक व कार्यकारणात्मक
ज्याकतिविश्वाच्या पलीकडचें आहे. विश्वाचें कारण असणारें अन्याकतनामक
जों अविनाशी अन्यक त्याच्याही पलीकडचा परमात्मा आहे. सारांश, तो विकारकारण
असणा-या अक्षरअन्यकाहून अत्यंत विलक्षण आहे. तो निरुपाधिक आहे आणि
सर्वाचा नियामक असून त्यांस पूर्णत्व देणारा आहे. त्याला पुरुष असे म्हणतात.
त्याच्या ठिकाणीं आकाश नामक अन्याकत द्रन्य आपल्या सर्व कार्यकारणात्मक
पदार्थीसह व न्यापारांसह ओतपोत भरलेलें असतें. सारांश, सर्व (क्षराक्षरांस) अंतर्वाह्य
ज्यापून त्यांचे नियमन करणारा पण त्यांच्याहून विलक्षण असणारा हा आत्मा आहे.

पूर्वपक्षी-असे परमात्मतत्त्व अस्नही तुम्ही त्याला प्राणशून्य, मनःशून्य इत्यादि विशेषणे देतां, हें करें ?

सिद्धान्ती—अहो, जर प्राणादि सर्व हे उत्पत्तीच्या पूर्वीच पुरुषाप्रमाणें (परमान्त्याप्रमाणें) स्वस्वद्भपानें राहत असतील, तर मात्र परमात्त्याला प्राणादिकांच्या अस्ति-त्वानें प्राणादिकत्व प्राप्त होईलः, पण उत्पत्तीच्या पूर्वी प्राणादि नसतात, पुरुष मात्र स्वद्ध-पानें असतो. तो एकाकी सिद्ध असतो, प्राणादि उत्पन्न होणारे असतात. म्हणून त्यांच्या उत्पत्तीच्या पूर्वीही विद्यमान असणारा परमात्मा मनःशून्य व प्राणशून्य असतो, यांत काय आश्चर्य आहे ! पुत्र उत्पन्न होण्यापूर्वी देवदत्त जसा अपुत्रवंत असतो; त्याप्रमाणें प्राणादिकांच्या उत्पत्ति पूर्वी परमात्माही प्राणादि—उपाधिशून्यच असतो. ॥ २ ॥

रंगरामानुज-'अक्षर'=अन्यारुत. या अन्यारुतापेक्षां समष्टि पुरुष श्रेष्ठ (पर) आहे व यापेक्षां त्याचें कारण जें बह्म तें श्रेष्ठ आहे. बह्म हे पुरुषप्ररुति या द्वयाचें कारण होय. अन्यक्ताहून श्रेष्ठ असणारा जो हिरण्यगर्भ त्याहून परब्रह्म श्रेष्ठ आहे.

माध्व •— 'पुरुष'=मगवान्. हा ज्ञानानंदात्मक शरीरी आहे, म्हणून तो अमूर्त किंवा जड —देहशून्य आहे. त्याला जड ज्ञान—कर्मेंद्रियें नाहींत, जड मन नाहीं, तथापि तो ज्ञानानंदात्मक शरीरी आहे. असा ज्ञानानंदात्मक शरीरी भगवान् जड सृष्टीचा कर्ता होतो. सृष्टि करतांना त्याला श्रम होत नाहींत किंवा चिंता असत नाहीं. कारण, त्याचा देह जड नसतो. तो 'सवाह्यान्तर' म्हणजे अपरिच्छिन्न आहे आणि त्याला बाह्य सृष्टि व अन्तःसृष्टि उत्पन्न करतां येते. अक्षर=जडप्ररुति. 'परमअक्षर '= लक्ष्मी, अक्षरात्परतःपर=वाद्घदेव. हा परमानंदह्यी आहे.

मंत्र तिसरा.

एतस्माजायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी॥ ३॥

अन्वय व अर्थ-एतस्मात् प्राणः, मनः, सर्वेन्द्रियाणि च, खं, वायुः, ज्योतिः, आपः, विश्वस्य धारिणी पृथिवी, जायते (यापरमात्म्यापास्न प्राण, मन, सर्व इंद्रियें, आकाश, वायु, तेज, जल, आणि विश्वाचें धारण करणारी पृथिवी हीं प्रत्येकीं उत्पन्न होतात.)॥ ३॥

कथं ते न सन्ति प्राणाद्य इत्युच्यते । यस्मादेतस्मादेव पुरुषा-उत्पद्यतेऽविद्याविषयविकारभूतो त्रामरूपबीजोपाधिलक्षिताज्ञायत नामधेयोऽनृतात्मकः प्राणः "वाचारम्भणं विकारो नामधेयमनृ-तम् " इति श्रुत्यन्तरात् । न हि तेनाविद्याविषयेणानृतेन प्राणेन सप्राणत्वं परस्य स्यादपुत्रस्य स्वप्नदृष्टेनेव पुत्रेण सपुत्रत्वम् । एवं मनः सर्वाणि चेन्द्रियाणि विषयाश्चैतस्मादेव जायन्ते। तस्मात्सिद्धमस्य निरुपचरितमप्राणादिमत्त्वमित्यर्थः । यथा च प्रागुत्पत्तेः परमा-र्थतोऽसन्तस्तथा प्रलीनाश्चेति द्रष्टव्याः । यथा करणानि मनश्चेन्द्र-याणि तथा शरीरविषयकारणानि भूतानि खमाकाशं वायुरन्तर्बोह्य आवहादिभेदः । ज्योतिराग्नः । आप उदकम् । पृथिवी धरित्री-विश्वस्य सर्वस्य धारिणी । एतानि च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धोत्तरो-त्तरगुणानि पूर्वपूर्वगुणसहितान्येतस्मादेव जायन्ते । संक्षेपतः पर-विद्याविषयमक्षरं निर्विशेषं पुरुषं सत्यं दिन्यो ह्यमूर्त इत्यादिना मन्त्रेणोक्त्वा पुनस्तदेव सविशेषं विस्तरेण वक्तव्यमिति प्रवष्टते संक्षेपविस्तरोक्तों हि पदार्थः सुखाधिगम्यो भवति सूत्रभाष्योक्तिव-दिति ॥ ३॥

सिद्धान्ती—प्राणादि प्रथमतः नसतात, याचे कारण या मंत्रांत सांगितहें आहे. श्रुति म्हणतेः ह्या पुरुषोत्तमापास्न मात्र (नामरूपांच्या बीजोपाधीनें लक्षित झालेल्या पुरुषोत्तमापास्न) प्राण उत्पन्न होतो. हा प्राण अज्ञानाचा विषय अस्न विकारी आहे. हा नाममात्र आहे म्हणून असत्य आहे. 'विकार हा केवळ वाणीचा विलास अस्न नाममात्र आहे आणि म्हणून असत्य आहे. 'असे अन्य श्रुति म्हणते.

ि शिष्य —हाच सिद्धांत पुनः एकदां सांगावा.

सिद्धान्ती-परमात्मा स्वद्भपतः निरुपाधिक आहे, असे श्रुति सांगते. आपणा-सारख्या सोपाधिक जीवांस सर्वत्र भेदपूर्ण आणि विकारपूर्ण सृष्टि दिसते व भासते. या सर्व सप्टीचें आदिकारण अविदेवेंने उत्पन्न केलेलें अन्यक्त आहे. हैं अन्यक्त सर्व कार्यकारणात्मक व्यवहारांचें आदिकारण आहे, असे आपल्यास अपराविधेनें समजतें. वा अन्यक्तज्ञानावसून प्रथम पुरुषोत्तमाचे व नंतर निरुपाधिक परमात्म्याचे अस्तित्व लाक्षित होतें. श्रुति वाच्यार्थानें परब्रह्मलक्षण न सांगतां शासाचंद्रन्यायानें, लक्षणेनें, सांगते. तेव्हां सिद्धांत असा निघतो की जेवढें नामद्भपात्मक व्यवहार आहेत ते वस्तुतः सत्यस्वद्भप नाहींत. प्राण हा नामद्भपान त्मक विकार आहे म्हणून तो सत्य नाहीं. असा जन्मलेला, अविदेचा विषय अस-गारा व परमार्थतः असत्य असणारा जो प्राण, तो परमार्थसत्य जो नित्य परमात्मा त्याला सप्राण कर्से करील ! स्वप्नामध्यें पाहिलेल्या पुत्रामुळें जर्से जागृतीमध्यें सपुत्रकत्व येत नाहीं, त्याप्रमाणें असत्यप्राणानें सत्यपर्मात्न्याला सप्राणत्व प्राप्त होत नाहीं; तथापि अविद्येमुळें आपण परब्रह्मावर आरोप कह्न्त म्हणतो कीं, परमात्म्यापासून प्राण उत्पन्न झाला. याच प्रमाणें मन, सर्व इंद्रियें व त्वांचे विषय हेही परब्रह्मापासून उत्पन्न झाले, असे आपण म्हणतीं. वस्तुतः पर-ब्रह्माला विकार होत नाहीं. तथापि प्राणादिकांच्या उत्पत्तीचा आरोप त्याच्यावर अविदोनें होतो. असो. आरोप करितां येतो, यावरून सुद्धां परबहा हैं स्वरूपतः अपाणमनादि आहे, असें सिद्ध होतें. पुनः, उत्पत्तीच्या पूर्वी पाणादि वस्तुतः नसतात, व मागाइन परमात्माच्या सत्तेनें उत्पन्न होतात आणि नष्ट झाल्यावर त्याच्याच सत्तेनें **ब**रमात्म्यात लीन होतात, असे म्हटलें पाहिजे. दोरीवर सर्पाचा आरोप झाला असतां व दिन्याच्या प्रकाशानें सर्पभ्रांति नष्ट झाली असतां, आपल्यास अर्सेच म्हणावयास शाहिजे की दोरीपासून सर्प उत्पन्न झाला होता, व दोरीचें ज्ञान झाल्याक्र तो दोरी-मध्येंच लीन झाला. असी, सर्वाची उत्पत्ति व लय तेथेंच आहे. मन आणि इंद्रियें, यांप्रमाणेंच शरीराची उत्पत्ति कहून त्यांस उपमोगविषय देणारीं आकाशादि पंचमहा-भूतें पुरुषोत्तमापासून उत्पन्न होतात आणि तेथेंच छय पावतात.

शिष्य—वायु म्हणजे अंतर्बाद्य वायु होय. याचे आवहपवहादि मेद आहेत. सर्वाचे धारण करणारी पृथ्वी इचाही पंचमहामूतांतच अंतर्भाव होतो.

सिद्धान्ती—तथापि हें ध्यानांत ठेव कीं, शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध, हे ज्यांचे असाधारण गुण आहेत, अशीं आकाश वायु, तेज, जल आणि पृथ्वी हीं पंचमहामूर्ते उत्पन्न होण्याचा क्रम असा आहे: आकाशापासून वायु, वायूपासून तेज, असा मृथ्वीपर्यंत क्रम असून आकाशाचा गुण जो शब्द तो वायूच्या स्पर्शगुणासह वायूंत असतो. तात्पर्यं, पृथ्वींत पांच गुण, जलांत चार, तेजांत तीन, वायूंत दोन आणि आकाशांत एक असा हा क्रम आहे. याप्रमाणें परविदोचा विषय जो एकरस, अविनाशी,

सत्यह्मप, स्वयंप्रकाश आणि निराकार पुरुष आहे, त्याचे स्वह्मप पहिल्या दोन मंत्रांत संक्षेपाने सांगितळे व पुढें तोच विषय विस्ताराने सांगण्यास श्रुति प्रवृत्त झाळी आहे. सरेंच आहे, संक्षेपाने आणि विस्ताराने सांगितळेळा कोणताही विषय समजणें सवघड आणि सुसकारक होते. सूत्रें संक्षेपाने सांगतात आणि भाष्य या संक्षेपाचा विस्तार करिते. त्याप्रमाणेंच श्रुति जनबोधार्थ छपाळुपणाने हा अवघड विषय सवघड व्हावा म्हणून विस्ताराने हा बोधप्रपंच करीत आहे. ॥ ३॥

रंगरामानुज—या मंत्राच्या व्याख्यानांत असे सांगितळें आहे कीं, प्राण, मन, इंद्रियं, पंचमहाभूतें, हीं सर्व साक्षात् परमेश्वरानें निर्माण केळीं आहेत. हें सिद्ध करण्या- साठीं यांनीं अनेक श्रुतींचा अवतार केळा आहे. आणि आपल्या मतानें असें सिद्ध केळें आहे कीं, प्रत्येक मंत्रोक्त वस्तूची उत्पत्ति साक्षात् परमेश्वरापासून आहे. 'अद्भ्यः पृथिवी । याचा अर्थ असा करावयाचा कीं, परमेश्वराच्या जळह्मपशरीरापासून पृथ्वीची उत्पत्ति परमेश्वरानें केळी. तात्पर्य, परमेश्वर सर्वत्र मरळा आहे, याचा अर्थ सर्व वस्तु परमेश्वराचें शरीर होतात, आणि त्या वस्तु सत्य व नित्य आहेत.

माध्व०-येथून सत्यसृष्टीची उत्पत्ति सांगितली आहे, ती जशी उत्पन्न झाली तशीच सांगितली आहे. येथे प्राणादिपदें 'महदादि तत्त्वें आणि त्यांच्या अभिमानी देवता ' या अर्थी आहेत. पृथिवीनंतर ब्रह्मांड आणि विश्व अशा क्रमानें उत्पत्ति झाली आहे.

मंत्र चवथा.

आग्नर्मुर्घा चक्षुषी चन्द्रसूर्यों दिशःश्रोत्रे बाग्वि-वृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृद्यं विश्वमस्य पद्ग्यां पृथिवी होष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४॥

अन्वय व अर्थ—अग्निः मूर्घा, चक्षुषी चंद्रसूर्यों, दिशः श्रोत्रे, वेदाः वाजिवृत्ताः, वायुः पाणः, विश्वम् अस्य दृद्यं, पद्भ्यां पृथिवी, हि एषः सर्वभूतान्तरात्मा (अग्नि हा त्याचें मस्तक, चंद्र—सूर्य हे डोळे, दिशा कर्ण, प्रकट झालेले वेद ही वाणी, वायु हा प्राण, विश्व हें हृदय, दोन पायांपासून पृथ्वी उत्पन्न झाली. कारण हा सर्व भूतांचा अंतरात्मा आहे.) ॥ 8 ॥

योऽपि प्रथमजात्प्राणाद्धिरण्यगर्भाज्ञायतेऽण्डस्यान्तर्विराट् स तत्त्वान्तरितत्वेन लक्ष्यमाणोऽप्येतस्मादेव पुरुषाज्ञायत एतन्मयश्चे-त्येतदर्थमाह । तं च विशिनष्टि । अग्निर्द्युलोकः "असौ वाव लोको गौतमाग्निः " इति श्रुतेः । मूर्घा यस्योत्तमाङ्गं शिरः । चक्षुषी चन्द्रश्च सूर्यश्चेति चन्द्रसूर्यो । यस्येति सर्वत्रानुषङ्गः कर्तव्यः । अस्येत्यस्य पदस्य वश्च्यमाणस्य यस्येति विपरिणामं कृत्वा दिशः श्रोत्रे यस्य । वाग्ववृता उद्घाटिताः प्रसिद्धा वेदा यस्य । वाग्वः प्राणो यस्य । हृद्यमन्तः करणं विश्वं समस्तं जगदस्य यस्येत्येतत् । सर्वे ह्यन्तः करणविकारमेव जगन्मनस्येष सुषुप्ते प्रलयदर्शनात् । जागरितेऽपि ततः एवाग्निविस्फुलिङ्गविद्वप्रतिष्ठानात् । यस्य च पद्भशां जाता पृथिवी । एष देवो विष्णुरनन्तः प्रथमशरीरी त्रैलोक्यदेहोपाधिः सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा ॥ ४॥

सिद्धान्ती—पहिल्या प्रथम उत्पन्न झालेल्या हिरण्यगर्भापासून जो उत्पन्न झाला, जो बह्नांडाच्या आंतील विराट् पुरुष आहे, तो जरी हिरण्य गर्भजनित असा लक्षित होतो (जरी त्यांचें स्वरूप-लक्षण निराळें सांगतां येईल) तरी तो मागें सांगितलेल्या पुरुषा-पासूनच उत्पन्न होतो आणि विराट् पुरुष ही बह्ममय आहे हें सांगण्यासाठीं या मंत्राची योजना आहे. या विराट् पुरुषाचें विशेष स्वरूप सांगतात. अपि म्हणजे युलोक होय. 'हे गोतम, हा लोक (-युलोक) म्हणजे अपिच होय. ' अशी श्रुति आहे. असो, युलोक असणारा अपि या विराट्—स्वरूपाचा सर्वश्रेष्ठ अवयव म्हणजे शिर होय. युलोक हें मस्तक, चंद्रसूर्य ज्याचें नेत्रदूय,—

शिष्य-ज्याचे हें पद आहे कोठें !

सिद्धान्ती—पुढें अस्य (ह्याचें) असें जें पद आहे, त्याचाच येथें 'ज्याचें ' असा अर्थ कहन त्याचा संबंध सर्वत्र लावावयाचा आहे.—दिशा हे ज्याचे कर्ण, उद्धाटित झालेले प्रसिद्ध वेद ही ज्याची वाणी, वायु हा ज्याचा प्राण, हें सर्व विश्व हें ज्याचें अंतःकरण—

शिष्य-विश्व हें अंतःकरण करें।

सिद्धान्ती—जगत् (विश्व) हा एक अंतःकरणाचा विकार मात्र आहे. अंतःकरणांत विरुति होऊन जगदुत्पाची होते. कारण, मनाला झोंप लागल्यावर विश्वाचा त्या मनांत लय होतो, असा अनुभव सर्वत्र आहे. जागृत स्थितीतही मनापासूनच जगताची स्थापना होते. अमीपासून िलण्या पसरतात व अमीत लय पावतात, त्याप्रमाणें जग हें मनापासून प्रतिष्ठित होऊन तेथें लय पावते. त्याला स्वयंप्रतिष्ठा नाहीं. यावकृत जगत् हा एक मनाचा विकार आहे असें ठरतें. असो, —ज्याच्या पायापासून पृथ्वी उत्पन्न झाली, तो हा विष्णुनामक देव अनंत अस्न शारीर-धारण करणारांमध्यें कालानें व योग्यतेनें प्रथम आहे. सर्व त्रेलोक्य ही याला देहोपमध आहे आणि हा विष्णु सर्व भूतांचा अंतरात्मा आहे. ॥ ४ ॥

रंगरामानुज-' अपिः । = युलोकः

माध्व०—अपि इत्यादि परमेश्वराच्या अंगांची नामें आहेत. ही सर्व कीडारूप आहेत ' आप्ति '= स्वतः गमन करण्यास असमर्थ असणाऱ्या जगताला नेणारा.

मंत्र पांचवा.

तस्माद्ग्रिः सिमधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् । पुमान्रेतः सिश्चति योषि-तायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूताः ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मात् अग्निः, यस्य सूर्यः सिषधः, (ज्याची सिमिधा सूर्य आहे असा अग्नि त्या परमपुरुषापासून निर्माण झाला आहे. सोमात्पर्जन्यः, पृथिव्यां औषधयः; पुमान् योषितायां रेतः सिंचति; वहीः मजाः पुरुषात् संप्रसूताः (सोमापासून पर्जन्य, त्यापासून पृथ्वीतील ओषधी, ओषधीपासून उत्पन्न झालेलें वीर्य पुरुष हा स्त्रीचेठायीं सिंचित करितो आणि या प्रमाणें महापुरुषापासून अनेक प्रकारच्या प्रजा निर्माण होतात.)॥ ५॥

स हि सर्वभूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकारणात्मा पश्चामिद्वारेण च याः संसरन्ति प्रजास्ता अपि तस्मादेव पुरुषात्प्र- जायन्त इत्युच्यते । तस्मात्परसात्पुरुषात्प्रजावस्थानविशेषरूपोऽप्रिः स विशिष्यते । सिमधो यस्य सूर्यः सिमध इव सिमधः । सूर्येण हि चुलोकः सिमध्यते । ततो हि चुलोकात्रिष्पत्रात्सोमात्पर्जन्यो द्विती-योऽप्रिः संभवति । तस्माच पर्जन्यादोषधयः पृथिव्यां संभवन्ति । ओषिधभ्यः पुरुषाग्रौ हुताभ्य चपादानभूताभ्यः पुमानग्री रेतः सिश्चित योषितायां योषिति योषाग्रौ स्त्रियामिति । एवं क्रमेण बह्वी- बह्वचः प्रजा ब्राह्मणाद्याः पुरुषात्परसात्संप्रसूताः समुत्पन्नाः ॥ ५॥

सिद्धान्ती सर्व भूतांमध्यें तोच पुरुष कायतो द्रष्टा, श्रोता, विचार कर्ता, जाणता, अर्वकारणस्वरूप आत्मा, असा आहे. पुढें ज्यांचें वर्णन केलें आहे त्या पंचामिद्धारांनीं ज्या प्रजा उत्पत्तिस्थितींचा अनुभव घेतात, त्या प्रजासुद्धां ह्याच पुरुषापासून उत्पन्न होतात. असे या मंत्रांत सांगावयाचें आहे.

शिष्यं-पांच आमि कोणते !

सिद्धान्ती—सांगतों ऐकं,-युलोकामध्यें असणारा जो सूर्य तो ज्याची सिमधा आहे, असा प्रजोत्त्पत्तीची मूल अवस्था असणारा विशेषद्भपी आप्ने, या पुरुषापासूनच उत्पन्न झाला.

रिष्य—सूर्याला समिध म्हटलें, कारण तो युलोकाला प्रकाशित करितो. होयना!

सिद्धान्ती—होय. ह्या बुलोकी अमीपास्न सोम उत्पन्न होतो. सोमापास्न पर्जन्यस्पी दुसरा आमि उत्पन्न होतो. पर्जन्यापास्न पृथ्वीमध्ये ओषधी म्हणजे वनस्पती उत्पन्न होतात. हा तिसरा आमि. पुरुषस्पी अमीमध्ये वनस्पतींच्या आहुती दिल्या म्हणजे त्यांच्यापास्न पुरुषवीयंस्पी आमि उत्पन्न होतो. हा चवथा अमि व तो अमि स्थियांच्या रक्तस्पी अमीमध्ये प्रवेश करितो. या कमाने बाह्मणादि नानाविध प्रजा परमश्रेष्ठ पुरुषापास्न पंचामिद्वाराने उत्पन्न होतात. ' यु (आकाश), पर्जन्य, पृथ्वी, पुरुष आणि स्त्री ' हे पांच आमि होत. अथवा या पांचांच्या ठिकाणी अमिद्धारीने पहावे, अशी श्रुति आहे. उत्पत्तीचा कमही आम्ही दिला तसाच आहे. म्हणजे आकाशापास्न पर्जन्य, पर्जनापास्न पृथ्वीवरील ओषधी इत्यादि कम होय.॥ ५ ॥

रंगरामानुज अप्नि, पर्जन्य, पृथ्वी, पुरुष, क्षिया, हे षांच अप्नि सृष्टीचा उत्पत्तिकम दासवितात. हे सर्व परमेश्वरापासून साक्षात् उत्पन्न साठे आहेत. या पांच अप्नींचा इतर उपनिषदांतही उल्लेस झाठा आहे.

माध्व०—यज्ञादि सृष्टि ही परमेश्वरापास्तच झाठी आहे. 'तस्मात् आग्निः सिमधोऽ यश्य सूर्यः ' असा यांचा पाठ आहे. अय म्हणजे शुमजनक देवयज्ञादि धर्मे. पुमान्= पूर्णस्वरूपी वासुदेव. योषिता=ठक्ष्मी. संप्रसूत=सच्वादि सूक्ष्म देहांची झाठेठी उत्पाति.

मंत्र सहावाः

तसादचः साम यजूषि दक्षिा यज्ञाश्च सर्वे कतवो दक्षिणाश्च । संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६॥

अन्वय व अर्थ—तस्मात् ऋचः, साम, यजंषि, दीक्षा, यज्ञाः च सर्वे क्रतवः, दक्षिणाः च, संवत्सरः च, यजमानः च, छोकाः, यत्र सोमः पवते यत्र सूर्यः पवते (त्या परमक्रेष्ठ पुरुषापासून ऋग्वेद ऋचा, सार्मे, यज्, संस्कार, सर्व अग्निहोत्रादि यज्ञ, दक्षिणा द्यावयास लागणारे ऋजु, संवत्सर, कर्मकर्ती आणि जेथें सोम पवित्र कारतो आणि सूर्य प्रकाश देतो, तीं सर्व मुवने—त्याच्यापासून—उत्पन्न झालीं आहेत.) ॥ ६ ॥ किंच कर्मसाधनानि फलानि च तस्मादेवेत्याह । कथं तस्मात्यु-रुषाद्यो नियताक्षरपादावसाना गायच्यादिच्छन्दोविशिष्टा मन्त्राः । साम पाञ्चभक्तिकं साप्तभक्तिकं च स्तोभादिगीतिविशिष्टम् । यज्ं-ध्यनियताक्षरपादावसानानि वाक्यरूपाण्येवं त्रिविधा मन्त्राः । दिक्षा मौक्ज्यादिलक्षणा कर्तृनियमविशेषा । यज्ञाश्च सर्वेऽप्रिहोत्रादयः । कतवः सयूपाः । दक्षिणाश्चैकगवाद्यपरिमितसर्वसान्ताः । संवत्स-रश्च कालः कर्माङ्गः । यजमानश्च कर्ता । लोकास्तस्य कर्मफलभ्-तास्ते विशेष्यन्ते, सोमो यत्र येषु लोकेषु पवते पुनाति लोकान्यत्र येषु सूर्यस्तपति च ते च दक्षिणायनोत्तरायणमार्गद्वयगम्या विद्वद-विद्वत्कर्र्रफलभूताः ॥ ६॥

सिद्धान्ती—फार काय सांगावें ? सर्व कर्मसाधनें आणि कर्मफलें त्या परमपुरुषापासूनच उत्पन्न होतात, असे हा मंत्र सांगत आहे. कसें तें पहा:—ह्या परमपुरुषापासून गायत्री, त्रिष्ठुप्, जगति, इत्यादि छंदांनीं विशिष्ट झालेल्या व नियमित अक्षरें, चरण आणि स्वर ज्यांत असतात, अशा ऋचा उत्पन्न झाल्या आहेत. त्याचप्रमाणें पंचावयवी व सप्तावयवी सामें त्याच्यापासूनच उत्पन्न झालीं आहेत. या सामांत अर्थशून्य 'हिंकारादि ' वर्णानीं अर्थपूर्ण गीतें विशिष्ट केलेलीं असतात. यजंमध्यें अक्षरांचा, चरणांचा किंवा स्वरांचा नियम नाहीं. यजु हे वाक्यस्प असतात, पद्मप्त नसतात. याप्रमाणें ऋक्, साम आणि यजु असे तीन प्रकारचे मंत्र आहेत. हे सर्व मंत्र परम पुरुषापासून उत्पन्न झाले.

शिष्य—दीक्षा म्हणजे उपनयनादि संस्कार जीमध्यें असतात ती होय. यज्ञांमध्यें कर्त्यांनें काहीं नियमित गोष्टी कराज्या लागतात, म्हणून यजमान दीक्षित होती.

सिद्धान्ती—होय. अमिहोत्रादि सर्व यज्ञ-एक धेनु दान देण्यापासून तो सर्वस्व दान करण्यापर्यतचे सर्व दक्षिणात्मक यज्ञ-पशूंचे वळी मागणारे यज्ञ, कर्मांचा अवयव असणारा काळ, यजमान म्हणजे कर्ता, आणि जेथे सोमाचा (चंद्राचा, सोमाचा) पावक प्रकाश असतो, ते पितृयानमार्गांने प्राप्त होणारे ळोक व जेथे सूर्यांचा तेजस्वी प्रकाश असतो, ते देवयानमार्गांने प्राप्त होणारे ळोक, हे त्या परमपुरुषापासून उत्पन्न होतात.

शिष्य—देवयानमार्गार्ने विद्वान् (ज्ञानी) कर्मकर्ते जातात आणि अज्ञानी होक पितृयानमार्गार्ने दक्षिणायनीत जातात. होय नव्हे !

सिद्धान्ती—होय. याप्रमाणें त्या पुरुषापासून तिन्ही प्रकारचे मंत्र म्हणजे तिन्हीं बेद, यज्ञ, ऋतु, यज्ञकर्ते, यज्ञकाल ही कर्मसाधनें आणि कर्मफलाचा उपमोग देणारीं भुवनें उत्पन्न होतात. ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

तसाच देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्य पदावो वयांसि । प्राणापानौ ब्रीहियवौ तपः अद्धा सत्यं ब्रह्मचर्चे विधिश्च ॥ ७॥

अन्वय व अर्थ—तस्मात्, देवाः, साध्याः, मनुष्याः, पश्वः, व प्राणापानो, त्रीहियवो च, तपः, भद्धा, सत्यं, ब्रह्मचर्य च, विधिः, संप्रसूताः, (त्या परमपुरुषापासून अनेक प्रकारचे देव, साध्य, पशु, पक्षी, प्राणापान, त्रीहियव, तप, श्रद्धा, सत्य, ब्रह्मचर्य विहित कर्तव्ये निर्माण झाठीः)।। ७॥

तस्माच पुरुषात्कर्माङ्गभूता देवा बहुधा वस्वादिगणभेदेन स्ताः सम्यक्प्रसूताः । साध्या देविवशेषाः । मनुष्याः कर्माधिकृत पश्चावो प्राम्यारण्याः । वयांसि पिक्षणः । जीवनं च मनुष्यादीन प्राणापानौ ब्रीहियवौ हिवरथौं । तपश्च कर्माङ्गं पुरुषसंस्कारस् स्वतन्त्रं च फलसाधनम् । अद्धा यत्पूर्वकः सर्वपुरुषार्थसाधनप्र श्चित्तप्रसाद आस्तिक्यबुद्धिस्तथा सत्यमनृतवर्जनं यथाभूतार्थतं चापीडाकरम् । ब्रह्मचर्य मैथुनासमाचारः । विधिश्चेतिकर्तव्यता

सिद्धान्ती—या परम पुरुषापास्नच रुद्ध, आदित्य, वसु इत्यादि अनेक कर्मशेष देव योग्य प्रकारे उत्पन्न झाले. त्याचप्रमाणें साध्य नामक देव, क मनुष्य, प्राम्य (गांवठी) आणि आरण्य (रानटी) पशु, पश्ची, मनुष्यादिक पदार्थ, बीहि, यव इत्यादि, आणि जीवाला शरीरांत कायम ठेवणारे प्राणापान दिश्व—भगवन्, बीहि (तांदूळ) यव (सातु) हीं हविष्यानें आहेत,

सिद्धान्ती होय. तर्सेच कर्मांग असणारें व पुरुषांस संस्कृत कद्भन स्व साधन होणारें तप, श्रद्धा,-

शिष्य—श्रद्धा म्हणजे आस्तिक्यबृद्धि. ही आस्तिक्यबृद्धि चित्ताला प्रस आणि ही बृद्धि असली तर मात्र सर्व पुरुषार्थांच्या साधनाचा प्रयोग सिद्ध हा ना ! तसेंच सत्य म्हणजे जसा अर्थ असेल किंवा झाला असेल तसें बोलणें.

सिद्धान्ती—होय. पण हें सत्य अनृतशून्य असून कोणासही पीर नसावें. तसेंच बहाचर्य (मेथुननिवृचि) आणि विधि म्हणजे इतिकर्तव्या त्या पुरुषापासूनच उत्पन्न झाठीं आहेत. ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

सस प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः सस होमाः । सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहादाया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८॥

अन्वय व अर्थ — तस्मात् सप्त प्राणाः प्रभवन्ति, सप्त अर्विषः, सप्त समिधः, सप्त होमाः, येषु प्राणाः चरन्ति इमे सप्त कोकाः, गृहाग्रयाः सप्त सप्त निहिताः (ज्या पासून सात प्राण, सात ज्वाला, सात समिधा, सात होम, जेथें प्राणसंचार असतो ते सात कोक आणि जेथें प्रत्येक प्राणिशरीरांत गुप्तस्थलीं सात ठिकाणीं सात वस्तु स्थापन केल्या आहेत, त्या वस्तु, हीं सर्व त्यापुरुषापासून उत्पन झालीं आहेत.) ।। ८॥

किंच सप्त शीर्षण्याः प्राणास्तस्मादेव पुरुषात्प्रभवन्ति । तेषां च सप्तार्चिषो दीप्तयः स्वविषयावद्योतनानि । तथा सप्त समिधः सप्त विषयाः । विषयौर्ह समिध्यन्ते प्राणाः । सप्त होमास्ताद्विषयविज्ञानानि "यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति " इति श्रुत्यन्तरान् । किंच सप्तेमें लोका इन्द्रियस्थानानि येषु चरन्ति संचरन्ति प्राणाः । प्राणा येषु चरन्तीति प्राणानां विशेषणिनदं प्राणापानादिनिवृत्त्यर्थम् । गुहायां शरीरे हृदये वा स्वापकाले शेरत इति गुहाशयाः । निहिताः स्थापिता धात्रा सप्त सप्त प्रतिप्राणिभेदम् । यानि चाऽऽत्मयाजिनां विदुषां कर्माणि कर्मफलानि चाविदुषां च कर्माणि तत्साधनानि कर्मफलानि च सर्व चैतत्परस्मादेव पुरुषात्सर्वज्ञात्प्रसृतिमिति प्रकृरणार्थः ॥ ८॥

सिद्धान्ती—फार काय सांगावें ? मस्तकसंबंधी सात चशुःकर्णादि प्राण, तसेंच आपापले रूपशब्दादि विषय प्रकाशित करणाऱ्या सात ज्वाला, सात प्रकारच्या विज्ञानशाकि, सात प्रकारचे विषय—

शिष्य—समिधा याचा अर्थ विषय केला. कारण, विषयांच्या योगद्धपी होमानें प्राण (इंद्रियें) प्रज्वलित होतात. म्हणून ना ?

सिद्धान्ती होय. सात होम म्हणजे त्या त्या विषयांची सात विज्ञाने होत. 'याचें जे विज्ञान आहे त्याची आहुति देतीं. ' अशी अन्य श्राति प्रमाण आहे. तसेंच जेथें प्राणांचा संचार नित्य असतो, तीं सात भुवनें म्हणजे सात इंद्रियांची गोलकस्थानें होत. श्चिष्य—'ज्यामध्यें प्राणांचा संचार होतो. ' असे श्रुतीचे शब्द आहेत, त्यांवरून अर्थातच प्राणापानादि वायूंचा येथें निरास होतो. आणि इंद्रियांचीं स्थानें असा अर्थ स्पष्ट होतो.

सिद्धान्ती—शेवटी शरीरांत किंवा हृद्याचे ठिकाणीं निद्राकाळीं जे विश्रांति घेतात व ज्यांची स्थापना प्रत्येक प्राण्यांमध्यें विधात्यानें केळी आहे, त्या गोष्टी (इंग्रियें) होत. सारांश, जे आत्मयज्ञ करणारे आत्मेकत्ज्ञानी आहत, त्यांचीं सर्व कर्में, कर्मसाधनें व कर्म-फळें आणि अविद्वानांचीं कर्में, कर्मसाधनें आणि कर्मफळें या सर्वज्ञ परमपुरुषापासूनच निर्माण होतात, असा तात्ययार्थ आहे. हा कर्मप्रांच प्रत्येक प्राण्याच्या हृदयस्थानीं गुप्त रीतीनें परमेश्वर स्थापन करितो. म्हणून या प्रपंचाळा 'गुहाशय ' हैं नांव दिलें. हा कर्मप्रपंचहा परमेश्वर जन्य आहे. ॥ ८ ॥

माध्व॰—सप्तार्चिष:-इंद्रियजन्य ज्ञाने; होम=विषयेद्रियांचे संबंध; लोक=सात इंद्रियगोलक. (गुहाशयायां असा यांचा पाट आहे. प्रचलित पाट गुहाशयाः असा आहे.) बुद्दीमध्ये प्रत्येक पुरुषाला निरनिराळे सप्त सप्त प्राण आहेत. प्रत्येक शरीरांत सात प्राण असतात.

मंत्र नववा.

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽसात्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वेरूपाः। अतश्च सर्वो ओषधयो रसश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा॥९॥

अन्वय व अर्थ — अतः सर्वे समुद्राः, गिरयः चः अस्पात् सर्व-रूपाः, सिंघवः स्यंदंतेः अतः च सर्वाः ओषधयः रसः चः येन हि एषः अन्तरात्मा भूतैः तिष्ठते (ह्या पुरुषापासून सर्व सागर व सर्व पर्वत उत्पन्न झालेः यापासूनच अनेक स्वरूपी नद्या उत्पन्न होऊन प्रवाह रूपाने चालतातः सर्व वनस्पति आणि सर्व रस येथूनच उत्पन्न झाले. आणि या रसाने व पंचमहाभूतांनी वेष्टित असा हा अन्तरात्मा लिंग शरीररूपाने वास्तव्य करितो.)।। ९॥

अतः पुरुषात्समुद्राः सर्वे क्षाराद्याः । गिरयश्च हिमवदादयोऽस्मा-देव पुरुषात्सर्वे । स्यन्दन्ते स्रवन्ति गङ्गाद्याः सिन्धवो नद्यः सर्वरूपा बहुरूपाः अस्मादेव पुरुषात्सर्वा ओषधयो त्रीहियवाद्याः । रसश्च मधुरादिः षड्विधो येन रसेन भूतैः पश्चिभः स्थूलैः परिवेष्टितस्ति- ष्ठते तिष्ठति ह्यन्तरात्मा छिङ्गं सृक्ष्मं शरीरम् । तद्धचन्तराले शरीर-स्याऽऽत्मनश्चाऽऽत्मवद्वर्तत इत्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

सिद्धान्ती—क्षारादि सर्व सप्त महासमुद्र आणि हिमालयादि सप्त महापर्वत या पुरुषापासून उत्पन्न झाले. अनेक स्वरूपें धारण करणाऱ्या गंगादि महानदाा येथूनच उगम पावून रत्नाकराकडे धांवत जातात. ब्राहि-यवादि सर्व ओषधा (वनस्पती व त्यांचीं फलें) येथून उत्पन्न झालीं. सहा प्रकारचे मधुर, आम्ल, तिक्त, इत्यादि रस हेही महापुरुषापासून उत्पन्न झालें. आणि या षड्सानीं व स्थूल अशा पंचमहासूतांनीं वेष्टि-लेला आत्मा म्हणजे लिंगशरीर अथवा स्ट्रम शरीर असतें. तें हें स्ट्रम शरीर स्थूल शरीराच्या व आत्म्याच्या मध्यें असतें आणि स्थूल शरीरास नियमित करितें. म्हणून त्याला अन्तरात्मा असें म्हणतात. ॥ ९॥

माध्वo—' येन इत्यादि '-ज्या कारणानें अंतर्यामी भगवान् बहादेवादि सर्व भूतांमध्यें राहतो, त्या कारणानें सर्व उत्पन्न केलेल्या सृष्टीचें अंतर्याम भगवंतानेंच निर्माण केलें आहे, असें सिद्ध होतें.

मंत्र दहावा.

पुरुष एवेदं विश्वं कर्भ तपो ब्रह्म परास्तः। एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥१॥

अन्वय व अर्थ पुरुषः एव इदं विश्वं, कर्म, तपः, परामृतं ब्रह्म, (हा पुरुषच हें सर्व विश्व, सर्वकर्म, सर्वतप आणि अति श्रेष्ठ व अमर असें ब्रह्म आहे.) सोम्य ! एतत् गुहायां निहितं यः वेद सः इह आविद्याग्रंथिं विकिरित (हे सोम्य ! गुहेमध्यें स्थापित झालेलें हें ज्ञान ज्याला झालें तो अविद्येची ग्रंथी येथस्या येथेंच सोडवून टाकतो, नाहींशी कारितो.)॥ १०॥

एवं पुरुषात्सर्विमिदं संप्रसूतम् । अतो वाचारम्भणं विकारो नाम-धेयमनृतं पुरुष इत्येव सत्यम् । अतः पुरुष एवेदं विश्वं सर्वम् । न विश्वं नाम पुरुषादन्यत्किचिद्स्ति । अतो यदुक्तं तदेतद्भिहितं किस्मन्तु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति। एतिस्मिन्हि परिस्मिनात्मिन सर्वकारणे पुरुषे विज्ञाते पुरुष एवेदं विश्वं नान्य-द्स्तीति विज्ञातं भवतीति। किं पुनिरदं विश्वमित्युच्यते। कर्माप्नि-होन्नादिछक्षणम्। तपो ज्ञानं तत्कृतं फल्मन्यदेतावद्धीदं सर्वम्। तचैतद्भाणः कार्यं तस्मात्सर्वे ब्रह्म परामृतं परममृतमहमेवेति यो वेद निहितं स्थितं गुहायां हृदि सर्वप्राणिनां स एवं विज्ञानाद्विद्या-प्रार्थे प्रन्थिमव दृढीभूतामविद्यावासनां विकरित विक्षिपित नाश्यतीह जीवन्नेव न मृतः सन्हे सोम्य प्रियद्शेन॥ १०॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

सिद्धान्ती याप्रमाणें हें दिसणारें अंतर्बाद्य विश्व पुरुषोत्तमापास्त उत्पन्न झालेलें आहे. जेवडा म्हणून विकार आहे, जें काहीं नामस्य आहे, तें सर्व वाणीचा विलास मात्र आहे, असत्य आहे. पुरुष काय ती एक सत्य वस्तु आहे. म्हणून हें सर्व पुरुषन्यज विश्व पुरुषच असलें पाहिजे. पुरुषाहून विश्व ही अन्य वस्तु नाहीं. म्हणून जो पश्च विचारला होता की 'भगवन्, कोणती एक वस्तु विज्ञात झाली असता हें सर्व विज्ञात होतें। 'त्या प्रश्नाला श्वतींनें उत्तर दिलें आहे, तें असे आहे.

शिष्य-तें कसें १

सिद्धान्ती—्या अत्यंत श्रेष्ठ, सर्व-कारण आणि सर्वनियामक पुरुषाचे ज्ञान झार्ले म्हणजे पुरुष हाच सर्व विश्व आहे, दुसरी कांहीं वस्तु नाहीं, असा निश्यय होतो. म्हणजे पुरुषज्ञानानें सर्व विश्वज्ञान होतें, असे ताल्पर्य आहे.

शिष्य-भगवन् ! मग विश्व म्हणजे तरी काय ?

सिद्धान्ती—जें आपल्या सर्व इंद्रियांस प्रकट होतें किंवा कलिपतां येतें, ते सर्व म्हणजे विश्व होय. हें सर्व कर्मात्मक आहे, रुत आहे. अमिहोत्रादि ज्याचें लक्षण आहे, तें कर्म, विश्व, होय. तप म्हणजे ज्ञान आणि तपानें उत्पन्न झालेलें कल तपाहून निरालें आहे. तपात्मक ज्ञानाहून त्याचें फल निरालें असतें. या-प्रमाणें कर्म व तप मिळून हें सर्व होतें. पण हें सर्व महाग्चें कार्य आहे. म्हणून हें सर्व बह्म आहे, परम अमृतमय आहे, मीही बह्म आहें, सारांश, मी आणि बह्म एकच आहें.' असे गूढज़ान ज्याला झालें, 'सर्व माण्यांच्या अंतःकरणांत वास्तव्य कर णारा आत्माराम मीच आहें,' असा ज्याचा निश्चय झाला, तो अज्ञानाचें घट आणि किंठण असें जें वासनात्मक गांठोडें असतें तें सोडून मोकळें करितो, जिवंत असतांना अज्ञान नाहीसें करितो, मेल्यावर नव्हे. सारांश, जिवंत असतांना अज्ञान नाहीसें करितो, मेल्यावर नव्हे. सारांश, जिवंत असतांना अमर होतो, जीवन्मुक होतो हे प्रियदर्शना शिष्या! त्याचें सर्व अज्ञान नष्ट होकन तो येथेंच मुक्क होतो, ॥ १०॥

रंग०—ज्या अर्थी परमात्मा सर्व भूतांचा अंतरात्मा आहे, त्या अर्थी हे सर्व चराचर विश्व पुरुषापासून उत्पन्न झालें आहे, अथवा विश्वाचें उपादानकारण परमेश्वर आहे, अर्से ठरतें. अर्थात् परमेश्वराचें ज्ञान झालें असतां सर्व विश्वाचें ज्ञान होतें. येथील 'बह्म ' शब्दानें परुतीहून श्रेष्ठ असणारे जे मुक्त आत्मे त्यांना अमृताप्रमाणें आनंद देणारा अक्कर पुरुष, असा अर्थ समजावयाचा आहे.

माध्व०—येथें सर्व कर्म आणि सर्व तप एकच आहे असें सांगून सर्व कर्में एकरूपी आहेत आणि सर्व तपें एकस्वरूपी आहेत आणि पुरुष परामृत बह्य आहे, असें
म्हणण्याचा अभिपाय शहे, सारांश मगवंताच्या सर्व चेष्टा आणि त्याचें सर्व ज्ञान हीं
मगवत्स्वरूपी आहेत, असें ठरतें. असें ज्याला समजलें, म्हणजें मृष्टीच्या उत्पत्तीचें कर्म
कर्म आणि ज्ञानादि गुण असून एकरस मगवान सर्वकर्ता आहे, असें ज्यानें मुरुमुसापासून श्रवण केलें तों आपले भावरूपी अज्ञान शिथिल करितो.असें समजणें ही मगवंताची
ज्ञानरूपी अंतरुपासना आहे. मगवदुण सांगावयाचे ते ज्ञानासाठीं व ध्यानासाठीं असतात.

द्वितीय मुण्डक प्रथमखंड समाप्त.

द्वितीय-मुंडक.

द्वितीय खंड.

मंत्र पहिला.

आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पद्मत्रैत-त्रुट्टांक्ट्रिम् । एजत्प्राणन्निमिषच यदेतज्ञानथ सद्सहरेण्यं परं विज्ञानाद्यहरिष्ठं प्रजानाम् ॥ १॥

अन्वय व अर्थ—आविः संनिहितं (स्वयंप्रकाश असून सर्व प्राण्यां-च्या हृदयांत राहणारें व तेथें प्रकाशमान् होणारें) गुहाचरं नाम (ज्याचें स्वरूपज्ञान होणें दुर्घट आहे, असें प्रसिद्ध आहे) महत्पदं (जें सर्वीचें आश्रयस्थान आहे) एजत्, प्राणत्, निमिषत् च यत्, एतत् अत्र एव समर्पितं (जें जें म्हणून हलते, ज्याला प्राण आहे, ज्यांच्या उघड-झांपीच्या किया सर्वदां होतात, तें तें सर्व या परत्रह्माचे—ठिकाणीं सम-पित झालें आहे, असे हें परत्रह्म आहे) यत् सदसत्, वरेण्यं, प्रजानां विज्ञानात परं, वरिष्ठं, एतत् जानथ (जें मूर्त व अमूर्त्यचा आश्रय आहे, जें सर्ववर्णनीय आहे, जें सर्व प्राण्यांच्या ज्ञानाहून श्रेष्ठ व विरुक्षण अगोचर आहे, आणि जें सर्वश्रेष्ठ आहे, त्याचें ज्ञान करून घ्या.) ॥ १ ॥

अरूपं सदक्षरं केन प्रकारेण विज्ञेयमित्युच्यते । आविः प्रकाशं संनिहितं वागाद्यपाधिभिज्वेलित भ्राजतीति श्रुत्यन्तराच्छव्दादीनु-पलभमानवद्वभासते । दर्शनश्रवणमननविज्ञानाद्युपाधिधर्मैराविर्भूतं सहक्ष्यते हृदि सर्वप्राणिनाम् । यदेतदाविर्वहा संनिहितं सम्यक्तिश्वतं हृदि तहुहाचरं नाम गुहायां चरतीति दर्शनश्रवणादिप्रकारेगुहाचर-मिति प्रख्यातम्। महत्सर्वमहत्त्वात्पदं पद्यते सर्वेणेति सर्वपदार्था-स्पद्त्वात् । कथं तन्महत्पद्मित्युच्यते । यतोऽत्रास्मिन्ब्रह्मण्येतत्सर्व समर्पितं प्रवेशितं रथनाभाविवारा एजचलत्पक्ष्यादि। श्राणत्प्राणिती-ति प्राणापानादिमन्मनुष्यपश्चादि । निमिषच यन्निमेषादिकियावद्यचा-निमिषचराब्दात्समस्तमेतद्त्रैव ब्रह्मणि समर्पितम् । एतद्यदास्पदं सर्वे जानथ हे शिष्या अवगच्छथ तदात्मभूतं भवतां सदसत्त्वरूपम्। सद्सतोर्मूर्तामूर्तयोः स्थूलसूक्ष्मयोस्तद्यतिरेकेणाभावात् । वरेण्यं वरणीयं तदेव हि सर्वस्य नित्यत्वात्प्रार्थनीयं परं व्यतिरिक्तं विज्ञा-नात्प्रजानामिति व्यवहितेन संबन्धो यहौिककविज्ञानागोचरमित्यर्थः। यद्वरिष्ठं वरतमं सर्वपदार्थेषु वरेषु तद्वचेकं ब्रह्मातिशयेन वरं सर्व-

दोषरहितत्वात् ॥ १ ॥ शिष्य-ज्याला कोणत्याही प्रकारचे रूपरंगादि गुण नाहींत, त्या अविनाशी पर-

ब्रह्माचें ज्ञान करें करून घ्यावें १

सिद्धान्ती—ऐकः ' ज्वालामय आहे ' ' प्रकाशमय आहे ' इत्यादि श्रुतींवह्नन अर्से सप्ट सिद्ध होतें की वाणी, नेत्र, कर्ण इत्यादि उपाधींच्या द्वारानें ह्या बह्मास शब्द, इप, शद्ध, इत्यादि गुणांस प्रकाशितां येतें, असे सिद्ध होऊन हें ब्रह्म जीवस्वरूपद्वारां प्रकृशित होतें. 'आविः' या शब्दाचा प्रस्तुतस्थलीं प्रकाश हा अर्थ आहे. तात्पर्य हैं बह्म विश्वाची उपलब्धी करितें म्हणून तें प्रकाशवंत आहे, असें ठरतें. शुद्धश्रवण, विषयचिंतन, विषयविज्ञान इत्यादि उपाधिधर्मानीं (नेत्र, कर्ण, मन, बुद्धि इत्यादि ज्या उपाधि आहेत, त्यांच्या गुणधर्मोनीं) हें बह्म प्रकट होऊन लक्षितां येतें आणि तें जीवांच्या हृदयांत वास्तव्य करितें, असे ठरतें. वत्सा ! हें दर्शन, श्रवण, इत्यादि स्वरूपांनी प्रकट होणारे बहा जीवहृद्यांत व्यवस्थितरीतीन राहिलें असर्ते म्हणून स्याला 'गुहाचर ' असें म्हणतात, ही गोष्ट सर्वप्रसिद्ध आहे. 'गुहाचर असें नांव मिळायाचे रहस्य हें आहे की हैं महा दर्शनश्रवणादिप्रकारांनी गुहेमच्यें (हृदयामच्यें)

संचार करिते. गुहेमध्यें राहणारें ते 'गुहाचर 'हें सर्वोहून अत्यंत मोठें असून पुनः याच्या आश्रयाला सर्व पदार्थ येतात म्हणून बह्माला 'महत्पद '. अशी संज्ञा आहे.

शिष्य-वहा हैं महत्पद आहे, हैं करें।

सिद्धान्ती—कारण या ब्रह्मामध्यें अंतरिक्षांत संचार करणारे पश्यादि, प्राणा-पानादि व्यवहार करणारे मनुष्यपश्वादि, तसेच निमेपादि—झांकणें, गुप्त होणें इत्यादि क्रिया करणारे आणि तद्विरुद्ध म्हणजे प्रकट होण्याची क्रिया करणारे (आविर्माव व तिरोमाव करणारे) सर्व पदार्थ जे आहेत, त्या सर्वाचें समर्पण या एका ब्रह्मांत होतें. रथाच्या सर्व अस रथनाभामध्यें समर्पित होतात, तद्वत् सर्व पदार्थ ब्रह्माच्या आश्रयानें राहतात.

शिष्य—' अनिमेष ' हा शब्द मुळमंत्रांत नाहीं.

सिद्धान्ती—पण वाक्याच्या अपेक्षेनें व 'आणि ' या शद्धानें त्याचें अस्तित्व सिद्ध होते व श्रुति ही अन्यितकाणीं निमेपाबरीवर अनिमेपाचा उच्चार करिते. असी; सर्वाचें आश्रयस्थान असणारें हें बह्म 'हे शिष्यहो ! तुमचाही आत्मा आहे, (तुमचेही आश्रयस्थान आहे) हें जाणून घ्या ' असे श्रुतिमाता मोठ्या कळकळीनें सांगत आहे. तसंच, हें सत् व असत् (मूर्त व अमूर्त, स्थूळ व सूक्ष्म) यांचें मूळस्वरूप आहे. हें जर नसेळ तर सर्व मूर्तामूर्तवस्तु शून्यरूप होतिळ. सारांश, याच्या आधारानें मूर्तामूर्तवस्तु राहतात. हें वरेण्य म्हणजे सर्वानीं स्तुति करण्यास व सर्वानीं प्रार्थना करण्यास योग्य आहे, कारण तें निरय आहे.

शिष्य तसेंच, हैं सर्व छोकांच्या विज्ञानांहून पर म्हणजे अत्यंत तिरार्छे आहे. सारांश व्यावहारिक ज्ञानविज्ञानाला हैं चिद् बह्मद्भप अगोचर आहे. येथे 'प्रजानां ' याचा संबंध विज्ञानाशीं आहे. होयना ?

सिद्धान्ती—होय. येथे अमळसा दूरान्वय आहे. अर्थांतच हें सर्व वरिष्ठ (सर्व श्रेष्ठपदार्थीहून जास्त श्रेष्ठ) आहे. बह्म हें सर्वथा दोषशून्य आहे, म्हणून तें सर्व पदार्थीपेक्षां अत्यंत श्रेष्ठ असलें पाहिजे, हें उघडच झालें. हें एकच एक आहे. सारांश हें गूड आहे तरी सर्वप्रकाशक, सर्वाधार, सर्वक्षप, सर्वागोचर व सर्वश्रेष्ठ आहे. ॥ १ ॥

रंगरामा०—' आविः'≔अन्ययः, अविनाशी. हें अन्यय बह्य योगिलोकांना मात्र पत्यक्ष असतें. ' सदसद्वरेण्यं '=स्थूल आणि सुक्ष्म वस्तूंस साधार आहे म्हणून त्यांनी प्रार्थना करण्यास योग्य—' विज्ञान≕जीव.

माध्व०—मागील प्रकरणांत बह्म हें जगजनमादि कारण काहे आणि जगत्कत्यां बह्माचें ज्ञान सालें असतां अवियेची गांठ सेल होते हें सिद्ध केंत्रें. आतां हें ज्ञान साल्यावर मुमुस्नूंनीं काय करावरास पाहिजे असा प्रश्न उद्भेत, त्याला हें उत्तर कीं, मुमुस्नूंनीं विशेष-गुणविशिष्ट बह्माचें श्रवण करावें, असें सागावयाचें आहे. 'आविः' नित्य प्रकटस्वरूपी. 'एजत्'—कर्मेद्रियन्यापारवान्. 'प्राणत्'—शासादि व्यापारवान्. 'निमिषत्'—ज्ञानेद्रियन्यापारवान्. शीं तिन्हीं विशेषणें अशासाठीं उपयोजिलीं आहेत कीं जीवांचे सर्व जागृतादि-स्थितिन्यापार अंतर्यामी परमेश्वराच्या आधीन आहेत असें समजावें. सदसद्वरेण्यं— मूर्तामूर्तांह्न किंवा कार्यकारणाह्न श्रेष्ठ. 'विज्ञानात्परं '—बह्मदेवापेस्नांही श्रेष्ठ.

मंत्र दुसरा

यद्चिमचद्णुभ्योऽणु च यस्मिँ होका निहिता होकिनश्च। तदेतद्क्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः। तदेतत्सत्यं तद्मृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धि॥२॥

अन्वय व अर्थ—यत् अर्चिमत्, यत् अणुभ्यः अणु, च यस्मिन् कोकाः कोकिनश्च निहिताः (जें दीप्तिमंत आहे, जें सूक्ष्माहून अति-सूक्ष्म आहे व ज्यांत सर्व भुवनें आणि भुवनस्थ कोक स्थापित झाले आहेत) तत् पतत् अक्षरं ब्रह्म (तें हें अविनाशि ब्रह्म आहे) सः प्राणः (तो प्राण आहे) तत् च वाङ्मनः (तें वाणी आणि मन ही आहे) तत् एतत् सत्यं, तत् अमृतं, तत् वेद्धव्यं हें सत्य व अमृत आहे. त्याचा वेधकरावा.) सोम्य! विद्धि (हे सौम्य, हें सर्व जाणून समाधान करून घे). ॥ २ ॥

किंच यद्चिमद्दीप्तिमद्दीप्ताऽऽदित्यादि दीप्यत इति दीप्तिमद्भह्य । किंच यद्णुभ्यः स्यामाकादिभ्योऽप्यणु च सूक्ष्मम् । चशब्दात्स्थूले-भ्योऽप्यतिशयेन स्थूलं पृथिव्यादिभ्यः । यस्मिँहोका भूराद्यो निहिताः स्थिताः । ये च लोकिनो लोकिनवासिनो मनुष्याद्यश्चेत-न्याश्रया हि सर्वे प्रसिद्धास्तदेतत्सर्वाश्रयमक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनो वाक्च मनश्च सर्वाणि च करणानि तद्वन्तश्चेतन्यं चैतन्या-श्रयो हि प्राणेन्द्रियादिसर्वसंघातः "प्राणस्य प्राणम् " इति श्रुत्यन्तरात् । यत्प्राणादीनामन्तश्चेतन्यमक्षरं तदेतत्सत्यमित्यथमतोऽन्तरात् । यत्प्राणादीनामन्तश्चेतन्यमक्षरं तदेतत्सत्यमित्यथमतोऽन्यत्मविनाशि तद्वेद्धल्यं मनसा ताडियतव्यम् । तस्मिन्मनःसमा-धानं कर्तव्यमित्यर्थः । यस्मादेवं हे सोम्य विद्ययक्षरे चेतः समाधत्स्व ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—आणसी; हें बहा प्रकाशवंत अस्न आपल्या प्रकाशानें मोटमोठ्या आदित्यादि जडांस ही प्रकाशित करून पुनः त्यांस प्रकाशवंत करितें. तसेंच श्यामाक-धान्याच्या कणापेक्षांही अति स्क्ष्म असून तें पृथिव्यादि स्थूलपदार्थोपेक्षां अत्यंत मेठें आहे.

शिष्य-मंत्रांत स्थुलाचा निर्देश नाहीं.

सिद्धान्ती--अरे ! 'च ' (आणि) हैं पद आहेना ! त्यावद्धन स्थूलाचा निर्देश सहज होतो. पुनः, पृथ्वी आदि सर्व सप्त लोक त्याच्यामध्ये स्थित झाले आहेत; इतकेंच नव्हे, तर या सप्तभुवनांत राहणारे मनुष्यादि सर्व प्राणीही ब्रह्मचैतन्याच्या आश्र-यानें सिद्ध होतात, हें सर्वप्रसिद्ध आहे. याप्रमाणें सर्व चराचराचा आश्रय असणारें तें हें अविनाशि ब्रह्म आहे. तें सर्व प्राणवंताचा प्राण आणि वाणी व मन असणाऱ्या-सर्व .द्शेन्द्रियें असणाऱ्या-प्राण्यांचें तें मनादिइंद्रियें आहे. 'ब्रह्म प्राणांचा प्राण आहे' ही श्रुति-स्पष्ट असें सांगते की पाणेंद्रियादि सर्व शरीरसंघात हा बह्मचैतन्याच्या मात्र आश्रयानें भासतो. असो: हें जें प्राणादिकांचें अंतर्यामी व अविनाशी चैतन्य आहे, तें सत्यद्वप (सत्तारूप) आहे आणि म्हणूनच तें अमृत म्हणजे अविनाशि व अविकारि आहे. त्या ह्या बह्माला मनानें वेध करावा; म्हणजे तें आपलेंसें कहन घेऊन त्याचे ठिकाणीं मनाचें समाधान करावें, शुद्ध मनाची स्थापना करावी, हें अवश्य आहे. असे आहे म्हणून श्रुति म्हणते की 'हे सौम्य ! अक्षर (अविनाशि) जे बह्म, त्याच्या ठिकाणीं अंतःकरणाचें समर्पण करून समाधान करून घे. सारांश, मागील व या मंत्रांत ब्रह्मस्वरूपाचें दिग्दर्शन लक्षणाह्नपानें कहून जीवानें त्या स्वह्नपाचें व्यान कहून समाधिवत्तींत असावें. असा जीव-कल्याणकारी श्रुतीने उतमोत्तम उपदेश केला आहे. हा उपदेशच पुढील मंत्रांत स्पष्ट केला आहे. ॥ २ ॥

रंगरामानुज-' अर्चिमत् ' = दीप्तिमान्. अर्थातच परमेश्वराला शरीर आहे आणि शरीरद्वारानें तो प्रकाशितों हें सिद्ध आहे. ' अमृतं ?=असंसारीमुक्तांनीं भोगण्यासयोग्य.

माध्व०—' प्राण '=मुख्य प्राणाचा अंतर्यामी. अदृश्यत्वादि गुण असणारा, सृष्टि उत्पन्न करणारा. अक्षरस्वरूपी सकलगुणपूर्ण भगवान् सकल प्राण्यांचा प्रेरक आहे. म्हणून त्याला प्राण असे म्हटलें. वाक् आणि मन यांचाही अर्थ अभिमानी देवतांचा अंतर्यामी असाच करावयाचा आहे. ' सत्य '=मुक्तामुक्तांचा नियामक. ' अमृत '= नित्यमुक्त. एवंगुणविशिष्ट ब्रह्माचें ज्ञानीभक्तानें मनन करावें.

मंत्र तिसराः

धनुर्रेहीत्वौपनिषदं महास्त्रं द्यारं स्रुपासानि-द्यातं संधयीत । आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ — औपनिषदं महास्त्रं धतुः गृहीत्वा उपासानिश्चितं शरं हि संधयीत (उपनिषत् संबंधीं व मोठे सामर्थ्यवान् – फार लांबीच्या फेंकी करण्यास समर्थ असणारें विस्तीर्ण – धनुष्य घेऊन उपासनेनें तीक्ष्ण केलेल्या बाणाची योजना करा) आयम्य तत्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं (आणि प्रत्यंचा—धनुष्याची दोरी—दीर्घ ओद्धन म्हणजे त्या ब्रह्माचे ित्राणीं भावनायोगें सर्वव्यापी झालेल्या अंतःकरणानें ब्रह्माचें—लक्ष्याचें—जें आपल्यास मिळवावयाचें आहे, त्याचें—ध्यान करा.) तत् एव अक्षरं सोम्य! विद्धि (हे सोम्य, तेंच हे अक्षर अविनाशि ब्रह्म आहे, असें जाण.) सारांश, वैदिकउपासनेनें एकाम्र झालेलें चित्त परब्रह्माचे ठिकाणीं लावावें. धनुष्याला बाण लावून जसा आपण आपल्या लक्ष्यावर नेम धरितों तसाच आपल्या संस्कृत अंतःकरणानें परब्रह्माचा वेष करावा. ॥ ३॥

कथं वेद्धव्यमित्युच्यते । धनुरिष्वासनं गृहीत्वाऽऽदायौपनिषद-मुपनिषत्सु भवं प्रसिद्धं महास्नं महच तद्स्नं च महास्नं धनुस्तस्मि-ब्लरम् । किविशिष्टमित्याह । उपासानिशितं संतताभिध्यानेन तन्कृतं संस्कृतमित्येतत् । संधयीत संधानं कुर्यात् । संधाय चाऽऽयम्याऽऽकृष्य सेन्द्रियमन्तः करणं स्वविषयाद्विनिवर्य लक्ष्य एवाऽऽवर्जितं कृत्वेद्यर्थः । न हि हस्तेनैव धनुष आयमनिम्ह संभवति । तद्भावगतेन तस्मिन्ब्रह्मण्यक्षरे लक्ष्ये भावना भावस्तद्र-तेन चेतसा लक्ष्यं तदेव यथोक्तलक्ष्मणमक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३॥

सिद्धा०-वेध कसा करावयाचा तें या मंत्रांत सांगितलें आहे. उपनिषदाच्या साहाय्यानें सिद्ध झालेंलें आणि लांबलांबच्या टप्यावरील पदार्थांचा वेध करितां येईल, अशा शक्तींचें प्रणवह्मपि विस्तीणं धनुष्य घेऊन त्याच्यावर अखंड एकाग्र ध्यानानें अति तीक्ष्ण आणि संस्कृत झालेल्या मनोपाधिक जीवह्मपी बाणाची योजना करावी. हें बाण-संधान कह्मन आणि धनुष्याची प्रत्यंचा ओढून म्हणजे इंद्रियांसहीत अंतः करणाला आपापल्या विषयांपासून निवृत्त कह्मन बह्मह्मपी जो आपला वेध्य पदार्थं त्याला मात्र आपल्या बाणाचा म्हणजे अंतःकरणाचा नेम बिनचुक लागेल असें करा. अर्थातच आपले, धनुष्य आपल्या हातानें आपण लांब आखूड करितों, तसा प्रकार येथें नाहीं. तर अविनाशी बह्माच्या ठिकाणीं हट मावना अंतःकरणाची झाली आहे, अशा स्वह्मपानें बह्माच्या ठिकाणीं हट मावना अंतःकरणाची झाली आहे, अशा स्वह्मपानें बह्माच्या ठिकाणीं हट मावना अंतःकरणाची झाली आहे, अशा स्वह्मपानें बह्माच्या ठिकाणीं हिं मावना अंतःकरणाची झाली आहे, अशा स्वह्मपानें बह्माचें आकलन करावें. अविनाशिपणा इत्यादि पूर्वीक स्वह्मप हेंच ज्याचें लक्षण आहे, तें बह्म होय, हें सर्वानीं योग्यरीतीनें समजून घेतलें पाहिजे. सारांश उपनिषदांत सांगितलेल्या प्रणवोपासनेनें व संस्कृत झालेल्या अंतःकरणानें एकायचिंतन कहं लागावें हा ताल्पयार्थ आहे. ॥ ३ ॥

रंगरामानुज 'धनुः '=पणवनामक धनुष्य. भगवताच्या उपासनेने स्थूल-स्क्मशरीरांपास्न निराळे केलेला; अक्षरादि आठ लक्षणांनी युक्त, असा जो जीवात्मा तो धनुष्यास लावावयाचा बाण आहे असे समजावें. 'आयम्य '=जीव आणि पर-मात्मा हे शेषशेषी आहेत, जीव हा परमात्म्याचा एक शरीरप्रकार आहे, असे अनु-संधान ठेऊन. 'मागवतेन ' असाही एक पाठ या आचार्यास उपलब्ध झाला होता असे दिसतें. 'मावगत ' असा एक पाठ घेतला तर 'मावगतेन चेतसा आयम्य '= मनानें अन्य विषय वर्ज कहन अक्षर जें परब्रह्म तिकडे आपलें चित्त एकाय करण्याची स्थिति, असा अर्थ करावा.

माध्व०—' महास '=मूलमंत्राचे व्यंजक जें ओंकार स्वरूप तें. ' उपासना '= अवणमननात्मक शास्त्राभ्यास. ' विद्धि '=ध्यानकर.

मंत्र चवथा.

प्रणवी घतुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४॥

अन्वय व अर्थ—प्रणवः घतुः, हि आत्मा श्वरः, ब्रह्म ति छक्ष्यं उच्यते (ओंकार हें आपलें घतुष्य, आत्मा हा बाण आणि त्या बाणाचें लक्ष्य म्हणजे ब्रह्म होय.) अपमत्तेन वेद्धव्यं (आणि प्रमत्त न होतां—पूर्ण काळजीने—वेघ घेऊन बाण सोडावा») शरवत् तन्मयः भवेत् (बाण लक्ष्याकडे जाऊन त्यांत शिरतो व तेथें तन्मय होतो, त्याप्रमाणें आपला आत्मा ब्रह्मापर्यंत जाऊन तन्मय होईल.) ॥ ४ ॥

यदुक्तं धनुरादि तदुच्यते । प्रणव ओंकारी धनुः । यथेष्वासनं छक्ष्ये शरस्य प्रवेशकारणं तथाऽऽत्मशरस्याक्षरे छक्ष्ये प्रवेशकारण-मोंकारः । प्रणवेन ह्यभ्यस्यमानेन संिक्त्यमाणस्तदालम्बनोऽप्रतिवन्धेनाक्षरेऽवितष्ठते यथा धनुषाऽऽस्त इषुर्छक्ष्ये । अतः प्रणवो धनुरिव धनुः । शरो ह्यात्मोपाधिलक्षणः पर एव जल्ले सूर्योदिवदिह प्रविष्टो देहे सर्वबौद्धप्रत्ययसाक्षितया स शर इव स्वात्मन्येवापितोऽक्षरे ब्रह्मण्यतो ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते लक्ष्य इव मनःसमाधित्सुभिरात्मभावेन लक्ष्यमाणत्वात् । तत्रैवं सत्यप्रमत्तेन बाह्मविषयोपलिधिवृष्णा-प्रमादवर्जितेन सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रियेणैकाप्रचित्तेन वेद्धव्यं ब्रह्म लक्ष्यम् । ततस्तद्वेधनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो भवेत् । यथा शरस्य

रुक्यैकात्मत्वं फलं भवति । तथा देहाद्यात्मप्रत्ययतिरस्करणेनाक्षरै-कात्मत्वं फलमापाद्येदित्यर्थः ॥ ४ ॥

सिद्धा०-या मंत्रांत धनुष्य इत्यादि कोणते पदार्थ हें सांगितलें आहे. ओंकाररूपी भणव हे मागील मंत्रांतील उपनिषत्पित धनुष्य होय. ज्या प्रमाणे धनुष्य हें लक्ष्यामध्यें बाणाचा प्रवेश करण्यास साधनीभूत होतें, त्याप्रमाणें आत्माह्मी बाणाचा प्रवेश ब्रह्मा-मध्यें करण्याला ओंकार है उत्लष्ट साधन आहे. प्रणवाचा सतत अभ्यास केला असतां ुचित्त संस्कृत होतें आणि त्याच्या साहाय्यानें आपलें चित्त कांहीं एक विघ्न न येतां परब्रह्माचें ठिकाणीं जाऊन तेथेंच राहतें. जसा बाण धनुष्याच्या साहाय्यानें रुक्यापर्यंत जाऊन पोंहचतो, त्याप्रमाणें आपलें चित्त अथवा सोपाधिक आत्मा ब्रह्माचें ठिकाणीं स्थिर होतो. म्हणून प्रणवाला धनुष्याची उपमा दिली आहे. येथील बाण म्हणजे आत्मा होयः हा ही सोपाधिक परमात्माच आहे; पण सूर्य ज्यापमाणें प्रकाशस्त्रपानें उद्कामध्यें प्रवेश करून प्रतिबिंबतो,त्यापुमाणें देहामध्यें शिरतो, तोही आत्माच आहे.कारण तो आपल्या सर्व बुद्धिपत्ययांचा साक्षी असतो. हा छक्ष्यामधील बाणाप्रमाणें आपल्या अक्षरस्वरूपीं ब्रह्मामध्यें, आपल्यास अर्पण करून घेतो, म्हणून ब्रह्माला लक्ष्य (वेध घेण्याचें स्थान) म्हटेलें आहे. ज्यांना आपल्या मनाला समाधिसुसाची शांति मिळवून घ्यावयाची आहे. ते आत्मबुद्धीनें ब्रह्माकडे आपलें चित्त सर्वस्व एकाग्रतेनें अर्पण करितात. असा अकार आहे म्हणून ब्रह्माला लक्ष्य म्हटलें. साधकानें बाह्मविषयांपासून उत्पन्न होणारी तृष्णा व मोह ही सर्व सर्वथा टाकृन देऊन, सारांश, मनोनिग्रह करून व सर्वस्वी विरक्त होऊन एकाप्रचित्तानें बह्मरूपी जें छक्ष्य तेथें आपल्या आल्याचा नेम धरावा. हा काळजीपूर्वक धरलेला सावधान नेम सिद्ध झाला म्हणजे बाण जसा लक्ष्यांत प्रवेश करिती, त्याप्रमाणें साधकालाही बह्मामध्यें प्रवेश करितां येतो. बाण आणि लक्ष्य हीं एकात्मक होतात. त्याप्रमाणें जीवात्मा आणि बह्म हीं एकात्मक होतात. सारांशः सामान्य जीवाला देहादिकांचे ठिकाणीं (अनात्मक वस्तूचे ठिकाणीं) जो आत्मप्रत्यय (देह हाच आत्मा आहे अशी पतीति) येत असतो , तिचा साधकाचे ठिकाणीं नाश होऊन तो अविनाशिबह्माशीं सायुज्यताह्नपी फल प्राप्तकहून घेतो. ॥ 🕶 ॥

रंगरामानुज-'वेध '= एकाप्रध्यान. 'तन्मय '= मेद् करणारा जो आकार स्याचे मुळींच स्मरण नसणें.

माध्व०—तन्मय=बह्मपचुर, बह्मलग्न. याप्रमाणें दोन, तीन, चार या तीन मंत्रांतील अपदेशानुसार श्रवणमननध्यानांनें भगवंताची मात्र उपासना करावी असें श्रुतींनें ठरविलें।

मंत्र पांचवा.

यस्मिन्द्यैः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुश्रथामृतस्यैष सेतुः ॥ ५॥

अन्वय व अर्थ—यस्मिन द्योः, पृथिवी च अंतरिक्षं, सर्वैः प्राणैः सह मनः च, ओतं; तं एव एकं आत्मानं जानथ (ज्याच्यामध्यें स्वर्ग, पृथिवी आणि अंतरीक्ष, तसेंच सर्व प्राणांसह मन समर्पित होतें, त्या मात्र आद्वितीय आत्म्याचें ज्ञान करून ध्याः) अन्याः वाचः विमुश्रय (दुसऱ्या सर्व वाणी—विद्या—टाकून द्या) एषः अमृतस्य सेतुः (हा आत्मा मोक्षाचा सेतु—भवसागर उत्तरून जाण्याचा पूळ—आहे.)॥ ५॥

अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वात्पुनःपुनर्वचनं सुलक्षणार्थम् । यस्मन्नक्षरे पुरुषे द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षं चोतं समर्पितं मनश्च सह प्राणैः करणैरन्यैः सर्वैस्तमेव सर्वाश्रयमेकमद्वितीयं जानथ जानीथ हे शिष्याः । आत्मानं प्रत्यक्स्वरूपं युष्माकं सर्वप्राणिनां च ज्ञात्वा चान्या वाचोऽपरिवद्यारूपा विमुश्चथ विमुश्चत परित्यजत । तत्प्र-काश्यं च सर्व कर्म ससाधनम् । यतोऽमृतस्येष सेतुरेतदात्मज्ञानम-मृतस्यामृतत्वस्य मोक्षस्य प्राप्तये सेतुरिव सेतुः संसारमहोद्धेरूत्त-रणहेतुत्वात्तथा च श्रुत्यन्तरम्—"तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय " इति ॥ ५ ॥

सिद्धान्ती — याही मंत्रांत अविनाशी आल्याचे स्वरूप पुनः सांगितलें आहे. कारण, ब्रह्माचें ज्ञान होणें, ज्ञानाच्या कहेंति ब्रह्म येणें, अत्यंत दुःसाध्य वस्तु आहे. विषय अवधड आहे म्हणून पुनःपुनः तोच विषय श्रुतिमाऊली निरिनराज्या स्वरूपांनीं सांगत आहे. हेतू हाकीं, अनेक प्रकारांनीं एकच वस्तूचें वर्णन केलें असतां अवधड वस्तूही सवधड होते. असो. श्रुति म्हणतेः ज्या अविनाशी परमात्म्यामध्यें स्वर्ग, पृथ्वी, अंतरिष्ठ हे तीन लोक आणि सर्व इंद्रियांसह व प्राणांसह मन समर्पित होतें, तो सर्वांस आश्रय देणारा अद्वितीय परमात्मा मात्र, हे साधक शिष्य हो, तुम्हीं सर्वोनीं समजून घ्यावा. हा तुम्हा सर्वाचा व सर्व प्राण्यांचा प्रत्यगात्मा पूर्णपणानें समजून घ्या आणि दुसऱ्या सर्व अपरिवद्याद्धपी विषयांचा व त्यांचे चर्चेचा परित्याग करा. कारण या विद्या जी जी कर्में व कर्मसाधनें प्रकाशित करितात, त्या सर्व अनित्यवस्तूस आत्म-

प्रकाशाने मात्र अस्तित्व प्राप्त होतं. असो, मोक्ष मिळविण्याला जर कांहीं एक साधन असेल तर तें एक आत्मज्ञान मात्र होय. संसारह्मपी महासागरांतून पार तहन नेण्यास एक आत्मज्ञान मात्र सर्वथा समर्थ आहे. "आत्मज्ञान झालें तर मात्र मरणाची भीति नाहीशी होऊन मोक्ष मिळतो. ब्रह्मप्राप्तीला (मोक्षप्राप्तीला) आत्मज्ञानाशिवाय दुसरें कोणतेंही साधन नाहीं." आम्ही म्हणतों त्याला ही श्रुति प्रमाण आहे. ॥ ५ ॥

रंगरामाञ्ज सर्व वस्तूंचा समवाय करणारा (उपादानकारण असणारा) परमेश्वर सर्व-वस्तु-नियंता असून सर्व-व्यापक आहे, असे जाणून अनात्मविषया- संबंधाने बोलणे टाकून दावें, असा या मंत्रांत उपदेश केला आहे.

माध्व • परमेश्वर मुक्तांचा आश्रय आहे. 'प्राण ' = ज्याच्यामध्यं सर्व प्राण आणि सर्व इंद्रियें आश्रय घेऊन राहिलों आहेत, त्या परमेश्वराचें मात्र ज्ञान करून ध्या. हे सज्जन हो ! तुम्हांस मुक्ति हवी असेल तर दुसऱ्या सर्व देवतांचीं उपासना सोडून द्या. 'अमृत ' = मुक्त. परमेश्वर हा मुक्तांचा सेतु किंवा आश्रयस्थान आहे.

मंत्र सहावा.

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽ-न्तश्चरते बहुघा जायमानः । ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पराय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—रथनाभी अराः इव यत्र नाड्यः संहताः (ज्याप्रमाणें चाकाच्या सर्व अरा रथाच्या तुं ज्यामध्यें एकत्र होतात, त्याप्रमाणें ज्या हृदयाच्या ठिकाणीं सर्व नाड्या एकत्र होतात) सः एषः बहुधा जायमानः अंतः चरते (त्या हृदयांत वास्तव्य करून 'अनेक स्वरूपें धारण करणारा' अद्वितीय आत्मा सुलानें संचार करितो.) ॐ इति एवं आत्मानं ध्यायथ (या आत्मारामाचें ओंकारस्वरूपानें ध्यान करा.) वः स्वस्ति (तुमचें कल्याण असो.) तमसः परस्तात् पराय (अज्ञान अंधःकाराच्या पलीकडे जाऊं इच्छिणारे जें तुम्हीं त्यांनी 'ॐकार हें ब्रह्म आहे,' अर्से ध्यान करावें.)॥ ६॥

किंच। अरा इव। यथा रथनामौ समर्पिता अरा एवं संहताः संप्रविष्टा यत्र यस्मिन्हृद्ये सर्वतो देह्व्यापिन्यो नाड्यस्तस्मि-न्हृद्ये बुद्धिप्रत्ययसाक्षिभूतः स एष प्रकृत आत्माऽन्तर्मध्ये चरते चरति वर्तते । पश्यञ्छूण्वन्मन्वानो विजानन्बहुघाऽनेकधा क्रोध-हर्षादिप्रत्ययेर्जायमान इव जायमानोऽन्तःकरणोपाध्यनुविधायित्वा-द्वदन्ति कौकिका हृष्टो जातः कुद्धो जात इति । तमात्मानमोमित्ये-वमोकारालम्बनाः सन्तो यथोक्तकल्पनया ध्यायथ चिन्तयत । उक्तं वक्तव्यं च शिष्यभ्य आचार्येण जानता । शिष्याश्च ब्रह्मविद्याविवि-दिषुत्वान्निवृत्तकर्माणो मोक्षपथे प्रवृत्ताः । तेषां निर्विन्नतया ब्रह्म-प्राप्तिमाशास्त्याचार्यः । स्वस्ति निर्विन्नमस्तु वो युष्माकं पराय पर-कूलाय । परस्तात्कस्माद्विद्यातमसः । अविद्यारहितब्रह्मात्मस्वरूप-गमनायेखर्थः ॥ ६ ॥

सिद्धान्ती-आणसी म्हणतात. ज्याप्रमाणें रथनाभीमध्यें (तुंब्यामध्यें) चाकाच्या सर्वे अरा एकत्र होतात, त्याप्रमाणें सर्व देहमर संचार करणाऱ्या नाड्या ज्या हृद्यांत एकत्र होतात, त्या हृद्यांत बुद्धिपत्ययांचा साक्षी असणारा हा प्रस्तुत विषयाचा नायक प्रत्यगात्मा, अंतर्यामीपणानें वास्तव्य करितो. आणि पाहतांना ऐकतांना, विचार करतांना, जाणतांना, अशा अनेकप्रकारांनीं उपलब्ध होतो. कधीं रागावलेला, कघीं हर्षभारत असलेला असा तो दिसतो. जणूं काय हा मत्येकवेळीं उत्पन्न होतोसाच दिसतो. कारण, अंतःकरणनामक उपाधीच्या द्वाराने हा प्रकट होतो. सामान्यलोक म्हणूं लागतात कीं, याला आनंद झाला आहे किंवा हा रागावला आहे. (सारांश, कधीं रागावलेला, कधीं आनंदित असलेला असा ही आत्मा सामान्य छोकांस नित्य उत्पन्न होतोसा दिसतो. एक असूनही तो अनेक असावा असा मास होतो.) असो, ह्या अद्वितीय आल्याचे व्यान ओंकाराचा आश्रय घेऊन दोन ते सहा मंत्रांत सांगितल्याप्रमाणे एकाप्रचित्तानें करीत जावें. असा श्रुतीचा उपदेश आहे. हा विधि आचार्यांनें योग्य शिष्यांस सांगून त्यांस अन्कार ध्यानपर करावें. सामान्यत: सरा शिष्य तो होय की जो बह्मविदेवें ज्ञान व प्राप्ति करून घेण्याची तीव इच्छा करितो, यासाठीं कर्मापासून निवृत्त होतो, आणि मोक्षप्राप्तीसाठीं दृढ उद्योग करितो. याप्रमाणें ज्ञानी गुरु मुमुक्षुशिष्यांस वरील प्रकारचा उपदेश करून त्यांचा मार्ग निर्विघ्न व्हावा यासाठी एकनिष्ठशिष्यांना आशिर्वाद् देतात; तो असा. हे शिष्य हो ! अविद्यानामक अधकाराच्या दुसन्यां तीराला जाऊन मोक्षप्राप्तीची इच्छा करणारे शिष्य हो । तुमच्या मार्गीत येणारी विभें नाहींशी होवोत ! अविद्याशून्य जें बह्मात्मैक्यज्ञान तिकडे जात असर्ता तुमचें सदा सर्वदा कल्याण असो. ॥ ६॥

रंगरामानुज आपला स्वभाव सोडून न देतां देवादि सर्वं चराचर भूतांचें स्वरूप, आकार, गुण, कर्म, यांनीं समन्वित असणारा परमेश्वर स्वतःच्या इच्छेनें अनेक स्वरूपें धारण करितो. 'पाराय ' =पलीकडच्या तीरावर प्राप्त होण्यासाठीं.

माध्व • — हृद्यांत राहणारा विष्णु एकस्वरूपानें किंवा अनेकस्वरूपानें खेळाया प्रकट होतो आणि सर्वभूतांचे नियमन करितो. परमेश्वराचें व्यान करावयाचें ते ऑकारस्वरूपानें, गुणपूर्णत्वस्वरूपानें करावें, निर्गुणत्वप्रकारानें कर्द्धं नये. 'तमः ' अव्यक्त. 'पराय '≔पात करून घेण्यासाठों. 'अंतः' = इंदियांच्या अंतर्यामी.

मंत्र सातवा.

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे होष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः। मनोमयः प्राणशारीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृद्यं संनिधाय। तिहज्ञानेन परिपद्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यहिभाति॥ ७॥

अन्वय व अर्थ—यः सर्वज्ञः, सर्वविद्, पस्य एषः महिमा भुवि, दिन्ये ब्रह्मपुरे, हि एषः आत्मा न्योम्नि मितिष्ठितः (जो सर्वज्ञ आहे, सर्वजाण आहे, ज्याचा महिमा ह्या लोकीं व दिन्य ब्रह्मलोकीं आहे आणि जो आत्मा अंतरिक्ष न्यापून राहिला आहे.) मनोमयः, प्राणाशरीरनेता हृद्यं संनिधाय अने प्रतिष्ठितः (हा मनोमय असणारा, प्राणाचा व शरीराचा नायक हृदयामध्यं राहून अन्नामध्यं प्रतिष्ठित झाला आहे.) तिद्विज्ञानेन यत् आनंदरूपं अमृतं विभाति—तत् धीराः परिपश्यंति (याचें ज्ञान झालें असतां जें सर्वदा आनंदरूप आहे आणि अमृतरूप असें प्रकाशत आहे, त्याचें पूर्ण दर्शन विवेकी पुरुषास होतें.) ॥ ७ ॥

योऽसौ तमसः परस्तात्संसारमहोद्धं तीर्त्वा गन्तव्यः परिवद्या-विषय इति स किस्मिन्वर्तत इत्याह । यः सर्वज्ञः सर्वविद्याख्यातः । तं पुनर्विद्यानष्टि । यस्येष प्रसिद्धो मिहमा विभूतिः । कोऽसौ मिहमा । यस्येमे द्यावाप्टाथिव्यो शासने विधृते तिष्ठतः । सूर्या-चन्द्रमसौ यस्य शासनेऽछातचक्रवद्जसं भ्रमतः । यस्य शासने सिरितः सागराश्च स्वगोचरं नातिकामिन्त । तथा स्थावरं जङ्गमं च यस्य शासने नियतम् । तथा चर्तवोऽयने अव्दाश्च यस्य शासनं नातिकामिन्त । तथा कर्तारः कर्माणि फलं च यच्छासनात्स्वंसं कालं नातिवर्तन्ते स एष महिमा । भुवि लोके यस्य स एष सर्वज्ञ एवंमहिमा देवः । दिव्ये द्योतनवति सर्वबौद्धप्रत्ययकृतद्योतने ब्रह्मपुरे । ब्रह्मणोऽत्र चैतन्यस्वरूपेण नित्याभिव्यक्तत्वाद्वह्मणः पुरं हृद्यपुण्डरीकं तस्मिन्यद्योम तस्मिन्न्योम्न्याकाशे हृत्पुण्डरीकमध्यस्थे प्रतिष्ठित इवोपलभ्यते । न ह्याकाशवत्सर्वगतस्य गतिरागतिः प्रतिष्ठा वाऽन्यथा संभवति । स ह्यात्मा तत्रस्थो मनोवृत्तिभिरेव विभा-व्यत इति मनोमयो मनजपाधित्वात्प्राणशरीरनेता प्राणश्च शरीरं च प्राणशरीरं तस्यायं नेता स्थूलाच्छरीराच्छरीरान्तरं प्रति । प्रति-ष्ठितोऽवस्थितोऽन्ने भुज्यमानान्नविपरिणामे प्रतिदिनमुपचीयमानेऽप-चीयमाने च पिण्डरूपाने हृदयं बुद्धं पुण्डरीकच्छिद्रे संनिधाय समवस्थाप्य । हृद्यावस्थानमेव ह्यात्मनः स्थितिन ह्यात्मनः स्थिति-रन्ने । तदात्मतत्त्वं विज्ञानेन विशिष्टेन शास्त्राचार्योपदेशजनितेन शंमदमध्यानसर्वत्यागवैराग्योद्भृतेन परिपञ्चन्ति सर्वतः पूर्णी पत्रयन्त्युपलभन्ते धीरा विवेकिनः । आनन्दरूपं सर्वानर्थ-दुःखायासप्रहीणममृतं यद्विभाति विशेषेण स्वात्मन्येव सर्वदा॥ ७॥

सिद्धान्ती-अत्यंत अंधःकाराच्या पठीकडे असणारा व सर्व संसारसागर तहन जाऊन मग प्राप्ति करून घेण्यास योग्य असणारा असा जो परमात्मा ब्रह्मविद्येचा विषय आहे तो कोठें असतो ! असें विचाराल तर सांगतों ऐका:-जो सर्वज्ञ (सामान्य ज्ञानी) आणि सर्व-वेत्ता (विशेष ज्ञानी) आहे, असे मार्गे एका मंत्रांत सांगितलें आहे, त्याचेंच विशेष वर्णन येथें केलें आहे. श्रुति म्हणतेः याचा महिमा सर्व-प्रसिद्ध आहे. तो कसा तो पहा, ज्याच्या आज्ञेनुसार मात्र स्वर्गं आणि पृथ्वी आपापल्या स्थानी स्वव्यापार करीत राहतात, ज्याच्या आज्ञेनें सूर्यचंद्र हे वाटोळे फिरणाऱ्या अलातचकाप्रमाणें दिङ्मंडलांत अखंड गरगर भ्रमण करीत असतात; ज्याच्या सत्तेमुळें नद्या आणि समुद्र आपआपल्यास दिलेल्या प्रांतमर्थादांचे अतिक्रमण न करितां स्वनियत व्यापार करितातः त्याचप्रमाणें स्थावर-जंगम सर्व पदार्थ ज्यानें घालून दिलेल्या नियमांप्रमाणें मात्र चालतात; तसेंच ऋतु, अयर्ने आणि वर्षे ज्याच्या सत्तेचें उछंघन केव्हांही करीत नाहींत: त्याचप्रमाणें कर्म करणारे कर्ते, कर्मै आणि कर्मफर्ले ज्याच्या शासनानुसार त्या त्या कालीं आपापला व्यापार बिनचुक रीतीनें करितात; त्या विश्वनियंत्या परमात्म्याच्या महिम्याचे वर्णन काय करावें ! भूलोकावर त्या सर्वज्ञ पुरुषाचें दिसणारें हें माहात्म्य केवळ अवर्णनीय आहे. तसेच अति तेजस्वी आणि प्रत्येक बुद्धि-प्रत्ययाच्या द्वारानें उपलब्ध होणारें जें ब्रह्मपुर त्यांत हा प्रतिष्ठित झाल्यासारसा दिसतो. बह्मपुर म्हणजे हृद्य-कमल होय. बह्म हें चैतन्यस्वरूपाने हृद्यकमलांत नित्य प्रकट होत असेंत म्हणून हृद्यकमलाला बह्मपुर असे म्हणतात. त्यामध्ये जं आकाश आहे, त्यांत, सारांश, हृद्यकमलाच्या मध्यभागीं जें दहराकाश आहे, त्यांत बह्म प्रतिष्ठित झालें आहे, असा भास होतो. भास होतो हें म्हणण्याचें कारण असें आहे कीं, आकाशाप्रमाणें सर्वगामा असणाच्या बह्माला जाणें येणें आहे, किंवा राहण्याचें स्थान आहे असे म्हणणें केव्हांही मुख्यत्वानें म्हणतां येत नाहीं. म्हणून येथें लक्ष्मणेचा आश्रय करावा लागतो आणि बह्म प्रतिष्ठित होऊन उपलब्ध झाले असा मास होतो, असे म्हणावें लागतें.

असो, हा परमात्मा हृद्यकमलांत राहून मनाच्या वृत्तीनी मात्र प्रकाशित होतो म्हणून त्याला मनोमय असे म्हटलें आहे. या मनाच्या उपाधीनें तो मनोमय होतो. तो प्राणाचा आणि शरीराचा नियंता आहे व तो या उभवतांचा प्राण-शरीरांचा स्थल शरीरापासून सूक्ष्मादि शरीरांत प्रवेश करवितो. त्याचप्रमाणं जीव ज्या अन्नाचा उपभोग घेतात त्या अन्त्राच्या परिपाकामध्येंही अवस्थित असतो; म्हणजे रोजच्या रोज जीवांच्या विंडस्वरूपांत भोगानें जी वृद्धि किंवा रोगानें जो क्षय होत असतो त्यांमध्यें राहतो; तो असाकी, हृद्यकमळाच्या अवकाशांत बुद्धीळा ढेऊन मात्र तद्वारा आपण तेथे स्थित होतो. कारण, हृदयामध्यें प्रकटणें हीच आल्याची स्थिति आहे, अन्नामध्यें राहणें हें या आल्याला संमदत नाहीं. असो, वर सांगितल्याप्रमाणें ज्यांचें माहात्म्य आहे; जो मनोमय प्राण शरीरांचा नायक आणि हृद्यनिवासी परमात्मा अन्नाची व्यवस्था करितो. त्याचे स्तुद्भप ज्या साधकाला ज्ञातिवज्ञात झालें म्हणजे शास्त्राध्ययनानें व आचार्याच्या उपदेशानें परोक्षज्ञान उत्पन्न होऊन त्या साधकाला शम, दम, ध्यान, विषयेवेराग्य यांच्या साह्यस्यानें परमात्म्याचें विशेषज्ञान उत्पन्न होतें, हे धन्य साधक पूर्णस्वद्भपाचा साक्षात्कार करून घेण्यास सर्वथा समर्थ होतात. हेच सरे विवेकी साधक होत. यांस झालेलं परमात्मदर्शन सर्वथा आनंदरूप आहे. मग सहजच येथें सर्व अनर्थ. सर्व दु:से आणि सर्व आयास शून्यस्वरूप होतात. हेंच अमृतस्वरूप होय. हें आत्महर आपल्या स्वयंत्रकाशानें सर्वदा स्वस्वहर्पी प्रकाशित होत् असर्ते. अशा-स्वद्भपार्चे ज्ञान-विज्ञान विवेकी पुरुषास होतें. आत्मा व बहा एकरूप आणि एकच आहेत, असा साक्षात्कार विवेकी पुरुषांस होतो, म्हणून ते धन्य होतं. ॥ ७॥

रंगरामानुज — 'बह्मपुर '=वैकुंठलोक. 'दिन्य ' याची संबंधे 'ब्योम्नि 'या पदाकडे आहे. 'प्राणशरीरनेता '=जीवांस प्राण आणि शरीर प्राप्त कह्न देणारा, किंवा प्राण हेंच ज्याचें शरीर आहे, असा सर्व—स्वामी परमेश्वर. 'नेता '=स्वामी. 'अन्ने '=अन्नापास्त उत्पन्न होणारें शरीरांत. 'विज्ञान '=परमेश्वराच्या यथार्थ स्वह्मपाची ब्यानह्म उपासना.

साध्व • — 'सर्वविद् '=सर्व मिळविणारा, आप्तकाम (पूर्णकाम). 'बद्धापुर '=देह ' मनोमय '=मनः भेरक. ' अन्न '=मर्त्य. भगवान् हा द्वदयाकाशांतीळ जीवस्वरूपांत राहतो. (जीवांच्या अंतर्यामीं राहतो). 'धीर '=श्रवणमननपूर्ण. 'अमृत ' स्वस्पानें व देहानें नाश न पावणारा. 'विभाति ः=स्वयंप्रकाश असतो. सारांश, सर्वज्ञ आणि पूर्णकाम परमेश्वर देहांतील हृदयाकाशांत प्रतिष्ठित झाला आहे. हा मनःप्रेरक आणि प्राणशरीरनियंता असून हृदयाच्या आश्रयानें असणाऱ्या जीवाच्या अंतर्यामीं राहतो. श्रवणमननपूर्ण उपासक या आनंदाकारिविशिष्ट, सर्वथा अविनाशी, स्वयंप्रकाश आणि नित्य प्रकट असणाऱ्या परमेश्वराचें आनंदस्य दर्शन घेतात. यांना ध्यानामध्य ब्रह्मसाक्षात्कार होतो.

मंत्र आठवा.

भियते हृद्यग्रन्थिदिछयन्ते सर्वसंदायाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दछे परावरे ॥ ८॥ अन्व्य व अर्थ—तस्मिन् परावरे दछे (त्या परावर—सगुण निर्गुण— ब्रह्माचा साक्षात्कार झाला असतां) हृद्यग्रंथिः भियते, सर्वसंद्रायाः छिद्यंते च अस्य कर्माणि क्षीयंते (हृदय—प्रंथीचा विनाश होतो, सर्व संशयाचा उच्छेद हातो आणि साधकाच्या सर्वकर्मीचा क्षय होतो.)॥८॥

अस्य परमात्मज्ञानस्य फलिमद्मिभिधीयते। भिद्यते हृद्यमिथिर-विद्यावासनाप्रचयो बुद्धयाश्रयः कामः "कामा येऽस्य हृदि श्रिताः" इति श्रुत्यन्तरात् । हृद्याश्रयोऽसौ नाऽऽत्माश्रयः । भिद्यते भेदं विनाशमायाति । छिद्यन्ते सर्वज्ञेयविषयाः संशया लौकिकानामा-मरणात्त गङ्गास्नोतोवत्प्रवृत्ता विच्छेदमायान्ति । अस्य विच्छिन्न-संशयस्य निवृत्ताविद्यस्य यानि विज्ञानोत्पत्तेः प्राक्तनानि जन्मान्तरे चाप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तिसहभावीनि च श्लीयन्ते कर्माणि । न त्वेतज्जन्मारम्भकाणि प्रवृत्तफलत्वात्तास्मिन्सर्वज्ञेऽसंसारिणि परावरे परं च कारणात्मनाऽवरं च कार्यात्मना तास्मिन्पर्यवरे साक्षादहम-स्मीति दृष्टे संसारकारणोच्छेदान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

सिद्धान्ती — या मंत्रांत परमात्मज्ञान झालें असतां कोणत्या फलांची प्राप्ति होते हें सांगितलें आहे. श्रुति म्हणतेः परावर परब्रह्माचें ज्ञान झालें असतां हृद्यप्रांथि म्हणजे अज्ञानानें उत्पन्न झालेल्या वासनांचा प्रचय (गड्डा) फुटून जातो. वासना म्हणजे काम. हा बुद्धीचा आश्रय करून राहतो. " साधकाच्या हृद्याचा आश्रय करून ज्या वासना तेथें राहतात" ही अन्यश्रुति स्पष्ट सांगते की वासना हृद्याच्या (बुद्धीच्या)

आश्रयानें राहतात, आत्म्याच्या आश्रयानें राहतू नाहींत. असो, या वासनांचा नाश होतो. तर्सेच जे जे म्हणून जाणण्यासारखे व्यावहारिक व पारमार्थिक ज्ञानविषय आहेत, त्यांच्या संबंधानें सर्व प्रकारचे संशय विच्छिन्न होतात. काय सांगावें ! या ज्ञेय-विषयासंबंधाचे अनंत संशय गंगापवाहापमाणें असंड विद्यमान असतात आणि ते मरणापर्यंत अज्ञानी जीवांस सोडीत नाहींत. पण या सर्व-संशयांचा परमात्म-ज्ञानाने मात्र नाश होतो. याप्रमाणें सर्व संशयांचे निरसन होऊन ज्याची अविद्या सर्वथा निवृत्त झाली, अथवा अविद्या नष्ट झाल्यामुळें सर्व संशय निरस्त झाले, त्या साधकाचा पूर्वजन्मार्जित कर्मसंचय सर्वथा नाहींसा होतो. हा कर्मसंचय म्हणजे ज्याच्या फलो-त्यतीला अयापि पारंभ साला नाहीं, अशीं ज्ञानीपत्तीच्या पूर्वीची कर्में होत. ज्ञान उत्पन्न होत असतांही उत्पन्न होणारीं कर्में वरील वर्गीत येतात, पण ज्ञान झाल्यावरींबर त्यांचाही क्षय होतो. सारांश पूर्वसंचिताचा नाश होतो आता, ज्या कर्माच्या फळांनी साधकाला जन्म प्राप्त झाला, तीं फलपरिपक झालेलीं कर्मी (प्रार्व्यकर्मी) क्षीण होत नाहीत, कारण त्यांचा नाश मोगानें मात्र व्हावयाचा असतो. तात्पर्य. प्राख्यकर्माशिवाय बाकींच्या सर्व पूर्वसंचिताचा नाश होतो. केव्हां ! जेव्हां सर्वज्ञ व सर्वेसंसार-शून्य अर्से जें श्रेष्ठ कारण बह्म (परमह्म) व अवर जें कार्यबह्म (सगुणब्रह्म) त्याचा साक्षात्कार साला, मी ब्रह्म आहे असा निश्चय साला म्हणजे सर्व संसारकारणांचा, अविद्यादिकांचा उच्छेद होऊन हा ज्ञानविज्ञानी साधक सर्वथा मुक्त होतो. ॥ ८॥

रंगरामानुज — 'हृद्य' याचा जीव असाही एक अर्थ आहे. कर्माचा नाश होणें, म्हणजे फल उत्पन्न करण्याची जी कर्मांची शिक ती नाहींशी करणें, 'परावर'= दुसरे सर्व पदार्थ ज्या पर (श्रेष्ठ) ब्रह्मापेक्षां अवर, किनष्ठ, आहेत. किंवा श्रेष्ठकिनष्ठ वस्तु ज्या परमेश्वराचें शरीर असून परमेश्वर ज्यांचा आत्मा म्हणजे नियंता आहे. दृष्ट होणें म्हणजे परमेश्वराच्या यथार्थ स्वद्भाचें ज्ञानानें परमेश्वराला ज्ञानविषय करणें. साह्यात्कार होत असता (यथार्थ स्वद्भाची उपासना करण्यास आरंभ होत असता) प्रसन्न बालेला परमेश्वर 'जीवाची पुण्यपापादि सर्व कर्में नाहींशी करीन ' असा संकल्प करीत असतो.

माध्य — 'परावर'=पर म्हणजे श्रेष्ठ रमाबह्मदेवादि. तेही ज्याच्याहून अवर म्हणजे कानिष्ठ आहेत. ' हृद्य '=जीव आणि विष्णु. 'यांधे'=बंधक. अर्थातच हृद्ययंथी म्हणजे विष्णुपासून जीवाला एकांकडे काढणारी अविद्या. (हीच सच्वादिगुणाविशिष्ट मूळपरुती होय) या अविद्यचा मेद् होतो, म्हणजे स्वह्मपनाश होतो. श्रवणानें अविद्या शिथिल होते आणि अपरोक्षज्ञानानें तिचा ब्वंस होतो. संशय म्हणजे बंध हे अनेक आहेतः जसें लिंगदेहबंध, कामकोधादि बंध, कमंबंध, इत्यादि होत. परमेश्वरच या सर्वंबंधाचा निरास करितो.

मंत्र नववा

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुश्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तयदात्मविदो विदुः ॥९॥

अन्वय व अर्थ — यत् आत्मिविदः विदुः (आत्मवेत्त्यांस ज्याचें ज्ञान असतें) तत् हिरण्मये परे कोशे विरजं निष्कळं ब्रह्म, तत् शुम्रं, तत् ज्योतिषां ज्योतिः (तें हिरण्मय, श्रेष्ठ कोशांत राहणारें, निर्मल आणि निरुपाधिक वस्तु ब्रह्म होय; तें अत्यंत शुद्ध आहे आणि तें सर्वप्रका- शक वस्तुंचे प्रकाशक आहे.)॥ ९॥

उक्तस्यैनार्थस्य संक्षेपाभिधायका उत्तरे मन्त्रास्त्रयोऽपि हिरण्मये ज्योतिर्मये बुद्धिविज्ञानप्रकाशे परे कोशे कोश इवासः । आत्मस्वरु-पोपलिधस्थानत्वात्परं तत्सर्वाभ्यन्तरत्वात्तिस्मिन्वरजमिवद्याद्यशेष-दोषरजोमलवर्जितं ब्रह्म सर्वमहत्त्वात्सर्वात्मत्वाच्च निष्कलं निर्गताः कला यस्मात्तिष्कलं निरवयविमर्थाः । यस्माद्विरजं निष्कलं चा-तस्तच्छुन्नं शुद्धं ज्योतिषां सर्वप्रकाशात्मनामग्न्यादीनामपि तज्ज्यो-तिरवभासकम् । अग्न्यादीनामपि ज्योतिष्ट्वमन्तर्गतब्रह्मात्मचतन्यज्यो-तिर्निमत्तिमत्यर्थः । तद्धि परं ज्योतिर्यदन्यानवभास्यमात्मज्योतिस्त-द्यदात्मविद् आत्मानं स्वं शब्दादिविषयबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणं ये विवे-किनो विदुर्विज्ञानन्ति त आत्मविदस्तद्विदुरात्मप्रत्ययानुसारिणः । यस्मात्परं ज्योतिस्तस्मात्त एव तद्विदुर्नेतरे बाह्यार्थप्रत्ययानुसारिणः।। । यस्मात्परं ज्योतिस्तस्मात्त एव तद्विदुर्नेतरे बाह्यार्थप्रत्ययानुसारिणः।। ।

सिद्धान्ती—मागील मंत्रांत जो अर्थ विस्तारानें सांगितला त्याचें संस्तेपानें वर्णन करणारे हे पुढील तिन्ही मंत्र आहेत. पहा : हिरण्मय म्हणजे तेजस्वी अथवा बुद्धीचे विज्ञानद्वारा प्रकाशित होणारा जो विज्ञानमय नामक सर्वश्रेष्ठ कोश त्या कोशांत मह्याचें वास्तव्य असतें. तरवारीला जशी म्यान हें वसतिस्थान असतें, तसें ब्रह्माला हें स्थान असतें. विज्ञानमयनामक श्रेष्ठ कोश असतो. या विज्ञानमय कोशांतच आत्मस्वद्भपाची उपलब्धि होते, म्हणून. विज्ञानमय कोश श्रेष्ठ आहे. शिवाय, तो सर्वकोशांच्या अंतर्यामीं असतो म्हणूनहीं श्रेष्ठ आहे. असो, या कोशांत हें विरजबह्म प्रकट होतें. अविद्यादि सर्व दोष, सर्व मल, ब्रह्माच्या स्वद्भपांत केव्हांही वास्तव्य करीत नाहींत, म्हणून ब्रह्माला विरज (कामकोधादि-विकारशून्य व वासनाशून्य आहे म्हणून निर्मळ) म्हटलें. हें ब्रह्म महतांहून मोठें व

सर्वात्मक (सर्व-नियामक) आहे, म्हणून ही हैं आत्मतस्य निष्कल आहे. हें निष्कल म्हणजे निरवयव आहे. येथें कळांचा अथवा भागप्रभागांचा संभव असत नाहीं, म्हणून तें निष्कल अथवा अवयवशून्य असतें. येथे सर्व कला (अवयव) अस्तंगत होतात. ब्रह्म निर्मळ आणि निरवयव आहे म्हणून ते शुद्ध आहे. ते अग्नि, सूर्य, चंद्रादि सर्वप्रकाशक तेजस्वी गोलांचें प्रकाशक आहे. तें तेजांचें तेज आहे. कारण अप्नि सूर्यादिकांचें तेज सुद्धां अग्न्यादिकांत नियामकत्वानें अंतर्यामी असणाऱ्या ब्रह्मात्मचैतन्याच्या ज्योतिर्निमित्तानें निर्माण झालेलें असतें. बम्हतेज (आत्मतेज) हैं सर्व तेजाहून श्रेष्ठ आहे म्हणून बम्हतेजाला प्रकाशित करणीरे दुसरें कोणतेही तेज नाहीं. असो, असे हें निर्मळ, निरवयव व अत्यंत तेजस्वी बम्ह ज्या विवेकीपुरुषांना बुद्धीला समजुन उमजलें, शब्द-स्पर्श-ह्रपादि विषय ज्या प्रतीत त्या जीवबुद्धीचा नित्य साक्षी असणारा जो प्रत्यगात्मा तो स्पष्ट समजला व अनुभवाला आला, ज्या विवेकी आत्मवेच्यांना ब्रह्मस्वरूपाचे असे ज्ञान सालें व आत्मप्रत्यय येऊन 'मी तें बह्म आहें। असे ज्यांनी ह्या सर्वश्रेष्ठ आत्म-ज्योतीचे साक्षात् दर्शन घेतलें, त्यांना मात्र बह्मज्ञानविज्ञान होतें, इतरांना होत नाहीं. कारण, इतर लोक बाह्यविषयाच्या प्रत्ययाचे अनुसारी असतात व यांचे ज्ञान बाह्य-प्रत्ययात्मक असर्ते पण आत्मवेच्याचे ज्ञानविज्ञान आत्मप्रत्ययाचे असर्ते. म्हणून इतरांना आत्मज्ञान होत नाहीं. व आत्मवेच्यांस होतें. ॥ ९ ॥

दंगरामा०—' हिरण्मय '=स्वयंप्रकाश अथवा सर्वागद्धंदर, यांस (या आचार्यांस) या मंत्रांत 'पुरे कोशे ' असा ही एक पाठ उपलब्ध होता 'पर '=उत्कृष्ट. ' विरज '= सत्त्वरजतमाहून पलीकडे असणारें. ' ज्योतिः '=इंद्रियें. यावह्न यांच्या मर्ते परमे-श्वरांस शरीर आहे असे स्पष्ट होतें.

माध्व - हिरण्मय=ब्रह्मांडाच्या मध्ये असून सूर्यमंडळांत तपश्चर्या करणारा. याचा कोश हिरण्यमय कोश होय. या मंत्रांत सवितृमंडळमध्यवर्ती नारायणाचे ध्यान सांगितळें आहे. याळाच शिशुमार म्हणतात याळा नमस्कार करून पुढें वैकुंठ लोकांत मुक्त लोक जातात.

मंत्र दहावा.

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्यतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वे तस्य भासा सर्वमिदं विभाति॥ १०॥

अन्वय व अर्थ—तत्र सूर्यः न भाति, न चंद्रतारकं, न इमाः विद्युतः भांति, अयं अग्निः कुतः ? (तेर्थे-ब्रह्मस्वरूपांत-सूर्य प्रका- शत नाहीं, चंद्र, तारे प्रकाशत नाहींत, विद्युत्पकाश तेथें असणें शक्य नाहीं, मग अभीची गोष्ट कशाला बोलावी ?) तं एव भानतं सर्व अनुभाति, तस्य भासा इदं सर्वे विभाति (तो परमात्मा प्रकाशित झाला म्हणजे मात्र हें सर्व त्याच्या मागून प्रकाशित होतें. त्याच्या मात्र तेजानें हें सर्व तेजस्वी होतें.)॥ १०॥

कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्युच्यते। न तत्र तिसमन्स्वात्मभूते ब्रह्मणि सर्वावभासकोऽपि सूर्यो भाति। तद्वह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः। स हि तस्यैव भासा सर्वभन्यद्नात्मजातं प्रकाशयतीत्यर्थः। न तु तस्य स्वतः प्रकाशनसामर्थ्यम्। तथा न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमिप्ररस्मद्रोचरः। किं बहुना। यदिदं जगद्भाति तत्तमेव परमेश्वरं स्वतो भारूपत्वाद्भान्तं दीप्यमानमनुभात्यनुदीप्यते। यथा जलोल्मुकाद्यप्रिसंयोगाद्प्रिं दहन्तमनुदहति न स्वतस्तद्धत्तस्यैव भासा दीप्या सर्वमिदं सूर्योदि जगद्विभाति। यत एवं तदेव ब्रह्म भाति च विभाति च कार्यगतेन विविधेन भासाऽतस्तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं स्वतोऽवगम्यते। न हि स्वतोऽविद्यमानं भासनमन्यस्य कर्तुं शकोति। घटादीनामन्यावभासकत्वादर्शनाद्भारूपाणां चाऽऽदिन्त्यादीनां तद्दर्शनात्॥ १०॥

सिद्धान्ती—हें बह्म तेजस्वी गोळांचेंही प्रकाशक आहे. हें कशावह्नन ? अशी शंका घेणेंही योग्य नाहीं. कारण, त्या आत्मस्वह्मपी व स्वयंप्रकाश बह्माचे ठिकाणी सर्व-प्रकाशक सूर्याळाही आपळा प्रकाश पाडिता येत नाहीं. बह्म प्रकाशित करण्याचे सामध्ये सूर्याळा नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर बह्मप्रकाशानें मात्र सर्व इतर अनात्म वस्तु सूर्याळा प्रकाशित करता येतात; हें तात्मयें आहे. सूर्याळा किंवा कोणाही अमात्म वस्तूला प्रकाशनाचें स्वतःसामध्यें नाहीं. असो, याचप्रमाणें हा चंद्र, हे तारे, ह्मा विजा, यांचेंही तेजांनें बह्म प्रकाशित होत नाहीं. मग जीवांना गोचर होणाऱ्या अमीची गोष्ट काय सांगावयाची आहे ? जेथें दिव्य व अंतरिक्षस्थ तेजें ळटकीं पडतात, तेथें भूळोकावरीळ अमीचा कांहीं उपयोग होईळ असो मानणें शक्यच नाहीं. किंबहुमा, या जगांत जी जी म्हणून प्रकाशक वस्तु आहे ती ती वस्तु स्वयंप्रकाश परमेश्यर स्वतःच्या तेजोह्मपानें प्रकाशित असतो म्हणून व त्यापासून प्रकाश घेतें म्हणून प्रकाशित होत असतें. प्रकाशक व सर्वदाहक अमीशीं संयोग झाल्यानंतर मात्र जळ, उल्मुका (मशाळी) इत्यादि प्रकाशित होऊन दाह करण्यास किंवा प्रकाशण्यास समर्थ होतात, त्या केवळ अमीच्या दहन-प्रकाशन-सामध्यानें मात्र होतात; स्वतः

त्यांस प्रकाश नाही किंवा दहनसामर्थ्यही नाही. त्याप्रमाणे ब्रह्माच्या प्रकाशाने मात्र हें सर्व स्पांदि विश्व प्रकाशित होतें आणि स्पांदि तेजोगोल विषयप्रकाशक होतात. हें सर्व स्पांदि विश्व प्रकाशित होतें आणि स्पांदि तेजोगोल विषयप्रकाशक होतात. असे आहे म्हणून ते ब्रह्म (आत्मा) स्वयंप्रकाश आहे असे सिद्ध होतें. तेच ब्रह्म स्वतः असे आहे म्हणून ते ब्रह्म अनेकर्क्षणांनी प्रकाशित होत असतें. म्हणून त्या ब्रह्माचें स्वकार्यामध्ये प्रवेश करून अनेकर्क्षणांनी प्रकाशित होत असतें. म्हणून त्या ब्रह्माचें तजस्व प्रवां आहे, असे समजतें. सरेच आहे. जेथे स्वतःलाच मुळांत प्रकाशन—तजस्व नाहीं, तेथे दुस-यास प्रकाशनसामर्थ्य देणे ही केवळ अशक्य गोष्ट आहे. येथेच प्रवादि अप्रकाशक पदार्थ परादिकांस प्रकाशित कर्क शक्त नाहींत आणि स्पांदि यरादि अप्रकाशक पदार्थ परादिकांस प्रकाशित करण्याचें व काहीं पदार्थास प्रकाशकत्व असो, यावरून इतर पदार्थ प्रकाशित करण्याचें व काहीं पदार्थास प्रकाशकत्व असो, यावरून इतर पदार्थ प्रकाशित करण्याचें व काहीं पदार्थास प्रकाशकत्व असो, यावरून इतर पदार्थ प्रकाशित करण्याचें व काहीं पदार्थास प्रकाशकत्व

रंग : -- या मंत्राचा अर्थ या आचार्यानीं कठोपनिषदांत स्पष्ट केला आहे तो

अवश्य पहावा.

मंत्र अकरावा.

ब्रह्मैवेद्ममृतं पुरस्ताह्रह्म पश्चाह्रह्म द्क्षिणतश्ची-त्तरेण । अधश्चोध्वे च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्टम् ॥ ११॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डकं समाप्तम्।।२॥ अन्वय व अर्थ—इदं अमृतं ब्रह्म एव पुरस्तात, ब्रह्म पश्चात, ब्रह्म दिश्चणतः च उत्तरेण, अधः च ऊर्ध्व च इदं प्रमृतं, ब्रह्म एव इदं विश्वं, इदं विश्वं (हें अमृतब्रह्म आपल्या पुढें म्हणजे पूर्वेकडेस आहे; पाठीमागें म्हणजे पश्चिमेस आहे; उजव्या हातास म्हणजे दक्षिणेस आहे; तसेंच डाव्या हातास म्हणजे उत्तरेस आहे; खाली आहे, वर आहे, हें ब्रह्म सर्वत्र पसरलेलें आहे, हें विश्व ब्रह्मच आहे, हेंच सर्व श्रेष्ठ आहे.)॥११॥

यत्तज्योतिषां ज्योतिर्बह्य तदेव सत्यं सर्वे तद्विकारं वाचारम्भणं विकारो नामधेयमात्रमनृतमितरिद्वेतमर्थे विसारेण हेतुतः प्रतिपा-दितं निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण पुनरुपसंहरति । ब्रह्मैवोक्तस्थणमिदं यत्पुरस्ताद्मे ब्रह्मैवाविद्यादृष्टीनां प्रत्यवभासमानं तथा पश्चाद्वह्य तथा दक्षिणतश्च तथोत्तरेण तथैवाधस्तादृष्ट्यं च सर्वतोऽन्यदिव कार्याकारेण प्रसृतं प्रगतं नामरूपवद्वभासमानम् । किं बहुना ब्रह्मैवदं विश्वं समस्तमिदं जगद्धरिष्ठं वरतमम् । अब्रह्मप्रत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययः । ब्रह्मैवैकं परमार्थसस्य-मिति वेदानुशासनम् ॥ ११ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—जं बन्ह तेजोगोलांचें तेज आहे, तें मात्र सत्य वस्तु आहे. सर्व ह्थ्यमान विश्व त्याचेच विकार अस्न ते नामस्य मात्र आहेत. बह्मेत्तर सर्व असत्य आहे, इत्यादि अर्थ मार्गे विस्तरतः सांगितला आहे व या अर्थाच्या सत्यतेचीं कारणे ही तेथे दिलीं आहेत. येथे या मंत्रांत केवळ सिद्धांतस्वरपानें मात्र (मागील विषयाचा) उपसंहार केला आहे. सारांश, या मंत्रांत सिद्धांतच सांगितला आहे. ज्याचे लक्षण पूर्वी सांगितले तेच बह्म हें सर्व आहे. अज्ञानीहपीला ज्या जगताचा आमास होतो, ते पुढे दिसणारें, पाठीमार्गे असणारें, दक्षिणेकडील व उत्तरेकडील जगत, कर्विदेशेस व अधोदिशेस असणारें जगत, सर्व दाहीदिशांतील सर्व पदार्थ बह्मच होत. हें दुसेरेंसे दिसणारें जगत् कार्यस्पानें आविर्भृत झालें, पण वस्तुतः बह्म होय. हें विस्तार पावलेलें कार्य बह्म नामस्पानक मात्र अस्न दश्य होतें सरें. पण अधिक न सांगतां आम्ही इतकेंच म्हणतों कीं हें सर्व स्वरूपतः बह्मच आहे. बह्म हें सत्य आहे म्हणून सर्वश्रेष्ठ आहे. आतां जेथे बह्माचा प्रत्यय साक्षात् येत नाहीं, तो तो पदार्थ अज्ञानी अविद्येचा असतो आणि या अज्ञानामुळें रज्जूचे ठिकाणीं सर्प दिसतो, सर्प-पत्त्य येतो. किंवा अविनाशिबह्माचें ठिकाणीं विनाशी नामस्पानक जगताचा आमास होतो, याचें कारण अविद्यात्मक नामस्पें आहेत, हें होय. सारांश, तात्यवें हें आहे कीं बह्म ही परमार्थतः सत्य वस्तु आहे, इतरत्र अपरमार्थ सत्य म्हणजे अविद्या आहे. असो, एक अद्वितीय बह्म मात्र सत्य वस्तु आहे, असे वेदाचें मुख्य सांगणें आहे. हाच निश्चित सिद्धांत या मुंडकांत संक्षेपविस्तारानें सांगितला आहे. ॥ १ १॥

रगरामानुज-' वरिष्ठ ' = वरण्यास, स्वीकृत करण्यास योग्य.

माध्व० है विश्व बह्य आहे हा सत्याचा माग नाहीं, असत्यलाप आहे. बह्न हैं विश्व आहे असे सरें तात्पर्य आहे, बह्म हैं सर्वोत्तम आहे. या मंत्रांतील 'इदं शब्द बह्मपर आहे, विश्वपर नाहीं. या बह्मानें सर्व कालप्रदेश, देशप्रदेश आणि गुणप्रदेश व्यापन टाकलें आहित. म्हणून विश्वाहून अत्यंत श्रेष्ठ असणाऱ्या बह्माला विश्व या एकदेशीनामानें संबोधिता यावयाचे नाहीं.

मुण्डकोपनिषद् द्वितीय सण्ड समाप्तः. द्वितीयमुण्डक समाप्त झार्छे.

तृतीय–मुंडक ।

खंड पहिलें.

मंत्र पहिला.

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि-षस्वजाते। तयोरन्यः पिष्पलं खाद्वत्त्यनश्रन्नन्यो अभिचाकशीति॥१॥

अन्वय व अर्थ--द्रा सुपणी सयुजा सखाया-द्रौ सुपणी सयुजी, सखायी-समानं वृक्षं परिषस्वजाते (दोन सुंदर पक्ष असणारे सहोदर पक्षीरूपी स्नेही एकाच वृक्षावर आश्रय घेऊन राहिले आहेत, एकाच वृक्षाचा त्यांनी आश्रय केला आहे.) तयोः अन्यः स्वादु पिपलं अति (त्या पैकी एकजण ' गोड गोड ' अशा फलाचा उपभोग घेतो.) अन्यः अनश्चन् अभिचाकशीति (आणि दुसरा कोणताही उपभोग न वेतां साक्षीरूपानं असतो.) ॥ १ ॥

परा विद्योक्ता यया तद्क्षरं पुरुषाख्यं सत्यमिधगम्यते। यदं-धिगमे हृद्यप्रन्थ्यादिसंसारकारणस्याऽऽत्यन्तिकविनाशः स्यात्। तद्शनोपायश्च योगो धनुराद्युपादानकल्पनयोक्तः। अथेदानीं तत्स-हकारीणि सत्यादिसाधनानि वक्तव्यानीति तद्र्थमुत्तरारम्भः। प्राधान्येन तत्त्वनिर्धारणं च प्रकारान्तरेण क्रियते। अत्यन्तदुरवगा-द्यत्वात्कृतमपि तत्र सूत्रभूतो मन्त्रः परमार्थवस्त्ववधारणार्थमुपन्यस्यते द्वा द्वी सुपणी सुपणीं शोभनपतनी सुपणीं पिक्षसामान्याद्वा सुपणीं सयुजा सयुजौ सहैव सर्वदा युक्तौ सखाया सखायौ समानाख्यानी समानाभिव्यक्तिकारणावेवंभूतौ सन्तौ समानमिवशेषमुपल्य्याधि-प्रानतयेकं वृक्षं वृक्षमिवोच्छेदनसामान्याच्छरीरं वृक्षं परिषस्वजाते परिष्वक्तवन्तौ। सुपणीविवैकं वृक्षं फलोपभोगार्थम्। अयं हि वृक्षं परिष्वक्तवन्तौ। सुपणीविवैकं वृक्षं फलोपभोगार्थम्। अयं हि वृक्षं परिष्वक्तवन्तौ। सुपणीविवैकं वृक्षं फलोपभोगार्थम्। अयं हि वृक्षं कर्मफलाश्रयस्तं परिष्वक्तौ सुपर्णाविवाविद्याकामकर्मवासनाश्रयिल-क्रोपाध्यात्मेश्वरौ । तयोः परिष्वक्तयोरन्य एकः क्षेत्रज्ञो लिक्रोपाधि-वृक्षमाश्रितः पिप्पलं कर्मनिष्पन्नं सुखदुःखलक्षणं फलं स्वाद्वनेकवि-चित्रवेदनास्वादरूपं स्वाद्वत्ति भक्षयत्युपभुद्धेऽविवेकतः । अनश्रन्नन्य इतर ईश्वरो नित्यग्रुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सर्वज्ञः सर्वसत्त्वोपाधिरी-श्वरो नाश्राति । प्रेरियता द्यसावुभयोभोज्यभोक्त्रोनित्यसाक्षित्वसत्ता-मात्रेण । स त्वनश्रन्नन्योऽभिचाकशीति पश्यत्येव केवलम् । दर्शन-मात्रं हि तस्य प्रेरियतृत्वं राजवत् ॥ १॥

सिद्धान्ती - येथपर्यंत परविद्येचे व्याख्यान झालें. परविद्येनें 'तो अविनाशी पुरुष नामक सत्य वस्तु समजते. या वस्तूचे ज्ञान-विज्ञान झाले असता हृद्यगंथि-त्रमुख संसारकारणांचा समूळ, सकारण आणि सफल, म्हणजे आत्यंतिक विनाश होतो. हैं सत्यवस्तूचे व्याख्यान कहन श्रुतींने पुरुषनामक वस्तूचा साक्षात्कार कहन देणारा जो जो योग त्याचेंही, धनुष्यादि उपायककल्पना स्वीकृत करून साधनांचेंही व्याख्यान केळें. आतां यापुढें योगाबरोबर सहचारित्वानें असणारीं सत्यप्रमुख साधनें सांगाव-याचीं राहिली आहेत. म्हणून प्रधानत्वानें हीं साधनें सांगण्यासाठीं उत्तरप्रधाला या संडांत आरंम केला आहे. शिवाय, तत्त्वाचा निश्रय व त्यांची धारणा पुन: एकदां अन्य-प्रकारानें (अन्य दृष्टांतादि देऊन) सांगितली आहे. सांगितलेलेंच पुनः सांगण्याचें कारण उघड आहे. विषय अत्यंत गहन असल्यामुळें ज्ञानकक्षेच्या आंत तो महाकष्टानें येतो. म्हणून मुख्य विषयाचे पुनः पुनः व्याख्यान करण्याचा श्रुतिपरिपाठच आहे. हा मंत्र सूत्रभूत आहे. (थोड्या पण ठळक शब्दांनीं जेथे सिद्धांताचा उचार केला असतो, त्याला सूत्रे असे म्हणतात.) परमार्थवस्तूचा (ब्रह्मवस्तूचा) अधिगम व्हावा एतद्र्थ सिद्धांताचा पुनः उपन्यास केला आहे. तो असाः-सुंदर आणि रमणीय पंस असणारे दोन सहचर जीव-शिवनामक पक्षी (या दोघांचा केव्हांही विरह होत नाहीं. दोघेडी नित्य एकत्र असतात. म्हणून यांस ' सयुजो ' असे म्हटलें) समान वृत्त धारण करणारे स्तेही आहेत. या उभयतांचे प्रकटन एकाच कारणानें होत असते. (कोणतही विषयज्ञान झालें असतां विज्ञानानें जीव प्रकट होता व विज्ञानाचा आधार म्हणून शिव पकट होतो. असे हे दोन पक्षी एकाच वृक्षाचा आश्रय घेऊन राहतात. हा वृक्ष म्हणजे जीवांचे शरीर होय.) वृक्षाचा व शरीराचा उच्छेद होतो, म्हणून (उभयतांसही उच्छेयत्व हा गुण साधारण आहे म्हणून) शरीराला वृक्ष असे म्हटेलें आहे. उभयतांच्या प्रकटनाचें अधिष्ठान एकच शरीर असतें म्हणून उभयताही एकाच वृक्षाचा (शरीराचा?) आश्रय करितात, अशी वाक्ययोजना केली आहे. पक्षी फलाच्या उपभोगासाठीं वृक्षावर बसतात त्याप्रमाणे जीव आणि शिव हे दोन पक्षी एकाच शरीरवृक्षाचा आश्रय करितात. उभयतांचें ज्ञानसूप हे त्यांचे पंस होत. हा वृक्ष *ऊर्घ्वमूल, अधःशास (शासा साली आहेत असा), अश्वत्थ (क्षणमंगुर• आणि अन्यकापासून उत्पन्न झालेला, आहे. याला क्षेत्र अशी संज्ञा आहे. स्वकर्माच्या फलाचा उपभोग सर्व प्राणी या वृक्षाचा आश्रय धरून घेतात. याप्रमाणे शरीरनामक वृक्षरूपी वस्तूचा आश्रय करणारे जीव-शिवनामक दोन पक्षी है आविद्येला आलिंगून काम, कर्म आणि वासना या उपाधीने मस्त आहेत. ही लिंगदेहात्मक उपाधि जीव आणि शिव या उभयतांस लागलेली असते, या दोघां-पैकी एक क्षेत्रज्ञ (जीव) लिंगशरीरहृपी वृक्षाचा आश्रय कहून राहती आणि तेथं कर्भापास्न उत्पन्न झालेले सुस-दुःसात्मक रुचिकर फलाचा उपभोग घतो. सस्वादि गुणत्रयानें अधिष्ठित झालेल्या जीवाचा हा उपभोग अज्ञानात्मक आहे. अनेक व विचित्र अनुभवांच्या फलाचा आस्वाद जीवांस घ्यावा लागतो. कमें अनेक प्रकारची असतात म्हणून कर्मफलांचे स्वरूपही विविध आणि विलक्षण असर्ते. ही एका अज्ञानी पश्याची (जीवाची) हकीकत झाली. दुसरा पश्ची कोणत्याही प्रकारचा उपमोग घेत नाहीं. कारण, तो स्वभावतः नित्य, शुद्ध, ज्ञानी आणि मुक्त असती. आहे, म्हणजे सत्त्वगुण हीच त्याची लिंगदेहात्मक उपाधि आहे. तो महासान्विक आहे. रजस्तमाचा येथे गंधही नाहीं. अर्थातच त्याला कोणत्याही प्रकारच्या फलाचा उपमोग ध्यावा लागत नाहीं. हाच ईश्वर होय. हा मोज्य आणि भोक्ते (चर आणि अचर विषय आणि जीव; चिद् आणि क्षचिद्) या उभयतांचाही साक्षी व प्रेरक आहे. ह्याच्याच्य प्रेरणेनें भीज्य आणि भोक्ते यांची व्यवस्था होत असते. नित्य ईश्वराच्या सान्विकसत्तेनें ही न्यवस्था होत असते. अर्थांतच कोणत्याही विषयाचा उपमोग न घेतां केवळ साह्सी म्हणून मात्र हा ईश्वररूपी पक्षी शरीररूपी वृक्षावर राहत असती. परमेश्वराची प्रेरणा म्हणजे त्यांचे साक्षित्व होय. राजाचे अस्तित्व विद्यमान असलें म्हणजे जसे राज्यांतील प्रजांचे व्यवहार सुव्यवस्थित चालतात व प्रत्येकास आपापलें कर्तव्य करण्याची पेरणा होते, त्याप्रमाणें परमेश्वराच्या केवळ साक्षित्वानें भोज्यभोजकांस स्वकर्तव्याची प्रेरणा होते.

(सारांश, जीव आणि शिव या उमयतांचे वास्तव्य शरीरनामक वृक्षावर आहे. हे उमयतां नित्य सहचर असून अनुभवनामक एकाच कारणाच्या द्वारा अभिन्यक्त होतात. हे उमयतांही सुंदर आकाराचे आहेत, म्हणजे या उमयतांस चिक्छेचा होतात. हे उमयतांही एकजण कर्म करितो आणि कर्मफळाचा उपभोग घेतो, पण आश्रय आहे. यांपेकी एकजण कर्म करितो आणि कर्मफळाचा उपभोग घेतो, पण अग्रय आहे. यांपेकी एकजण कर्म करितो आणि कर्मफळाचा नियमानत्वांने ळावितो,॥१॥ दुसरा साक्षीक्रप असून चराचरविश्वाची व्यवस्था स्वतःच्या विद्यमानत्वांने ळावितो,॥१॥

रा राष्ट्राका कर करें स्वापित क्षेत्र कार्या क्षेत्र कार्या क्षेत्र कार्या कार

माध्व॰ — जीव हा नित्य खादु (गोड) पदार्थच सातो असे नाहीं. तो सर्व भोग्य पदार्थाचा उपभोग घेतो, स्वकर्मानें जे पुण्यपापरूपी फल उत्पन्न होतें त्याचा उपभोग घेतो. पण ईश्वर हा जीवानें भोग्य असणारें पुण्यफल किंवा सर्व पापफल सात नाहीं. हा 'अनश्चन् 'या पदाचा अर्थ आहे. ईश्वर हा उत्तम जे पुण्यफल अधिन नाहीं. हा 'अनश्चन् 'या पदाचा अर्थ आहे. ईश्वर हा उत्तम जे पुण्यफल श्वात नाहीं. हा 'अनश्चन् 'या पदाचा अर्थ आहे. ईश्वर हा उत्तम जे पुण्यफल श्वात नाहीं. हा 'अनश्चन् 'या पदाचा अर्थ आहे. कठोपनिषदांतील. शाङ्करभाष्य पहा.

भाहे त्याचा मात्र स्वीकार करितो. तो स्वतंत्र आहे. त्याळा भोकतृत्वाचा किंवी दुःसमोगाचा संबंध नाहीं. 'ससायों ' जीव उपकार्य आहे आणि परमेश्वर उपकारक आहे, म्हणून त्यांचा स्नेह असतो. अभिचाकशीति=अत्यंत प्रकाशस्त्रपी असतो.

मंत्र दुसरा.

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीदाया द्योचिति मुद्यमानः। जुष्टं यदा पद्यत्यन्यमीदामस्य महिमा-निमति वीतद्योकः॥२॥

अन्वय व अर्थ—समाने वृक्षे पुरुषः निमग्नः अनीशया मुह्यमानः शोचित (या पूर्वोक्त वृक्षावर निमग्न झालेला मुग्ध जीव आपण स्वतंत्र नाहीं म्हणून शोक करीत राहतो.) जुष्टं यदा अन्यं ईशं पश्यित, अस्य मिहमानं इति वीतशोकः—(पण योगमार्गप्रेरित आत्म- ज्ञानानं समाधान वृत्ति प्राप्त करून घेऊन जेव्हां अन्यपक्ष्याचें —ईश्वराचें — दर्शन घेतो, मीच ईश्वर आहें असें त्याला समजतें, व त्याच्या माहा- स्माचें स्वरूप त्यास समजतें, तेव्हां तो शोकशून्य होतो.)॥ २॥

तत्रैवं सित समाने वृक्षे यथोक्ते शरीरे पुरुषो भोक्ता जीवोऽवियाकामकर्मफलरागादिगुरुभाराकान्तोऽलाबुरिव सामुद्रे जले निममो
निश्चयेन देहात्मभावमापन्नोऽयमेवाहममुख्य पुत्रोऽस्य नप्ता कृशः
स्थूलो गुणवान्निर्गुणः सुखी दुःखीत्येवंत्रत्ययो नास्त्यन्योऽस्मादिति
जायते न्नियते संयुज्यते वियुज्यते च संविन्धवान्धवैः । अतोऽनीशया न कस्याचित्समर्थोऽहं पुत्रो मम विनष्टो मृता मे भार्या किं मे
जीवितेनेत्येवं दीनभावोऽनीशा तया शोचित संतप्यते मुह्यमानोऽनेकैरनर्थप्रकारैरिववेकतया चिन्तामापद्यमानः स एवं शेतिवर्यद्यानुध्यादियोनिष्वाजवं जवीभावमापन्नः कदाचिद्नेकजन्मसु शुद्धधर्मसंचितिनिमित्ततः केनचित्परमकारुणिकेन दार्शतयोगमार्गोऽहिंसासत्य
ब्रह्मचर्यसर्वत्यागशमदमादिसंपन्नः समाहितात्मा सञ्जुष्टं सेवितमनेकैयोगमार्गैः कर्मि(मिं?)भिश्च यदा यस्मिन्काले पश्यित ध्यायमानोऽन्यं
वृक्ष्योपाधिलक्षणाद्विलक्षणमशिमसंसारिणमशनायापिपासाशोकमोहज

रामृत्व्वतीतमीशं सर्वस्य जगतोऽयमहमस्म्यात्मा सर्वस्य समः सर्वभूतस्थो नेतरोऽविद्याजिनतोपाधिपरिच्छिन्नो मायात्मेति विभूतिं
मिहिमानं च जगदूपमस्यैव मम परमेश्वरस्येति यदैवं द्रष्टा तदा
वीतशोको भवति सर्वस्माच्छोकसागराद्विप्रमुच्यते कृतकृत्यो
भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

सिद्धान्ती-अर्ध्वमूलादिह्मपी एकाच वृक्षावर दोघे पक्षी राहतात, अर्से मागच्या मंत्रांत श्रुतीने सांगितलें. या मंत्रांत जीवाचें पारतंत्र्य व तज्जन्य शोक आणि या शोकाच्या निरसनाचें साधन इत्यादि गोष्टींचा उछेस केला आहे. मागें सांगितलेल्या जीव-शिवांपैकीं जीव हा भोका असल्यामुळें त्याला अत्यंत दुःख होतें. तो अविदेच्या, कामाच्या, कर्माच्या, फळाच्या, राग-द्वेषादिकांच्या अत्यंत जड भारानें व्याक्ळ होऊन भोपळ्याप्रमाणें भवसागराच्या जलांत वर, खालीं, इकडे, तिकडे, असे हेलकावे **ज्ञात राहतो.** अज्ञानामुळें त्या बिचान्याचा असा भ्रांतिष्ट निश्चय झाला असतो कीं, देह हाच आत्मा आहे व देह म्हणजे मी, मी अमक्याचा मुलगा, तमक्याचा नातु, भी रुश, मी स्थूल, मी गुणवान्, मी गुणशून्य, मी सुसी, मी दुःसी, इत्यादि अनेक-प्रकारचा विचित्र अनुभव त्याला नित्य येत असतो. देहाहून मी निराळा नाहीं असें विपरीत ज्ञान असल्यामुळे मी जन्म पावतों, मी मरतों, आस-इष्ट-मित्रांचा व वंधु-वांधवांचा मला समागम होतो व सापगम (विरह) होतो, इत्यादि प्रकारची आशात्मक व भीत्या-त्मक दुःक्षं त्याच्या पाठीमागें हात धुवून लागलेलीं असतात. तसेंच मी परतंत्र आहें, मला कांहीएक करण्याचे खतंत्र सामर्थ्य नाहीं, माझा पुत्र विनष्ट झाला, भायों मेली, आतां जगून मला काय करावयाचें आहे, इत्यादि प्रकारच्या दीनभावांनीं तो शोकपूर्ण होतो. त्याला संताप प्राप्त होतो व तो मूढ होऊन अनेक प्रकारचें वेड्यासासारखें आचरण कॅरितो. आपल्या समीवताली दिसणारे अनेक घातकारी अनर्थ पाहून अज्ञानानें तो चिंताकुळ होतो. या अज्ञानामुळे एक देह सोडल्यावर लघुत्व प्राप्त होऊन प्रेत, पशुपक्षी, मनुष्यादियोनीमध्यें हा बिचारा जीव पुनःपुनः जन्ममरणाच्या अविश्रांत फेन्यांत सांपडतो. पुढें अनेक जन्म गेल्यानंतर केव्हांतरी सास्विकधर्मांचा संचय देवयोगाने क्षालाच, तर एखाद्या परम द्याळु ज्ञानीसाधृची व त्याची गांठ पडते आणि त्या साधूच्या उपदेशानें योगशुद्धमार्गाचें ज्ञान होऊन हा दीन जीव अहिंसा, सत्य, बह्मचर्य, विषयत्याग, शम, दम, इत्यादि साधनांनीं सपन्न होतो. अर्थात् त्याचे चित्ताला स्थैर्याची शांति मिळते. या वेळी अनेक योगमार्गाचा व अनेक कर्म-मार्गीचा आश्रय घेऊन ज्याचं योगी पुरुष ध्यान कारतात, त्या अंतर्यामी परमेश्वराचे हा ग्रद्धचित्त झालेला जीव ध्यान कक्षं लागतो.

ध्यान करण्यास योग्य असा परमेश्वर शरीरवृक्षावर असणाऱ्या उपाधींनीं जर्जर होत नाहीं. तो उपाधिमस्त जीवांहून निराळा व विरुक्षणस्वरूपाचा आहे, तो असंसारी ारणशून्य आहे, त्याला क्षुधा, तृषा, शोक, मोह, जरा, मृत्यु इत्या-चिंत् बाधा होत नाहीं, तो या आधिव्याधीच्या पलीकडे राहणारा आहे, आहे व तो स्वतंत्र आहे असें या साधकयोग्यास समजतें. नंतर युक्त जो परमेश्वर तोच मी आहें, मी सर्वाचा आत्मा आहें, मी सर्वास उर्वत्र निर्विकार अस्त) सर्व भूतांमध्यें राहणारा आहें, मी परिच्लित विद्येनें उत्पन्न केलेल्या उपाधींनीं संकुचित झालेला मायिक आत्मा (जीव) चाही आत्मा आहें, माझा महिमा मोठा आहे, हें विश्व माझें म्हणजे ह्य आहे, असें जेव्हां पूर्ण ज्ञान त्यास होतें, तेव्हां तो शोकशून्य च सर्व शोकसागरापास्न त्याची सुटका होते आणि तो कतकत्य त्यर्चार्थ आहे. ॥ २ ॥

अनीशया : = भोग्य होणाऱ्या प्ररुतीनें. आपण परमात्म्याचे शेषरूपी गर असन) आपलें स्वरूप ज्ञानात्मक व आनंदात्मक आहे हें विसद्धन माणे नष्ट होणाऱ्या एकाच शरीरांत मी आहें, मी स्थूल आहें, रूश रीरतादात्म्यबुद्धि करणें, या अज्ञानामुळें जीवाळा दुःसाचा अनुभव र्गानें येतो आणि तो शोक करीत राहतो. पण जेव्हां श्रीपरमेश्वर धार, आपला नियंता व आपला शेषी आहे, म्हणून जीवापेक्षां राहे. असे पाहतो व आपल्या कर्मांने आणि उपासनेने प्रसन्न झालेल्या या परमेश्वराचा महिमा आपल्या बुद्धीमध्ये प्रकट करितो, परमेश्वराचा जिव्हां समजतो, तेव्हां तो शोकशून्य होतो. 'अनीश '=असमर्थ. ा आचार्यास मान्य आहे. सत्त्व म्हणजे अंतःकरण असा अर्थ त्र अंत:करण-जीवपर आहे, जीव-परमेश्वरपर नाहीं, असा या पिट्स उत्पन्न कहन त्याचें निराकारण केले आहे. आणि हा व इतर त्र जीव-ब्रह्मपर आहेत असे ठराविलें आहे. क्षेत्रज्ञ म्हणजे परमेश्वर ृणाजे मुतात्मा असे अर्थ देऊन जीव-परमेश्वरांमध्यें मेद आहे, हेंही आहे. ही समग्र अर्थ-चर्चा चिंतनीय आहे, इतकें मात्र सुचिवणें ž.

-अनीशया=हरीशिवाय जिला दुसरा स्वामी नाहीं, ती हरीची शिकि. व्य. ईश '=िवष्णु, हा आपल्याहून निराला आहे व त्याचे स्वद्भप मांगें में असून त्या स्वद्भपाचें मनन निदिष्यासन केलें, परमेश्वराची उपासना अपरोक्ष साक्षात्कार होऊन जीव शोकशून्य होतो. देहादिकाचें ठिकाणीं होणें हाच मोह होय. परमेश्वराचें स्वद्भप समजलें म्हणजे हा मोह

मंत्र तिसरा.

यदा पर्यः पर्यते रुक्मवर्णे कर्तारमीरां पुरुषं व्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३॥

अन्वय व अर्थ: —यदा पश्यः रुक्मवर्ण, कर्तारं, ईशं, पुरुषं, ब्रह्म-योनि पश्यते (जेव्हां ज्ञानीपुरुषाला तेजस्वी जगत्कर्त्या पुरुषाचें, जग-त्स्वामिं, जगदाधाराचें व जगत्कारणाचें स्वरूप समजतें) तदा पुण्यपापे विधूय निरंजनः विद्वान परमं साम्यं उपैति (तेव्हां सर्वपुण्यपापांचा विनाश करून दोषशून्य झालेला विद्वान् हा अतिश्रेष्ठ जी निर्विकारी समता ती प्राप्त करून घेतो.) ॥ ३ ॥

अन्योऽिप मन्त्र इममेवार्थमाह सिवस्तरम् । यदा यस्मिन्काले पद्यः पद्यतीति विद्वान्साधक इत्यर्थः । पद्यते पद्यति पूर्ववद्वकम-वर्ण स्वयंज्योतिःस्वभावं रुक्मस्येव वा ज्योतिरस्याविनाशि कर्तारं सर्वस्य जगत ईशं पुरुषं ब्रह्मयोनि ब्रह्म च तद्योनिश्चासौ ब्रह्मयोनि स्वतं ब्रह्मयोनि ब्रह्मणो वाऽपरस्य योनि स यदा चैत्रं पद्यति तदा स विद्वान्पदयः पुण्यपापे बन्धनभूते कर्मणी समूले विध्य निरस्य द्रम्बा निरञ्जनो निर्लेपो विगतक्केशः परमं प्रकृष्टं निरितशयं साम्यं समतामद्वयलक्षणं द्वैतविषयाणि साम्यान्यतोऽवीञ्चेवातोऽद्वयलक्ष्मण-मेतत्परमं साम्यमुपैति प्रतिपद्यते ॥ ३॥

सिद्धान्ती—वरील अर्थच आणसी एकदां हा मंत्र विस्तारानें सांगत आहें. जेव्हां 'पश्यः ' म्हणजे ज्ञानी साधक परमेश्वराचें स्वद्धप तें माझेंच आहे, हें समजून जेव्हां 'पश्यः ' म्हणजे ज्ञानी साधक परमेश्वराचें स्वद्धप तें माझेंच आहे, तो सर्व- होतो, व परमेश्वराचें स्वद्धमु तेज सुवर्ण-तेजाप्रमाणें आविनाशी आहे, तो सर्व- जगताचा कर्ता आणि स्वामी आहे, तोच चराचरजगताला पूर्णत्व देणारा आहे, जगताचा कर्ता आणि स्वामी आहे, तोच चराचरजगताला पूर्णत्व देणारा आहे, तो परमेश्वर बह्मदूप अस्त तोच जगतकारण आहे किंवा अपरब्रह्माचें (सगुण तो परमेश्वर बह्मदूप अस्त तोच जगतकारण आहे किंवा अपवा स्वस्वद्धपाचें बह्माचें) आदिकारण आहे, असे जेव्हां परमेश्वरी स्वद्धपाचें अथवा स्वस्वद्धपाचें त्याला ज्ञान होतें, तेव्हां तो विद्वान् साक्षातकारी पुरुष आपल्यास बद्ध कर्द्ध पाहणाऱ्या त्याला ज्ञान होतें, तेव्हां तो विद्वान् साक्षातकारी पुरुष आपल्यास बद्ध कर्द्ध पाहणाऱ्या त्याला कर्माचे बंध समूळ नाहींसे कद्धन टाकतो अथवा जाळून टाकतो, निर्लेप सुव्य-पापद्धपी कर्माचे बंध समूळ नाहींसे कर्द्धन टाकतो अथवा जाळून टाकतो, निर्लेप होतो आणि सुव्य-दुःखातीत होऊन अत्यंत उत्रुष्ट असे जें परमेश्वरी साम्य तें प्राप्त कद्धन होतो तो सत्रोश तो परब्रह्माशी ताद्यत्य पावतो. त्याचें व परमेश्वराचें अभिन्नत्व होतें. तो होतो. सारांश तो परब्रह्माशी ताद्यत्य पावतो. त्याचें व परमेश्वराचें अभिन्नत्व होतें. तो

परमहा होतो. सामान्यतः साम्ये द्वैताचा संबंध दासिवणारी असतात, म्हणून अलीकडचीं, व्यवहारात्मक, सारांश, किनष्ठ प्रतीचीं असतात. साम्य दोघांत अथवा अनेकांत असतें म्हणून साम्य म्हटलें की द्वैताचा उद्भव होतो. पण येथें तर परम हैं साम्याचें विशेषण श्रुतिपठित आहे, म्हणून हैं साम्य अद्वयलक्षणाचें, एकत्वदर्शक मात्र असलें पाहिजे. सारांश मुक्तास जें साम्य प्राप्त होतें तें अद्वयलक्षणात्मक असतें, असे श्रुतीला एककंठांनें सांगावयाचें आहे. असो, हा जीव जीवन्मुक्त होतो. ॥ ३ ॥

रंगरामानुज — जेव्हां बह्मदशीं (ब्रह्म पाहणारा) जीव हा अतितेजस्वी, मंगल-शरीरी, जगत्कर्ती, जगिन्नयंता, ब्रह्मयेनि (ब्रह्म म्हणजे अव्यास्तत, त्याचें उपादान-कारण असणारा किंवा ब्रह्म हीच योनि असणारा स्वयंभु) परमेश्वराचें, वासुदेवाचें, दर्शन घेतो, त्यावेळीं सर्व पुण्य-पापांचें निरसन होतें. मग परुतीचे बंध तोडून ज्ञानी मुमुक्ष अपहतपाप्मत्वादि श्रुत्युक्त अष्ट स्वर्ह्मणांनीं ब्रह्म-स्वरूपी होतो. अथवा त्यास सद्भपता-मुक्ति मिळते.

माध्व • — ज्ञान झालें म्हणजे अप्रारब्ध (फलोन्मुस न झालें कर्म) आणि काम्य कर्माचें पुण्यफल या उमयतांचाही नाश होतो. ' स्वमवर्ण ' प्रकाशस्त्रणी शरीर. बह्म-योनि हिरण्यगर्माचें कारण. सारांश जेव्हां जीव प्रकाशस्त्रणी जगत्कर्त्यां, पूर्ण षड्गुणी, बह्मदेषित्याचे (विष्णूचें) संपूर्ण ज्ञान कस्त्रन घेतो, तेव्हां त्याला ध्मपरोक्ष ज्ञान होऊन तो निरंजन होतो, त्याचें सर्व अनिष्टकर्मबंध सुद्रतात आणि त्याला विष्णु-साम्य प्राप्त होतें.

मंत्र चवथा.

प्राणो होष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन्विद्धा-नभवते नातिवादी । आत्मकीड आत्मरतिः क्रिया-वानेष ब्रह्मविद्गं वरिष्ठः ॥ ४॥

अन्वय व अर्थ—हि एषः यः प्राणः सर्वभूतैः विभाति (सुप्रसिद्ध भाहे कीं, हा प्राण सर्वभूतांसह प्रकाशित होतो) विजानन विद्वान अतिवादी न भवते (हें जाणून विज्ञान असणारा ज्ञानी पुरुष अतिवादी असत नाहीं) एषः आत्मक्रीडः, आत्मरितः, क्रियावान, ब्रह्मविदां विश्वः (हा आत्मक्रीडा करणारा आत्मरत पुरुष क्रुतकृत्य होऊन सर्व ब्रह्मवेत्त्यांमध्यें श्रेष्ठ होतो।)।। ४॥

किंच योऽयं प्राणस्य प्राणः पर ईश्वरौ होष प्रकृतः सर्वेर्भूतैर्त्र-ह्यादिस्तम्बपर्यन्तैः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । सर्वभूतस्यः सर्वात्सा सन्नित्यर्थः । विभाति विविधं दीप्यते । एवं सर्वभूतस्यं यः साक्षादा-त्मभावेनायमहमस्मीति विजानन्विद्वान्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण स भवते भवति न भवतीत्येतिकमितवाद्यतीत्य सर्वानन्यान्वदितुं शीलमस्ये-त्यतिवादी । यस्त्वेवं साक्षादात्मानं प्राणस्य प्राणं विद्वानतिवादी स न भवतीत्यर्थः । सर्वे यदात्मैव नान्यदस्तीति दृष्टं तदा किं ह्यसाव-तीत्य वदेत्। यस्य त्वपरमन्यद्दृष्टमिस्त स तद्तीत्य वद्ति। अयं तु विद्वानात्मनोऽन्यन्न पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति । अतो नातिवदति । किंचाऽऽत्मऋीड आत्मन्येव च ऋीडा ऋीडनं यस्य नान्यत्र पुत्रदारादिषु स आत्मक्रीडः । तथाऽऽत्मरितरात्मन्येव च रती रमणं प्रीतिर्यस्य स आत्मरतिः । ऋडा बाह्यसाधनसापेक्षा । रतिस्तु साधननिरपेक्षा बाह्यविषयप्रीतिमात्रमिति विशेषः। तथा कि-यावाञ्ज्ञानध्यानवैराग्यादिकिया यस्य सोऽयं क्रियावान् । समा-सपाठ आत्मरतिरेव कियाऽस्य विद्यत इति बहुव्रीहिमतुबर्थयोरन्य-तरोऽतिरिच्यते । केचित्त्वाग्निहोत्रादिकमित्रहाविद्ययोः समुचयार्थमि-च्छन्ति । तच्चैष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इस्रनेन मुख्यार्थवचनेन विरुध्यते । न हि बाह्यक्रीड आत्मरतिश्च भिवतुं शक्तः। कश्चिद्वाह्यिकयाविनि-वृत्तो ह्यात्मक्रीडो भवति बाह्यक्रियात्मक्रीडयोर्विरोधात्। न हि तमः प्रकाशयोर्गुगपदेकत्र स्थितिः संभवति । तस्माद्सत्प्रलपितमेवैत-द्नेन ज्ञानकर्मसमुचयप्रतिपादनम्। "अन्या वाचो विमुञ्चथ " " संन्यासयोगात् " इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्माद्यमेवेह कियावान्यो ज्ञानध्यानादिकियावान्सोऽभिन्नार्थमर्यादः संन्यासी । य एवं छक्षणो नातिवाद्यात्मकीड आत्मरतिः क्रियावान्ब्रह्मनिष्ठः स ब्रह्मविद्यं सर्वेषां वरिष्टः प्रधानः ॥ ४ ॥

सिद्धान्ती—आणसी; जो हा परमेश्वर प्रस्तुतचा विषय आहे, तो प्राणांचा प्राण असून बसदेवापास्न तों गवतांच्या काडीपर्यंतच्या सर्वभूतांच्या स्वरूपांनी प्रकाशमान होत असतो, म्हणजे सर्वभूतांमध्यें राहृनं व सर्वीचा आत्मा होऊन सर्वप्रकाशक होतो. याप्रमाणें सर्वभूत-निवासी जो परमेश्वर तो प्रत्यक्ष मीच आहें, असें ज्या विद्वानाला ज्ञान-विज्ञान होतें, महावाक्यांचा उपदेश होतांक्षणी ज्या अधिकारी मुमुश्त्रला भी ब्रह्म आहें. ' असें समजून उमजतें, तो केव्हांही अतिवादी होत नाहीं. अतिवादी म्हणजे इतर सर्वास अतिकांत करून वाद करण्याचा ज्याचा स्वभाव असतों, ते अतिवादी होत. श्रुतिवाक्यांचा अर्थ मात्र करून त्याच्या जोरावर 'तो आहे,'

'तो नाहीं । असा वाक्पाटवानें वाद करून प्रतिपक्ष्यांचा पाडाव करितात, ते अति-वादी होत. पण प्राणांचा प्राण असणारा आत्मा मी प्रत्यक्ष आहें, असें ज्याला समजतें, तो अतिवादी होणें शक्य नाहीं. जेव्हां सर्व मी आहें, दुसरी वस्तु नाहीं, असें ज्ञान होतें, तेव्हां हा विद्वान् पुरुष बोलेल तरी काय ! दुसरी कांहीं तरी वस्तु आहे, ती दिसत मासत आहे, असे ज्ञान असतें तेव्हां तिच्या पळीकडे उमें राहून बोलतां येतें, हैं ठीक आहे. पण वरील आत्मज्ञानी विद्वानाला सर्वात्मकस्वरूपाशिवाय दुसेरें कांहीं दिसत नाहीं, ऐकू येत नाहीं किंवा समजत नाहीं, म्हणून अर्थातच तो आपस्या पलीकडे जाऊन बोलूं शकत नाहीं. आपणच सर्व झाल्यावर पलीकडे अलीकडे इत्यादि शब्द व शब्द्सामध्ये कुंठित होतात. म्हणून हा विद्वान् पुरुष अतिवादी होत नाही. तो केवळ आत्मस्वरूपाशी कीडा करण्यांत दंग होऊन जातो. पुत्र, दारा, इत्यादिकांशी (इतर जड विषयांशों) क्रीडा करणें जीवन्मुक्ताला असंभवनीय होतें. तसेंच त्याची निरतिशय प्रीति आत्मस्वद्भपावर मात्र असते. आत्मस्वद्भपी त्याचे प्रेमसर्वस्व समर्पित होतें. क्रीडा करण्याला बाह्य साधनांची अपेक्षा असते, पण रतीला साधनांची आवश्यकता नसते. रति म्हणजे साधननिरपेक्ष शुद्ध बाह्मविषयप्रीति होय. साधन नको असतें. असा 'क्रीडा आणि रित यांत विशेष आहे. ही पीति बाह्मविषयात्मक किंवा आत्मविषयात्मक असेल. आत्मज्ञानी विद्वानाची आत्मस्वरूपी मात्र असते. याचप्रमाणे ज्ञान, ध्यान, वैराग्य इत्यादि क्रियांनी जो संपन्न असतो त्याला कियावान् असे म्हणतात. 'आत्मरतिकियावान् ' असा समस्तपाठ घेतला तर त्याचा अर्थ आत्मरित हीच ज्याची कीडा आहे असा बहुवीहि समासाच्या विग्रहाने होईल. दोन्ही पाठ एकच अर्थ उद्गावितात, पण दुसऱ्यापेक्षा पहिला बरा.* कारण त्याच्या योगें 'बाह्मिकयानिवृत्तीचा । अर्थ सहज छक्ष्यांत येतो. आतां कांहीं लोक या मंत्रांत क्रियावान् या शब्दानें अप्रिहोत्रादि कर्में व 'आत्मकोडः व 'आत्मरितः इत्यादि शब्दांनीं बह्मविद्या असे अर्थ समजून ज्ञान आणि कर्म यांचा समुचय श्रुतीला अभिभेत आहे, असें म्हणतात, पण हें म्हणणें योग्य नाहीं. कारण, मंत्रांतील ' महावे-· त्यांमध्ये हा पुरुष वरिष्ठ असतों या प्रधान अर्थाच्या विरुद्ध हा समुचयाचा अर्थ होतो. शिवाय बाह्य किया करणारा पुरुष आत्मस्वरूपीं रममाण होणें शक्य नाहीं. बाह्यकर्मीपासून निवृत्ति झालो तर मात्र आत्मकीडा होण्याचा यथार्थ संभव प्राप्त होतो. बाह्यकीडा आणि आत्म-क्रीडा यांचा विरोध अत्यंत तीव आहे. तम आणि प्रकाश ही केव्हांही एकत्र राहूं शकत नाहींत, त्याचप्रमाणें बाह्य-कीडा आणि आत्म-कीडा एकत्र असणें

^{*} पहिला अर्थ बरा आहे, कारण व्याकरणपद्भतीनें 'आत्मरित क्रियः' असा समस्तशब्द हा दुसरा इष्ट—अर्थ प्राप्ति कस्तन देतो. पण श्रुतीनें 'वान् ' असा प्रत्यय लावृन मुद्दाम 'क्रियावान्' असा शब्द उपयोजिला आहे. तेव्हां 'क्रियावान्' हा शब्द निराला घेऊन अधिक अर्थ समजणें उत्तम पक्ष होय.

संभवनीय नाहीं. म्हणून या मंत्राचा अर्थ ज्ञान-कर्म-समुच्चय-पर करणे म्हणजे वेडेपणाची बडवड करण्यासारखी होय. ' दुसऱ्या वाणींचा अथवा विद्यांचा त्याग करा ' 'कर्मसंन्यास करा ' इत्यादि श्रुति समुच्चयवादाचा सर्वथा निषेध करितात. म्हणून येथे कियावान् या शब्दाचा अर्थ आम्ही केळा आहे, असाच असळा पाहिजे. म्हणजे ज्ञान, ध्यान, इत्यादि प्रकारचा मात्र ज्ञानपर अर्थ कियावान् या शब्दाचा केळा पाहिजे. आत्मविद्येची मर्यादा आमचा अर्थ उद्घंषित नाहीं. इतकेच नब्हे तर आमचा अर्थ विद्यापर मात्र होतो. सारांश, येथे या मंत्रांत तोच कियावान् इष्ट आहे की ज्ञानात्मक मात्र किया करून जो अद्देतज्ञानवस्तूची मर्यादा उद्घंषित नाहीं. असो, जो या मंत्रांत सांगितल्याप्रमाणे संन्यासी आहे, जो अनितवादी आहे. आत्मकीड आहे, आत्मरित असून ज्ञान-ध्यानादि मात्र किया करणारा आहे, तो ब्रह्मनिष्ठ पुरुष सर्व ब्रह्मवेस्या पुरुषांमध्ये श्रेष्ठ म्हणजे प्रधान असतो. ॥ ४॥

रंगरामानुज — 'प्राण' = परमात्मा. ह्याचा आश्रय सर्व भूतें करितात. 'विजानन् = विद्वान् भवं तेनातिवादी । असा पाठ स्वीकाद्धन या आचार्यांनीं असा अर्थ केला आहे कीं, श्रवण-मननांच्या योगानें ज्ञानीपुरुषानें भगवंताची उपासना करीत होत्साता परमेश्वराचें साहाय्य घेऊन अतिवादी व्हावें (परमेश्वर सर्वापेक्षां श्रेष्ठ धाहे असें दृढ-चिंतनपूर्वक म्हणावें) असा उपदेश श्रुतीनें मुमुक्ष्स केला आहे. 'कियावान् '=निष्कामकर्माचें अनुष्ठान करणारा. वेद्विहित कर्म केलें तर मात्र अंतःकरणपरिशुद्ध होऊन निष्कामकर्मानें ब्रह्मविद्येची उत्पात्ती होते आणि विहित कर्म करणारा ज्ञानी पुरुष सर्व ब्रह्मवेत्त्यांत श्रेष्ठ होतो.

माध्व०—कीयावान्=प्रारब्धकर्मकर्ता. एषः=हा हिर. सर्वभूतेः=इंद्रादि इंद्रियां-भिमानी देवतांमह अतिवादी, मी कर्ता आहें असे म्हणणारा. जेव्हां मी कर्ता नाहीं, स्वतंत्र नाहीं, असे ज्ञान होऊन 'हा हिर सर्वेद्रियांचा स्वामी आहे ' असे अपरोक्ष ज्ञान करून घेतो तेव्हां प्रारब्धकर्मकर्ता सर्व भगवंताची कीडा आहे, सर्व प्रेमाचें स्थान भगवान् आहे, असे समजतो आणि त्याचे बाह्यविषयात्मक अनुसंधान संपतें. ही असंप्रज्ञात-समाधि होय. जेव्हां ही समाधि नसते तेव्हां तो सत्कर्म मात्र कर्रात असतो. त्याचें प्रारब्धच भगवत्यूजात्मक कर्में करण्याचें असतें.

मंत्र पांचवाः

सत्येन लभ्यस्तपसा होष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुस्रो यं पर्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥ अन्वय व अर्थ—हि एषः आत्मा नित्यं सत्येन, तपसा, सम्यग्ज्ञा-नेन ब्रह्मचर्येण छभ्यः (हा आत्मा नित्य सत्याचरणानें, नित्य तपानें, नित्य परमार्थज्ञानानें म्हणजे नित्य ब्रह्मचर्यानं लक्षावयाचा असतो.) हि अंतः शरीरे ज्योतिर्भयः शुभ्रः, श्लीणदोषाः यतयः यं पश्यंति (हें प्रसिद्ध आहे कीं, हा शरीराच्या अंतर्याभी राहणारा प्रकाशक्ष्प निर्मळ आत्मा ज्यांचे दोष नष्ट झाले आहेत त्या यतींना मात्र साक्षात् प्रकट होतो)॥५॥

सारांश चित्त शुद्ध झालेल्या भोगविरक विद्वानांस आत्मदर्शन होतें, ते सत्याचरण, तपश्चर्या, यथार्थ ज्ञान आणि बह्मचर्य यांच्या नित्य अनुष्ठानानें होतें.

अधुना सत्यादीनि भिक्षोः सम्यग्ज्ञानसहकारीणि साधनानि विधीयन्ते निवृत्तिप्रधानानि । सत्येनानृतत्यागेन मृषावद्नत्यागेन लभ्यः प्राप्तव्यः । किंच तपसा हीन्द्रियमनएकाप्रतया " मनसञ्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाप्र्यं परमं तपः " इति स्मरणात् । तद्वयनुकूल्यात्मदर्शनाभिमुखीभावात्परमं साधनं तपो नेतरचान्द्रायणादि । एष आत्मा लभ्य इत्यनुषङ्गः सर्वत्र । सम्यग्ज्ञानेन यथाभूतात्मदर्शनेन ब्रह्मचर्यण मैथुनासमाचारेण । नित्यं सर्वदा नित्यं सत्येन नित्यं तपसा नित्यं सम्यग्ज्ञानेनित सर्वत्र नित्यशब्दोऽन्तर्दीपिकान्यायेनानुषक्तव्यः । वक्ष्यति च—" न येषु जिह्ममनृतं न माया च " इति । कोऽसावात्मा य एतैः साधनैर्लभ्य इत्युच्यते । अन्तःशरीरेऽन्तर्मध्ये शरीरस्य पुण्डरीकाकाशे ज्योतिर्मयो हि रुक्मवर्णः श्रुभः शुद्धोऽन्यमात्मानं पश्यन्त्युपलभन्ते यतयो यतनशीलाः संन्यासिनः क्षीण-दोषाः क्षीणकोधादिचित्तमलाः स आत्मा नित्यं सत्यादिसाधनैः संन्यासिर्मर्लभ्यत इत्यर्थः । न कादाचित्कः सत्यादिभिर्लभ्यते । सत्यादिसाधनस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादः ॥ ५ ॥

सिद्धान्ती आतां येथून यथार्थज्ञानाच्या सहचारित्वानें असणारीं सत्यादि-आचरणाचीं साधनें निश्तूला (कर्मसन्यत्त पुरुषाला) विद्वित केलीं आहेत. हीं सर्व साधनें निवृत्तिपर आहेत. असो, सत्य म्हणजे अनृतत्याग (मृषा, मिथ्या वचनाचा त्याग) होय. आत्मप्राप्ति कह्न घ्यावयाची असेल तर प्रथम असत्याची नित्य त्याग केला पाहिजे (२) तपश्यर्था म्हणजे इंद्रियांसह मनाची असंड एकाग्रता करणें हैं होय 'मनाची आणी इंद्रियांची एकायता करणें हें परम श्रेष्ठ तम आहे ' असे स्मृतीचे म्हणणें आहे. आपल्या परमार्थास परम अनुकूल म्हणजे आत्मदर्शन पत्यक्ष करण्यांत परम कुशाल असे जें श्रेष्ठ साधन ते एकाग्रतास्प तप होय. इतर चांद्रायणादि करणें ही आत्मसाधक तपश्चर्या नव्हे. असो, आत्मसाधनाला एकनिष्ठ तपश्चर्या नित्य हवी. याचप्रमाणें (३) आत्मस्वरूपाचें यथार्थ दर्शन म्हणजे सम्यग्ज्ञान असें बह्मचर्य म्हणजे अशिष्टमैथुनाचा-विषयभोगाचा नित्य त्याग होय. ही सर्व साधनें आत्म-प्राप्तीच्या उपयोगी पडतात. याप्रमाणें नित्य सत्याचरण, नित्य तपश्ययां, नित्य यथार्थज्ञान म्हणजे नित्य ब्रह्मश्र्यर्थ ही सहकारी करणे साधने आत्म-प्राप्ति करून मंत्रांतील नित्य शब्दाचा अंतस्थदीपिकान्यायानें सर्व साधनांशी अन्वय करावयाचा आहे. ' ज्यांच्या ठिकाणीं कपट नाहीं, अनृत नाहीं व माया नाहीं ' अशी पुढें येणारी श्रुति आन्ही म्हणतों याला प्रमाण* आहे.

मा

यः

सत

होते

विस्त

कएं

पुरुष वज

या साधनांनीं पाप्त होणारा आत्मा कोणत्या स्वह्नपाचा अप्ततो, हें या मंत्राच्या उत्तरार्धीत पुनः सांगितलें आहे. हा आत्मा शरीराच्या अंतर्यामीं (हृद्याकाशांत) प्रकाशहराने व शुद्धस्वह्रपाने वास्तव्य करितो. या आत्म्याचे दर्शन यतींस, मनःसंयमन करणाऱ्या विरक्त पुरुषांसमात्र होत असतें. हे विरक्त संन्यासी क्षीणदोष असतात. म्हणजे त्यांच्या चित्तांतील काम-क्रोधादि मल नाहींसे झालेले असतात. यांचें चित्त निर्मल असर्ते. असो; यात्रमाणें नित्य सत्याचरणादिसाधनांनी हा आत्मा संन्याशांस मात्र उगीच एसादे सणासुदीचे वेळी सत्यादिसावनांचा अवलंब करणाऱ्या पुरुषांस हा आत्मा मिळावयाचा नाहीं. असो, पुढील मंत्र अर्थातच सत्यादिसाध-नांच्या स्तुतीसाठी आहे, अर्थवाद्पर आहे. येथे साधनांची स्तुति आहे, ब्रह्मस्वद्भपाचा साक्षात् अवतार नाहीं. ॥ ५ ॥

रंगरामानुज-' सत्य ' = भूतांचे कल्याण करणारें भाषण. परमेश्वराची प्राप्ति

उपासनाद्वाराने होते.

माध्व०—' सत्य '=सतांचे हित करणोरं तें. ' ब्रह्मचर्य '=श्रवणादिह्मप वेदाभ्यास. ज्ञानोत्तर केळेल्या निष्कामकर्मानें, श्रवणादिकांनी व अपरोक्षज्ञानानें ज्या स्वरूपा-नदाचा आविमीन होतो, तो केवळ विलक्षण आहे. 'यति '= श्रवणादि अनुकूल प्रयत्न करणारे. सम्यग्ज्ञान = माहात्म्यज्ञान आणि स्नेहहूप भक्ति.

मंत्र सहावा.

सलमेव जयति नानृतं सलेन पन्था विततो देवयानः । येनाऽऽक्रमन्त्यृषयो ह्यासकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

^{*} बारद्भन कठोपनिषद्विरील भाष्य आचार्यानी मागाहून लिहिलें असा व्वनि कदाचित् निघृं शकेल.

न्वय व अर्थ सत्यं एव जयति न अनृतं (सत्यानं मात्र जय-होते, असत्यानं होत नाहीं.) देवयानः पंथाः सत्येन विततः यान मार्ग सत्यानं मंडित झाला आहे.) येन आप्तकामाः ऋषयः भाक्रमन्ति (या सत्यानं मात्र पूर्णकाम ऋषी ज्या देवयानमार्गाचें गण करितात.) तत् सत्यस्य परमं निधानं (तो देवयानमार्ग वं श्रेष्ठ वसतिस्थान आहे.)॥ ६॥

सत्यमेव सत्यवानेव जयित नानृतं नानृतवादीत्यर्थः । न हि यानृतयोः केवलयोः पुरुषानाश्रितयोजयः पराजयो वा संभवित । सेखं लोके सत्यवादिनाऽनृतवाद्यभिभूयते न विपर्ययोऽतः सिद्धं यस्य बलवत्साधनत्वम् । किंच शास्त्रतोऽप्यवगम्यते सत्यस्य धनातिशयत्वम् । कथम् । सत्येन यथाभूतवाद्व्यवस्थया था देवयानाख्यो विततो विस्तीर्णः सातत्येन प्रवृत्तः । येन पथा कमन्ति कमन्त ऋषयो दर्शनवन्तः कुद्दकमायाशाह्याहंकारद्-ानृतवर्जिता ह्याप्तकामा विगततृष्णाः सर्वतो यत्र यस्मिस्तत्परमा-त्त्वं सत्यस्योत्तमसाधनस्य संबान्धि साध्यं परमं प्रकृष्टं निधानं ष्षार्थरूपेण निधीयत इति निधानं वर्तते । तत्र च येन पथाऽऽक्र-न्त स सत्येन वितत इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ६ ॥

द्धान्ती—सत्याचरण करणारा पुरुष मात्र जय पावतो. असत्यवादी पुरुष विजयी होत नाहीं. मंत्रांत सत्य आणि अनृत असे शब्द आहेत खरे, पण । आश्रय घेतल्याशिवाय केवळ सत्यानें जय मिळतो किंवा अनृतानें पराजय भरें संभवत नाहीं, म्हणून सत्य म्हणजे सत्याचरणी पुरुष व अनृत म्हणजे वि पुरुष असा अर्थ केळा आहे. असो; व्यवहारांत हें प्रसिद्धच आहे कीं, तः सत्यवक्त्या पुरुषाळा मिथ्या भाषण करणाराचा ठीळेनें पराजय करतां येतो. ठ टिकणारा उळट अनुभव केव्हांही येत नाहीं, म्हणून सत्य हें साधन बळवत् विद्ध होतें. तसेंच, शास्त्रावस्त्रनहीं असें समजतें कीं, सत्य हें अत्यात उत्कृष्ट साधन आहे. कसें तें ऐका:-देवयाननामक जो मार्ग आहे तो सत्यानें मात्रा होऊन असंदत्वानें नित्य सिद्ध झाळा आहे. वस्तुस्थिति असेळ तशी ती प्रकट विंच नांव सत्यवाद होय. याच मार्गानें ऋषी (त्रेकाळिक ज्ञान असणारे महाजातात. कपट, माया शळपणा, अहंकार, दंभ, अनृत हत्यादि गोष्टी सर्वथा लिंह सत्याचें छक्षण आहे. असी; ज्यांच्या सर्व इच्छा पूर्ण झाल्या, जो सर्वथा

नृष्णाशृन्य झाले, ते सवझ ऋषि या सत्याच्या मार्गानें जातात. उत्तम साधन जें संत्य त्यानं साध्य होणारें परमार्थतत्त्व, सर्वश्रेष्ठ पुरुषार्थद्भपि निधान, म्हणजे परमात्मस्वद्भप जेथें नित्य वास्तव्य करितें, तें देवयान होय. त्या स्थानाकडे (देवयानाकडे) ज्या मार्गानें ऋषी जातात, तो मार्ग सत्यानें मात्रें पूर्ण सचिलेला आहे, हें ध्यानांत ठेवावयाचें आहे. सारांश, देवयानानें पुरुषार्थसिद्धि होते. आणि देवयानमार्ग सत्यानें साध्य होतो. ॥ ६ ॥

माध्व०—'सत्य'=वेकुंठस्थ भगवान् विष्णु. अनृत = असुर. सत्याचे निधान वेकुंट-लोक आहे. 'आप्तकाम ' = इष्ट असलेलें महाज्ञान ज्यांस प्राप्त सालें आहे ते. 'देवयान-मार्ग' हा श्रीविष्णूनें भक्तास परमपद प्राप्ती व्हावी म्हणून निर्माण केला आहे.

मंत्र सातवा.

बृहच तिह्वयमचिन्त्यरूपं सूक्ष्मच तत्सूक्ष्मतरं विभाति । दूरात्सुदूरे तिद्हान्तिके च पश्यत्स्वि-हैव निहितं गुहायाम् ॥ ७॥

अन्वय व अर्थ — बृहत् च तत् दिन्यं, अचित्यह्यं, सूक्ष्मात् च तत् सूक्ष्मतरं विभाति (तें अत्यंत मोठें असून अति तेजस्वी आहे. त्याचें स्वह्मप मनोबुद्धीस अगोचर आहे. तें लहानाहूनही अत्यंत लहान आहे.) दूरात तत् सुद्रे इह अंतिके च (ते दूराहून दूर ठिकाणीं व जवळच्या वस्तूहून अत्यंत जवळ आहे.) पत्रयत्सु इह एव गुहायां निहितं (ज्ञानी पुरुषांस हें ब्रह्मतत्त्व आपल्या हृदयाकाशांत आहे, असें येथें सुद्धां दिसतें.)॥ ७॥

कि तिक्वमकं च तिद्युच्यते बृहन्मह्च तत्रकृतं ब्रह्म सत्या-दिसाधनं सर्वतो व्याप्तत्वात् । दिव्यं स्वयंप्रभमनिन्द्रियगोचरमत एव न चिन्तियतुं शक्यतेऽस्य रूपिमत्यचिन्त्यरूपम् । सूक्ष्मादाकाशादे-रिप तत्स्क्ष्मतरं निरितशयं हि सौक्ष्म्यमस्य सर्वकारणत्वाद्विभाति विविधमादित्यचन्द्राद्याकारेण भाति दीप्यते । किंच दूराद्विप्रकृष्ट-देशात्सुद्रे विप्रकृष्टतरे देशे वर्ततेऽविदुषामत्यन्तागम्यत्वात्तद्वह्य । इह देहेऽन्तिके समीपे च विदुषामात्मत्वात् । सर्वान्तरत्वाचाऽऽका-शस्याप्यन्तरश्रुतेः । इह पश्यत्सु चेतनाविस्त्वस्रेतिन्निहितं स्थितं दर्श-नादिकियावत्त्वेन योगिमिर्छक्ष्यमाणम् । कगुहायां वृद्धिलक्ष्णायाम । तत्र हि निगूढं लक्ष्यते विद्वद्भिः। तथाऽप्यविद्यया संवृतं सत्र लक्ष्यते तत्रस्थमेवाविद्वद्भिः॥ ७॥

सिद्धान्ती—तें काय आहे व त्याचे धर्म कसे आहेत ते ह्या मंत्रांत सांगतात. ऐकाः—में परुत बह्म सर्वोहून मोठें आहे. हेंच सत्यादिकांचेंही साधन आहे. सर्वव्यापी आहे, म्हणून सत्यादि साधनांचें तें उपादान कारण होतें. हें सत्यादि साधनांनी पकट होतें, तथापि सत्यादि साधनें याच्या अस्तित्वानें सिद्ध होतात. बह्मतेज स्वयंभु आहे. तें बह्म इंद्रियांस गोचर असत नाहीं, म्हणून त्याचें चिंतनही करितां चेत नाहीं. सूक्ष्म आकाशापेक्षां ही हैं बहा अत्यंत सूक्ष्म आहे. याच्यापेक्षां जास्त सूक्ष्मतर-वस्तूचा अभाव आहे. सर्व सूक्ष्मवस्तूचे कारण व आत्मा बहा आहे म्हणून ते सूक्ष्मान हून सूक्ष आहे. ते बहा सूर्यचंद्रादि भिन्निभन्न स्वरूपे घेऊन प्रकाशित मात्र होते. शिवाय, अत्यंत दूर असणाऱ्या प्रदेशाहून तें जास्त दूर असतें. कोणाला ! अज्ञानी लोकांना. या पुरुषांस बह्मस्वरूप मुळीच समजत नाहीं. म्हणून त्यांच्यापासून तें अत्यंत दूर दूर आहे. पण जे विद्वान् आहेत, ज्यांना आत्मज्ञान झार्ले आहे, त्यांच्या हे अत्यंत जवळ म्हणजे बहा हे त्यांचा आत्मा असतें. कारण तें सर्वातर्यामी आहे. 'आका-शार्चेही तें अंतर्यामी आहे⁹ असा श्रुतीचा उपदेश आहे. येथें ज्यांना ज्यांना म्हणून बुद्धि आहे त्यांच्या म्हणजे जीवमात्राच्या ठिकाणीं हैं वास्तव्य करिते. आणि दर्शन, स्पर्शन, इत्यादि कियांच्या द्वाराने योगीलोकांचे हें लक्ष्य होतें. सारांश, योगीलोक दर्शनस्पर्शनवंदनादि किया पाहून असे निश्चित अनुमान करितात कीं, जीवाच्या ठिकाणी बह्माची वसति आहे. हैं कोर्टे राहतें ! बुद्धिनामकगुहेमध्यें याचे वास्तव्य आहे. पण विद्वान् छोकांस माञ बुद्धीमध्यें गुप्त असलेल्या बह्माचें अनुमान करितां येतें. तथापि त्यावर अज्ञानाचे दृडपण असल्यामुळे स्वहृद्यांत असूनही अज्ञानीपुरुषांस तें दिसत नाहीं, म्हणून त्याला गुहास्थ, गूढ, असे म्हटलें.

सारांश, एकच बह्मवस्तु निरानिराळ्या अधिकाराच्या जीवांस निरानिराळ्या स्वरूपानें प्रकट होत असतें. याप्रमाणें बह्म हें सर्वव्यापी, सर्वातर्यामीं, स्वयंप्रकाश हत्यादि गुणांनी युक्त आहे, असे स्वरूप समजण्यासाठी श्रुति या मंत्रांत बह्मवर्णन करित आहे. ॥ ७॥

रंगरामानुज स्वरूपांनी आणि गुणांनी अत्यंत थोर असणारें, आकाशास आधार देणारें, वाणीळा व मनाळा अगोचर, मंगळशरीरी, सर्व चराचरांच्या अंतर्यामांत प्रवेश करण्यास समर्थ असणारें आणि म्हणून अति सूक्ष्म असणारे हें बहातत्त्व आहे.

माध्व०—सांचा अभिप्राय असा दिसतो कीं, प्रत्येक अपरोक्ष ज्ञानी पुरुषास विचित्र स्विबोर्चे दर्शन होतें आणि प्रत्येक ज्ञान्यास विचित्र मोक्ष मिळतो. यांच्या मोक्षांतही भिन्नता आहेच विचित्र=असाधारण, प्रत्येकाला अन्हस्तद्भप निरिनरार्के दिसतें, सारांश, मोक्ष्मस्थितींत भेद आहे, मग व्यवहारांत आहे, यार्चे नवल काय ?

मंत्र आठवा.

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैदेवैस्तपसा कर्मणा वा। ज्ञानत्रसादेन विद्युद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पद्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८॥

अन्वय व अर्थ—चक्षुषा न गृह्यते, वाचा अपि न, अन्यैः देवैः न, तपसा वा कर्मणा न (ब्रह्मस्वरूपाचें ब्रह्मण नेत्रानें करितां येत नाहीं, वाणींने सुद्धां नाहीं, इतर इंद्रियांनी किंवा तपाने किंवा कर्मानें करितां येत नाहीं.) ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः (ज्ञानप्रसादानें चित्त शुद्ध झालें-) ततः तु तं निष्कलं ध्यायमानः पश्यते (म्हणजे मात्र ध्यान करणाऱ्या शुद्धचित्त पुरुषाला त्या निर्गुण ब्रह्मस्वरूपाचें दर्शन होतें.)॥ ८॥

पुनर्प्यसाधारणं तदुपलिध्साधनमुच्यते । यस्मान्न पक्षुषा
गृह्यते केनचिद्प्यरूपत्वान्नापि गृह्यते वाचाऽभिध्यत्वान्न चान्येदेवैरितरेन्द्रियैः । तपसः सर्वप्राप्तिसाधनत्वेऽपि न तपसा गृह्यते । तथा
वैदिकेनाग्निहोत्रादिकर्मणा प्रसिद्धमहत्त्वेनापि न गृह्यते । किं पुनस्तस्य प्रहणे साधनमित्याह—ज्ञानप्रसादेनाऽऽत्मावबोधनसमर्थमपि
स्वभावेन सर्वप्राणिनां ज्ञानं बाह्यविषयरागादिदोषकलुषितमप्रसन्नमग्रुद्धं सन्नावबोधयित नित्यं संनिहितमप्यात्मतत्त्वं मलावनद्धमिवाऽऽद्श्मम् । विलुलितमिव सलिलम् । तद्यदेन्द्रियविषयसंसर्गजनितरंगादिमलकालुष्यापनयनादाद्श्मेसिललादिवत्प्रसादितं स्वच्छं शानत्मवतिष्ठते तदा ज्ञानस्य प्रसादः स्यात् । तेन ज्ञानप्रसादेन विग्रुद्धसत्त्वो विग्रुद्धान्तःकरणो योग्यो ब्रह्म दृष्टुं यस्मात्तस्तस्मानु तमासानं पश्यते पश्यत्युपलभते निष्कलं सर्वावयवभेदवर्जितं ध्यायमानः सत्यादिसाधनवानुपसंहतकरण एकाग्रेण मनसा ध्यायमानश्चिन्तयन् ॥ ८ ॥

सिद्धान्ती—या मंत्रांत बह्माच्या उपलब्धीचें (प्राप्तीचें) जे असाधारण (अद्विनीय) कारण आहे, तें सांगतात, ऐका:—ज्या पक्षी बह्म हैं रूपशृन्य आहे, त्या पक्षीं त्याचें ग्रहण कोणाच्याही नेत्रांनीं होत नाहीं. वाणीस अगोचर म्हणून कोणत्याही वाणीनें त्याचें स्वरूप सांगतां येत नाहीं, तसेंच दुसऱ्या कोणत्याही इंद्रियांनी त्या अमूर्तांचें महण करितां येत नाहीं. याचप्रमाणें सर्व विषयांची प्राप्ति करून देणारी तपश्चर्या येथें

चपयोगी पडत नाहीं; आणि श्रोत, आप्रिहोत्रादि पसिद्ध व महासमथ कर्मानेही बद्ध-स्वरूपाची प्राप्ति होत नाहीं. सारांश, इंद्रियांस अगोचर असणारें, केवळ तपानें किंवा विद्वितकर्मानें प्राप्त न होणारें बह्म इंद्रियांच्या, तपाच्या किंवा वैदिक-कर्मोच्या साहा-च्याने प्राप्त होत नाही. मग ब्रह्मप्राप्तीचे साधन तरी काय ! असा प्रश्न उत्पन्न होतो. त्याचे उत्तर श्रुति सांगत आहे. वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, स्वभावतः सर्व-जीवांस आत्म-स्वरूपाचें ज्ञान करून घेण्याचें सामर्थ्य आहे. ब्रह्मज्ञान-प्राप्तीचें साधन जी ग्रुद्ध बुद्धि (आत्म-चैतन्य) ती सर्वीस स्वरूपतः प्राप्त झालेली असते. पण बाह्यविषयांवरील प्रेमादिदोषांनीं कलुषित झाल्यामुळे सामान्यतः जीवांची पूर्वोक्तयुद्ध-बृद्धि अगुद्ध (मलीन) व अपसन्त्र झालेली असते. म्हणून जीवांच्या नित्य अतिनिकट सहवासास असणारें हैं आत्मतत्त्व मिलन व चंचलबुद्धीला दिसत नाहीं. मळकट आरशांत किंवा नित्य चंचल भसणाऱ्या जलांत जसे खच्छ पतिविंब दिसत नाही, त्याप्रमाणें चंचल आणि मलीन जीवबुद्धीला यथार्थ बह्मविंब गोचर होत नाहीं. पण जेव्हां, ज्या वेळीं इंद्रियविषयसंगतीनं उत्पन्न झालेले रागद्वेषादि मलदोष नाहींसे होतात, त्या वेळी बुद्धि पसन्त्र (निर्मळ) होते. आरशावरील मळ काढून टाकिला म्हणजे तो जसा स्वच्छ होतो, किंवा जल स्थिर झालें म्हणजे तें जर्से शांत होतें, त्याप्रमाणे बुद्धीवर आलेला मळ काढून टाकिला म्हणजे ती प्रसन्न व समाहित होते. या निर्मळ व स्थिर बुद्धीच्या योगाने ज्याचे अंतःकरण शुद्ध व चैतन्यमय झालें आहे, तो मात्र बह्मदर्शनाला योग्य होतो व शुद्धचित्त पुरुपाला आत्मस्वर्द्धपाचे दर्शन होते. हैं प्रसिद्ध य आहे की, आत्मा हा निष्कल म्हणजे सर्वप्रकारच्या अवयवादिमेदांनी वर्जित आहे. तो निरवयव आहे. त्याचे एकाम व शुद्धचित्ताने ध्यान केलें, पांचव्या व सहान्या मंत्रांत सांगितळेल्या सत्यादिसाधनयुक्तपुरुषाने आपळी इंद्रियं निवृत्त करून एकाग्रमनानें श्रुत बम्हस्बद्धपाचें व्यान केळें म्हणजे या निर्मळचित्त पुरुषाच्या प्रसन्न बद्रीला निरवयव आत्मस्वरूपाचे दर्शन होतें. ॥ ८ ॥

रंगरामानुज- ' ज्ञानपसादेन '= परमेश्वराच्या पसादानें.

माध्व० — ज्ञानरूप वायु, ब्रह्मदेव आणि परमज्ञानरूप हरि प्रसन्न झाल्याशिवाय कोणत्याही इंद्रियाच्या द्वाराने किंवा तदिमिमानी देवतांच्या प्रसादाने ब्रह्मज्ञान प्राप्त होत नाहीं. इतर देवता केवल ब्रह्मापरोक्षज्ञानाला अनुकूल असणारे ज्ञानाची उत्पत्ति करण्यासाठी इंद्रियांची प्रेरणा करितात. याचपमाणे शुद्धमनाशिवाय इतर कोणतेही इंद्रिय ममवञ्ज्ञान देण्याला समर्थ नाहीं.

The state of the s

and the second s

मंत्र नववा

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पश्चधा संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा॥ ९॥

अन्वय व अर्थ — यस्मिन प्राणः पश्चधा संविवेश, चेतसा एषः अणुः आत्मा वेदितव्यः (ज्यामध्यें मुख्य प्राण पंचळ्य होऊन प्रविष्ट झाला आहे, त्या शरीरस्थहदयानें, शुद्धबुद्धीनें, हा अत्यंत सूक्ष्म असणारा आत्मा समजून ध्यावयाचा आहे.) प्रजानां चित्तं प्राणेः सर्व ओतं (प्राणादिकांसह जीवांचें अंतःकरण चैतन्यानें ओतप्रोत व्यापिलेलें असतें.) विशुद्धे यस्मिन एषः आत्मा विभवति (निर्मेळ झालेल्या ज्या या चित्तांत आत्मा प्रकाशित होत असतो) तें चित्त प्राणादिकांनीं व्यापिलेलें आहे. ॥ ९ ॥

यमात्मानमेवं परयत्येषोऽणुः सृक्ष्मश्चेतसा विशुद्धज्ञानेन केवलेन वेदितव्यः । कासौ । यस्मिञ्रारीरे प्राणो वायुः पश्चधा प्राणापान्नादिभेदेन संविवेश सम्यक्प्रविष्टस्तस्मिन्नेव शरीरे हृदये चेतसा ज्ञेय इत्यर्थः । कीद्दशेन चेतसा वेदितव्य इत्याह—प्राणैः सहेन्द्रि-चेश्चित्तं सर्वमन्तः करणं प्रजानामोतं व्याप्तं येन क्षीरमिव स्नहेन काष्ठमिवाग्निना । सर्वे हि प्रजानामन्तः करणं चेतनावत्प्रसिद्धं लोके । यस्मिश्च चित्ते हेशादिमलवियुक्ते शुद्धे विभवत्येष उक्त आत्मा विशेषण स्वेनाऽऽस्मना विभवत्यात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—याप्रमाणें ज्या वेद्य व अतिसूक्ष्म आत्म्याचें गुद्धचित्ती पुरुषाठा निर्मळ-बुद्धोनें मात्र ज्ञान व्हावयाचें तो आत्मा मुख्यतः राहतो तरी कोठे ? या प्रश्नाठा बेधें उत्तर दिलें आहे; ऐकाः मुख्य प्राणवायु प्राणापानदिद्धपांनीं मिन्नस्वद्धप होऊन ज्या शरीरांत व्यवस्थेनें प्रवेश करितो त्याच शरीरांत अथवा हृद्यांत हा सूक्ष्म आत्मा राहतो व येथें प्रकट होणारा आत्मा मात्र निर्मळचित्तानें (बुद्धीनें) जाणतां वितो. ही आत्मज्ञबुद्धि कोणत्या स्वद्धपाची असते ती पहाः जीवांचें चित्त (अंतःकरण) तसेंच त्याचे प्राण व इंदियें हीं सर्व ज्ञानद्धपानें ओतप्रोत व्यापिलेलीं असतात. दुग्धामध्यें पृत सर्वव्यापी असते, किंवा काष्ठामध्यें (लाकडामध्यें) अभि व त्याची उष्णता सर्वत्र पसालेलीं असतात, त्याप्रमाणें सर्व अंतर्वाह्म इंदियांत शुद्धबुद्धि म्हणजे चित्कला सर्वत्र व्यापिलेळी असते. जीवांचे अंतःकरण चेतन्ययुक्त आहे, हा गोष्ट व्यवहारांत ही प्रसिद्ध आहे. असो, जे अंतःकरण क्षेशादिमलांनी अशुद्ध झालेळें नसतें, त्या अंतःकरणांत वर सांगितलेळा स्वयंप्रकाश आत्मा आपल्या तेजाने स्वतःलाच प्रकाशवित होत असतो अथवा शुद्धचित्ताच्या एकामंज्ञानी पुरुषास प्रकट होत असतो. ॥ ९ ॥

माध्व •—'चित्त'=मन, बुद्धि अहंकार, चित्त, चेतन. आत्मा हा ब्रह्मापरोक्ष ज्ञानाला अवश्य असणाऱ्या संकल्पनिश्वयांची शांकि घेऊन ज्या चित्तामध्ये प्रवेश करितो, तें चित्त सरें शुद्ध होय.

मंत्र दहावा.

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान्। तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यचेयेद्गतिकामः॥१०॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्ड ॥ १॥

अन्वय व अर्थ — विशुद्धसत्तः यं यं लोकं मनसा संविभाति यान् च कामान् कामयते, तं तं लोकं तान् च कामान् जयते (शुद्धचिताचा पुरुष ज्या ज्या भुवनांचा मनानें संकल्प करितो आणि त्याच्या ज्या ज्या इच्ला असतात तो तो लोक त्याला प्राप्त होऊन त्याच्या त्या त्या इच्लाही परिपूर्ण होतात.) तस्मात् भृतिकामः आत्मज्ञं अर्चयेत् (म्हणून ज्याला ज्याला आपलें कल्याण करून ध्यावयाचें भाहे, त्यानें आत्म्यास जाणणारी जी बुद्धि तिचें व आत्मज्ञपुरुषाचें आराधन करावें.) ॥१०॥

य एवमुक्तलक्षणं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्तस्य सर्वात्मत्वा-देव सर्वावाप्तिलक्षणं फलमाह । यं यं लोकं पित्रादिलक्षणं मनसा संविभाति संकरपयति मह्ममन्यस्मै वा भवेदिति विशुद्धसत्त्वः श्लीणक्केश आत्मविन्निर्मलान्तःकरणः कामयते यांश्च कामान्प्रार्थयते भोगास्तं तं लोकं जयते प्राप्नोति तांश्च कामान्संकित्पतान्भोगान् । तस्माद्विदुषः रहादंद्वाद्यादाद्वादादादाहानने विश्वस्तान्दःकरणं

मुण्डकोपनिषत्

_धर्चयेत्पूजयेत्पादप्रश्चालनग्रुश्रूषानमस्कारादिभिर्भूतिकामो विसूति-मच्छुः । ततः पूजाई एवासौ ॥ १०॥

यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १॥

सिद्धान्ती-मागील मंत्रांत ज्याचें स्वरूप सांगितलें तो सर्वांतर्यामी असणारा मा ज्या आत्मज्ञ पुरुषाला स्वात्मत्वाने प्राप्त झाला, तो पुरुषही सर्वात्मक (ब्रह्म) झाल्या-

त्याला सर्व-प्राप्ति कहून देणारें फल मिळतें, असे या मंत्रांत सांगितलें आहे. हा त्मज्ञ पुरुष आपल्या मनानें जे जे पितरादि छोक आपल्यास किंवा इतरांस प्राप्त

वे असा संकल्प करितो, किंवा हा शुद्धचित्त, क्लेशशून्य, आत्मज्ञानी निर्मळ अंत:-णाचा असल्यामुळें तो ज्या ज्या भोगांची स्वस्वेतरांसाठीं इच्छा करितो, ते ते लोक ते ते भोग प्राप्त होण्याच्या या बह्मज पुरुषाच्या इच्छा तृप्त होतात. सारांश, आत्म-

नी पुरुष सत्यसंकल्पी होतो, म्हणून या निर्मळ चित्ताच्या आत्मज्ञ पुरुषाची आरा-

ता आपले कल्याण इच्छिणाऱ्या पत्येक पुरुषाने करावी ही योग्य आहे. ही आराधना णजे पूर्वोक्त सत्पुरुषाचे पादमस्रालन करणें, सेवा चाकरी करणें, त्याला नमस्कार

र्णे, इत्यादि प्रकारची असावी. असो, हा कल्याणकारी साधुपुरुष सर्वीस वंदनीय रसावा. ॥ १० ॥

रंगरामानुज-'संविभातिः=संकल्प करितो. 'जयते'=वश करून घेती. आपल्या सर्व च्छा परमेश्वर वर देऊन पूर्ण करील अशी बुद्धि धह्म ऐश्वर्यकामी पुरुषाने भक्तांचे सर्व ानोरथ पूर्ण करण्यास समर्थे असणाऱ्या जगन्तियंत्या परमेश्वराची उपासना करावी.

माध्व०-जानी पुरुषाचे संकल्प अमोघ असतात, म्हणून त्याच्या इच्छा पूर्ण होतात.

तृतीयमुण्डक प्रथमखण्ड समाप्त.

थाम सं जाने सब आहे, पुरुषं ड

पलीकर्ड सर्वक जगि

आत्मज्ञ

मात्म उपार

कार र्पन्ति

त्याभ सिद्ध

समजते-शिष्ट

सिन्ह सर्व इन्छ।

तृतीय-मुंडक ।

खंड दुसरें.

मंत्र पहिला.

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् । उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतद्तिवर्तन्ति धीराः ॥ १॥

अन्वय व अर्थ—यत्र विश्व निहितं शुभ्रं भाति, एतत् परमं ब्रह्म भाम सः वेद (जेथें सर्व विश्व अर्पित झार्छे आहे आणि हें ब्रह्मतेज स्वते-जानें स्वच्छ प्रकाशित होत आहे, तें जें श्रेष्ठ ब्रह्म, सर्व कल्याणांचें निधान आहे, तें ब्रह्म या पुरुषाला गोचर झालेलें असतें.) हि ये अकामाः पुरुषं उपासते ते धीराः एतत् शुक्रं अतिवर्तति (जे निष्काम जिव या आत्मज्ञ पुरुषाची उपासना करितात, ते ज्ञानी जीव जन्ममरणाच्या प्रलीकडे जातात.)॥ १॥

यस्मात्स वेद जानाती सेतद्यशोक्त स्र शं ब्रह्म परममुत्कृष्टं धाम सर्वकामानामाश्रयमास्पदं यच यस्मिन्ब्रह्माणे धाम्नि विश्वं समस्तं जगित्रिहितमितं यच स्वेन ज्योतिषा भाति शुश्रं शुद्धम् । तमप्येव-मात्मझं पुरुषं ये ह्यकामा विभूतितृष्णावर्जिता मुमुक्षवः सन्त उपासते परिमव सेवन्ते ते शुक्रं नृबीजं यदेतत्प्रसिद्धं शरीरोपादान-कारणमितवर्तन्त्यतिगच्छिन्ति धीरा धीमन्तो न पुनर्योनिं प्रसर्पन्ति "न पुनः कचिद्रतिं करोति " इति श्रुतेः । अतस्तं पूजयेदि-त्याभिप्रायः ॥ १॥

सिद्धान्ती—ज्याअर्थी पूर्वीक आत्मज्ञपुरुषाला वर सांगितलेलें बह्म यथार्थ समजर्ते—

शिष्य-या बह्माचे लक्षण पुन्हां एकवार सांगावें.

सिद्धान्ती हैं बहा उत्रुष्ट असून सर्व इच्छा परिपूर्ण होण्याचे उत्तम स्थान आहे. सर्व इच्छा व संकल्प याचाच आश्रय कहन राहतात. या बहाधामांत सर्व विश्व अर्पित. झालेलें आहे आणि हैं बहुत आपल्या स्वयंभु प्रकाशानें देदीप्यमान असते. याचा प्रकाश शुद्ध आणि निर्मल असतो. असो, अशा बहुनचें ज्ञान ज्याअर्थी त्या बहुज पुरुषाला झालें असतें, त्याअर्थी सर्व कल्याणेच्छूंनी त्याची आराधना करावी. आतों जे लोक विषय—संपत्तिसंबंधानें किंवा ऐहिक्रेश्वर्याच्या संबंधानें निष्काम होऊन मुमुश्च होतात आणि बहुाप्रमाणेंच या आत्मज्ञ पुरुषाची सेवा करितात, ते साधक मात्र शुक्र म्हणजे पुरुषबीज अथवा शर्रारोत्पत्ति होण्याचें उपादानकारण, त्याचा पराभव करितात म्हणजे जन्म—मरण चुक्वितात. या निष्कामज्ञानी पुरुषांना जन्म-मरणाच्या फेन्यांत पडावें लागत नाहीं. हे संसाराच्या किंवा मृत्यूच्या पलीकडें जातात. पुनः कोणत्याही प्रकारची इच्छा या पुरुषांना होत नाहीं. ' अशी श्रुतिही याला प्रमाण आहे. असो, येणेंप्रमाणें जन्म—मरण चुकवृन मोक्ष मिळतो म्हणून स्वकल्याणे-च्छूनें आत्मज्ञ पुरुषाची सेवा करावीं. ॥ १ ॥

रंगरामानुज- 'धाम '=श्रेष्ठ, सर्व इच्छा पूर्ण करणारा.

माध्व०—प्राणांत वास्तव्य करणाऱ्या बह्माची उपासना केली असतां प्राणव्यापी बह्माचा साह्मात्कार होतो म्हणजे मोक्ष-प्राप्ती होते. 'बह्मधाम '=ब्रह्मलोक. 'विश्व '=पूर्ण. जेथं पूर्णबह्म आपल्या शुद्धस्वरूपानें राहतें, तो प्राण जगाचें धारण करितो. प्राण हें ब्रह्माचें प्रधान गृह आहे. श्रीमगवान सर्वदा प्राणस्थित आहे; तथापि ज्ञान उत्पन्न झालें असतां हा जास्त प्रकाशित होतो आणि प्रकाशित झाला म्हणजे श्रेष्ठज्ञानाची उत्पत्ति करितो. 'शुक्र '=ब्रह्म. अन्य कर्मादिकांचें अतिक्रमण करून शोकरहित जो श्रीमगवान त्यापाशीं ज्ञानी साधक प्राप्त होतो. सारांश, पूर्णस्वरूपी ब्रह्म मुख्य प्राणांत राहन जगाचें धारण करितें, म्हणून मुख्य प्राण वैकुंठापेक्षांही श्रेष्ठ आहे. आत्मज्ञपुरुषाला प्रथम ब्रह्मधामाचें (प्राणांचें) नंतर प्राणस्थ ब्रह्माचें श्रवणादि उपायांनीं ज्ञान होतें. नंतर उपासकाच्या प्राणामध्यें राहन ब्रह्म प्रकाशित, ज्ञात होते, हा तालपार्थ आहे. या मक्तांस सालोक्यादि मुक्तिरूप वृत्ति प्राप्त होते.

मंत्र दुसरा.

कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिजीयते तत्रतत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनास्त्विहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—यः मन्यमानः कामान् कामयते सः तत्रतत्र कामभिः जायते (जो जीव विषयांचें चितन करून अनेक इच्छा घारण करितो, तो जीव आपल्या इच्छेपमाणें इष्ट असणाऱ्या त्या त्या लोकांतः जन्म पावतो.) तु पर्याप्तकामस्य कृतात्मनः इह एव सर्वे कामाः प्रविन्ठीयन्ति (पण आत्मज्ञान झाल्यामुळें ज्याच्या सर्व इच्छा पूर्ण झाल्या त्याच्या सर्व इच्छा येथेंच ह्या लोकीं व ह्याच देहांत विनाश पावतात.)॥ २॥

मुम्रक्षोः कामत्याग एव प्रधानं साधनंभित्येतद्दर्शयति । कामान्यो हृष्टाहृष्टेष्टविषयान्कामयते मन्यमानस्तद्भुणांश्चिन्तयानः प्रार्थयते सत्तैः कामभिः कामेधर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुभार्वषयेच्छारूपेः सह जायते तत्रतत्र । यत्रयत्र विषयप्राप्तिनिमित्तं कामाः कमसु पुरुषं नियोज यन्ति तत्रतत्र तेषुतेषु विषयेषु तैरिव कामेविष्टतो जायते । यस्तु परमार्थतत्त्वविज्ञानात्पर्याप्तकाम आत्मकामत्वेन परि समन्तत आप्ताः कामा यस्य तस्य पर्याप्तकामस्य कृतात्मनोऽविद्यालक्षणादपररूपा-दपनीय स्वेन परेण रूपेण कृत आत्मा विद्यया यस्य तस्य कृतात्मनिस्तिहेव तिष्ठत्येव शरीरे सर्वे धर्माधर्मवृप्रतिहेतवः प्रविलीयन्ति विलयमुपयान्ति नदयन्तीत्यर्थः । कामास्तज्जन्महेतुविनाशात्र जायन्त इत्यमिप्रायः ॥ २॥

सिद्धान्ती—जो मुमुक्षु आहे, त्योंने आपल्या सर्व इच्छांचा त्याग केलाच महिंजे. कामत्याग हें मोक्षांचं मुख्य साधन आहे, असे या मंत्रांत सांगितलें आहे. पहाः जो पुरुष आपल्यास इष्ट असणाऱ्या दष्ट विषयांची किंवा अदृष्ट विषयांची इच्छा करितो, त्या त्या विषयाचे गुणधर्म चिंतीत असतो व ते ते विषय मिळावे अशी जो याचना व उद्योग करीत असतो, त्या पुरुषाला धर्माधर्म आचरण्याची प्रवृत्ति उत्पन्न करणाऱ्या विषयच्छेमुळें जेथें जेथें त्या इच्छा पूर्ण व्हावयाच्या असतील तेथें तथें त्यास जन्म ध्यावा लागतो. उषडच आहे की हच्या असणाऱ्या विषयांच्या प्राप्ती-साठीं आपल्या इच्छा जेथे जेथें आपल्यास कमें करावयास लावितात, तेथें तथें म्हणजे त्या त्या विषयांच्या किंवा प्रदेशांच्या ठिकाणी त्या त्या इच्छांसह कामीपुरुषाला जन्म ध्यावा लागतो.

पण परमार्थतत्त्वाचे, आत्मतत्त्वाचे, ज्ञान-विज्ञान झाल्यामुळे ज्याच्या सर्व इच्छा परिपूर्ण झाल्या, आत्मेकत्वपाधीची मात्र इच्छा तीव्रतम झाल्यामुळे ज्याच्या सर्वविषयेच्छा परिपूर्णच झाल्या तो रुतात्मा होय. म्हणजे अविद्या किंवा अज्ञान हेच चिह्न आहे ज्याचे असे जे अपरद्भ (विषयभोगात्मक हें सर्व विश्व) त्याचा त्याग कदन ज्याने आपल्या श्रेष्ठ आत्मस्बद्धपाला विद्येने रुत म्हणजे प्रकट केले आहे, सारांशः जो स्वतः ब्रह्मद्भ झाला आहे, त्याला आत्मज्ञ-

पुरुषाचे सब काम (इच्छा) येथेच म्हणजे या शरीरांत नाश पावतात. प्रत्येक विषयेच्छा धर्म किंवा अधर्म आचरण्याला प्रवृत्ति उत्पन्न करिते हैं तुला ठाऊक आहे. अर्थात् ज्ञानीपुरुषाच्या पुण्यपापकर्मप्रवर्तक इच्छा नाहीशा होतात. कारण या इच्छाचे आदिकारण जें अज्ञान त्याचा नाश ज्ञानी पुरुषाने केलेला असतो म्हणून त्याच्या विषयेच्छा नष्ट होतात व पुढेही त्या उत्पन्न होत नाहीत ॥ २ ॥

रंगरामानुज-रुतात्मा=ज्ञानी आहे आत्मा ज्याचा माध्य --- पर्याप्तकाम=भगवद्गकीची इच्छा पूर्ण झालेला.

मंत्र तिसराः

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेघया न बहुना भुतेन । यमेबैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्थाम् ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ — अयं आत्मा प्रवचनेन न लभ्यः, मेधया न, बहुधा श्रुतेन न (हा आत्मा शास्त्राची पुष्कळशी चर्चा केली म्हणून प्राप्त व्हावयाचा नाहीं, तीत्रबुद्धीनें किंवा अत्यंत विस्तृत विद्वतेनें मिळावयाचा नाहीं.) एषः यं एव वृणुते तेन लभ्यः (हा विद्वान पुरुष ज्या आत्मस्वरूपाची प्राप्ति इच्छितो त्या परत्रहा इच्छिण्यानें मात्र हा परमात्मा प्राप्त होतो.) एषः आत्मा तस्य स्वां तनुं विवृणुते (हा आत्मा त्याला मात्र आपले स्वरूप प्रकाशित करितो.)॥ ३॥

यद्येवं सर्वलाभात्परम आत्मलाभस्तलाभाय प्रवचनादय उपाया बाहुत्येन कर्तव्या इति प्राप्त इदमुच्यते । योऽयमात्मा व्याख्यातो यस्य लाभः परः पुरुषार्थो नासौ वेदशास्त्राध्ययनबाहुत्येन प्रवचनेन लभ्यः । तथा न मेधया प्रन्थार्थधारणशक्त्या । न बहुना श्रुतेन नापि भूयसा श्रवणेनेत्यर्थः । केन तर्हि लभ्य इत्युच्यते । यमेव परमात्मानमेवैष विद्वान्त्रणुते प्राप्तुमिच्छति तेन वरणेनेष परमात्मा लभ्यो नान्येन साधनान्तरेण । नित्यलब्धस्वभावत्वात् । कीदशोऽसौ विद्वष आत्मलाभ इत्युच्यते । तस्यैष आत्माऽविद्यासंछन्नां स्वां परां तद्यं स्वात्मतत्त्वं स्वरूपं विद्युणुते प्रकाशयति प्रकाश इव घटादिवि

चायां सत्यामाविभेवतीत्यर्थः । तस्मादन्यत्यागेनाऽऽत्मलाभप्रार्थनै-वात्मलाभसाधनामित्यर्थः ॥ ३ ॥

सिद्धान्ती-ज्यापशीं आत्मलाम हा सर्वे लामांपेक्षां अत्यंत श्रेष्ठ आहे. त्या-पक्षीं आत्म-प्राप्तीसाठीं प्रवचनादि उपाय पुष्कळसे करावे म्हणजे इष्ट्रसिद्धि होईल असे वाटण्याचा संभव आहे. त्याचे निराकरण या मंत्रांत केलें आहे. पहा, ज्या आत्म्याचे आतांपर्यंत व्याख्यान केलें, ज्याचा लाम म्हणजे अत्यंत श्रेष्ठ परुषार्थ होय. तो आत्मा वेदशास्त्रांचें पृष्कळसें अध्ययन कह्नन, ज्ञानाच्या जोरावर पुष्कळशी पांहित्य-मूलक चर्चा केली म्हणून, तो प्राप्त होणं शक्य नाहीं. तर्सेच ग्रंथाचा अर्थ धारण कर-ण्याचे सामर्थ्य असणारी अलेकिक बुद्धि असली तरीही तो सांपडावयाचा नाहीं. आणि वेदांतविचाराव्यतिरिक्त पुष्कळमें वेदांत श्रवण केले तरीही आत्मपाप्ति हाण अशक्य आहे. असे आहे तर आत्मप्राप्तीचें साधन तरी काय? या प्रश्नाला पढील उत्तर आहे. तें असें कीं, हा विद्वान् ज्या आत्मस्वद्भपाचें वरण (स्वीकरण) करितो-'मीच परमात्मा आहें' असें नित्य अनुसंधान ठेवणें म्हणजे जीवानें आत्म्याला वरणें असें होतें-असो, अशी आत्मशप्तीची जी ज्ञानपूर्ण इच्छा ज्ञानी सावकाला होते. त्या इच्छेनें (त्या वरणविधीनें) मात्र म्हणजे ती इच्छा तीव असून जर आतांच सांगि-छेली साधनें केली तर मात्र परमात्मप्राप्ति होते. अन्य साधनानें होत नाहीं, कारण परमात्मा हा सर्व जीवांना स्वभावतःच पाप झाला आहे. तो मिळवावयाचा नाही तर तो मिळाला आहे असे ज्ञान जीवाने करून घ्यावयाचे आहे. अर्थातच हें ज्ञान 'मीच ब्रह्म आहें ' ह्या असंड चिंतनानें पाप्त होत असतें. असो, हा आत्मलाम कोणत्या स्वरूपाचा असतो, तें सांगतात. अविदेनें झांकून टाकलेलें जें आपलें पर-मोत्कृष्ट आत्मस्त्रहूप ते स्वस्त्रहूप परमात्मा ज्ञानीपुरुपाला प्रकट कहन देतो. सूर्याद्-प्रकाशामध्ये घटादिक विषय प्रकट होतो त्याप्रमाणे विद्याप्रकाश झाला म्हणजे नित्य पाप्त असलेलें आत्म-स्वद्भप प्रकट होतें. म्हणून अन्यसाधनांचा त्याग कद्धन आत्म-लाभाची प्रार्थना 'मी बहा आहें ' हैं अनुसंधान टेवृन करावी. हैं एक मात्र आत्म-प्राप्तीचे असाधारण साधन आहे. ॥ ३ ॥

रंग०—' प्रवचन '=मनन, 'मेधा ' = निद्धियास. केवळ श्रवण-मनन-निद्दि-ध्यासोनें आत्मा प्राप्त होत नाहीं, तर हा परमात्मा ज्या उपासकाची निवड करितो त्या उपासकाला मात्र आत्म-प्राप्ति होते. सारांश, ज्याची परमेश्वरावर अत्यंत प्रीति असते त्याला मात्र परमेश्वरी साक्षात्कार होतो. उपासना हैं परमेश्वरकत भ्रेमाचे द्वार आहे.

माध्वo—ज्ञानप्रसाराप्रमाणेच अपरोक्षज्ञानाळा विष्णुमक्तीची आवश्यकता आहे. अपरोक्षज्ञान होण्याळा मगवन्यसन्त्रता अवश्य आहे. मक्ति आणि ज्ञान हीं मगवन्यसादाची द्वारें आहेत.

मंत्र चवथा-

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्त-पस्रो वाऽप्यलिङ्गात् । एतेरुपायैर्यतते यस्तु विद्वां-स्तस्येष आत्मा विद्याते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ——बल्रहीनेन अयं आत्मा न लभ्यः, न च प्रमादात् वापि अलिंगात् तपसः (हा आत्मा बलशून्य पुरुषाला मिळावयाचा नाहीं, तसेच असावधपुरुषाला आणि लिंगशून्य तपस्व्याला मिळावयाचा नाहीं.) तु एतैः उपायैः यः विद्वान् यते तस्य एषः आत्मा ब्रह्म-धाम विश्वते (पण बलादि उपायांनीं जो विद्वान् आत्मप्राप्तीचा प्रयत्न करितो त्याचा हा आत्मा ब्रह्मलेकामध्ये प्रवेश करितो.)॥ ४॥

आत्मप्रार्थनासहायभूतान्येतानि च साधनानि बलाप्रमादतपांसि. लिङ्गयुक्तानि संन्याससहितानि । यस्मादयमात्मा बल्हीनेन बल्प्य-हीणेनाऽऽत्मिनिष्ठाजनितवीर्यहोनेन न लभ्यो नापि लैकिकपुत्रपश्चा-दिविषयसङ्गनिमित्तप्रमादात् । तथा तपसो वाऽप्यलिङ्गालिङ्गरहि-तात् । तपोऽत्र ज्ञानम् । लिङ्गं संन्यासः । संन्यासरहिताच्ज्ञानात्र लभ्यत इत्यर्थः । एतैरुपायैर्बलाप्राप्तस्यं निदुष एष आत्मा विशते संप्रविशति ब्रह्मधाम ॥ ४॥

सिद्धान्ती आत्म-पार्थना करण्यामध्यें साहाय्य करण्यासाठीं लागणारी आत्मे-च्छापूर्वक प्रवचनादिसाधनें बल, अपमाद, तप, व लिंगयुक्त संन्यास या चिह्नांनीं युक्त असलीं पाहिजेत, असे या मंत्रांत सांगितलें आहे. कारण, हा आत्मा बलशून्य-पुरुषाला प्राप्त होत नाहीं. बल म्हणजे आत्मनिष्टेनें उत्पन्न झालेलें अभंग सामर्थ्य होय. हें सामर्थ्य ज्याजवळ नाहीं त्याला आत्मा प्राप्त होत नाहीं. (२) तसेंच व्यवहारांतील पुत्र, पशु आदि विषयांच्या संगतींने उत्पन्त होणारा व इष्टमार्गापास्न प्रष्ट करणारा मोह (चित्तचांचल्य) असेल तर आत्मप्राप्ति व्हावयाची नाहीं. विषयसंगति झालां कीं, मूढतां, काळजीचा माव, इत्यादि गोष्टी प्राप्त व्हावयाच्या च जीव चुकीला पात्र व्हावयाचा. (३) तप म्हणजे ज्ञान व लिंग म्हणजे संन्यास. सन्यासरिहत जें तप किंवा ज्ञान असतें, त्यांच्या साहाय्यानें ही आत्मप्राप्ति होत नाहीं.. वेंराग्ययुक्त ज्ञान नसणें हें मोक्षप्राप्ति होकं देत नाहीं. असो, बल, मोहशुन्यता आणि ज्ञान हीं ों संन्यासपूर्वक संपादून जो तत्पर पुरुष आत्मप्राप्तीचा उद्योग करितो, तो विद्वान् 'मीच आत्मा आहें ' असे ज्ञान असणारा पुरुष, मह्मधामामध्यें प्रवेश करितोः ।।म म्हणजे बह्मस्वरूप. हें स्वरूप त्याच्या आत्म्याला मिळतें. तो बह्म होतो. ॥४॥ गरामा०— 'बलहीन '=देश, काल, वेगुण्य इत्यादिकांनों आलेली हीनताः ।=तपःप्रधान संन्यासाश्रमः ' लिंग ?=शिसायज्ञोपवीतादि आश्रमचिन्हं. चारी मांतील पुरुषांस बह्मविद्येचा अधिकार आहे. पण आश्रमचिन्हं नसेल त्याला ।प्राप्ति होत नाहीं.

ाध्व०—सात्त्विकत्व मिळवून देणारें, परमश्रद्धा उत्पन्न करणारें, फलेच्छा नाहींशी रिं, विष्णुविषयक चिंतन करविणारें, तपाचें अनुष्ठान असतें. हीं तपाचीं लिंगे ा. ह्या लिंगन्यतिरिक्त सालेली तपश्रयां बह्मपाप्तीला करण होत नाहीं.

मंत्र पांचवा.

संप्राप्येनमृषयो ज्ञानतृसाः कृतात्मानो वीत-शगः प्रशान्ताः। ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा गुक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविद्यान्ति ॥ ५॥ गन्वय व अर्थ—एनं संपाप्य ज्ञानतृप्ताः, कृतात्मानः, वीतरागाः, ताः, धीराः, युक्तात्मानः ऋषयः, ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य सर्वे एव शान्ति (आत्मज्ञान झाल्यानंतर ज्ञानानें तृप्त झालेले, कृतार्थ झालेले, पश्च्य, प्रशांत, विद्वान्, युक्तात्मे ऋषी सर्वव्यापी ब्रह्म सर्वतः प्राप्त वेजन सर्वव्यापी जो परमात्मा त्याच्या स्वरूपामध्यें सर्वच्या सर्वे करितातः)॥ ५॥

कथं ब्रह्म संविशत इत्युच्यते । संप्राप्य समवगम्यैनमात्मानमृ-गो दर्शनवन्तस्तेनैव ज्ञानेन तृप्ता न बाह्येन तृप्तिसाधनेन शरीरोप-यकारणेन । कृतात्मानः परमात्मस्वरूपेणैव निष्पन्नात्मानः सन्तः तरागा विगतरागादिदोषाः । प्रशान्ता उपरतेन्द्रियाः । त एवं-ताः सर्वगं सर्वव्यापिनमाकाशवत्सर्वतः सर्वत्र प्राप्य नोपाधिपरि-छन्नेनैकदेशेन । किं ताईं तद्वह्येवाद्वयमात्मत्वेन प्रतिपद्य धीरा अत्य-विवेकिनो युक्तात्मानो नित्यसमाहितस्वभावाः सर्वमेव समस्तं तिरपातकालेऽप्याविशन्ति भिन्ने घटे घटाकाशवद्विद्याकृतोपाधि-च्छोदं जहति । एवं ब्रह्मविदो ब्रह्मधाम प्रविशन्ति ॥ ५ ॥ सिद्धान्ती-बह्मामध्ये प्रवेश कसा होतो ते येथे सांगितहें आहे. आल्याचे साक्षाल ज्ञान साल्यानंतर सर्वद्रष्टे ऋषी त्याच ज्ञानाने तृप्त होतात. बाहेरची तृप्ति-साधनें किंवा शारीर पुष्ट करणारीं साधनें हीं त्यांस मुळींच अपेक्षित नसतात. त्यांचे आत्मे परमात्म स्वरूपाने पूर्ण झालेले असतात. (परब्ह्य स्वरूपाशीं त्यांची एकात्मता झाछेळी असते). कामकोधादि सर्व दोण नाहींसे होऊन ने प्रशांत म्हणजे इंद्रिय-निकृत सालेले असतात. त्यांची सर्व इंद्रियें स्तब्ध व स्वाधीन झाली असल्यामुळें त्यास असंड शांति प्राप्त होते. अशा प्रकारच्या ज्ञानी पुरुषांस आकाशाप्रमाणें सर्वव्यापी परमाल्याचा सर्ववाजूनी लाभ होतो. सर्व उपाधि नष्ट साल्या असल्यामुळे एका मर्यादित बाजुनेच त्यांस परमात्मछाम होतो असे नाहीं, सर्वबाजुनीं त्यास आत्म-लाम होतो. तात्पर्य अद्भय बह्माशीं एकत्व पावून, अद्भयात्मक होऊन, सारांश, बह्मरूप होऊन अत्यंत विवेकी आणि अमंग समाधिस्थितीचे ते स्थितप्रज्ञ विद्वान पुरुष शरीर-पाताच्या वेळीं (मरणसमयीं) सर्वच्या सर्व ब्रह्मामध्यें प्रवेश करितात. घट फुटला असतां त्यांतील आकाश सर्वथा विमुक्त होऊन महाकाशाशीं एकद्वप होते. त्याप्रमाणें अविदेनें निर्माण केलेल्या उपाधींचा व तज्जन्यमर्यादेचा त्याग करून ते ब्रह्मस्वरूपांत सामावृत जातात. सारांश शरीरपात होतांक्षणीं ते हे आत्महत ऋषी बहाहत होतात, हें सांगावचास नको. जीवन्मुक्त पुरुष बह्मधामांत कसे शिरतात त्याचा हा वर्णन-प्रकार आहे. ॥ ५ ॥

रंगरामानुज — जीवद्शंत ही बह्मानुभव होऊन समाधान होतें. ज्ञानीलोकांस सर्व वस्तु अंतर्बाह्म व्यापणाऱ्या देशविशिष्टपरमात्म्याची प्राप्ति होऊन प्रत्येकास निर्निराळी सहपता मुक्ति मिळते आणि सर्वज्ञत्व प्राप्त होऊन सर्ववस्तूंचा अनुभव येतो. 'ब्रह्मखोक '=बह्म हाच लोक. 'परांतकाले '=शेवटच्या देहाचा पात होण्याचें वेळीं. 'परामृतात् '=प्रसन्त झालेल्या बह्मामुळें. व्यासाचार्याचा 'परामृताः '=असा एक पाठ आहे. त्याचा अर्थ शेवटचें शरीर पडण्याचें वेळीं श्रेष्ठ अमृत म्हणजे ब्रह्मज्ञानी लोकांस प्राप्त होतें. ब्रह्म प्राप्य आहे आणि तेंच प्राप्क (ब्रह्म प्राप्त कहन देणारें) आहे. 'विमुक्त '=स्वह्मपाचें तिरोधान करणारी (स्वह्मपाला लपविणारीं) अविद्या वासनांसह नाहींशी झालेलें.

माध्व०—'सर्वतः' हें पद मुक्त याच्याशीं अन्वित करावयाचें आहे आणि देहबंध, कमेंबंध इत्यादिकांपासून मुक्त झालेले आत्मे असा अर्थ करावयाचा आहे. 'सर्वगं'= पृथिव्यादि सर्व तत्वांपच्यें मिवष्ट झालेलें बहा (बहास्थित वायु), सारांश, वेराग्यानें मिक्त तीब होऊन उपासना होते, ती विषय—वेराग्य उत्पन्न करिते, श्रवणमननादिकांनीं या मक्तांचें अंतःकरण भगवत्पर होतें आणि ज्ञानाची तृषि होते. नंतर बहादेवाची पाति होऊन त्याच्या उपदेशानं स्वद्भपाचें (जीवस्वद्भपाचे) अपरोक्ष ज्ञान होतें. हें सर्व व्याख्यान चिंतनीय आहे.

मंत्र सहावा.

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यत-यः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परा-सृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—ते सर्वे वेदांतिवज्ञानसुनिश्चितार्थाः, संन्यास-योगात् शुद्धसत्त्वाः यतयः परान्तकाले परामृताः ब्रह्मकोकेषु परिमु-च्यन्ति (वेदांताच्या ज्ञानिवज्ञानानें निश्चित अर्थाची प्राप्ति करून चेतलेले, संन्यासयोगानें चित्त शुद्ध झालेले, ते संन्याशी देहपाताचे वेळी अमर होत्साते सर्वथा विमुक्त होऊन ब्रह्मलोकी जातात.)॥ ६॥

किंच वेदान्तजनितविज्ञानं वेदान्तविज्ञानं तस्यार्थः परमात्मा विज्ञेयः सोऽर्थः सुनिश्चितो येषां ते वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः । ते च संन्यासयोगात्सर्वकर्मपरित्यागलक्षणयोगात्केवलब्रह्मनिष्ठास्वरूपा-द्योगाद्यतयो यतनशीलाः शुद्धसत्त्वाः शुद्धं सत्त्वं येषां संन्यासयो-गात्ते शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु । संसारिणां ये मरणकालास्ते परा-न्तास्तानपेक्ष्य मुमुक्ष्णां संसारावसाने देहपारित्यागकालः परान्तका-लस्तिस्मन्परान्तकाले साधकानां बहुत्वाद्वह्रौव लोको ब्रह्मलोक एकोऽ-प्यनेकवद्दरयते प्राप्यते वा । अतो बहुवचनं ब्रह्मलोकेष्विति ब्रह्म-णीत्यर्थः । परामृताः पराममृतममरणधर्मकं ब्रह्माऽऽत्मभूतं येषां ते परामृता जीवन्त एवं ब्रह्मभूताः परामृताः सन्तः परिमुच्यन्ति परि समन्तात्प्रदीपनिर्वाणवद्धटाकाशवच निवृत्तिमुपर्यान्ति । परिमु-च्यन्ति परि समन्तान्मुच्यन्ते सर्वे न देशान्तरं गन्तव्यमपेक्षन्ते। " शकुनीनामिवाऽऽकाशे जले वारिचरस्य च । पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानवतां गतिः "। " अनध्वगा अध्वसु पारयि-ष्णवः " इति श्रुतिस्पृतिभ्यो देशपरिच्छित्रा हि गतिः संसारवि-षयैव । परिच्छित्रसाधनसाध्यत्वात् । ब्रह्म तु समस्तत्वात्र देशपरि-च्छेदेन गन्तव्यम् । यदि हि देशपरिच्छिन्नं ब्रह्म स्यान्मूर्तद्रव्यवदा-चन्तवदन्याश्रितं सावयवमनित्यं कृतकं च स्यात् । न त्वेवंविधं ब्रह्म भवितुमहत्ति । अतस्तस्माप्तिश्च नैव देशपरिच्छित्रा भवितुं युक्ता ।

अपि चाविद्यादिसंसारबन्धापयनमेव मोक्षमिच्छन्ति ब्रह्मविदों न तु कार्यभूतम् ॥ ६ ॥

सिद्धान्ती—आणसी; तत्त्वज्ञानाच्या योगाने उत्पन्न झालेलें जे विज्ञान तें वेद्ांतिविज्ञान होय. त्या ज्ञानाचा ज्ञेयविषय परमात्मा आहे. वेदान्तिविज्ञानानें ज्यांनीं परमात्म्याचें विज्ञान निश्चित केलें आहे तें वेदांतिविज्ञानसुनिश्चितार्थ होत. त्यांनीं संन्यासयोगाचा, म्हणजे सर्व कर्मांचा सर्वथा त्याग हें आहे लक्षण ज्याचें त्या योगाचा आश्चय केला असल्यामुळें, सारांश, केवल ब्रह्मनिष्ठेचें अनुष्ठान असंड कहून ज्ञानयोगाची सिद्धि केली असल्यामुळें त्यांनीं इंद्रियादिकांचें दमन करून आपलें अतःकरण निर्मळ आणि निर्मेळ केलें असतें. ते ऋषी संसाराच्या असेरीस—

शिष्य-परांतकाल म्हणजे मरणकाल असा अर्थ आहे.

सिद्धान्ती—होय, संसारी लोकांचा मरणकाल म्हणजे परांतकाल होय. पण मुमुक्षृंचा संसार संपला, विषयेच्छा संपून आत्मज्ञान झालं म्हणजेच त्यांचा देहाशी संबंध सुटतो आणि त्यांनी देहपरित्याग केला असे होते. हाच त्याचा परांतकाल होय. तात्पर्य देहावसान-समयींच-जिवंतपणींच- हे साधकलोक बह्मलोकामध्ये प्रवेश करितात. साधक अनेक आहेत म्हणून बह्मलोक हा शब्द अनेक वचनांत साला आहे. बह्म हाच जो लोक तो बह्मलोक होय. एक अस्न ही साधकांच्या अनेकत्वानें हा बह्म-लोक अनेकरूपांनी असल्यासारसा दिसतो किंवा साधकांस पाप्त होतो. बह्मलोकांमध्ये म्हणजे बह्मांत साधकांचा प्रवेश होतो. स्वभावतः ब्रह्म मरणधर्मशून्य आहे. म्हणून ते परामृत (पराकाष्ट्रेचे अमृत)-स्वरूपाचे होतात. तात्पर्य ते बह्य होतात. केव्हां रे जिवंत असतानाच ! असो; ते बह्मद्भप होतात आणि पदीपाचा निर्वाणसमय आला, घटाकाशाचा घटोपाधि संपत्टी म्हणजे दीप अथवा घटाकाश स्वह्नपी मिळून निवृत्त होतात, अदृश्य होतात, त्याप्रमाणें हे लोक जेथें असतील तेथेंच सर्ववाजूंनी सर्वथा मुक्त होतात. यांना देशांतराला जावें लागत नाहीं. इतकेंच नव्हे तर देश काल, इत्यादि सर्व उपाधी यांच्या संबंधाने स्वस्तपतः नष्ट होतात. 'आकाशामध्ये संचार करणारे पक्षी उड़त असतां आणि जलांत राहणारे मत्स्यमगरादि पोइत असतां न्यांची पावलें जशीं द्सित नाहीत, त्याप्रमाणे ज्ञानीलोकांची ही मुक्तिस्थितीमध्यें गति दिसत नाहीं. कारण, बह्म सर्वत्र असल्यामुळे स्वभावतः ज्ञानीलोकांचे गमनागमन संपलेले असते. 'मार्गीतून पार जाऊं इच्छिणारे ज्ञानीलोक कोणत्याच मार्गाचा स्वीकार करीत नाहीत ' इत्यादि श्रुति स्मृति ज्ञानीछोकांस गमनागमनाची उपाधि नसते असे सांगतात. संसारी लोकांचे गमनागमन (यातायात) देशकालांनी परिच्छिन, मर्यादित झालेलें कारण त्यांचे परिच्छिन्न साध्य विषयपरिच्छिन्नसाधनानींच मिळावयाचे असतात. परंतु बहा है सर्व आणि सर्वव्यापी आहे म्हणून त्याकडे जातांना देशकालादि मर्यादांचा अवलंब अनावश्यक असतो. सरेंच आहे बह्म हें देशपरिच्छिन आहे

अमें समजलें तर ते मूर्तद्रव्यासारखें उत्पन्न व नष्ट होणारें, परतंत्र, सावयव, अनित्य आणि उत्पन्न झालेंकें (उत्पन्न केलेलें) अशा स्वस्ताचें होईल. पण ब्रह्म मूर्त द्रव्य नाहीं, त्याला जन्म मरण नाहीं, तें स्वतंत्र, निष्कल, नित्य आणि स्वयंभु आहे म्हणून त्याला देशपरिच्छेद नाहीं. अर्थातच त्याची प्राप्तिही नियमितदेशीं होत नाहीं. ही प्राप्ति सर्वत्र होते. बह्मवेत्ते मोक्षाची इच्छा करितात ते काहीं नवीन वस्तु प्राप्त व्हावीं अशा भावनेनें करीत नाहींत. तर अवियेनें जें संसारादि बंधन प्राप्त झालें असतें त्या बंधनाचा निरास करणें हाच त्यांचा मोक्ष असतो. मोक्षही उत्पन्न होणारी वस्तु नाहीं. असो, हे लोक मुक्त होतात ते येथल्या येथेंच होय.॥ ६ ॥

माध्वo — 'परांतकाल' = पर म्हणजे बह्मवर्षशत, त्याचा अंत म्हणते बह्मदेवाचीं साडेबारा वर्षे. सारांश महलींकादिक सोडून देऊन व विरजानदींत स्नान कहून परामृत (नित्यमुक्त, लक्ष्मीकृत प्रकृतिबंधापास्न मुक्त झालेले). परानृत असाही एक पाठ आहे 'संन्यासयोग '=भगवदर्पण बुद्धीनें केलेली स्ववर्णाश्रमोचित कर्में. 'बदांत := सर्व वेदार्थीनर्णय. हा श्रवण, मनन व निदिष्यासानें होतो.

मंत्र सातवा.

गताः कलाः पश्चद्दा प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रति देवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—पंचदश कलाः प्रतिष्ठाः गताः, च सर्वे देवाः देव-तासु प्रति (पंघरा प्राणादि कला आपापल्या कारणस्थानाप्रत जातातः; आणि सर्व इंद्रियें आपापल्या आधिदैविक कारणांत लीन होतात) कपाणि विज्ञानपयः च आत्मा सर्वे परे अन्यये एकीभवन्ति (सर्व कर्में आणि विज्ञानमय आत्मा हीं सर्व अत्यंत श्रेष्ठ जें अन्यय ब्रह्म त्यामध्यें एकरूप होतातः)।। ७॥

किंच मोक्षकाले या देहारिम्भकाः कलाः प्राणाद्यास्ताः स्वां स्वां प्रतिष्ठां गताः स्वं स्वं कारणं गता भवन्तीत्यर्थः । प्रतिष्ठा इति द्विती-याबहुवचनम् । पञ्चद्शसंख्याका या अन्त्यप्रश्नपरिपिठताः प्रसिद्धाः देवाश्च देहाश्रयाश्चश्चरादिकरणस्थाः सर्वे प्रति देवतास्वादित्यादिषु गता भवन्तीत्यर्थः । यानि च मुमुश्चणा कृतानि कर्माण्यप्रवृत्तफलानि प्रवृत्तफलानामुपभोगेनैव क्षीयमाणत्वादिज्ञानमयश्चाऽऽत्माऽविद्याकृ-

तबुद्धयाद्यपाधिमात्मत्वेन मत्वा जलादिषु सूर्यादिप्रतिबिम्बवदिह प्रविष्टो देहभेदेषु कर्मणां तत्फलार्थत्वात्सह तेनैव विज्ञानमयेनाऽऽ-त्मना । अतो विज्ञानमयो विज्ञानप्रायः । त एते कर्माणि विज्ञानम-यश्चाऽऽत्मोपाध्यपनये सति परेऽव्ययेऽनन्तेऽक्षये ब्रह्मण्याकाशक-ल्पेऽजेऽजरेऽम्तेऽभयेऽपूर्वेऽनपरेऽनन्तरेऽबाह्मेऽद्वये शिवे शान्ते सर्व एकीभवन्त्यविशेषतां गच्छन्त्येकत्वमापद्यन्ते जलाद्याधारापनय इव सूर्यादिप्रतिविक्वाः सूर्ये घटाद्यपनय इवाऽऽकाशे घटाद्याकाशाः॥७॥

सिद्धान्ती—आणसीं, मोक्षकाल प्राप्त साला म्हणजे देहाला आरंभ करणाऱ्या ज्या प्राणश्रद्धादि पंधरा* कला आहेत. त्या आपापल्या कारणांमध्ये जाऊन लोत होतात. जसे प्राण मुख्यप्राणामध्ये जाऊन तेथे लीन होतो. मंत्रांतील प्रतिष्ठा हे पद द्वितीयांत असून अनेकवचनी आहे. या पंधरा कला कोणत्या, त्या प्रश्नोपनिषद्धा सहाव्या प्रश्नांत सांगितल्या आहेत व त्या प्रसिद्धही आहेत. मंत्रांतील देवाः ' हें पद देहाच्या आश्रयानें राहणारीं नेत्रादिइंद्रियें आहेत त्यांच्या टिकाणीं राहणाऱ्या प्रसिद्ध अधिष्ठात्री देवता होत. या सर्व देवता आपापल्या कारणस्वरूपांत म्हणजे आदिन्यादिकांत जाऊन मिसळतात. तसेंच, मुमुक्ष्नें केलेल्या कर्मापेकीं जी फलोन्मुस झालीं होतीं, त्यांचें फल भोगण्यासाठी त्याला देह प्राप्त झाला आहे व त्यांचा क्षय उपभोगानें या जन्मांत झाला म्हणून त्यांचा विचार कर्तव्य नाहीं. पण जीं कर्में फलोन्मुस झालीं नाहींत, तीं कर्में आणि विज्ञानमय आत्मा हीं सर्व—

शिष्य-विज्ञानमय आत्मा म्हणजे !

सिद्धान्ती—अविद्येन मन, बुद्धि आदि उपाधि निर्माण केल्या म्हणजे त्या उपाधींनीं युक्त जो जीव हाच आपला आत्मा असे समजून अज्ञानी जीव व्यापार करीत असतात. आतां जलप्रवाहांमध्ये सूर्यीदिकांची प्रतिबिंबें पडतात त्याप्रमाणें आत्मा ही अनेक देहांमध्ये पूर्वकर्मानुसार प्रवेश करितो आणि कर्माचें फल मोगण्यासाठी विज्ञानमय कोशांत वास्तव्य करितो. हाच विज्ञानमय आत्मा होय. याला ज्ञान असतें पण तें अज्ञानिमिश्रित असतें. असीं, सर्व उपाधी नाहींशा झाल्यानंतर ज्ञानीपुरुषांचीं फलोन्मुस् न झालेलीं सर्व कर्में आणि त्यांचे अज्ञानशून्य विज्ञानमय आत्मे हीं सर्वश्रेष्ठ, अव्यय, अनंत, अक्षय अशा आकाशतुल्य ब्रह्मामध्यें जाऊन त्या अज, अजर, अमृत, अमय, अपूर्व, अनपर (अद्वितीय), अनंतर (एकरस), अबाह्य (सर्वव्यापी), अट्टय, शिव (सर्वमणल), आणि शांत अशा ब्रह्मस्वरूपांत एकर्ष्य होतात. बेथें सर्व मेदामेद्द, सर्व विशेष मावळून जातात आणि सर्व एकमय होऊन जातें. जलादिकांचा आधार

^{*} कला सोळा आहेत; पण येथें कर्माचा उचार साला आहे म्हणून १५ कलांचा मात्र निर्देश आहे.

शांळा (पाणी नाहींसे सालें म्हणजे) स्यादिकांची प्रतिविवें स्यात जाऊन मिळतात. किंवा घटादिकांचा रफोट साला म्हणजे घटाकाशादि आकाशांत जाऊन मिळतात व एकद्वप होतात, त्याप्रमाणें मुक्तलोकांची कर्में आणि त्यांचे आत्मे उपाधीनाशानंतर बह्मस्वद्वपांत जाऊन मिळतात व एकद्वप होतात. ॥ ७॥

रंगरामानुज — येथें पंधरा कलांचा उल्लेख आहे. प्रश्लोपनिषदांतील कर्मनामक कला वजा केली म्हणजे प्रश्लोपनिषदांतील सोळा कलांचा हिशोब लागतो. या सर्व कला आपापल्या आधिदेविक कारणांत जाऊन राहतात, लीन होत नाहींत. कल्पपर्यंत इंद्रियादि सर्व ख्वस्त्रपांत असतात, असें श्रुतीचें सांगणें आहे. 'कर्माणि ' = फलों नमुस न झालेली कर्में. बह्माचें यथास्त्रह्मप ज्ञान होण्याच्या वेळीं या कर्माचा क्षय परमेश्वरी संकल्पानें होतो. ' एकीमवन्ति ' = नामह्मात्मक मेदांचा मात्र त्याग होतो.

माध्व०—"एकी मवन्ति" एकविषयक बुद्धी होते, समान ऐश्वर्य प्राप्त होते. या मुक्तीला सार्ष्टि व चतुर्भुजन्वादि साह्यप्य मिळणे याला सहपता मुक्ति म्हणतात. एक-देशस्थिति असणे याला सलोकतामुक्ति म्हणतात. आणि भगवंताजवळ नित्य राहणे याला समीपता मुक्ति म्हणतात. याप्रमाणे एकी भवन म्हणजे बह्य होणें नव्हे. एक नसेल ते एक होणें असा एकी भवनाचा अर्थ आहे. जीव आणि बह्य हे स्वभावतः प्रथम एक नसतील तर केव्हांही एक होणे शक्य नाही. तात्मग्रे एकी भाव म्हणजे स्वह्मपेक्य नव्हे. एकाठिकाणीं राहणें किंवा एक-विषयक-मित होणें हा अर्थ आहे. येथें अद्देतमतवादांचा अर्थ सर्वथा चुकला आहे!

मंत्र आठवा.

यथा नद्यः स्यन्द्मानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्यान्नामरूपादिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८॥

अन्वय व अर्थ — यथा स्यंदमानाः नद्यः नामरूपे विहाय समुद्रे अस्तं गच्छिन्त (ज्याप्रमाणें प्रवाहशील नद्या आपापल्या नामरूपास सोडून देऊन समुद्रांत प्रवेश करितात आणि नदीस्वरूपानें नाहींशा होतात.) तथा नामरूपात् विमुक्तः विद्वान् दिन्यं परात्परं पुरुषं उपैति (त्याप्रमाणें नामरूपापास्न विमुक्तः झालेला ज्ञानी साधक दिन्य आणि परेहून पर-श्रेष्ठ अस्मणाच्या श्रेष्ठ-पुरुषाप्रत जाऊन एकरूप होतात.) ॥८॥

किंच यथा नद्यो गङ्गाद्याः स्यन्दमाना गच्छन्त्यः समुद्रे समुद्रे प्राप्यास्तमदर्शनमिवशेषात्मभावं गच्छिन्ति प्राप्तुवन्ति । नाम च रूपं च नामरूपे विहाय हित्वा तथाऽविद्याकृतनामरूपाद्विमुक्तः सिन्व-द्वान्परादक्षरात्पूर्वोक्तात्परं दिव्यं पुरुषं यथोक्तलक्षणमुपत्यु-पगच्छिति ॥ ८॥

सिद्धान्ती—आणसी, ज्याप्रमाणे प्रवाहवती गंगादिनया समुद्राजवळ गेल्या म्हणजे आपापली नामह्ये टाकून देऊन आंत शिरतात, अस्तंगत होतात, भेद्शून्य होतात, समुद्राशीं एकह्मप होतात, त्यांचे विशेष स्वह्मप नाहींसे होतें, त्याप्रमाणे अज्ञानानें उत्पन्न केलेल्या नामह्मपापस्न विमुक्त झालेला विद्वान् मागे विणिलेल्या अक्षराच्याही पलीकडे असणारा जो दिन्य पुरुष, परमात्मा, त्याप्रत जाऊन त्याच्याशीं तादात्म्य पावतो. परमात्म्याचें लक्षण मागे सांगितलेंच आहे. ॥ ८ ॥

रंगरामानुज-या मंत्राचें कठवल्लीत विस्तारानें स्पष्टीकरण आलें आहे. तात्पर्य हैं आहे कीं, मुक्त जीव परमेश्वरसदश होतो, परमेश्वर होत नाहीं. या भवचनाचा विस्तार कठोपनिषदांत पहावा. जीवानें बह्म होणें यांच्या मतें अशक्य आहे.

माध्व० नया, समुद्रांत जाऊन मिसळतात परंतु त्या एकरूप होत नाहींत. कारण वायु हा नयांचे मात्र उद्क घेऊन मेघ उत्पन्न करितो, हें आपल्यास स्पष्ट दिसतें. त्याप्रमाणेंच जीव मुक्त झाले तरी त्यांचीं नामरूपें आपल्यास समजत नाहींत हैं खरें, तथापि त्यांचीं नामरूपें नाहींशीं होत नाहींत. मंत्रांतील 'विमुक्त ' याचा अर्थ अमुक्त असा आहे. तसेंच 'नामरूपे विहाय ' या पद्ांत नामरूपे या पदापुढें अविग्रह असून नामरूपे अविहाय असा पाठ ठेविला पाहिजे, असा श्रुतीचा अमिनाय आहे.

मंत्र नववाः

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति । तरित शोकं तरित पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति॥९॥

अन्वय व अर्थ—यः ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद सः ब्रह्म एव भवति (जो कोणी ते अतिश्रेष्ठ परब्रह्माचे ज्ञान करून घेतो तो ब्रह्मच होतो.) अस्य कुळे अब्रह्मवित् न भवति (याच्या कुळांत ब्रह्म न जाणणारा पुरुष उत्पन्न होत नाहीं.) शोकं तरति, पाप्मानं तरित, गुह्मग्रांथिम्यः विम्रक्तः अमृतः भवति (याचा शोक म्हणजे मनःसंताप नाहींसा

होतो तच

म क न क प्राप्त

हि म्हणून निदा जरी गेळा

विघ्रां

हाच विद्येन नाहीं: म्हणार हें स्प ज्ञान दुसरी विघ्न

बह्म पुरुष त्याल

ভাত

होतो, पापबुद्धि संपते आणि हृदयमंथीपासून हा विमुक्त होतो, अर्था-तच अमर होतो.) ॥ ९ ॥

ननु श्रेयस्यनेके विद्वाः प्रसिद्धा अतः हेशानामन्यतमेनान्येन वा देवादिना च विद्वितो ब्रह्मविद्ण्यन्यां गतिं मृतो गच्छति न ब्रह्मेव । न । विद्ययेव सर्वप्रतिबन्धस्यापनीतत्वात् अविद्याप्रतिबन्धमात्रो हि मोक्षो नान्यः प्रतिबन्धः । नित्यत्वादात्मभूतत्वाच । तस्मात्स यः कश्चिद्ध वै छोके तत्परमं ब्रह्म वेद साक्षादहमेवास्मीति स नान्यां गतिं गच्छति । देवैरपि तस्य ब्रह्मप्राप्तिं प्रति विद्वो न शक्यते कर्तुम् । आत्मा ह्येषां स भवति । तस्माद्धह्मविद्वान्ब्रह्मेव भवति किंच नास्य विदुषोऽब्रह्मवित्कुछे भवति । किंच तरित शोकमनेकेष्ट-वैकल्यनिमित्तं मानसं संतापं जीवन्नेवातिकान्तो भवति । तरित पाप्मानं धर्माधर्माख्यं गुहाय्रन्थिभ्यो हृदयाविद्याप्रंथिभ्यो विमुक्तः सन्नमृतो भवतित्युक्तमेव भिद्यते हृदय्यप्रन्थिरित्यादि ॥ ९ ॥

शिष्य—भगवन् ! कल्याणाच्या मार्गात अनेक विधे असतात, हें प्रसिद्ध आहे. म्हणून अनेक क्षेशांपैकी एक किंवा दुसरा क्षेश मोक्षमार्गाच्या आड येऊन उमा राहणार, निदान कोणा देवादिकांकडून तरी बह्मवेच्यांस विधे प्राप्त होणार, तेव्ही बह्मवेचा जरी असला तरी त्याला बह्मप्राप्ति न होतां कोणत्यातरी अन्य गतीला तो मेल्यावर गेला पाहिज, असें झालें ?

सिद्धान्ती—नाहीं. सर्वविद्यांचा नाश करणारी बहाविद्या त्याचें साहाय्य करून विद्यांचा नाश करीत असते. मोक्षाला प्रतिबंध होतो तो अविद्येमुळें मात्र होतो. अविद्या हाच मोठा अहितकारी प्रतिबंध आहे. दुसरा प्रतिबंध नाहीं. तेव्हां अविद्याप्रतिवंध बहा-विद्येनें नाहींसा झाला म्हणजे बहाप्राप्तीला दुसरा बंध येणे शक्य नाहीं, म्हणून अविद्या नाहींशी झाली म्हणजे नित्य असणारा मोक्ष आत्मवेत्त्याला मिळतो. कारण, मोक्ष म्हणजेच आत्मतत्त्व आहे. असो, आत्मवेत्ता मोक्षर्क्षपच असतो. मगत्याला विद्रा कसलें? हें स्पष्ट करण्यासाठीं श्रुति म्हणते कीं, जो कोणी मुमुसु या लोकीं त्या अतिश्रेष्ठ बहाचें ज्ञान करून घेतों 'मीच साक्षात् बहा आहें ' असा ज्याचा निश्चय होतो. ' त्याला दुसरी तिसरी गति मिळणें शक्य नाहीं. प्रत्यक्ष देवांना सुद्धां त्याच्या बहाप्राप्तीमध्यें विद्रा आणितां येत नाहीं. कारण, त्या देवांचाहीं तो आत्मा होऊन बसतो. अर्थातच बहा जाणणारा विद्वान् बहा होतो. तर्सेच या विद्वानाच्या कुलांत कोणीही अबहाजानी पुरुष उत्पन्न होत नाहीं. आणसी, अनेक इष्टानिष्ट गोष्टीमुळें होणारा मानसिक सताप त्याला होत नाहीं. इतकेंच नव्हें तर तो जीवंत असतांनाही शोकमोहांच्या प्रलीकडे जाऊन राहतो. त्याचें सर्व धर्माधर्ममूलक कर्म किंवा पुण्यपापरूप फल संपतें. तो धर्मा-

धर्माच्या कक्षेतून बाहर पडतो आणि हृद्यांत अविद्येने उत्पन्न केळेल्या अर्था असतात त्या सर्व तोडून टाकून त्यांच्यापासून तो मुक्त होतो, तो अमर होतो, इत्यादि मागीळ एका मंत्रांत (मुण्डक २।२।८) विस्ताराने सांगितळे आहे.॥ ९॥

रंगरामानुज—' बह्मेव भवति '=बह्मरूप होतो.

माध्व०—ज्याला ब्रह्म ज्ञान होतें, तो जीव स्वतःचें सदस्य असेल तें पूर्ण करून घेतो. 'ब्रह्म भवति'=पूर्ण होतो, तो परमात्मस्वरूपी होत नाहीं. कारण, तो परतंत्र आहे व त्याचें स्वरूप ब्रह्माहून निरालें आहे, हें याच उपनिषदांत अनेक वेळ सांगितलें आहे आणि मगवान् वादरायणांचाही अभिप्राय असाच आहे. शिवाय, न्याय असा आहे कीं, बाधक वस्तु असेल तर श्रुतीच्याही अर्थांचा संकोच करावा. जीव आणि ब्रह्म यांमध्यें अत्यंत मेद आहे हें श्रुतीला, स्मृतीला, इतिहासाला व पुराणांना मान्य आहे, म्हणून येथील श्रुतीच्या अर्थाचा संकोच करून ब्रह्म भवति म्हणजे जीव आपलें मूळरूप पावतो, असें समजावें. हें स्वरूप ब्रह्मस्वरूपाहून निरालें आहे.

मंत्र दहावा.

तदेतद्दचाऽभ्युक्तम्-क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्म-निष्ठाः खयं जुह्नत एकार्षे श्रद्धयन्तः। तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यस्तु चीर्णम्॥१०॥

अन्वय व अर्थ—तत् एतत् ऋचा अभ्युक्तं (ऋग्वेदांतील एका मंत्रांत हैं सर्व असे म्हटलें आहे.) क्रियावंतः, श्रोत्रियाः, ब्रह्मनिष्ठाः, एकार्षे स्वयं जुहृतः , श्रद्धयंतः, (क्रियावान् , वेदवेत्ते, ब्रह्मनिष्ठ, श्रद्धावान् , स्वतः एकि नामक अभीला हिवर्माग देणारे श्रद्धावंत जे कीणी असतील) येः विधिवत् शिरोत्रतं चीर्णं तेषां एव एतां ब्रह्मविद्यां वदेत (व ज्यांनी विधिधूर्वक शिरोत्रताचें—मस्तकावर अग्नि धारण कर-ण्याचें-त्रत सिद्धीस नेलें आहे, त्यांना मात्र ही ब्रह्मविद्या सांगावी.)॥१०॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यासंप्रदानाविध्युपप्रदर्शनेनोपसंहारः क्रियते । तदेतद्विद्यासंप्रदानविधानमृचा मन्त्रेणाभ्युक्तमाभिप्रकाशितम् । क्रिया-वन्तो यथोक्तकर्मानुष्ठानयुक्ताः । श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन्ब्रह्म-ण्यभियुक्ताः परब्रह्मबुभुत्सवः स्वयमेकर्षिमेकर्षिनामानमि जुह्वते जुह्वति श्रद्धयन्तः श्रद्धधानाः सन्तो ये तेषामेव संस्कृतात्मनां

पात्रभूतानामेतां ब्रह्मविद्यां वदेत ब्र्याच्छिरोव्रतं शिरस्यप्रिधारण-लक्षणम् । यथाऽऽथर्वणानां वेदव्रतं प्रसिद्धम् । यैस्तु यैश्च तचीर्णे विधिवद्यथाविधानं तेषामेव च ॥ १०॥

सिद्धान्ती—आतं यानंतर ब्रह्मविद्येचें संप्रदान कर्से करावें याचा विधि सहज सांगून उपनिषदाचा उपसंहार केळा आहे. ब्रह्म—विद्येचें संप्रदान कर्से करावें याचा विधि एका ऋग्मंत्राने स्पष्ट प्रकाशित केळा आहे, तो असा. जे कोणी वेदविहित कर्माचें अनुष्ठान असंड करितात, ज्यांनी वेदाचें साग्र व पोक्त अव्ययन केळें आहे; ज्यांची अपरब्रह्माचे ठिकाणी उत्कष्ट निष्ठा असून ज्यांना परब्रह्म जाणण्याची इच्छा आहे, जे स्वतः एकपिंनामक अमीळा हविभाग देतात आणि ज्यांची आस्तिक्य बुद्धि पसर आहे, त्या अतःकरण संस्कृत झाळेल्या व ब्रह्मविद्येचा उपदेश ग्रहण करण्याची योग्यता संपादन केळेल्या श्रेष्ठ छोकांपेकी ज्यांनी मस्तकावर अमिधारण करण्याचे वत यथासांग संपादिछें आहे, त्यांना मात्र ब्रह्मविद्येचा उपदेश करावा. आधर्वणांना प्रसिद्ध वेदव्रत सांगिनतळें आहे, तें हेंच पस्तुत मंत्रातीळ शिराव्रत होय. ॥ १०॥

रंग०—एका कत्विजाने मात्र साध्य होणाऱ्या अग्निहोत्रह्मी उपासनेची द्वेता जो आग्नि त्याला एकिष म्हणतात. एकिष म्हणजे परमात्मा असाह्म अर्थ होईल. शिरोव्रतासंचंघानें श्रीमद्रामानुजाचार्य शारीरक (३।३।३) या सूत्रावर व्याख्यान करतांना म्हणतात कीं, प्रत्येकशासेनें निर्तिराळी उपासना सांगितली आहे. तथापि प्रत्येक उपासनेचें ताल्पर्य एकच असून बह्मप्राप्तिह्मप फल ही एकच आहे. मुख्य गोष्ट अशी सांगावयाची आहे कीं, आपापल्या शासेचें अध्ययन सांगोपांग झालें असलें म्हणजे उपानिषद्भी स्वाध्यायाला संस्कृतत्व येतें. उपनिषदाच्या अध्ययनाचें विशेष अंग अग्निची उपासना हें आहे. विद्येचें अंग नाहीं. वेदविहित उपासना अवश्य आहे व ती प्रत्येक शासेला निर्निराळी सांगितली आहे, तरी सर्वोचें ताल्पर्य उपासनेच्या संस्कृतीमध्यें मात्र आहे. मिन्न उपासना स्वह्मपतः एकद्मप व उपास्वही एकह्मपच आहे. म्हणून प्रत्येक मुमुक्षूनें शिरोव्रतह्मीच उपासना केली पाहिजे असे नाहीं. स्वशासेत विहित केलेली उपासना सिद्ध झाली म्हणजे तत्कार्य होतें; हा फलितार्थ आहे. मात्र हें लक्षांत ठेवावयाचें कीं, मुण्डकोपनिषदांचें अध्ययन करणारानें शिरोव्रताचें अध्ययन केलें असलें पाहिजे.

माच्व०—यांचा 'एकऋषीन् ' असा पाठ आहे 'एक-ऋषि = ब्रह्मविद्यासंप्रदाय-प्रवर्तक ऋषी होत.

मंत्र अकरावा.

तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतद्चिणिव-तोऽधीते । नमः परमऋषिभ्यो नमः परम-ऋषिभ्यः॥११॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २॥

ही श्रेष्ट

अन्वय व अर्थ—तत् एतत् सत्यं अंगिराः ऋषिः पुरा उवाच (याप्रमाणें पूर्वीं अंगिरा ऋषीनें ब्रह्मरूपी सत्य प्रकट केलें) अचीर्ण-व्रतः एतत् न अधीते (जो व्रतस्थ राहात नाहीं त्याला हें सत्य अधीत करितां येणार नाहीं.) परमऋषिभ्यः नमः, परमऋषिभ्यः नमः (ह्या श्रेष्ठ ऋषींस नमस्कार असो, ह्या श्रेष्ठ ऋषींस नमस्कार असो.)॥११॥

तदेतदक्षरं पुरुषं सत्यमृषिरिङ्गरानाम पुरा पूर्व शौनकाय विधिन बदुपसन्नाय पृष्टवत उवाच । तद्वद्नयोऽपि तथैव श्रेयोधिने मुमुक्षवे मोक्षार्थ विधिवदुपसन्नाय ब्र्यादित्यर्थः । नैतद्भन्थरूपचीर्णत्रतोऽच-रितन्नतोऽप्यधीते न पठित । चीर्णत्रतस्य हि विद्या फलाय संस्कृता भवतीति । समाप्ता ब्रह्मविद्या सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण संप्राप्ता तेभ्यो नमः परमऋषिभ्यः । परमं ब्रह्म साक्षादृष्टवन्तो ये ब्रह्माद्योऽवगतवन्त्रस्र ते परमर्षयस्तेभ्यो भूयोऽपि नमः । द्विर्वचन-मत्याद्रार्थं मुण्डकसमाप्त्यर्थं च ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डकोपनिषदद्भाष्ये द्वितीयः खण्ड ॥ २ ॥ इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादाशिष्यस्य परमहंसपरित्राजकाचा-र्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतावाथर्वणमुण्डको-पनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

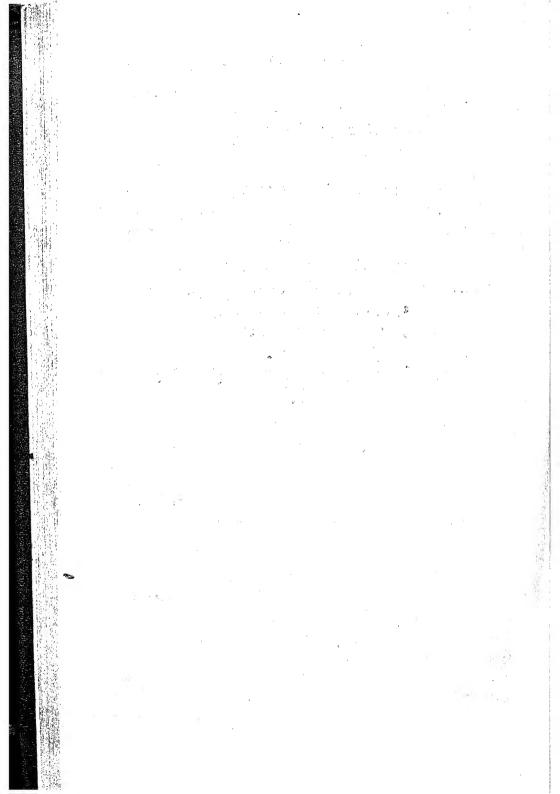
सिद्धान्ती याप्रमाणें तें हें अक्षरह्मी (पुरुषोत्तमह्मी) सत्य पूर्वी अंगिरा-ऋषींनें शीनकाला प्रथमतः सांगितलें. शीनक हा शिष्यांस योग्य अशा शास्त्रपद्धतींनें येऊन या ऋषीस प्रश्न विचारता झाला होता आणि द्याघन ऋषींनीं शीनकांस हें व प्रकट केलें. शीनकाप्रमाणें दुसरा कोणीही श्रेयोधीं मुमुक्षु विधिवत प्राप्त झाला या बह्मवेस्था व तत्त्वद्शीं आचार्यांनें हें सत्य (बह्मतस्व) सांगणारें ों सांगावें, हा ताल्पर्यार्थ आहे. ज्यानें विहितवताचें आचरण केलें नाहीं, तो या प्रथाचे किंवा प्रथांत सांगितलेल्या ब्रह्मतत्त्वाचें अध्ययन सुद्धां करणार नाहीं आणि केलें तरी त्यांस तें समजणार नाहीं; कारण, वतनिष्ठ पुरुषानें अधीत केलेली विद्या मात्र फलपद होने, हैं समजून ध्यावें.

येथें ब्रह्मवियेचा उपदेश संपठा. ब्रह्मादिक ज्या आचार्यापास्न संप्रदायपरंपरेनें ही विद्या आजपर्यंत चाठत आठी त्या श्रेष्ठ ऋषींस आम्ही नमस्कार करितों. ज्या श्रेष्ठपुरुषांनीं परब्रह्माचें साक्षात् द्र्शन घेतठें म्हणजे ज्या ब्रह्मादिकांना संपूर्ण ब्रह्मज्ञान-विज्ञान झाठें आणि म्हणून ज्यांना परम ऋषी असें म्हणतात, त्यांना पुनः नमस्कार करितों. परम म्हणजे ब्रह्म ज्यांनीं साक्षात् पाहिठें आहे, ते परम ऋषी होत. त्यांना नमस्कार असी. येथें दोनदां नमस्कार-वचन आहे ते अत्यंत आद्र दर्शविण्यासाठीं आणि मुण्डकोपनिषत् समाप्त झाठें, हें दाखविण्यासाठीं अवतीर्ण झाठें आहे. ॥ ११॥

माध्व०-या प्रमाणे अंगिरा ऋषि शौनकाळा जगत्-कर्तृत्वादि गुणविशिष्ट सत्य-बह्माचें (श्री भगवान् दिष्णूचें) व्याख्यान करिता झाळा.

तृतीय मुण्डकाचे द्वितीय खंड समाप्त. मुंडकोपनिषत्समाप्त.

श्रीमच्छंकराचार्यकृत आथर्वण मुण्डकोपनिषद्भाष्यांचे भाषांतर समाप्त झालें

मुण्डकोपनिषत्.

संपादकाचें विवरण.

ॐ तत्सद्वह्यणे नमः

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभियेजत्राः ॥ स्थिरेरङ्गेस्तुष्टुवा स्सस्तनृभिः । व्यक्षेम देवहितं यदायुः ॥

ॐ ज्ञान्तिः ज्ञान्तिः ज्ञान्तिः।

मंत्र पहिला.

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ती भुवनस्य गोप्ता। स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथ-वीय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १॥

अन्वय व अर्थ—विश्वस्य कर्ता, अवनस्य गोप्ता, ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव (सर्व अनंत ब्रह्मांडांचा कर्ता व त्यांचा पालक ब्रह्म-देव हा सर्व देवांच्या आधीं उत्पन्न झाला.) सः जेष्ठपुत्राय अथर्वाय सर्विवद्याप्रतिष्ठाम् ब्रह्मविद्याम् पाद (आपला ज्येष्ठ पुत्र जो अथर्वा त्याला ब्रह्मदेवानें ब्रह्मविद्याचा स्पष्ट उपदेश केला. ही ब्रह्मविद्या इतर सर्विविद्यांची प्रतिष्ठा आहे.) ॥ १॥

मंत्राचा अर्थ स्पष्ट आहे. सृष्टीची उत्पत्ति आणि स्थिति चालविणे ज्या देवाचे काम आहे, तो बहादेव सृष्टीमध्ये अंतःपाती असणाऱ्या इतर सर्व देवांच्या आधीं व सृष्टीपूर्वी उत्पन्न झाला असला पाहिजे. आणि सर्वोहून ज्येष्ठ म्हणून त्या सर्व इतर देवांच्याहून श्रेष्ठ आणि स्वतःच्या ज्ञानाने आणि कर्मानेही श्रेष्ठ असा असला पाहिजे, हें उपाद आहे. ज्या अलोकिक प्रेरणेनें बहादेवाची उत्पत्ति साली व त्याला विश्वकर्तृत्वाची

आणि विश्वपालनाचें कर्तृत्वज्ञान, कर्तृत्वसामर्थ्य आणि कर्तृत्वाची इच्छा प्राप्त झाली, त्याच प्रेरणेनें बह्मदेवाला बह्मविद्यचेही ज्ञानविज्ञान झालें असलें पाहिजे, हेंही उघड आहे. सारांश, बह्मविद्या ही अपीरुषेय असली पाहिजे हें रपष्ट आहे. बह्म-स्वरूप सर्वज्ञानकर्मेंद्रियांस व मनोवुद्धींस अगोचर आहे. हें पुढें याच उपनिषदांत सांगितलें आहे. तेव्हां बह्म-विद्येचें ज्ञानविज्ञान बह्मदेवाला झालें असेल, तें केवळ बह्म-पेरणेनें व तत्प्रसादानें मात्र झालें असलें पाहिजे. बह्म प्रेरणेनें मात्र ज्या ज्ञान-विज्ञानाची प्रवृत्ति होते, ती बह्म-विद्या होय. ही विद्या सर्वश्रेष्ठ आहे आणि इतर सर्व विद्यांचें आश्रय-स्थान असून (माहेरघर असून) त्या सर्वाची ती विद्या नियामक असली पाहिजे हेंही स्पष्ट आहे. सारांश, इतर सर्व विद्यांस अस्तित्व देऊन त्यांचें नियमन करणारी जी विद्या ती बह्म-विद्या होय. या विद्याचा उपदेश बह्मदेवानें आपला ज्येष्ठ पुत्र जो अथवीं याला केला हेंही योग्य तेंच झालें. सामान्यतः ज्येष्ठ पुत्रावर पित्याचें निरितिश्य प्रेम असतें, हा सर्वत्र अनुभव आहे आणि पित्याला जें ज्ञान-विज्ञान प्राप्त झालेलें असतें तें त्या पुत्राला प्रथमतः मिळण्याचा विशेष संभव असतो, तेव्हां हा येथील बह्मोपदेश व्यवहारस्थितीस सर्वथा योग्यच आहे. ॥ १ ॥

मंत्र दुसराः

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माऽथर्वा तां पुरोवाचा-क्षिरे ब्रह्मविद्याम् । स भारद्वाजाय सत्यवहाय प्राह भारद्वाजोऽक्षिरसे परावराम् ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—यां अथर्वणे ब्रह्मा प्रवदेत, तां ब्रह्मविद्यां अथर्वा पुरा अङ्गिरे प्रोवाच (जी ब्रह्मविद्या ब्रह्मदेवानें अथर्वणाला सांगितली, ती अथर्वणानें अंगिरा नामक पुत्राला किंवा शिष्याला सांगितली) भारद्वाजाय सत्यवहाय सः परावराम् प्राह, भारद्वाजः अङ्गिरसे (अंगिरानें भारद्वाजकुलोत्पन सत्यवहाला ही परावर विद्या उपदेशिली आणि भारद्वाजानें अगिरसाला सांगितली.)॥ २॥

या मंत्रांत गुद्ध संपदाय-परंपरा सांगितली आहे. बह्म-विद्या काय किंवा इतर कोणतीक्षी विद्या काय, संपदायपद्धतीने पुत्रपरंपरेला किंवा शिष्यपरंपरेला प्राप्त काली असता तिचें शुद्ध स्वरूप कलुषित होण्याचा संमव फार कमी असतो. पिता अथवा गुरु यांचे अध्ययन पूर्ण असलें पाहिजे व त्याचप्रमाणें पुत्र किंवा शिष्य हे एकनिष्ठ-तेने श्रवण मनन करणारे आणि श्रद्धेनें विद्या ग्रहण करणारे असले पाहिजेत. अध्य-यनाची व अध्यापनाची परंपरा जितकों जास्त शुद्ध राहील तितक्या जास्त स्वच्छतेनें कोणत्याही विदेशा दानप्रतिषद होत असतो, हैं सागावयास नको. असो, मंत्रांत बहा-विदेशा 'परावरा ' हैं विशेषण उपयोजिलें आहे, तें लक्षांत देवण्यासारसें आहे. ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पत्रच्छ। कस्मिन्तु भगवो विज्ञाते सर्विमिदं विज्ञातं भवतीति ॥ ३॥

अन्वय व अर्थ—महाशालः शौनकः वै अितरसं विधिवत् उपसनः प्रच्छ ह (महाशाल-आपला ब्रह्स्थाश्रम उत्तमरीतीने चालविणारा— शुनकपुत्र शौनक पूर्वीक्त अंगिरसनामक आचार्याकडे शास्त्रशुद्धपद्ध-तीने गेला आणि त्यांस शरण जाऊन पुढील प्रश्न करिता झाला.) भगवः! कास्मिन नु विज्ञाते इदं सर्व विज्ञातं भवति इति (हे भगवन्, कोणत्या वस्तूचें विज्ञान झालें असतां हें सर्व विज्ञात होतें! शौनकानें हा प्रश्न अंगिरसाला केला आहे.) ॥ ३॥

या मंत्रांत मुंडकोपनिषद्गची उत्पत्ति मानवी जगांत कशी व केव्हां झाली, बह्मविद्या सांगण्याचा प्रसंग केव्हां व कोटें उत्पन्न झाला, हैं सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें येथें सहज ओघानें असें सुचिविछें आहे कीं, बह्मविद्येचें अध्ययन कोणत्याही वर्णीतील कोणत्याही आश्रमीयाला करितां येतें. मात्र बहाविद्या अध्ययन कहं इन्छिणारा विद्यार्थी सदाचरणी असला पाहिजे आणि आचार्यांकडे शिक्षणाप्रीत्यर्थ जातांना श्रुत्युक्त नियमांचे यथाशास्त्र अनुपालन करणाराही असला पाहिजे. सारांश, तो अधिकारसंपन्न असला पाहिजे. असो, येथें शौनकानें जो प्रश्न विचारला आहे तो सर्वप्रकारें संस्मरणीय आहे. बह्मविद्या किंवा तत्त्वज्ञान म्हणजे काय? याचें स्पष्ट स्वरूप या शोनकप्रशांत अवतीर्ण झालें आहे. कोणत्या एका वस्तूचे ज्ञान-विज्ञान झाठें असता या दश्य विश्वाचा, न्यांतील सामर्थ्यांचा म्हणजे ज्ञानाचा व जीवाने या विश्वाशी कोणत्या तन्हने वागर्छे असतां इष्टतम परुषार्थांची सिद्धि होईल, इत्यादि आचरणाचा उलगडा होतो. असा या प्रश्नाचा अर्थ आहे. या प्रश्नावद्भन दुसरी अशी एक गोष्ट अनुमानितां येते कीं, शोनकाला अंगिरस आचार्यांकडे येण्यापूर्वीच नित्यानित्यविवेक प्राप्त झाला होता. त्याला या जगाचा जो शास्त्रशुद्ध अनुमव आला होता, त्यावसन त्याला अते स्पष्ट कळून चुकले होतें की, सर्वे ज्ञानांस आणि सर्वकर्मीस अंतर्भूत करून त्यांस अस्तित्व देणारी आणि सर्वास नियमित करून त्या सर्वीची व्यवस्था ठावणारी कांहीं एक सर्व-विलक्षण वस्तु अस्तित्वांत असली पाहिजे. ह्या वस्तूचे ज्ञान-विज्ञान झाले असता त्याच्या जोरावर इतर सर्व चवदा विद्या व चौसए कला यांचे यथार्थ स्वरूप समजावयास पाहिजे, असा त्याचा आस्तिक्य-बद्धीनें यह साला होता असें दिसतें आणि आणसी एक गोष्ट श्रीमच्छकराचार्योनीं सांगितळी आहे, तीही लक्षांत ठेवण्यासारसी आहे. शीनककालापर्यंत शिष्यांनी गरुजीकडे कर्से जावें हैं निश्चितपणानें ठरलें होतें, निदान ठरलेलें असल्यास इतर शिष्य ब्रह्मविदेचचा अन्ययनाचे नियम स्पष्टरीतीने पाळीत होते, असे या उपनिषदावद्धन तरी स्पष्ट दिसत नाहीं. तेव्हां असे एक अनुमान निघण्याचा संभव आहे कीं, शीनकाच्या कालापर्यत है नियम ठरले तरी नव्हतें. किंवा ठरले असल्यास त्यांची अम्मलबजावणी यथास्थित रीतीनें होत नव्हती; किंवा निदान ती अम्मलबजावणी होत असली तरी तिचा स्पष्ट उचार करण्याचें कारण यावेळेपर्यंत घडलें नव्हतें. असो; तात्पर्य हें आहे कीं, शीन-कार्ने आत्मकल्याणार्थ अनुपाळिलेले नियम जगत्कल्याणासाठी प्रकट करण्याची यावेळी आवश्यकता स्पष्ट झाळी आणि श्रुतीनें ती नमूद कह्न ठेविळी. पहिल्या मुंडकाच्या दुसऱ्या खंडांतील शेवटच्या दोन मंत्रांत मुमुक्ष-शिष्यांने कोणते नियम अवश्य पाळिले पाहिजेंत, याचा स्पष्ट उचार झाला आहे. प्रत्येकानें हे नियम अवश्य पाळिले पाहिजेत, असा प्रस्तुत मंत्राचा आणि आतांच सांगितलेल्या दोन मंत्रांचा अभिपाय आहे. हें मुख्य रहस्य होय. ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

तसौ स होवाच। दे विद्ये वेदितव्ये इति ह स यहहाविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४॥

अन्वय व अर्थ—तस्मै सः उवाच इ (शोनकाला अगिरस आचा-र्यानी हें उत्तर दिलं) दें विद्ये वेदितव्ये इति (की दोन प्रकारच्या विद्या जाणून व्यावयाच्या आहेत.) परा च एव अपरा च इति ह यत् ब्रह्मविदः वदन्ति स्म (परिवद्या आणि अपरिवद्या अशीं ज्यांना ब्रह्मवेते नांवें देतात. त्या ह्या दोन विद्या होत.) ॥ ४ ॥

या मंत्रांत दोन विद्या समजून व संपादून घेतल्या पाहिजेत, असे मंत्रद्रख्या आचार्यांनी सांगितलें आहे. या दोन विद्या म्हणजे एक परविद्या आणि दुसरी अपरविद्या, या होत. यांची लक्षण काय? स्वरूप कसें, इत्यादिकांचा विस्तार पुढें व्हावयाचा आहे. वेध मला 'वेदितव्य' या पदाचा अर्थ स्पष्ट करण्याची आवश्यकता वाटते. सर्व विश्वाचा उलगडा कोणत्या वस्तूच्या ज्ञानानें होईल असा प्रश्न आहे आणि त्याला उत्तर हैं मिलालें आहे कीं, हा उलगडा होण्यासाठीं दोन प्रकारच्या विदांचें अध्ययन करून

त्या दोन्हीही विद्या यथार्थस्वरूपानें समजून घेतल्या पाहिजेत. परिविधेचें ज्ञान ज्या पुरुषार्थिसिद्धीसाठीं अवश्य आहे, त्याच पुरुषार्थाच्या सिद्धीसाठीं अपरिविधेचें ज्ञानहीं अत्यंत अवश्य आहे. अपरिविधेचे विषय, त्यांचें ज्ञान व त्यांसाठीं करावें लागणारें कर्म यांचा त्याग, मोक्षार्थ-पुरुषार्थ-सिद्धीसाठीं अवश्य आहे व असला पाहिजे, ही गोष्ट मलाही समत आहे. तथापि ज्या वस्तूचा त्याग करावयाचा त्या वस्तूचें पूर्ण ज्ञान-विज्ञान आपल्यास झालें असलें पाहिजे, हें निर्विवाद आहे. शिवाय परावस्तचा विषय जें बह्म ह्यांचें पूर्ण ज्ञान झालें असलें तरी तें ज्ञान किंवा ती ज्ञानवस्तु ही अपरिविधेचा विषय जें व्यवहारज्ञान आणि व्यवहारसिद्धीसाठीं अवश्य करावें लागणारें जें कर्म त्या ज्ञानाचा व कर्माचा, या सर्वाचा अंतर्भाव कसा करते हें आपल्यास पूर्णपणें समजेल तर एक वस्तु विज्ञात झाली असतां हें सर्व विज्ञात होतें, हें जें तत्त्वज्ञानाचें किंवा ब्रह्मविधेचें लक्षण आहे, त्याची पूर्ण सार्थकता होईल. ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवाः

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिष-मिति । अथ परा यया तद्क्षरमधिगम्यते ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—तत्र अपरा (अपरिवधिचे पुढील विषय आहेत.) ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदः, शिक्षा, कल्पः, व्याकरणं, निरुक्तं, छंदः, ज्योतिषं इति (ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्तं, छंद आणि ज्योतिष हे अपराविधेचे विषय होत) अथ परा (नंतर परिवधेचें लक्षण सांगितलें आहे.) यया तत् अक्षरं अधिगम्यते (ज्या विधेचें त्या अविनाक्षी वस्तूचें ऋष्म होतें व तिची प्राप्ति ही ज्या विधेच्या साहाय्यानें होते तिला परिवद्या असें म्हणावें.)॥ ५॥

या मंत्रांत अपर आणि परविद्येचे विषय सांगून त्यांचीं रुक्षणेंही समजतील, असें त्यांचें वर्णन केलें आहे. अपरविद्यंत ऋग्वेद्ममुस चारी वेद आणि शिक्षा-कल्पादि सहा अंगें, यांचा अंतर्माव होतो. ऋग्वेदादिवेदांत सर्व प्रकारचे ऐहिक व स्वर्गीय ज्ञानांची व इहलोकसंबंधी व स्वर्गसंबंधी कल्याण कहन घेण्यास साधनीभूत असण्णाच्या नीतींचीं आणि धर्मांचीं तत्त्वें सांगितलेली असनात. शिक्षा-कल्पादि जी सहा उपांगें आहेत, तीं वेद म्हणण्याच्या कामीं, त्याचा अर्थ करण्याच्या कामीं, यज्ञ कर-

ण्याच्या कामीं, इत्यादि वैदिक कमींस उपयोगी पढणारी आहेत. तात्पर्य, विश्वाच्या संबंधानें आपण कसें वागावें ? कसें वागाठें असतां जीवाचें ऐहिय व स्वर्गीक दृष्टीनें कल्याण होईल, असा विचार वेद आणि बाह्मण यांत केलेला असावयाचा. तात्पर्य ज दिसत—भासत आहे, जें अपूर्व पण पुढें दृश्य व्हावयाचें आहे व जें विषयसुस देणारें आहे, त्याचा विचार ऋवेदादि अपरविद्येच्या विषयांत केला आहे. आणि परिविद्येचा विषय अक्षर हा आहे. अक्षर या पदाचे अनेक अर्थ आहेत, त्यांत व्याकृत जगत्, अव्याकृत मूल-प्रकृति, हिरण्यगर्म आणि या सर्वाचा आत्मा असून त्यांस नियमित करणारा नित्य, अविकारी, सर्वव्यापी परमात्मा हे चार अर्थ या उपनिष्दांतच प्राप्त झाले आहेत. या मंत्रांत मात्र शेवटीं सांगितलेला अर्थ इष्ट आहे. येथें अक्षर म्हणजे बह्म होय. या बह्माचें ज्ञान—विज्ञान करून देऊन म्हणजे सर्वत्र बह्म आहे असा निश्चय करवृत त्याची प्राप्ति होण्याचे श्रवण—मननादि उपाय सांगणें हैं पर्यविद्येचें काम आहे ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

यत्तद्द्रेश्यमग्राद्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तद-पाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तद-व्ययं यद्भतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६॥

अन्वय व अर्थ — यत् अद्रेश्यं, आग्रहां, अगोत्रं, अवर्ण, अवक्षुः श्रोतं, अपाणिपादं, तत नित्यं, विभुं, सर्वगतं, सुसृक्ष्मं (जें कर्ण — नेत्रादि इंद्रियांस पाहतां ऐकतां येत नाहीं; ज्याचें ग्रहण हस्तपादादि-कांनीं करितां येत नाहीं; ज्याच्या उत्पत्तीला कारण असत नाहीं; जें स्वतः कोणत्याहीं हष्टीनें कारण होत नाहीं, ज्याला नेत्रकर्णादि इदियें नाहींत, हस्तपादादि अवयव नाहींत, जें स्वभावतः नित्य, सर्वगामी, सर्वव्यापी, सर्वस्वस्थ आहे) यत् घीराः भृतयोनिं परि स्थंति तत् अव्ययं व्यापी, सर्वस्थन , आणि विवेकी लोक ज्याला भृतयोनि असें तात्विक दृष्टीनेपाहतात तें अव्यय आहे.) ।। ६ ॥

या मंत्रांत बह्मस्वरूपाचीं लक्षणें सांगून त्याचें वर्णन केलें आहें. हैं बह्म अदेश्य म्हणजे परिच्छिन्नजीवांच्या इंद्रियांचा विषय होणारें नाहीं, हें पाहतां-ऐकतां येण्यासार्खें नाहीं, तसेंच इंद्रियांच्या साहाय्यानें पाप्त होणाऱ्या ज्ञानावर संस्कार कहन ज्ञानिवषयास नामहूप देणाऱ्या मनोबुद्धीलाही हें बहा अगोचर आहे. सारांश, परिच्छिन इंद्रियांचा व परिच्छिन मनोबुद्धींचा ज्ञानविषय होण्यासारक्षे हें नाहीं. विश्वाचें ज्ञान आपन्यास होतें, विश्व ज्ञेयवस्तु असते, त्याप्रमाणें हैं ज्ञेयवस्तु नाहीं याप्रमाणेंच अवयवांनी ग्रहण करण्यासारसी किंवा मनोबुद्धींनी ग्रहण करण्यास थेणाऱ्या सुख-दुः सासारसी ही वस्तु नाहीं. बह्मवस्तु ज्ञेय नाहीं व पाह्मही नाहीं. म्हणून, इंद्रियावयवांचे विकार बह्मावर होत नाहींत, ते नित्य आहे व सर्वीचे नियामक आहे. बह्म अगोर्ज आहे न्हणजे कारणशून्य आहे, तें अवर्ण आहे म्हणजेही तें कार्यशून्य आहे. तें कार्य-कारणशून्य आहे, तें विकार्य नाहीं किंवा विकारीही नाहीं, म्हणून तें सर्वे व्यापी असतें. गोंत्र म्हणजे आपण ज्या ऋषि-वंशांत उत्पन्न झालों त्याचा मूळपुरुष होय. बह्म केव्हांच उत्पन्न झार्ले नाहीं, म्हणून त्याला गोत्र नाहीं. याचप्रमाणें तें अवर्ण आहे, म्हणजे त्याला जाति नाहीं. व्यवहारांत आपण म्हणतीं त्याप्रमाणें त्याला ' जात-गोत १ काहीं नाहीं; म्हणून ते अनादि आणि अनंत असे आहे. त्याळा चक्षुःश्रोत्रादि इंद्रियें नाहींत किंवा हस्तपादादि अवयव नाहींत. दुसरा पदार्थ पहावयाचा असल्यास किंवा मिळवावयाचा असल्यास इंद्रियांची व अवयवांची आवश्यकता असते. ब्रह्माला इंद्रियावयव नाहींत, असे श्रुतीने सांगितहें आहे. त्यावह्न एक स्पष्ट असा व्वनि निघतो कीं, ब्रह्माशिवाय परमार्थतः दुसरी वस्तुच नाहीं, हैं तस्व सांगण्याचा श्रुतीचा अभिप्राय आहे. यावहृत ते अत्यंत सूरम असले पाहिजे, असे झालें. -अत्यंत स्ह्मवस्तु इंद्रियशून्य व अवयवशून्य असते, हें प्रसिद्ध आहे. आकाशाला अवयव नाहींत हैं कोणास ठाऊक नाहीं ? तसेंच ते अन्ययही आहे, कारण अत्यत स्क्ष्मवस्तूला विकार करणारी दुसरी वस्तूच नसते. यामुळे बह्मासारखी स्क्ष्म वस्तु अन्यय अथवा विकारशून्य असते. तात्पर्य बहा ही वस्तु नित्य, अनादानंत, कार्य-कारणशून्य, सर्वेव्यापी, एक आणि अन्यय अशी आहे. इच्यापासूनच सर्व भूतें उत्पन्न होतात म्हणजे आपल्यास दृश्यमान होणारे चराचर विश्व व त्यांतील सुस-दुःसे ही सर्व बह्माच्या अधिष्ठानावर दृश्य-मास्य होतात. सर्व विश्वाचे अधिष्ठान बह्म आहे आणि तें एक असून नित्य, एकरस, सर्वत्र घनदाट पसरलेलें, सर्व-स्वामी आणि विकारशून्य आहे, असे विद्वान् आणि विवेकी पुरुषांस समजते. विवेकी पुरुषांस उपयोगी पडणारें हें बह्मलक्षण आणि बह्मवर्णन आहे. या ब्रह्माचें ज्ञान परविद्येनें मात्र होतें, अमें मागच्या मंत्रांत सांगितलेंच आहे. ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

यथोर्पनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामो-षधयः संभवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम् ॥ ७॥ अन्वय व अर्थ — यथा ऊर्णनाभिः मृजते गृह्णते च, यथा पृथिव्यां सोष्वयः संभवन्ति, यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि, तथा अक्षरात् विश्वं इह संभवति (ऊर्णनाभि म्हणजे कोळी जाळें निर्माणकरून त्याचा लय करितो, पृथ्वीमधून वृक्ष वनस्पती आदि स्थावरजंगम पदार्थ उत्पन्न होतात व तेथेंच लयाला जातात आणि जिवंतपुरुषापासून केश, लोम, इत्यादि उत्पन्न होऊन नाहींशी होतात, त्याप्रमाणेंच अक्षर जें परम्रह्म त्यापासून हें सर्व चराचर, मूर्तामूर्त, विश्व म्हणजे ब्रह्मांड उत्पन्न होतें आणि तेथेंच तें लयास ही जातें.)॥ ७॥

बह्म-वस्तु एक आणि अन्यय आहे, तर सृष्टि कशी उत्पन्न झाली, सृष्टीचा कर्ती कोण, सारांश, सृष्टीची उपादान आणि निमित्त कारणे कोणती, अशी शंका येईल. तिचें उत्तर तीन दृष्टांत घेऊन या मंत्रांत दिलें आहे. कोणत्याही अन्य उपादान कारणाची अपेक्षा न करतां कोळी आपल्या शरीरांतून तंतु बाहेर काढून त्यांचे ज़ीळें निर्माण करितो आणि इष्ट कार्य झालें म्हणजे ते आपल्या शरीरामध्ये ओढून घेतो, हें उदाहरण अमें दर्शवित कीं, अन्य उपादानकारण नसताही करितां येऊन तिचा उपसंहारही **ठहानशी** सृष्टि उत्पन्न एक करितां येतो. पृथ्वीच्या दृष्टांतांत निमित्तकारणाचा अभाव आहे. आणि तिसऱ्या दृष्टांनांत जीवासारख्या ज्ञानी पुरुषापासून केश-छोमादिकासारसे नित्य वाढणारे परंतु अज्ञानी असणारे पदार्थ उत्पन्न होतात व त्यांचे उपादानकारण व निमित्त-कारण तोच असतो असे सामान्य व्यवहारांत दिसतें. तात्पर्य निमित्त व उपादान कारणें नसर्ताही एका पदार्थीला दुसरे स्वविलक्षण पदार्थ निर्माण करितां येतात व त्यांचा लयही करिता येतो, असे सामान्य व्यवहारांत दिसतें. सर्वीस अनुमवही असाच आहे. तेव्हां एक आणि अन्ययं बह्माला अनेकरूपी व कमी-अधिक होणारी सृष्टि निर्माण करितां येणें अशक्य नाहीं, हैं म्हणण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं. वरील दृष्टांत है केवळ दृष्टांतापुरतेच घ्यावयाचे आहेत. केवळ समजूत पडावी यासाठी या दृष्टांतांची उपयोजना केलेली आहे. आपल्यास बोध घ्यावयाचा आहे, तो इतकाच की परमार्थ-दृष्टीनें एक असणारी वस्तु व्यवहारांत अनेक आणि स्वरूप-विलक्षण झाली आहे असे दिसर्ते. मृष्टि अनेकरूपी आहे आणि क्षय- वृद्धि पावणारी आहे; तेव्हां तिच्या उत्पत्ति-लयाला कांहींतरी एक आणि अन्यय अंसें कारण असलें पाहिजे, असें शास्त्रशुद्ध न्यावहारिक दृष्टीला वाटत असर्ते आणि न्यवहारांत हें वाटणें नीट आहे म्हणून न्यावहा-रिक दृष्टीची व्यावहारिक समजूत पडावी एतद्र्थ मात्र हे व्यावहारिक दृष्टांत उपयोगी पडतात आणि एक वस्तु अनेकरूपी कशी होते, अव्ययवस्तूपासून विकारी पदार्थ कसे उत्पन्न होतात, हें व्यावहारिक रीतीनें दासविण्यासाठीं मात्र मंत्रीतील देशांचा उप-योग होतो. या प्रश्नाची विशेष चर्चा मी उपसंहारांत करणार आहें. ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते। अन्ना-त्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम्॥८॥

अन्वय व अर्थ — ब्रह्म तपसा चीयते (ज्ञानरूपी तपानें ब्रह्म संपन्न होतें.) ततः अनं अभिजायते (त्यापासून अन्न—अव्यक्त मूळ प्रकृति—उत्पन्न होते.) अन्नात् पाणः, पनः, सत्य, छोनाः, कमेसु अमृतम् च (अन्नापासून प्राण, त्यापासून मन, सत्य, पंचमहाभूतें— सप्तभुवनें, कर्म आणि उपभोगाशिवाय विनाश न पावणारी कर्मफर्छे उत्पन्न होतात.)॥ ८॥

या मंत्रांत परब्रह्मापासून सृष्ट्युत्पत्तीचा कम कसा असतो तें सांगितलें आहे. प्रथमतः—सृष्टि उत्पन्न होण्याच्या पूर्वी,—परब्रह्म ज्ञानधारकाच्या ह्यानें आविर्मृत होऊन सृष्टि उत्पन्न करण्याचा संकल्प ज्ञानह्यानें सिद्ध करितें. या संकल्पापासून अन्न म्हणजे मूल-प्रकृति (चराचर सृष्टीचें उपादान-कारण) उत्पन्न होते. मूल प्रकृतीपासून प्राण (चेतनशक्ति) प्रकृट होतो. पुढें प्राणापासून संकल्प-विकल्प-निश्चयादि स्वह्माचें मन, त्यापासून आकाश, वायु, आदि पंचमहाभूतें, त्यापासून भूभुवादि अनेक लोक, त्यांमध्यें कम आणि कर्मापासून उत्पन्न होणारें अमृत (कर्मफल) असा या विविधमृष्टीच्या उत्पत्तीचा कम आहे. ध्यानांत देवावयाचें हें आहे कीं, केवल ज्ञानह्या बह्म ज्ञानी होऊन नंतर सृष्टीच्या उत्पत्तीचा संकल्प पूर्वभृष्टितील कर्मसंचयानुसार सिद्ध करितें. हा संकल्प ज्ञानी हिरण्यगर्भ करितो आणि तो सिद्ध करण्यासाठीं अनादि जी मूलप्रकृति तिला आविर्मृत करितो. इच्यापासूनच चराचर सृष्टि उत्पन्न होते. प्रथमतः प्राण, नंतर मन, या कमानें कर्मफलाप्यतची सृष्टि ही हिरण्यगर्भ आणि मूल प्रकृति यांच्या द्वारासिद्ध होते. ॥ ८॥

मंत्र नववा

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः। तसादेतद्वह्य नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—यः सर्वज्ञः, सर्ववित्, यस्य ज्ञानमयं तपः (जो सर्वज्ञ आहे, ज्याला सर्वाचें विशेष ज्ञान आहें, ज्याची तपश्चर्या ज्ञानरूप असते,) तस्पात् एतत् ब्रह्म, नाम, रूपं, अनं च जायते (त्यापासून हें हश्य ब्रह्म, नाम, रूप आणि अन यांची उत्पत्ति मागच्या मंत्रांत सांगितलेल्या कमाप्रमाणें होते.) ॥ ९ ॥

या मंत्रांत उत्पत्तीच्या कमाचा उपसंहार केळा आहे. उत्पत्तीचा विस्तार पुढें दुस-या मुंडकाच्या पहिल्या खंडांत सांगावयाचा आहे. येथे केवळ इतकेंच सांगितळें आहे कीं, मायेचा सत्त्व नामक विकार स्वीकृत कह्न बह्म सगुण होतें. हें झाल्या-नंतर त्याला पुढें जी काय सृष्टि करावयाची आहे, त्याचें सामान्य ज्ञान आणि सृष्टी-तील प्रत्येक पदार्थाचे विशेषज्ञान संकल्परूपाने आविर्भूत होतं. आपल्या सत्त्वगुणात्मक ज्ञानाच्या सामर्थ्यांने हें सगुण ब्रह्म पुढें होणा-या सृष्टीचा सर्व-सामान्य आणि विशेष नकाशा आपल्या संकल्पामध्ये अवतीर्ण करिते. आणि नंतर तेंच सगुण बह्म विराट्-स्वरूप धारण करून नामरूप आणि अन्न असे दोन प्रकाराने सिद्ध होतें. अन्न म्हणजे मृष्टीचें मूल अथवा अन्यक्त भाणि अन्यारुत स्वह्म होय. यालाच मूल प्ररुति असें म्हणतात. मंत्रोक्त नामरूप या पदांनीं मूल प्रकृतीचे सामान्य आणि विशेष ज्ञान हैं समजावयाचे आहे. विराट्खरूपी बह्म हा सगुणबह्माचा पहिला परिणाम आहे. ब्रह्मान सगुणस्वरूपाचा स्वीकार करून संकल्प आणि संकल्पविषय सिद्ध केल्याबरोबर त्याचा पहिला परिणाम (सृष्टि आणि सुष्टिज्ञान) व्यक्त आणि व्यास्तरवरूपामव्ये होतो. प्रमार्थतः एकच बह्यं सामान्य-निर्गुण-व विशेषस्वरूपानी विद्यमान असर्ते,पण व्यवहारतः सगुणस्वद्भपानें (ज्ञानस्वद्भपानें) आणि नंतर विराट्सवद्भपानें म्हणजे ज्ञाता आणि ज्ञेय या स्वरूपानें अवतीर्ण होतेंसें दिसतें. हा सृशीचा स्त्ररूप उत्पत्तिप्रकार या मंत्रांत सांगितला आहे. अशाच अर्थाचे वर्णन प्रश्न, ऐतरिय, छान्दोग्य, बृहदारण्यक इत्यादि उपनिषदांत अवतीर्ण झालें आहे. सारांश, वस्तुतः निर्गुण बह्म एक-रस-स्वरूपाचे आहे. विचारानें याच स्वरूपाचा निश्यय व्हावयाचा आहे. पण व्यवहारांत निमम असलेल्या जीवांस ज्ञाता, ज्ञेय आणि ज्ञान, कर्ता, कर्म व कार्य, भोका, भोग्यवस्तु आणि भोग, इत्यादि पकारांनी ही सृष्टि दिसत असते. ज्यावहारिक शास्त्रदृष्टीने या पूर्वोक्त त्रयीला कधी ज्ञाता आणि ज्ञेय, कधी ज्ञाता आणि ज्ञान आणि कधी ज्ञान आणि ज्ञेय या दूयीचा मात्र विचार करितां येतो; व शेवटीं या दूर्याचा विचार करितां करितां ती एकस्वरूपामध्यें म्हणजे ज्ञानस्वरूपामध्यें लीन ज्ञान अपोरुषेय उपनिषदांच्या अध्ययनानं, गुरूच्या उपदेशानें आणि जीवाच्या श्रवण-मननादि साधनांनी 'एकच् बह्मज्ञान-स्वरूपांत मात्र विद्यमान आहे ' असा निश्रय होऊन ' ज्ञान-स्वर्द्धप मी अहि. ' असा साक्षात्कार होती. 'वाप्रमाणें

अविद्यामुलक संसाराची उन्नति व्यावहारिक ज्ञान आणि व्यावहारिक कर्म विहित कर-णाऱ्या ज्ञानशास्त्रांत व धर्मशास्त्रांत होते आणि पनः या उमयतांची उन्नति चेदांतशास्त्रांत होते. हें शेवटचें शास्त्र जीवांस ज्ञातस्वरूप करून असंड आणि अभंग शांति देतें. हा विचाराच्या दृष्टीनें सत्याचा भाग आहे. जीवांस पुरुषार्थाचा मार्ग दाखिवण्याचा हा कम आहे. बहा सत्य आहे, हें जीवांस अनुभवद्धीनें सिद्ध कहून ध्यावयाचें आहे आणि हें सिद्ध करण्यासाठीं सृष्टीचा व ज्ञानाचा उत्पत्तिस्थितिलय-कम श्रुतीस येथें व अन्यत्र सांगावा लागला आहे. ॥ ९ ॥

्राथम खण्ड समाप्तः

*यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्। यसान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्॥ वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः। तेनेदं पूर्ण पुरुषेण सर्वम् ॥ ७॥

प्रथम—मुंडक । ——— खंड दुसरें.

मंत्र पहिला.

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपद्यं-स्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि । तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य

अन्वय व अर्थ-तत् एतत् सत्यं (तें हें सत्य आहे. ब्रह्म मात्र सत्य आहे. जीवाने आपलें आत्यंतिक कल्याण करण्यासाठी हें सत्य

^{*} हा मंत्र रंगरामानुजानीं दिला आहे. पण हा क्षेपक असावा असे बाटतें. अर्थ मागें दिलाच आहे.

समजून घेतलें पाहिजे.) मंत्रेषु यानि कमीणि कवयः अपश्यन तानि नेतायां बहुधा संततानि (वेदमंत्रांमध्यें बुद्धिवान् पुरुषांनीं जी कमें पाहिलीं तीं त्रेतायुगामध्यें—िकंवा तीन स्वरूपांनी—अनेक प्रकारचीं झालीं) सत्यकामाः तानि नियतं आचरथ (सत्य वस्तु प्राप्त करून घेण्याची इच्छा धारण करणारे जीव हो, या कमीचें योग्य तन्हेनें अनुपालन करा.) सुकृतस्य लोके एषः वः पन्थाः (सुकृताच्या लोकाला नेणारा हाच मार्ग तुमच्यासाठीं निर्माण झाला आहे.) ॥ १॥

या मंत्राचा अथ उघड आहे. वेद्मंत्रांमध्यें जी जी म्हणून विहित कर्में बुद्धिवान् पुरुषांस ज्ञानगोचर झाठीं, त्यांचा विस्तार पुढें तीन स्र्पानी अनेकप्रकारचा झाठा. हे तीन प्रकार म्हणजे होत्र, याजुष आणि ओहात्र होत. मंत्रोक देवांस आहुति घेण्यासाठीं आवाहन करणें, त्यांस आहुति देणें आणि आहुति देत असतां गायन करणें, असे तीन प्रकारचें कर्म पुढें ध्वाविभूत झाठें. आणि नंतर याच तीन कर्मांचा मोटा थोरला शासावृक्ष सिद्ध झाठा. येथें श्रुतीला सांगावयाचें आहे कीं, ज्या कोणाला व्यवहारतः कतार्थ कावें अशी इच्छा असेल, त्यानें पूर्वीच्या ज्ञानवान् ऋषींस जीं कम ज्या मूल स्वस्पानें आविभूत झाठीं, त्या कर्मांचें त्याच स्वस्पानें अनुष्ठान केलें पाहिजे. तात्पर्य, पूर्वीच्या ऋषींनीं जसें कर्म केलें तसें कर्म प्रत्येक ज्ञानी पुरुषानें केलें तर त्याचें ऐहिक आणि पारमार्थिक कल्याण होईल. हीं कर्में व्यवहारतः सत्य आहेतच. पण ज्याला ब्रह्मज्ञान संपादन करून ब्रह्म व्हावयाचें आहे त्यानें या सत्यरूपी कर्मोंचें व्यवहारतः सत्य आहेतच. पण ज्याला ब्रह्मज्ञान संपादन करून ब्रह्म व्हावयाचें आहे त्यानें या सत्यरूपी एडतील व चाप्रमाणें त्यांस सत्यत्व येईल ॥ १॥

मंत्र दुसरा.

यदा लेलायते ह्याचिः समिद्धे हव्यवाहने।
तदाऽऽज्यभागावन्तरेणाऽऽहुतीः प्रतिपादयेत्॥ २॥
अन्वय व अर्थ—हि यदा समिद्धे हव्यवाहने अर्चिः लेलायते
(होमकुंडांतिल अग्नि प्रज्वालित झाला असतां जेव्हां जेव्हां त्याची
ज्वाला होमकुंडामम्यें कीडाकरिते,) तदा आज्यभागी अन्तरेण
आहुतीः प्रतिपादयेत (त्यावेळी दक्षिणोत्तरभागीं व पार्श्वभागीं
ज्या आज्यभागांचे यजन होतें, त्या भागांतील स्थानावकाशामध्यें
आहुतींचा प्रक्षेप करावा.)॥ २॥

येथें अग्निहोत्राच्या आहुति केव्हां व कोर्ठे याव्या, हें सांगितलें आहे. होमकुंडांतील अग्नि प्रज्वलित होऊन तो अमळसा शांत झाला, कुंडामध्येंच कीडा कहं लागला, बालका-सारख्या आपल्या काली आदि जिह्ना बाहेर काढून त्या चाटित आहे, असा जेव्हां समय येतो, तेव्हां दर्शपोणंमास इष्टांच्या आहुतिस्थानांमध्यें जो स्थलावकाश असतो, त्या अवकाशांत अग्निहोत्राच्या आहुति ज्या स्थानीं यावयाच्या असतात, त्या स्थानीं दररोज दोन आहुति देवतांच्या उद्देशांने याच्या. सारांश, यथाविधि कर्म करांवें म्हणजे तें सुरुत होतें. ॥ २ ॥

मंत्र तिसराः

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाम-यणमतिथिवर्जितं च । अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान्हिनस्ति ॥ ३॥

अन्वय व अर्थ—यस्य अग्निहोत्रं अद्र्शं, अपौर्णमासं, अचातुर्मास्यं, अनाग्रयणं, अतिथिविजितं, अहुतं, अवेश्वदेवं, अविधिना हुतं च
(ज्या अग्निहोज्याचें अग्निहोत्र, दर्शपौर्णमास, चातुर्मास्य, अग्रयण,
इत्यादि कर्मानी विजित झालें आहे, ज्याचें आग्निहोत्र अतिथींचा सत्कार
करणारें नाहीं, जो अग्निहोत्री वैश्वदेव करीत नाहीं आणि ज्याचें हवन
अविधिपूर्वक होतें) तस्य आसप्तमान् लोकान् हिनस्ति (तें अग्निहोत्र,
त्या अग्निहोज्याचे सप्तलोकापर्यंतच्या सर्व मूर्भुवादि लोकांचा नाक्ष
करितें.) ॥ ३॥

या मंत्रांत अग्नीचें यजन करून अग्निहोत्र धारण करणाऱ्या पुरुषानें अग्निहोत्रास अवस्य असणारीं कर्में केलीं नाहींत तर त्याचा सर्वस्वी घात होतो, असे सांगितलें आहे. दर्शपोर्णमास, चातुर्मास्य, अग्रयण इत्यादि अनेक प्रकारच्या इष्टि आहेत. प्रत्येक आमावास्येला पूर्णिमेला, प्रत्येक चातुर्मासाला आणि शरत्कालीं विशेष कर्म करून अग्नीचें यजन करावें लागतें. हें कर्म अवश्य आहे. याचप्रमाणें आपल्या घरीं यटच्छेनें आतिथि प्राप्त झाला असतां त्याचा आद्रसत्कार करणें व त्याला अन्त्रपानादिकांनीं तृप्त करणें हेंही अवश्य कर्म आहे. अग्निहोत्र ठेवून नित्य आहुति देणें, वेश्वदेव करणें आणि सर्व कर्में विधिपूर्वक करणें याही गोष्टी अनिवाह पक्षाच्या आहेत. वर सांगित-लेलीं कर्में अग्निहोत्र्यानें केलीं नाहींत तर त्याचा सर्वस्वी घात होतो. त्याला येथे किंवा इत्तरत्र कोठेही जीवनस्रुस मिळत नाहीं, असें श्रुतीचें सांगणें आहे. प्रत्येक गृहस्थानें

गृह्माग्नीचें अनुष्ठान करावयाचें असतें. त्याप्रमाणेंच प्रत्येक अग्निहेन्योंने वर सांगिनतलेंलीं सर्व कमें विधिपूर्वक केलींच पाहिजेत. हीं केली असतां मूलोक, मुवलीक, स्वलींक, महलींक, जनलोक, तपोलोक, सत्यलोक, या संसलोकांचें सुस कमेंकर्त्यांस प्राप्त होतें. अर्थातच हीं कमें न करणारास किंवा अविधि-पूर्वक कमें करणारास हैं लोकोत्तर सुस मिळत नाहींच, पण उलट दुःसमात्र त्यांच्या पदरीं पढतें. तात्पर्य हें आहे कीं, अग्निहोत्र असो किंवा दुसरें कोणतेंही वैदिक कमें असो, तें कमें विधिपूर्वक केलें पाहिजे. याप्रमाणें कमें केलें तर पुण्यलोकांची प्राप्ति होते. यथासांग कमें करण्याच्या आड हीं असलीं अनेक विघें येतात, तेव्हां फार सावधपणानें प्रत्येक जीवोंने आपलें नियतकमें करावें हा वेदमान्य मार्ग आहे. यानें कल्याण होणार आहे, हें प्रत्येक वेदनिष्ठ कल्याणेच्छूनें लक्षांत देवांवें. ॥ ३॥

मंत्र चवथा.

काली कराही च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा। स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलाय-माना इति सप्त जिह्नाः॥ ४॥

अन्वय व अर्थ — काळी, कराळी च, मनोजवा च, सुळोहिता, या च सुधूम्रवर्णा, स्फुळिङ्गिनी, च, छेछायमाना विश्वरुची देवी, इति सप्त जिट्हाः (काळी, कराळी, मनोजवा, सुलोहिता, सुधूम्रवर्णा, स्फुलिं-गिनी आणि स्पंदन करणारी विश्वरुची देवी या अमीच्या सात जिव्हा आहेत.) ॥ ४ ॥

येथे अमिच्या प्रकाशनाची सात निरिनराळी स्वरूपे सांगितली आहेत. कुंडामच्ये अमि पालून व कुंडस्थ अमीस गोमयाचे गोळे समर्पण केल्यानंतर अमीची जी अनेक स्वरूपे दृष्टीस पडतात त्यांचे हें निद्शीन आहे. प्रथम रुष्ण वर्ण, नंतर तांबडसर वर्ण, पुढें धूमासह प्रकट होणारा अमि, नंतर ठिणग्यांच्या रूपानें प्रकट होणारा आणि शेवटी चंचल व दिन्य असणारी सुंदर ज्वाला, अशा प्रकारची ही अमीची स्वरूपें आहेत. अमि प्रकट होतो तो याच स्वरूपीनी होत जातो. यांवरच रूपक करून वेदानें अमीच्या या सप्त जिह्ना आहेत असे म्हटलें आहे. सप्त लोकांस पांचिवणाऱ्या या अमीच्या सप्त जिह्ना होत. या प्रत्येक जिह्नेस आहुतिपदान करणें हा धर्म आहे. ॥ ४॥

मंत्र पांचवा

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाऽऽहुतयो ह्याददायन् । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रइमयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ — यथाकालं आहुतयः आददायन् च यः एतेषु भ्राजमानेषु चरते (श्रुतीनें ज्या ज्या कालीं ज्या ज्या आहुती द्याच्या असें सांगितलें आहे, त्या त्या कालीं त्या त्या आहुती अभीला देऊन जो अग्निहोत्री या तेजस्वी असणाऱ्या अग्निस्वरूपांची यथासांग सेवा करितो.) यत्र देवानां एकः पितः अधिवासः एताः सूर्यस्य रक्ष्मयः तं नयन्ति (देवांचा अद्वितीय स्वामी जो इंद्र त्याचें जेथे वास्तव्य आहे, तेथें ह्या सप्तजिव्हात्मक सूर्यरिश्म—सूर्यिकरण—त्या अग्निहोच्याला घेऊन जातात.)।। ५।।

ह्याही मंत्राचा अर्थ स्पष्ट आहे. अभिसेवा विधिपूर्वक करणाऱ्याला कोणत्या फलाची प्राप्ति होते, हें येथें सांगितलें आहे. अभीच्या सात जिह्ना आहेत म्हणून वर सांगितलें त्यांनाच येथें सूर्यिकरणस्वद्भप प्राप्त होतें असे म्हटलें आहे. 'स्वर्गकामी यजेत ' 'ज्या पुरुषाला स्वर्ग हवा असेल त्यांने यज्ञ करावा ' असे श्रुतीचें सांगणें आहे. यज्ञानें स्वर्ग मिळतो तेव्हां अर्थात् तेथें नित्य वास्तव्य करणारा, देवांचा स्वामी जो इंद्र त्याच्या संगतीचा लाम होऊन स्वर्गस्थ अभिहोत्र्यास सुख मिळतें. ॥ ५॥

मंत्र सहावाः

एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सुर्यस्य रहिमभि-र्यजमानं वहन्ति । प्रिया वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः॥६॥

अन्वय व अर्थ — सुवर्चेसः आहुतयः 'एहि एहि' इति, त्रियां वाचं अभिवदन्त्यः सूर्यस्य राश्मिभः तं यजमानं वहन्ति एषः वः पुण्यः, सुकृतः, ब्रह्मलोकः, अर्चयन्त्यः (या तेजस्वी सूर्याच्या किरणांनी सुशोभित झालेल्या आहुति त्या यजमानास 'यावें यावें असे आवाहान करून त्या यजमानाळा घेऊन जातात व 'आपल्याळा हा पुण्यकारक ब्रह्मळोक (स्वर्गळोक) आपल्या पुण्याईने प्राप्त झाला आहे 'अशा प्रकारचें मुखदायक स्तवन करून त्या यजमानाची पूजा कारितात.)॥ ६॥

या मंत्रांत यजमानाचें स्वगंठोकीं गमन कसें होते, हें सांगितर्लें आहे. वेदांनें सांगितलेलें यजन-याजनादि पुण्यकर्म केलें असतां इंद्रलोकाची प्राप्ति आहुति-द्वारानें होते. सर्व आहुति यजमानाची स्तुति करितात, त्याला प्रत्यक्ष स्वगंलोक दाखवून तेथें नेतात आणि त्याची पूजा करितात, इत्यादि प्रकार येथें वर्णन केला आहे. येथें बह्मलोक याचा अर्थ इंद्रलोक असाच केला पाहिजे. कारण, 'यज्ञानें स्वगंलोक प्राप्त होतो ' अर्से वेद म्हणतात. प्रकरणही स्वगांचें आहे आणि सत्कर्म केलें असतां त्या कर्माचें फल मोगण्यासाठीं स्वगंलीकासारख्या श्रेष्ठ लोकाची प्राप्ति व्हावी हेंहीं न्याय्य आहे.

याप्रमाणें या खंडांतील पहिल्या मंत्रापासून तों सहाव्या मंत्रापयंत स्वर्गप्रापक विहित कमें कोणतें ! करावें कसे ! विहित कमें कें लें नाहीं तर किंवा
केलेलें कमें आविधिपूर्वक झालें तर काय शिक्षा होते ! आणि विहित कमें
विधिपूर्वक कें तर कोणतें फल प्राप्त होते, हें सर्व विस्तारानें सांगून पहिल्या मंत्रांत
"एषः वः मुक्तस्य पन्थाः (सत्कर्माचा तुम्हांस योग्य असा हा मार्ग आहे)" असें
प्रतिज्ञाद्भपानें जें सांगितलें त्याचें श्रुतिबलानें समर्थन केलें आहे. सारांश, या सहा
मंत्रांत सामान्यतः सकाम असणारा जो कर्ममार्ग त्याचें विस्तारपूर्वक वर्णन झालें.
या मार्गात बह्मज्ञानाचा किंवा बह्मात्मेंकत्वज्ञानाचा मुळींच संबंध असत नाहीं, हैं
लक्षांत ठेवावयाचें आहे. ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

स्रवा होते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म। एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ — येषु अष्टादशोक्तं अवरं कर्ष, एते यज्ञरूषाः हि अह्दाः प्रवाः (ज्यांमध्ये अष्टादशांनी उक्त केलेले व अवर म्हणजे कमी योग्यतेचें कर्म आहे ते म्हणजे खरोखर अद्द असणाऱ्या नावा—फळ्याचे ताफे-होत.) एतत् श्रेयः ये मुद्धाः अभिनन्दन्ति ते पुनः एव जरा- मृत्युं अपि यन्ति (कर्म हेंच श्रेयस्कर आहे असे म्हणून जे मूर्ब लोक समाधान मानून घेतात व आपल्यास धन्य समजतात ते लोक पुनः पुनः जन्ममृत्यूच्या लोकांत—स्वर्गीत जाऊनही पुनः जन्ममृत्यूच्या लोकांत—परत येतात). ॥ ७॥

वेथें अज्ञानानें पूर्ण भरलेल्या कर्माची निंदा केली आहे. सकाम यज्ञादि कर्मसुद्धां वस्तुतः दुःसमूलक असर्ते. अविवेकाच्या साहाय्याने वेदविहित कर्म केले, तरी नित्य मुसाची प्राप्ति होत नाहीं, इतकेंच नन्हे, तर जन्म-मरणादि दुःसांची प्राप्ति होते, असे चेथें सांगावयाचें आहे. भवसागर किंवा संसारसागर हा दुःसमूलक आहे आणि अज्ञानी स्थितींत असतां तो मुसदूप तदून जाणें केवळ अशक्य आहे. श्रतीनें सांगितलेल्या यज्ञह्मी नोकांचा आश्रय केला तरी नित्य सुसाची प्राप्ति होत नाहीं. कारण या नोका किंवा फळ्याचे जोडून केलेले ताफे दृढ नसतात. हे ताफे केव्हां विस्कृतित होतील, हें सांगतां येत नाहीं. उघडच आहे. सोळा ऋत्विज्, यजमान आणि यजमान-पत्नी यांच्याकडून झालेलें कर्म किंवा यांनी म्हटलेलें मंत्र एकद्भपाचें असणें केव्हांही शक्य नाहीं. ' यथासांग तें कर्म कांहीं घडेना ' अशा अर्थाची समर्थीची उक्ति आहे, ती सर्वथैव सरी आहे. यज्ञासारसे अनेकळोकानी अनेकवेळी अनेक मनःसंस्कारांनीं घडवून आणलेलें कर्म अन्यंग होणें (बिनचक होणें) सहसा शक्य नाहीं. शिवाय कर्मानें उत्पन्न नियतकालपर्यंतच टिकावयाचे. कर्म सामान्यतः सुन्यवस्थितरातीने होत नाहीं आाणि यथाकथंचित सुन्यवस्थित झालेंच तर त्याचें फल चिरकाल टिकत नाहीं. हैं श्रुतीस मुख्यतः सांगावयाचें आहे. हें सांगणें युक्तीला व अनुभवाला पटण्या-सारखें आहे, हेंही कोणास नाकबूठ करतां यावयाचे नाहीं. तात्पर्य सांगकमं होणें अत्यंत दुर्घट म्हणून कर्माचें फल मिळणें शक्य नाहीं आणि मिळालें तरी तें फल कालभेगुर असावयाचें, हें स्पष्ट आहे. तेव्हां ओघानें असें म्हणणें पाप्त होतें कीं, आत्मज्ञानान्यतिरिक्त जें जें आपण कांहीं करितों तें अत्यंत निरुष्टमतीचें कर्म होतें. ही ध्वसली कर्माची गति (मीमांसा) असताही ज्या अविवेकी लोकांस कर्म हेंच अत्यंत श्रेष्ठ आहे असे नाटतें, कर्मानें मात्र आपलें आत्यंतिक कल्याण होईलसें नाटतें. जे लोक कधींही आत्मज्ञानाचा विचार करीत नाहींत त्यांना यदापि कर्माचें फल जो स्वर्ग तो मिळाला, तरी कर्मफलाचा पुण्यकाल संपल्यावरोवर ह्या लाकांस जन्ममृत्यूच्या फेऱ्यांत पडावें लागतें. तात्पर्य दुःसाची स्थिति प्राप्त होते. हें कसें, तें पुढील दोन तीन मंत्रांत स्पष्ट करून सांगितलें आहे. ॥ ७ ॥

मंत्र आठवाः

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः खयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः। जङ्घन्यमाना परियन्ति मूढा अन्धे-नैव नीयमाना यथाऽन्धाः॥ ८॥

अन्वय व अर्थ—आवद्यायां अंतरे वर्तमानाः, स्वयं धीराः, पृंडितं मन्यमानाः, जङ्गन्यमानाः मुढाः परियन्तिः, अन्धेन एव नीयमानाः अंधाः यथा (अविद्येमध्ये असणारे व कर्म करणारे, आपल्या स्वतांला आपण मोठे बुद्धिवान् आहों, असे समजणारे आणि आपल्यास के विदित व्हावयास पाहिजे ते विदित आहे, असे मानून घेणारे स्वविधातकी मुर्ख लोक जन्ममरणामध्ये चक्राकार फिरत असतातः अंधळ्याने अंधळ्यास न्यावें, याप्रमाणें आविद्या यांस फिरवित फिरवित जन्ममरणाच्या गर्तेमध्ये लोटून देत असते.)॥ ८॥

विवेकशून्य जी अविद्या तिच्यामध्यें राहून कर्मामध्यें गुरफटलेले विवेकशून्य लोक स्वतः आपल्यास आपण मोठे बुद्धिवान् आणि पंडित असे समजून घेत असतात. स्वतः बाद्धि नस्नही व कांहीं वाचलेलें किंवा ऐकलेलें नस्नही या लोकांस मोठा पण वृथा अभिमान असतो की आपली विवेक बुद्धि अत्यंत तीव आहे आणि आपल्यासारखी विद्वत्ता दस-या कोणासही नाहीं. स्वतः कांहीं समजत नाहीं. कांहीं चार उपदेशाच्या गोष्टी सांगितल्या तरी है ऐकून घ्यावयाचे नाहींत. विषयाच्या उच्छेनं कर्म करून ते पार पडले असता आपण मोटे सुसी, होऊं, धन्य असं आणि परमश्रेष्ठप्रतिचें भाग्य आपन्या. चरणापाशीं येऊन आपली सेवा असंड करीत राहील. अशा प्रकारचा लोभ यांस सुटलेला असतो. कर्माचे फल नित्य सुल-दःसात्मक असते. विषयपाप्ति शाल्यावर कांहीं वेळ सुस होतें हें ठीक. पण विषय प्राप्त होऊन तो नाहींसा झाला म्हणजे दुःखपूर्णशोक आणि अपाप्त विषय पाप्त झाला नाहींतर तत्संबंधी चिंतापूर्ण निराशा उत्पन्न करणें हा प्रत्येक कर्मविपाकाचा इतिहास आहे. कमाने संपात्त वाढेल व ऐश्वर्य येईल कदाचित, परंतु चित्ताला जी असंड शान्ति हवी असते ती विषयजनक कर्मानें किवा विषयजन्यमुसानें केव्हांही मिळावयाची नाहीं. अविवेकी कर्माचा विपाक म्हणजे जन्म, जस, दुःस, शोक, चिंता, यांची मालिका, दत्ता महणून अविद्यमध्यें काम करणाऱ्या माणसाच्या पाठीमागें लागते. सारांश, हे लोक केवळ अविदोचे गुलाम बनतात आाणि ती जिकडे झोडीत

नेईल तिक्ड यांस जावें लागतें. अविद्या, अनात्मसंबंधी विद्या, कमें कहन विषयाचा उपभोग घेण्याची प्रेरणा करणारी अविद्या, ही स्वतः ज्ञानशून्य म्हणजे अंधळी आहे. आणि हिच्या नादाला लागलेले संसारी लोकही अंधळे असतात. मग काय विचारांवें ही अंधळी अविद्या या अंधळ्या ज्ञानशून्य लोकांस जन्ममरणमूलक गर्तेमध्यें नेऊन अंधेरामध्यें या लोकांस गरगर फिरवीत राहते. सदेव चकाकार भ्रमण करणाऱ्या शुकन्तिलकांयत्रावर बस्तविलेला राघु आपण पडूं की काय या भीतीनें जसजसा त्या फिरणाऱ्या यत्राचा आधार घेतो, तसतसें तें यंत्र जास्त जोरानें फिर्स लागून त्या राघूची स्थिती दीनवाणी करित असतें, हें सर्वांस अनुभवानेंही टाऊक आहे. असाच प्रकार संसारी पुरुषाचा आहे. अविवेकी संसार हें दुःसाचें आगर होय. यांत उत्यन्न हाणाऱ्या दुःखांचें उपशमन करण्यासाठीं जों जों संसारी उपाय जीव करितो, तों तों या दुःखमूलक संसारांत जास्तच खोल पाय जाऊन जीव कायमचे संकटांत पडतात. हें चिसलांत पडलेल्या आणि त्यांतून निषण्याचा प्रयत्न करण्यासाठीं जास्त जोरानें पाय साली दृडपणाऱ्या गाईला जर्से जास्त खोलांत जाऊन पडावें लागतें, त्याचेंच हें पत्यंतर होय. असो, या विषयविषाविषयीं जितकें लिहावें किंवा जितकें बोलावें तितके थोडेंच आहे. ॥ ८ ॥

मंत्र नववा.

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्य-भिमन्यन्ति बालाः । यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाइच्यवन्ते ॥ ९॥

अन्तय व अर्थ — अविद्यायां बहुधा वर्तमानाः, वयं कृतार्थाः इति बालाः अभिमन्यन्ति (अविद्यमध्ये अनेक प्रकारची कामें करणारे व अनेक स्वरूपांनी राहणारे बालिश लोक आपण धन्य आहों, असे सम-जतात, आणि त्यांतच अभिमान मानून घेत असतात.) यत् किर्भणः रागात् न प्रवेदयन्ति, तेन आतुराः क्षीणलोकाः च्यवन्ते (कर्म मात्र करणाऱ्या लोकांस कामकोधादिकांमुळें आपल्या स्वतःचे कल्याण अकल्याण कळत नाहीं. म्हणून ते लोक लोकरच आपल्या स्थानापासून अष्ट होऊन खाली खाली घसरत जातात.) ॥ ९॥

हा मंत्र वरील मंत्राचा अनुवाद करित आहे. येथे केवळ क्रमेंठ लोकांस 'आपण धन्य आहों' असा अभिनान वाटतो हें जास्त सांगितलें आहे आणि कामकोधादि विकारांमुळें त्यास आपलें कल्याण अकल्याण कळत नाहीं, ही एक गोष्ट जास्त सांगितली आहे. दोन्ही ही मंत्र केंवळ संसारी पुरुषांचें चित्र स्पष्ट रेसाटणारे आहेत. येथें आत्मज्ञान नसतें, इतकेंच नन्हें तर वेदानें स्वर्गलोक मिळून देणारीं जी कांहीं कर्में विहित केलीं आहेत, त्यांचेंहीं आचरण करण्याचें ज्ञान किंवा मनःसामर्थ्य या पुरुषांस नसत. स्वार्थीं कर्म करावें, त्या पासून उत्पन्न होणाऱ्या फलांचा उपभोग ध्यावा आणि पूर्वसंचितानें जें काय सुस प्राप्त झालें असेल किंवा जी कोणती स्थिति प्राप्त झाली असेल त्यापासून श्रष्ट व्हावें, हा त्यांचा नित्याचा रोजगार आहे. असो ॥९॥

मंत्र दहावा.

इष्टापूर्ते मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमुढाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विद्यान्ति ॥ १०॥

अन्वय व अर्थ — इष्टापूर्त वरिष्ठं मन्यमानाः प्रमूढाः अन्यत् श्रेयः न वेदयन्ते (यज्ञ्याग आणि वापीकूपादि सिद्ध करणें हेंच अत्यंत श्रेष्ठ कर्म आहे, असे मानणाऱ्या वेदमार्गी कर्मठांस अविवेकामुळें दुसरा जो कल्याणकर मार्ग आहे, तो कळत नाहीं.) नाकस्य पृष्ठे सुकृते अनुभूत्वा ते इमं लोकं हीनतरं वा विश्वान्त (पुण्यांशानें उत्पन्न होणारे कर्मफलाचा अनुभव स्वर्गपृष्ठावर कांहीं वेळ वेऊन हे वैदिक कर्मठ लोक पुनः मृत्युलोकीं जन्म घेण्यासाठीं येतात. किंवा भूलोकापेक्षांही जास्त कर्मी योग्यतेच्या लोकीं स्वकर्मानुसार या लोकांस जन्म घ्यावा लागतो.) ॥ १०॥

येथे वेदानें जें कम स्वर्ग मिळवून देणारें आहे म्हणून सांगितलें आहे, तें कम कर-णाऱ्या लोकांचा वृत्तांत सांगितला प्राहे. जन्माळा येऊन इंद्रचन्द्रादि देवतांस प्रसन्न करणारे यज्ञयाग करावे किंवा येथेंच विहिरी, तळीं, घाट, इत्यादि बांधून लोकांकडून शावासकी मिळवून घ्यावी, हैं या कर्मटांस श्रेष्ठ प्रकारचें कर्म आहे, असें वाटतें. आत्मा म्हणून कांहीं एक पदार्थ आहे आणि त्याचें ज्ञान कह्नन घेऊन जीवाचें कल्याण करणें हें आपलें कर्तच्य आहे, या ज्ञानाची या कर्मट लोकांना ओळस किंवा सबरही नसते. वेदानें सांगितलेलीं कर्में केलीं म्हणजे आपण कतार्थ सालों, या परतें आपल्यास कांहीं एक करावयाचें राहिलें नाहीं, असें या स्ववंचकांस वाटत असतें. यांच्या वेदविहित स्वार्थीं कर्मामुळें कांहींकालपर्यंत या लोकांना स्वर्गसुसाचा आस्वाद मिळतो.

तथापि सत्कर्मानें उत्पन्न झालेल्या पुण्याचा क्षय झाल्याबरोबर मृत्युलोकांमध्ये किंवा त्याच्यापेक्षांही हीनतर होकांमध्ये यांस जन्म घ्यावा हागतो. तात्पर्य है आहे कीं, जावत्कालपर्येत आत्मप्रकाशाचा किरण अंतःकरणामध्ये प्रविष्ट झाला नाहीं, तोपर्वत शरीरपुष्टि करणारें, ऐश्वर्य देणारें, कीर्ति पसरविणारें कर्म आपल्या हातून झालें, तरी जीवाला असंड शान्तीचें सुसधाम प्राप्त व्हावयाचें नाहीं. संसारांत असा, नीतीनें वागा, समाजाचें कल्यांण करा, राजनिष्ठ असा, धर्मानें नागून इंद्रादिदेवतांस प्रसन्त करा, कमी अधिक प्रमाणाने तुम्हांस सुसाचा वांटा मिळेल, हें सरें. यण आपण स्वरूपतः अमर आहों, खुलाचें आगर आहों, असे ज्ञान करून देऊन स्वरूपाचें आविष्करण करणारी बह्मविद्या जोपर्यंत तुम्हांस पाप्त झाली नाहीं, तोंपर्यंत जन्ममरणाची भीति कायम राहणार, अज्ञानाचा सागर जास्त सोलावत जाणार आणि दुःसाचे पर्वत आधिक आधिक उंच होत जाणार, यांत शंका नाहीं. चक्रव्यूहात सांपडलेला अभिमन्यु स्वस्थानीं परत येण्याचा मार्ग माहीत नसल्यामुळें जसा त्या द्रोणनिर्मित चकामध्ये गरगर फिरत राहिला आणि शेवटीं प्राणास मुकला, त्याप्रमाणे अज्ञानाच्या किंवा अनात्मज्ञानाच्या अंधमय प्रदेशांन जोंपर्यंत आपण वावरत आहों, तोपर्यंत आपण निराबाध शान्तीची अपेक्षा करणें हैं मंगीने हत्ती गिळण्याची अपेक्षा करण्यासारते व्यर्थ आहे. असी ॥ १० ॥

मंत्र अकरावा.

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्ष्यचर्या चरन्तः। सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११॥

अन्वय व अर्थ—हि ये शान्ताः विद्वांसः भैक्ष्यचर्या चरन्तः, अरण्ये तपःश्रद्धे उपवसन्ति (इंद्रियदमन केलेले जे विद्वान् लोक मिक्षा- वृत्तीनें राहृन अरण्यामध्यें तपश्चर्या करितात आणि आस्तिकवृत्तीनें राहृता अरण्यामध्यें तपश्चर्या करितात आणि आस्तिकवृत्तीनें राहृतात) यत्र सः अमृतः अव्ययात्मा हि पुरुषः, सूर्यद्वारेण ते वि-रजाः प्रयान्ति (जेथें जन्ममरणशून्य असणारा अक्षयात्मा पुरुष राहृतो तेथें देवयानमार्गानें ते पापपुण्यंशून्य झालेले वानप्रस्थ अथवा तपत्वी लोक जातात)।। ११॥

येथे वानपरथ आणि संन्याशी लोकांची लक्षणे आणि या लोकांस तपश्चर्येने आणि आस्तिकबुद्धीने प्राप्त होणारे फल, यांचे निदर्शन केलें आहे: तथापि या वानप्रस्थास अथवा यतींस आत्मस्वद्भपाची ओळल झालेली नसतें. हें 'आत्मज्ञान । या स्पष्टः शब्दाच्या अभावानें स्पष्ट होत आहे. संसारांतील सुसदुःसाचा कंटाळा आल्यामळें किंवा संसारांत राहिलें असतां सांसारिक दुःलें अपरिहार्य स्वरूपाची आहेत, असे कळल्यामुळे हें होक संसाराचे सर्व पाशबंध तोडून देऊन अरण्यामध्ये राहतात आणि तथें भिक्षावृत्तीने उदरंभरण कद्भन आस्तिकबुद्धानें तपश्चर्या करितात. संसाराच्या अथवा संसार उत्पन्न करणाऱ्या प्रमेयांच्या मूळाशीं कांही नित्य तत्त्वे आहेत, ती शोधन काढणाच्या प्रयत्नांमध्ये यांच्या मनोवृद्धि गुंतून गेलेल्या असतात. माझ्या-समजुतीन हे लोक कापिलसांख्यांतील विशिष्ट मताचे असावे. श्रतींचा उदय शतकांनीं सांख्यमतप्रवर्तक कपिलमहामुनींचा झाल्यानंतर अनेक झाला, हें सरे, या महामुनींनीं वेदसंहितेंत बाह्मणांत व उपनिषदांत आढळणारीं विशकालित मर्ते एकत्र करून त्यांस स्त्रबद्ध केलें आणि आपल्या बुद्धीच्या जोरावर एक महाशास्त्र निर्माण करून सर्व जगास चिकत केलें, हैं ही सरें, पण तीं सूत्रें आणि तें शास्त्र ह्या उमयतांचा पाया या दृश्य जगतावर आणि जगतांत असणाऱ्या परंतु इंद्रियांत न दिसणाऱ्या अनेक सामथ्यींवर रचिलेला होता. या मतांत जीवस्वरू-पाची ओळस यांस झालेली दिसते, पण जीव हा स्वरूपतः आत्मा आहे. परमात्मा आहे, असे यांस ठाऊक तरी नव्हतें किंवा ठाऊक असून बहासिद्धांतावर यांची श्रद्धा तरी बसलेली नव्हती, असे वाटतें. या दृश्यजगताचा छडा लावण्याचा प्रयत्न कह्न यांनीं परिणामवादाचा उद्घोष केला; असो; पण कापिलसांख्यांस मूळभूत असणारी तत्त्वें वेदकाली प्रचलित होती, हैं विसरतां नये. तत्त्वज्ञानाचे हें सर्वमहत्कार्थ या लोकांनीं व यांच्या आचार्यानीं स्वबुद्धीच्या तपरूपांस व तीव आस्तिक्यबुद्धीच्या जोरावर केलें म्हणून असल्या जाड्या लोकांस ने कल्याणकारक यश पात व्हावयास पाहिने होते, ते मिळालें नाहीं र्थात म्हणते म्हणजे यांत आत्मस्वद्धपाची ओळल झाठी नाहीं. असो, असल्या शुद्ध आचरणाच्या आणि शुद्ध ज्ञानी लोकांच्या तपश्चर्येमुळें या लोकांस अमृत, अन्त्रय आणि सर्व जगांस पूर्णत्व देणारा जो हिरण्यगर्भ त्याच्या लोकी वास्तव्य करावयास सांपडून एक कल्पपर्यंत मात्र यांस अमरत्व भोगावयास सांपडतें. येथे 'अमृत ', 'अन्ययात्मा,' 'पुरुष,' अशीं पदें आहेत, या बरून कित्येक पंडितांस म्हणतां थेईळ की, या मंत्रांतील यातींस व वानप्रस्थांस श्रुतिमान्य असणारी मुक्ति मिळाळी पाहिजे. परंतु हें म्हणणे श्रुतिसंमत होणार नाहीं. कारण पहिल्या मंत्रापासून तो ह्या मंत्रापर्यंत कर्माचे प्रकरण चाललेले आहे. बाराज्या मंत्रांत 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ' इत्यादि पर्दे स्पष्ट झचित्रणार आहेत की मागील अकरा मंत्रात सांगितळेळी सर्व फर्कें कर्मानें उत्पन्न शालेळी आहेत, तीं नश्वर आहेत, आणि अमंग शान्ति देणारं व ज्ञानद्भप करणारं नित्यसिद्ध जें आत्मस्वद्भप तें अनित्य-कर्माने किंवा कर्मफलाने किंवा अनित्यतपःश्रद्धेने केव्हांही सिद्ध व्हावयाचे नाहीं. (२) तपःश्रद्धा आहे परंतु ज्ञान नाहीं, विशेषतः आत्मज्ञान माहीं, अशी स्थिति असेळ तोंपर्यत केवल्य असावी प्राप्ति होणें अशक्य आहे. ' ज्ञानेनेव तु केवल्यं ' असं श्रुति म्हणते ' सर्व कर्माखिळं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ' असं स्मृति ही म्हणते. अनुभवही असाच आहे. आत्मज्ञान झाल्याशिवाय चौकस जीवाळा शान्ति मिळत नाहीं, असे कित्येक उदाहरणांनी सिद्ध कद्भन देतां येईळ. म्हणून वरीळ शंका बरोबर नाहीं. ती बरोबर आहे असे म्हटळें तर प्रकरणविरोध, उपक्रमो-प्रसंहारविरोध, श्रुतिस्मृतिविरोध आणि अनुभवविरोध येऊन पडतात. असा विरोध उत्पन्न करणारा उपदेश सर्व जीवांचें कल्याण करण्यासाठी अवतीण झाळेळी श्रुति-माता केव्हांहीं करणार नाहीं.

याप्रमाणें येथपर्यंत श्रुतिविहित कर्म करणारे, ग्रुद्ध सांसारिक पद्धतीनें वागणारे, इष्टापूर्तादिकर्में करणारे आणि विश्वज्ञानाचा शोध ठावण्याचा प्रयत्न करणारे सर्व ठोक आत्मज्ञानभून्य असल्यामुळें कोणी येथें, कोणी स्वगंठोकीं, कोणी हिरण्य-गर्भाच्या ठोकीं विषयसुंखें किंवा मानसिकसुंखें भोगण्याचे अधिकारी होतात. पण हीं सुंखें काळमंगुर आहेत, हीं सुंखें जन्ममरण चुकवीत नाहींत, हीं सुंखें जीवाठा ज्ञानरूप करीत नाहींत, उपाधीपासून सोडवीत नाहींत, असें स्वानुभवावस्त्व प्रत्येकास कळून चुकण्यासारखें आहे, आणि जीवास हें कळांवें एतदर्थच श्रुतीनें या प्रकरणांत कर्मांचें दुःसाध्यत्व, कर्मसुंखाचें क्षणमंगुरत्व इत्यादिकांचें वर्णन केंठ आहे. या प्रकारचा हा संसार आहे, असें प्रत्येक जीवास कळांवें हें श्रुतींचें मनोगत आहे. असो. ॥ ११ ॥

मंत्र बारावा.

परीक्ष्य लोकान्कमीचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमाया-न्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थे स गुरुमेवाभि-गच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२॥

अन्वय व अर्थ—कर्मचितान छोकान परीक्ष्य ब्राह्मणः निर्वेदं आयात् (याप्रमाणे येथील सर्व दृश्यवस्तु आणि त्यापासून उत्पन्न होणारीं सुर्खे कर्मजन्य आणि क्षणमंगुर आहेत, असे विवेकानें समजून घेऊन ब्राह्मण म्हणजे नित्यानित्यविवेक करणारा पुरुष वैराग्यशील होतो) अकृतः कृतेन न आस्त (अकृत म्हणजे नित्यसिद्ध आत्म-स्वरूप कर्मानें केव्हांही प्राप्त व्हावयाचें नाहीं असा विवेक, विचारी पुरुष्पाला उत्पन्न होतो.) तिद्विज्ञानार्थ सिमत्पाणिः स श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं

गुरुं एव अभिगच्छेत् (त्या अकृत अथवा नित्यसिद्ध वस्तूच्या ज्ञान-विज्ञानासाठी श्रुतिसंपन आणि अनुभवसाक्षात्कारी गुरुला मात्र या विवेकीपुरुषाने शरण जावें). ॥ १२ ॥

मागील मंत्राच्या विवरणांत सांगितल्याप्रमाणें जो विवेकी पुरुष आहे, ज्याला अनुभवांनें शहाणपण मिळविण्याचें सामर्थ्य आहे, तो येथें व अन्यत्र दिसणारें सर्व विश्व आणि त्यांतील सुसें आत्मवाह्य असून कर्मांनें उत्पन्न केलेलीं आहेत, नित्य सिद्ध नाहींत, असें कळून पेतो. हें त्याचें कळणें निश्वयद्भपाचें झालें म्हणजे त्याला या क्षणमंगुर बाह्यसुसांचा व शान्ति उत्पन्न न करणाऱ्या अज्ञानाचा वीट येतो व तिरक्कार उत्पन्न होतो. त्याला वेराग्य प्राप्त होतें आणि त्याला असे कळून चुकतें कीं, आपल्याला जी नित्य वस्तु हवी आहे तिचें खद्भप अनित्यकर्मांनें केल्हांही सिद्ध व्हावयाचें नाहीं. तात्मर्य त्याला नित्यानित्य विवेक यथार्थरीतींनें करितां येकं लागतो. नित्याचें प्रहण करावें अनित्याचा त्याग करावा, असेंही त्याला समजूं लागतें. हें समजल्यानंतर नित्य वस्तूचा अधिगम होण्यासाठीं तो वेदसंपन्न आणि साक्षात्कारी श्रीगुद्धला नम्नपणांने शरण जातो.

प्रत्येक जीवाला नित्य वस्तु हवी असते आणि तिच्या प्राप्तीसाठी अथवा ती मिळेल अशा आशेनें सर्व ज्ञानी व अज्ञानी पुरुषांची धडपड सारखी सुद्ध असते. अमुक मिळाळें तर मुस मिळेल, तमुक केलें असता माझें ऐश्वर्य वाढेल, ही गोष्ट केली असता माझी कीर्ति अजरामर होईल, ती गोष्ट केली असता माझे पुत्र, पौत्र, पपौत्र मला तर्पणीदक देतील, असें केंट्रे असतां महा स्वर्ग मिळेल, तसें केलें असतां सर्व विश्वाचा उलगडा महा करितां येईल आणि मला नित्य वस्तुं सांपडेल, अशा भरी भह्न प्रत्येक जीव कर्माच्या पाठीमार्गे लागला आहे. पण अनुभवप्रकार वेगळा असतो. नित्य वस्तु कर्म करून उत्पन्न होत नाहीं किंवा मिळत नाहीं हैं तत्त्व ज्ञानी तपस्व्यास सुद्धां समजण्यास फार काळ लागत असतो, आणि फार काळ गेला तरी ते तत्त्व एखाद्यासच समजते. ' यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ' असे भगवंतांनी श्रीमद्भगवद्गीनेमध्यें सांगितलें आहे, तें सर्वथा यथार्थ आहे. आपल्या चित्ताला शांति हवी असेल तर शांतींचें माहेरघर जें आत्मस्वरूप तें आपण स्वतः होऊं. तेव्हांच आपल्याला शांति मिळेल, इतकेंच नव्हे तर आपण शांतिस्वरूप होऊं. कर्मानें शांति मिळते; पण ती एक क्षण-मात्र जिवंत असते. हैं तत्त्व कळत नाहीं म्हणून आम्ही जीव संसारामध्ये राहाती आणि सांसारिक सुद्धाच्या आशेने कर्म करीत असतों. हा शुद्ध भ्रम आहे, पण हा भ्रम आहे ही गोष्ट सुद्धां आम्हांस समजत नाहीं. विवेकी पुरुषांस मात्र हैं तत्त्व समजतें. आणि हें समजल्यानंतर त्या पुरुषाला सांसारिक सुसाचा आणि संसाराचा तिरस्कार उत्पन्न होतो. श्रुतीचा असा उपदेश आहे कीं, अशा विवेकी पुरुषाने योग्य अधिकारी पुरु-**ंगळा** शरण जावे आणि अध्ययन करण्याच्या बुद्धीने आत्मत्स्वरूपाविषयीं प्रश्न करून आपली यथार्थ समजूत करून घ्यावी. ॥ १२ ॥

मंत्र तेरावाः

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्पशान्तचित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

अन्वय व अर्थ — तस्मै सम्यवप्रशान्तिचित्ताय श्रमान्विताय सः विद्वान येन अक्षरं पुरुषं वेद सत्यं तां ब्रह्मविद्यां पोवाच (अशा प्रकारें, शास्त्रशुद्धरीतीनें रागद्वेषादिश्चन्य झालेला, इंद्रियनिग्रह केलेला, वैराग्यशील पुरुष शरण आला असतां आणि त्यानें ज्ञानिमक्षा मागितली तर त्याला ब्रह्मविद्येचा यथार्थ उपदेश करावा; तो असा कीं, ज्याच्या योगानें त्या वैराग्यशील शिष्याला अक्षर असे कें विश्वाचें अधि-ष्ठान असणारें आत्मस्वरूप तें समजून मी ही आत्मस्वरूपच आहें 'असा त्याचा निश्चय होईल.) ॥ १३॥

मागील मंत्रांत गुरु वेदशास्त्रसंपन्न आणि आत्मसाक्षात्कारी असावा अशी जी लक्षणें सांगितली, त्यालाच आणसी एक विशेषण जोडून तो द्याशील आणि शिष्य-कल्याणकर्ता असावा असे या मंत्रांत सुचिवलें आहे. तसेंच मागील मंत्रांत नित्यानित्य विवेक संपन्न आणि विषयवेराग्यशील असा पुरुष मात्र बह्मज्ञानाला अधि-कारी होतो, असे सांगितलें, त्यांतच भर टाकून तो शमदमादिगुणांनी युक्त असावा आणि मुक्त होण्याची तीव इच्छा त्यास असावी, असे येथे स्पष्ट सांगितलें आहे. बह्म-वियेचें लक्षण ही थोडक्यांत दिलें आहे. तें असे की, बह्मवस्तु अक्षर म्हणजे अवि-नाशी असून ती जशी आहे तशीच अनुभवाला येते. विश्वाप्रमाणें तिचा प्रकार नाहीं-विश्व दिसतें तसे असत नाहीं. आणि असर्तें तसे दिसत नाहीं. म्हणून तें परमार्थतः सत्य नव्हें. या साठीं सत्य या विशेषणाचा उचार श्रुतीनें येथे स्पष्ट केला आहे. 'तत्कतः' हें पदही ध्यानांत ठेवण्यासारसें आहे 'तत्त्वं असि' (तें तूं आहेस) असा सर्व वेदांतशास्त्रांचा स्पष्ट उपदेश आहे. म्हणून आचार्यानीं शिष्याचा असा निश्चय करून दिला पाहिजे की तोही स्वरूपतः बह्मरूप आहे. सारांश बह्म ही एकच अविनाशी सत्य वस्तु आहे आणि ती आपण आहों, असा उपदेश साह्मात्कारी गुरूनें अधिकारी मुमुख़ शिष्यांस करावा, हें बाराव्या आणि तेराव्या मंत्रांचें तात्यर्थ आहे. ॥ १३ ॥

प्रथममुण्डक द्वितीयखण्ड समाप्त.

प्रथम मुण्डक समाप्तः

द्वितीय-मुण्डक,

प्रथम-खण्ड.

मंत्र पहिला.

तदेतत्सत्यं यथा सुदीसात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रदाः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद्विविधाः स्रोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥ १॥ अन्वय व अर्थ—तत् एतत् सत्यं (तें द्वेंही सत्य आहे.)

ज्याअर्थी बहा ही सत्यवस्तु आहे, त्याअर्थी त्याअधिष्ठानावर आश्रय घेऊन अकट सालेलें जीवस्वरूपही स्वभावतः सत्यच आहे. प्रकट होणें म्हणजे व्यवहारकर्सेत येणें. हा व्यवहार होय. म्हणून व्यवहारांतील जीवही व्यवहारांत सत्य आहे. याच न्यायानें जड ही व्यवहारांत सत्य आहे. असो:—

सोम्य, यथा सुदीप्तात् पावकात् सहस्रज्ञः विस्फुलिङ्गाः प्रभवन्ते (हे सोम्य! ज्याप्रमाणें उत्तमरीतीनें प्रदीत झालेल्या अग्नीपासून एकाच स्वरूपाच्या हजारों ठिणग्या उत्पन्न होतात.) तथा अक्षरात् विविधाः भावाः प्रजायन्ते (त्याप्रमाणें अक्षरापासून अनेक प्रकारचे भाव म्हणजे जीव उत्पन्न होतात.) तत्र च एव अपि यन्ति (आणि तेथें मात्र जाऊन ते लीन होतात.॥ १॥

पहिल्या मंत्रांताल दृष्टांत अत्यंत समर्पक असून त्याचे तात्पर्यही उघड आहे. सग-सगीत पेटलेला अमि हजारों टिणग्या चाहेर टाकतो व त्या कमीजास्त लहानमोठ्या असतात, हैं मत्येकाने पाहिलें आहे. तसेंच त्या टिणग्या काहींवेळ राहून पुनः आपल्या मूलकारणाकडे, अमिस्वस्पाकडे, तेजाकडे जाऊन लीन होतात हेंही कित्येकांनी निर्राक्षित केलें असेल. हा दृष्टांत देऊन श्रुतीनें आणसी एक गोष्ट साधण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे. तो हा कीं, या हजारों टिणग्या बाहेर पडत असल्या तरी जेथून त्यांचा उद्भव साला तथील स्वस्पांत मुळींच फरक होत नाहीं. याच रीतीनें अक्षर म्हणजे आत्म-स्वस्पापासून विविध म्हणजे नानामकारच्या उपाधी घेऊन अनंत जीव जनमास येतात आणि पुनः देहाँच्या अगुष्टियोची स्वकर्मानुसार मर्यादा संपली म्हणजे ब्रह्मामध्ये जाऊन लीन होतात, हें सरें; पण जीव सगुणबह्मापास्न निर्माण झाले म्हणून बह्माचें स्वरूप कांहीं कमी होते किंवा ते जीव तेथें जाऊन मिसळले म्हणून बह्माचें स्वरूप मोटें होतें, अशांतला प्रकार नाहीं. दृष्टांतामध्यें दार्ष्टीतांतील सर्व प्रकार दिसत नाहींत म्हणून बह्माला अमीची उपमा तंतोतंत लागृत नाहीं. तथापि उत्पत्तीचा आणि लयाचा भाग दासवि-ण्याला वर सांगितल्याप्रमाणें तो उपमा अतिशय समर्पक आहे, हें मात्र प्रत्यास येतें. ॥१॥

मंत्र दुसरा-

दिव्यो समूर्तः पुरुष सवास्थाभ्यन्तरो स्राजः। अप्राणो समनाः शुभ्रो सक्षरात्परतः परः॥२॥

अन्वय व अर्थः — हि पुरुषः दिन्यः अमूर्तः सवाह्याभ्यंतरः हि अजः, अपाणः, हि अपनाः राभ्रः, हि अक्षरात् परतः परः (परन्नहा हें सर्व दश्यादृश्य वस्तूंस पूर्णत्व देणारें आहे. कारण तें स्वयंप्रकाश व अमूर्त म्हणजे निराकार आहे. तें अंतर्वाह्यव्याणी आहे, तें अनादि आहे, तें प्राणशून्य, मनःशून्य, निर्मळ आणि सर्वव्याणी अव्यक्ताहृन श्रेष्ठ असणान्या सगुण ब्रह्माहून अत्यंत श्रेष्ठ आहे. ॥ २ ॥

येथे परबह्मस्वरूपाचें वर्णन आहे. बह्माला पुरुष ही संज्ञा देण्याचें कारण हें आहे कीं तें यचावत् वस्तूंना—भूत, भविष्य आणि वर्तमान दृष्टादृष्ट्पदार्थाना—अस्तित्व देणारें, ज्ञान-स्वरूप देणारें आणि आनंद्रवरूप करणारें आहे. थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे तें सिचदा-नंद स्वरूप आहे. हें स्वरूपतः अस्तिरूप म्हणजे ज्ञानरूप म्हणजे आनंद्रूप आहे. सर्वास अस्तित्व प्राप्त होतें, कांहीं कालपर्यंत तरी 'पदार्थ आहे ' असे आपल्यांस म्हणतां येतें, याचे कारण हें पदार्थांचे अस्तित्व तेथें बह्म आहे म्हणून त्यांस प्राप्त होतें. कांहीं पदार्थ जोते के स्वरूपचे आणि काहीं ज्ञातृस्वरूपचे असतात. कांहीं पदार्थ आनंद देणारे आणि कांहीं आनंद पेणारे पदार्थ असतात. याचें कारण प्रत्येक पदा-र्थात विद्यमान असणारें बह्म ज्ञानरूप, अथवा आनंद्रूप आहे हें होय. हें कशावरून ? असे कोणी विचारील तर त्याच्या समाधानासाठीं श्रुति म्हणते की परबह्म हें स्वयं-प्रकाश असून सर्वास प्रकाशित करणारें, अंतर्वाह्म व्यापणारें असून सर्वास बाह्म आणि आन्तरें (आतील भाग आणि बाहेरील माग) अशा स्वरूपचे करणारें, स्वतः जन्मादि उपाधांनी अव्याप्त असून तें प्राणशून्य व मनःशृन्य; निर्मल आहे म्हणून चराचर वस्तूंस जन्ममरणादि अवस्था (जीवांत प्राण, मन, इत्यादि उपाधी आणा वराचरांत सत्यादि गुणत्रयांचे मल) उत्यन होतात, परमद्दा हें सर्वाहून विलक्षण,

सर्वात राहून सर्वोच्या पळीकडे असणारे आहे म्हणून आबह्मस्तंबपर्यतच्या सर्वे पदार्थमात्रांना नामस्पादि उपाधी देणारे आहे. अर्थातच हे बह्म स्वयंप्रकाश निराक्षार, अंतर्बाह्मन्यापी, अविकार्य, अविकारी, निरुपिधक, निर्मळ आणि सर्व दृष्टादृष्ट वस्तूहून विलक्षण या स्वस्पाचे आहे. तालर्थ तें सर्वास सत्ता देणारें, सर्वास ज्ञानी किंवा ज्ञेय करणारें, सर्वास—सर्व-परिच्छिन्न पदार्थीस—सोपाधिक करणारें, अशा स्वस्पाचें आहे. म्हणजे तें वस्तुतः सचिदानंद्सक्ष्प आहे. ॥ २ ॥

तिसऱ्या मंत्रापासून नवन्या मंत्रापर्यंतचे सर्वं मंत्र सृष्टीच्या उत्पत्तीचा विचार करणारे आहेत.

मंत्र तिसरा.

एतस्माजायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी॥३॥

अन्वय व अर्थः—एतस्मात प्राणः, मनः सर्वेन्द्रियाणि च, खं, वायुः, ज्योतिः, आपः, विश्वस्य धारिणी पृथिवी जायते (याच्यापासून प्राण, मनादि सर्वेद्वियं, आकाश, वायु, तेज, जल आणि विश्वाचे धारण करणारी पृथ्वी ही उत्पन्न होतातः)।। ३॥

मागच्या मंत्रांत ज्या अक्षराचा उछेल आहे त्या बह्मापासून प्राण मनादि अंतःमृष्टि आणि आकाश वायु आदि बाह्ममृष्टि उत्पन्न होतात. प्राण, मन, इत्यदि
उत्पन्न होण्यापूर्वी बह्माचे स्वरूप प्राणशून्य, मनःशून्य, असेच असळे पाहिजे.
पिरिच्छिन्नत्व, मर्यादित्व किंवा सगुणत्व प्राप्त झाळ म्हणजे अद्देतस्थिति जाऊन
देताची स्थिति प्राप्त होते; एकत्व जाऊन अनेकत्व येतें; याचे कारण उपाधी होत.
उपाधी असतात म्हणून सगुणत्व प्राप्त होते किंवा सगुणत्व असते म्हणून उपाधी
यतात, असा अन्योन्याश्रयाचा प्रकार येथें दिसतो. परंतु सगुणत्व म्हणजे उपाधि असा
अर्थ केळा म्हणजे हा दोष नाहींसा होतो. असो; ह्या सर्व सगुणत्व प्रकट करणाऱ्या
उपाधी बह्माच्या अधिष्ठानावर आविभूत होतात. यावस्त्रन ही एक वर नमूद केळेळी
गोष्ट सिद्ध होते कीं, बह्मस्वस्त्रपांत स्वस्त्रपतः उपाधी नाहीत. ते निरुपाधिक म्हणून
निर्गुण आहे.

आतां प्राण, मन, आदीकहृत जी उत्पत्ति या मंत्रांत सांगितली आहे, ती हिरण्य-गर्भस्वहृपाची आहे, असे मला वाटते. हिरण्यगर्भांत प्रथमतः ज्ञानाचे स्फुरण होतांस्त्रणी प्राण, मन इत्यादिकांचे आविभवन झालें. ही प्राणमनादि अन्यक्त सृष्टि होय. शुद्धज्ञान-स्वहृपाला प्राणाच्या उपाधीची अपेक्षा नाहीं. पण विशेषज्ञानाला प्रथम प्राण, नंतर मन, नंतर इंद्रियं आणि नतर पंचम्रहामूतांच्या तन्मात्रा या कमाने हिरण्यगर्भाचे स्वरूप सिद्ध झाले. हैं स्वरूप अथवा हा जगदात्मा किंवा सूत्रात्मा विराट्सह्माच्या स्वरूपाचे मूल बीज होय. हिरण्यगर्भाच्या आविर्मवनावरोवरच मूलपरुतीचे आविर्मवन होऊन विराट्सवरूपाचे बीज तयार होते व योग्य समयी विराट्सवरूप अथवा व्यक्तमृष्टीचे समष्टिस्वरूप प्रकट होते. नंतर व्यक्तमृष्टीचे व्यष्टिरूप अथवा मिन्न चराचर मृष्टि परिणामरूपाने आविर्मृत होते. हें वृत्त सांगण्याचा अभिमाय श्रुतीतील मंत्रावरून सिद्ध होतोसे मला वाटते. स्थूलापासून सूर्म व्हावें, एकरसत्वापासून अनेकरसत्व उत्कांत व्हावें, निरिद्धियापासून (अव्यक्तापासून क्ष्मकरामस्य अनीकरसत्व उत्कांत व्हावें, हो विसृष्टीचा नियम आहे; तद्नुसार श्रुतीवें सृष्टीचा कम सांगितला आहे, हें या मंत्रापासून या प्रकरणाच्या शेवटपर्यंतचे सर्व मंत्र काळजीपूर्वक अवलोकिले, तर कोणाच्याही ध्यानांत सहज येईल. ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यों दिश श्रोत्रे वाग्वि-वृताश्च वेदाः। वायुः प्राणो हृद्यं विश्वमस्य पद्भयां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४॥

अन्वय व अर्थः — अग्निः अस्य मधी, चन्द्रस्यी अस्य चक्षुषी, दिशः अस्य श्रोत्रे, वेदाः वाग्विवृत्ताः, वायुः अस्य प्राणः, विश्वं, अस्य दृद्यं (अग्नि हा विराद स्वरूपाचे मस्तक, चंद्र सूर्य हे ह्याचे दोन नेत्र, सर्व दिशा हे त्याचे दोन कान, वेद ही उद्घाटन करणारी त्याची वाणी, वायु हा त्याचा प्राण आणि हें सर्व विश्व त्याच्या मनांत अस-णारे सर्व संकल्प, विकल्प, निश्वय, इत्यादि मनोविकार होत) पद्द्रचां पृथिवी (याच्या दोन पायांपासून पृथ्वी उत्पन्न झाली) हि एषः सर्व भूतान्तरात्मा (कारण हा सर्व भूतांचा अतर्थामी आहे)॥ ४॥

ह्या मंत्रांत विराट् स्वस्पाचे वर्णन आहे. पुरुषस्कांत ज्या स्वस्पाचे वर्णन केलें आहे, तोच विराट् पुरुष येथे संकलितरीतीने सांगितला आहे. विराटाच्या पायांपास्न पृथ्वी झाली, असे म्हटलें आहे. यावस्न मला असे वाटते की, याच्या मस्तकापास्न अग्नि, डोळ्यांपास्न चंद्रसूर्य, कर्णांपास्न दिशा, वाणांपास्न सर्व वेद, याच्या पाणापास्न वायु आणि याच्या हृद्यांत उपन्न होणाऱ्या विकारांपास्न हें सर्व विश्व उत्पन्न झालें आहे. असा अर्थ निषावा आणि निषतो, पुरुषस्कांतही अशाच तन्हेचे वर्णन आहे. हा विराट् पुरुष सर्व पाण्यांचा अंतर्यांमी आहे, याचा अर्थ सर्व चराचर सृष्टीचे अंतर्बाह्म नियमन करणारा तोच प्रभु नित्य आहे. ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा-

तसादग्निः समिघो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् । पुमात्रेतः सिश्चति योषि-तायां बह्नीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसृताः ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ--तस्मात् अग्निः यस्य सिषधः सूर्यः (त्याच्या पासून अग्नि उत्पन्न झालाः या अग्नीची सिमध सूर्य होयः) सोमात् पर्जन्यः, पृथिव्यां ओषधयः, योषितायां पुमान् रेतः सिश्चिति (सोमा-पासून पर्जन्य, त्यापासून पृथ्वीमध्यें ओषधी, ओषधीपासून स्त्रीशरीरांत पडणारें पुरुषांचें वीर्य असा) पुरुषात् बह्नीः मजाः संप्रसूताः (महा-पुरुषापासून अनेक प्रकारच्या प्रजा उत्पन्न होण्याचा कम आहे)॥५॥

येथे अन्यश्चर्तांमध्यें सांगितलेख्या पंचामींच्या उत्पत्तीचा व स्वरूपाचा कम सांगितला आहे आणि सिद्धांत असा केला आहे कीं, सर्व प्रजांची उत्पत्ति पुरुषपासून, विराट्स्वरूपापसून होते. हा पुरुष प्रथमतः अपि उत्पन्न करितो. अपीची सूर्य ही एक सिमध आहे. या सिमधेने 'युलोक प्रकाशित होतो. तेथून सोमाची उत्पत्ति होते आणि त्यापासून पर्जन्य होतो. हा दुसरा अपि होय. पर्जन्य पडला म्हणजे पृथ्वीवर अनेक प्रकारची वृक्षवनस्पतीसृष्टि उद्भूत होते. हा तिसरा अपि. ओषधीपासून पुरुषरूपी चौथ्या अपीत पुरुषवीर्य उत्पन्न होतें आणि ते खीरूपी प्रजारूपानें अवतीर्ण होतें. खी हा पाचवा अपि. यापमाणें पुरुषापासून अपि, त्यापासून परंपरेने पर्जन्य, पृथिवी, नंतर पुरुष आणि नंतर खिया असे हें पांच अपि विराट्स्वरूपासून उत्पन्न होऊन प्रजांची वृद्धि करितात. ॥ ५ ॥

यंत्र सहावाः

तसादृचः साम यजूषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे कतवो दक्षिणाश्च। संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः॥६॥

अन्वय व अर्थ — तस्मात् सर्वे ऋचः, साम, यजूंषि, दीक्षा, यज्ञाः च, ऋतवः च, दक्षिणाः च, संवत्सरः च, यजमानः च, छोकाः (त्या विराद्स्वरूपापासून ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद, सर्व संस्कार, सर्व यज्ञ, सर्व कतु, सर्व दक्षिणा, काल, यजमान आणि सर्व भोग-भुवनें उत्पन्न होतात) यत्र सोमः यत्र सूर्यः पवते (या भुवनांत सोम आणि सूर्य राहत असून ते या भुवनांस पवित्र करितात,) ॥ ६ ॥

येथें वेदन्नयीची उत्पति, दीक्षा, यज्ञ, ज्यांत पशु मारले जातात ते कतु, यज्ञांत दिल्या जाणाऱ्या निरिनराज्या स्वर्धाची दक्षिणा, कर्म करण्याचे काल, नियम, कर्मकर्ता यजमान आणि कर्मापासून उत्पन्न होणारी आणि जीवांस भोगमोगावयास लावणारी सर्व प्रकरची भुवने उसन्न होतात, असें सांगितलें आहे. सामान्यतः यज्ञकर्माची सर्व अगे व उपागे यांचा निर्देश येथें केलेला आहे. यज्ञांस अवद्य असणारे वेदमंत्र, यज्ञांतील दिल्ला घेण्याचा संस्कार, त्यांत दिली जाणारी दक्षिणा, त्यांस योग्य असणारा काल, त्यांचे यजमान (यज्ञदीक्षा घेतलेले कर्ते), जेथे मोग भोगले जातात, ते लोक-तीं भुवने, या सर्वीचा निर्देश आहे. कर्म सकाम किंवा निष्काम असेल त्याच्या अनुसाराने यज्ञकर्त्यांस दक्षिणायन किंवा उत्तरायण मार्गाने जावे लागते. असो, येथे यज्ञसन्वधी विचार आहे आणि याच्याच जोरावर अपराविद्या म्हणजे कर्मविद्या असे आचार्यानी म्हटलें आहे. ॥ ६ ॥

ः संत्र सातवा. 🚧 🚈 🗸 🗠 👵

तसाच देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पदावो वयांसि । प्राणपानौ ब्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्ये विधिश्च ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ-तस्मात् च बहुधा देवाः, साध्याः, मनुष्याः, पश्चवः, वयांसि, प्राणापानो, त्रीहियवो (त्यापासून अनेक प्रकारचे-वेदांमध्यें, सांगितलेले-देव, तसेंच साध्य, मनुष्य, पशु, पक्षी, प्राण आणि अपान वायु व सर्वप्रकारचीं धान्यें उत्पन्न होतात) तपः श्रद्धा, सत्यं, ब्रह्मचर्यं, विधिः च (त्या विसाद्स्वरूपापासून तप, आस्तिक्यबुद्धि, सत्य, ब्रह्मचर्यं आणि कर्तव्याविधि उत्पन्न होतात) ॥ ७॥

येथं यज्ञांत उपयोगी पडणारे देवांची व साध्यांची, तर्सेच मनुष्य-पशुपक्ष्यांची प्राणापानादि वायूंची व वीहीयवादि हविष्यान्तांची उत्पत्ति होते असे सांगितलें. पाणादि वायु आणि हविष्यान्तें ही पाण्याच्या जीवनांस उपयोगी पडणारीं जाहेत. नंतर तप, श्रद्धा, सदाचरण आणि कर्तव्यनिश्चित करणारे सर्व विधि यांचा उल्लेस श्रुतीनें केला आहे. आणि यज्ञास अवश्य असणारीं साधनें निर्दिष्ट केलीं आहेत. हें सर्व यज्ञप्रकरण चाललें आहे. आणि यज्ञापासून विश्वाची उत्पत्ति झाली व सर्व कर्में यज्ञागद्वारा चालन्तात, असे येथे सांगावयाचें आहे. ॥ ७ ॥

ে ক্রিডার উ**র্দাস**্থা**চরা,** ্ডার ক্র

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिष्रः सप्त होमाः। सप्त इमे होका येषु चरन्ति प्राणाः गुहादाया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८॥

अन्वय व अर्थः — तस्मात सप्त प्राणाः सप्ताचिषः, सप्त समिधः सप्त होमाः, इमे सप्त छोकाः प्रभवन्ति (त्या विराद्स्वरूपापासून सप्त प्राण (इंद्रियें) सप्त विज्ञान-प्रकाश, सप्त विषय, सप्त विज्ञानें, सप्त इंद्रियगोलक ही उत्पन्न होतात) येषु गुहाशयाः निहिताः सप्त प्राणाः चरन्ति (ज्या प्रत्येक निर्तिराज्या इंद्रियगोलकामध्यें गुप्तरीतीनें असलेले सातही प्राण संचार करीत असतात.)।। ८॥

येथें सात इंद्रियें, बुद्धीनें पाडिलेला सात विषयांच्या विज्ञानावरील प्रकाश, सात प्रकारचे विषय, सात प्रकारची ज्ञानें, सात प्रकारचे इंद्रियगोलक आणि प्रत्येक इंद्रिय गोलकामध्यें राहणारा पण न दिसणारा सप्त प्राणांतील एक विशिष्ट प्राण, या सर्वाची उत्पत्ति विराट्स्वरूपापासून होते असें सांगितलें, आपल्यास विषयाचे ज्ञान होतें, तेव्हां पुढील भाग अत्यंत अवश्य असतात. आपण नेत्रानें पहातो; तेव्हां पाहण्याचें सामर्थ्य असणारा डोळा, त्या डोळ्यांतील विषयप्रकाशक प्रकाश, पदार्थांचें स्वरूप, पाहण्याचा विषय, विषय पाहिल्यानंतर, पदार्थांचें सालेलें विषयज्ञान आणि डोळा राहण्याचें स्थान इतके भाग अवश्य आहेत. इंद्रियें, इंद्रियांच्या द्वारें झालेलें विषय-ज्ञान, प्रकाश्यविषय, विषयप्रकाश आणि इंद्रियांची स्थानें, हें आपल्या ज्ञानाचें प्रयक्तरण आहे. कोंणतेंही ज्ञान होतें, तेव्हां इतक्या गोष्टी अवश्य असतात. मुख्य जो प्राण आहे, त्याचे सात विभाग होकन ते मन, बुद्धि, आणि पांच इंद्रियें यांच्या दिकाणीं निरिनराळेपणानें राहत असतात म्हणजे एकेक भाण एकेक इंद्रियांच्या स्थानामध्यें वास्तव्य करितो. आपणांस जें ज्ञान होतें त्याचें हें केलेलें प्रथक्तरण चितनीय आहे. ॥ ८ ॥

मंत्र नववा.

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च चेनैष भूतैस्तिष्ठते खन्तरात्मा ॥ ९॥ अन्वय व अर्थ—अतः सर्वे समुद्राः गिरयः च (येथूनच सह समुद्रः आणि सप्त पर्वत उत्पन्न होतात) अस्मात् सर्वरूपाः सिंधवः स्यंदन्ते (या विराट्सवरूपाणासूनच निरानिराळ्या स्वरूपाच्या नद्या उत्पन्न होऊन वाहत असतात) अतः च सर्वाः ओषधयः रसः च (ह्या विरा-पुरुषापासून सर्व वनस्पती आणि त्यांतीळ रसही उत्पन्न होतात) येन एषः अन्तरात्मा भूतैः तिष्ठते (या रसाच्या योगाने हा अंतरात्मा भूतांसहवर्तमान विद्यमान् होतो.)।। ९।।

येथें सांगितछं कीं, सात महासमुद्र, सात महापर्वत, आणि सात महानदा, यांची उत्पत्ति विराट्स्वरूपापासून होते. वनस्पतिसृष्टीचा वत्यांत जो रस असतो त्याचा उत्पाद्क हा विराट्पुरुष आहे. या रसाच्या मुळें विराट्पुरुषाचें छिंगशरीर स्थापित होतें आणि पंचमहाभूतें याछा स्थूछशरीर निर्माण करून देतात. रस हें स्क्ष्मशरीर आणि पंचमहाभूतें विराट्स्वरूपाचें स्थूछ शरीर होतात. आणि ह्या उभयतांचेंही नियमन हा पुरुष करीत असतो ॥ ९ ॥

मंत्र दहावा.

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्। एतद्यो वेद् निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थि विकिर-तीह सोम्य ॥ १०॥

अन्वय व अर्थ — पुरुषः एव इदं विश्वं, कर्म, तपः, परामृतं ब्रह्म, (परमात्मा हाच हें सर्व विश्व, येथें होणारें सर्व कर्म, सर्व ज्ञान, तपश्चर्या आणि अत्यंत उत्तम जो परम पुरुषाथ ब्रह्मज्ञान—आहे. सारांश, सर्वच ब्रह्म आहे आणि सर्व ब्रह्मच आहे.) पृतत् गुहायां निहितं यः वेद (हें अंतःकरणांत गृहरितीनें राहिलेलें तत्त्वज्ञान (ब्रह्म) ज्याला समजतें.) सः सोम्य इह आविद्याग्रंथिं विकिरित (हे सौम्य!—या गृहतत्त्वाचें ज्ञान ज्याला होतें तो आविद्येची ग्रंथि नाहींशी करून टाकतो.) ॥ १०॥

हैं दृश्य विश्व व त्यांतील सर्व सामर्थ्य, विश्वांत होणारें सर्व कर्म, येथे होणारी सर्व ज्ञानतप्र्या आणि येथे प्राप्त होणारें अत्यंत उत्कृष्ट तत्त्वज्ञान-ब्रह्मज्ञान-आणि बह्म ही सर्व परमात्मस्वद्भप आहेत. परमात्मा मात्र सर्व झाला आहे, असे दिसते. सारांश हें सर्व बह्म आहे आणि बह्म हें सर्व आहे, असा श्रुतांचा सिद्धांत आहे. आणि तो सिद्धांत या खंडांत स्पष्टरीतीनें सांगितला आहे. तिसऱ्या, चौथ्या व नवच्या मंत्रांत विश्ववर्णन, पांचच्यांत प्रजोत्पात्ति, सहाच्यांत कर्म, सातच्यांत तप, आठव्यांत ज्ञान, अशा कमानें या सिद्धांताचें वर्णन आहे. आणि नवच्यांत विराट्सक्पाच्या स्थूल, सूक्ष्म, आणि कारण शरीराचा उद्धेस कहन पुनः बह्माचा परीक्ष उद्धेस केला आहे. तात्यर्य, एक बह्म आहे, व व्यवहारांत या पासूनच सर्व उत्पन्न होऊन सर्वाचा लय येथें होतो, असे पहिल्या मंत्रांत सांगून दुसऱ्या मंत्रांत परमात्मस्वरूपाचें वर्णन केलें आहे. असो, एकच बह्म आहे असे गूढज़ान झालें म्हणजे विश्वाच्या संबंधानें आणि जीवाच्या संबंधानें ज्या कांहीं अविवेकी समजुती असतात, जें अज्ञान असतें, तें सर्व नाहींसे होतें, बह्मज्ञानानें अज्ञान नष्ट होतें आणि अज्ञान नष्ट झालें म्हणजे जीव बह्मकप होतो, असा सिद्धांत या प्रकरणांत स्थापित केला आहे. ॥ १०॥

हें मृष्टिपकरण होय. ब्रह्माने सगुण होऊन (सत्त्वगुणाची उपाधि स्वीकारलीसें करून) तप केलें. हें तप म्हणजे पाठीमागील कर्लांत सालेल्या कर्मांनुसार पुढील मृष्टीचा स्पष्ट संकल्प होय. असो; या तपामुळें समष्टि व व्यष्टि या उमयमृष्टीच्या उद्भवाचें बीज उत्पन्न होऊन कर्म पादुर्भूत झालें. शेवटीं कर्मांचा विपाक म्हणजे हें चराचर विश्व होय. याप्रमाणें हा मंत्र या संडातील प्रकरणाचा उपसंहार करून 'एक ब्रह्म आहे 'या सिद्धांताची प्रतिष्ठापना करितो. असो; सध्या इतकेंच पुरे.

वितीयमुण्डक प्रथमखंड समाप्त.

द्वितीय--मुण्डक.

द्वितीय-खण्ड.

मंत्र पहिला.

आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पद्मत्रैतत्स-मर्पितम् । एजत्प्राणित्रिमिषच यदेतज्ञानथ सदस-द्वरेण्यं परं विज्ञानायद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—आविः संनिहितं, गुहाचरं नाम महत्पदं (हें प्र-काशस्य असणारें, हृदयाच्यामध्यें व्यवस्थितरीतीनें राहिलेलें, अंतःकर- णामध्यें व्यापार करणारें आणि मोठ्या वस्तूनींही ज्याचा आश्रय केला आहे असं, किंवा हें स्वतः अत्यंत मोठें आहे म्हणून ज्याचा सर्व वस्तूनीं आश्रय केला आहे, असें) अत्र एतत् समिपतं (येथें या ब्रह्मान्मध्यें हें सर्व समिपत झालें आहे.) एजत्, प्राणत् निमिषत् च यत् (हालचाल करणारें, श्वासोच्छ्वास करणारें, डोळे मिटविणारें जें आहे) एतत सदसद्वेरण्यं, प्रजानां विज्ञानात् परं, यत् वरिष्ठं तत् जानथ (कार्यकारणक्ष्मी, सर्व चराचरांनीं स्तुति करण्यास योग्य, जें सर्व लोकांच्या विज्ञानाहृन अत्यंत श्रेष्ठ व जें श्रेष्ठतम आहे तें ज्ञात करून ध्या.) ॥१॥

येथें पुनः निरतिशय परब्रह्माचें वर्णन आहे. आणि तसेच त्याचें ज्ञान करून ध्यावयाचें तें कोणत्या स्वद्भपानें ध्यावें, याचेंही वर्णन आहे. श्रुति म्हणते: हें स्वयंप्रकाश आहे. जीवांच्या अंतःकरणांत हें राहणारें, आणि तेथे शब्दस्पर्शादिस्पांनीं प्रकट होणारें व सर्व पदार्थाचा अंतर्भाव करणारे असल्यामुळें सर्वाहून अत्यंत मोठें, जीवांच्या जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति स्थितींत (तिन्ही अवस्थांत) निन्य असणारें, सर्व कारणें आणि कार्ये यांच्याहून विलक्षण असल्यामुळें (सर्व-कार्य-कारणातीत असल्यामुळें) सर्ववंय, जीवांस होणा-न्या विषयज्ञानांहून विलक्षण आणि सर्व निर्दुष्ट वस्तूंहून अत्यंत श्रेष्ठ, अशा स्वरूपाने परमान्याचें ध्यान करीत जा. येथें ही परमह्माच्या सत्, चित् आणि आनंद स्वरूपाचा विस्तार आहे. स्वयंप्रकाशरूपानें ते स्वतंत्रतः सर्वोच्या अंतर्यामी राहतें, म्हणून आति-स्त्म बह्म ज्ञानस्य आहे. सर्व मोठ्या वस्तूंस आश्रय देतें, म्हणून तें मोठें म्हणजे ्रा अनंदह्रप आहे. आणि जीवांच्या तिन्ही अवस्थांत ते विद्यमान असतें, म्हणून ते सद्भप आहे. अर्से सचिदानंद स्वरूप असून तें सर्वकार्यकारणातीत, सर्व ज्ञानविज्ञानातीत आणि सर्व-शुद्ध आहे. तात्पर्य, दृश्य विश्वांत दिसणारे विकार येथें कोणत्याही प्रकारें विद्यमान असत नाहींत. आपलें जें आत्मस्वद्भप आहे तेंही सचिदानंदस्वद्भप आहे. तें तिन्ही अव-स्थांत जागृत असेते, सर्व इंद्रियजन्यज्ञानांचा आश्रय असतें आणि सर्वोचें ब्यापक म्हणून सर्विपेक्षां अतिशय मोठें असतें. यावह्न परमार्थतः आपलें स्वह्मप आणि बह्मस्वह्मप एक आहे, असे सिद्ध होतें. हेंच आपल्यास जाणून घ्यावयाचें आहे आणि ते जाणून घ्या असा श्रुतीचा उपदेश आहे. श्रवण, वेदांतश्रवण, त्यार्चे मनन आणि एकामध्यान हा बहा जाणण्याचा मार्ग आहे. या मंत्रांत प्रथमचा उपाय म्हणजे जे श्रवण. त्याचा स्पष्ट उछेल आहे. ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

यद्चिमचद्णुभ्योणु च यसिँ छोका निहिता लोकिनश्च। तदेतद्क्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः। तदेतत्सत्यं तद्मृतं तदेखव्यं सीम्य विद्धि॥ २॥

अन्वय व अर्थ — यत् अचिमत्, यतत् अणुभ्यः अणुच, यस्मिन् छोताः छोतिनः च निहिताः (जें स्वयंप्रकाश भाहे, जें लहानाहून लहान असतें आणि ज्यांमध्यें सर्व अवेंने आणि सर्व अवनस्थ प्राणी राहतात.) तत् एतत् अक्षरं ब्रह्म, सः प्राणः, तत् च वाङ्मनः (तें हें अक्षर ब्रह्म आहे, तें प्राण आहे, तें वाणी आहे.) तत् एतत् सत्यं, तत् अमतं, तत् वेद्धव्यं, सीम्य! विद्धि (तें हें सत्य आहे, अमृत आहे, वेष करण्यास तेंच योग्य आहे, हे सीम्य, हें जाणून षे.)।। २॥

बेथे मननाचा विधि उपदेशिला आहे. मनन कर्से करावयाचे ते सांगतात. हें बहा सर्वप्रकाशक आणि स्वयंप्रकाश, लहानाहून लहान असून सर्व चराचर विश्वास आपल्यामध्यें सामावणारें आहे. हें अविनाशी बहा निर्विकार असून तें प्राणाचा प्राण, वाणीची वाणी आणि मनाचें मन आहे. तें परमार्थतः सत्य असून अविनाशी आहे. अशा स्वरूपानें त्याचें एकाय मनन केलें असता तें जाणता येईल. मनन करणें हीं दुसरी पायरी आहे. श्रवण झालेलें बहास्वरूप मननांत जास्त परिचयाचें होतें आणि संमावनादि दोण नष्ट होतात ॥ २॥

मंत्र तिसराः

धनुर्रहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं सुपासानिशितं संघयीत। आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदे-वाक्षरं सोम्य विद्धि॥ ३॥

अन्वय व अर्थ — महास्त्रं औपनिषदं धनुः गृहीत्वा उपासानिशितं शरं संघयीत [ज्याची फेंक अतीशय लांब असते, असे उपानिषदांत सांगितलेलें घनुष्य (ॐकाररूपी घनुष्य) घारण करून त्यावर उपासनेने तीक्षण झालेल्या बाणाचें (आत्मरूपी बाणाचें) संघान करावें] आ-

यम्य तद्भावगतेन चेतसा छक्ष्यं (धनुष्याची प्रत्यंचा लांब ओहून ब्रह्मस्वरूपाशीं तादात्म्य झाला आहे भाव ज्याचा, अशा अंतःकरणाने अंतःकरणोपाधि—जीव—खरूपतः—तें ब्रह्म लक्षित करावें.) सोम्य तत् एव अक्षरं विद्धि (हे सौम्य, हें अशा रीतींने लक्षित केलेलें अविनाशी ब्रह्म जाणून घे)॥ ३॥

अंतःकरण ही ज्याची उपाधि आहे, त्या मुमुक्षु जीवाने ब्रह्माचे असंड ध्यान करावें हें वरील श्लोकाचें तात्पर्य आहे.

यथें ध्यानाचा प्रकार सांगितला आहे. उपनिषदांत ऑकाराचें किंवा प्रणवाचें माहात्य अनेक वेळ सांगितलें आहे. मुमुसूनें प्रणवहापी धनुष्य सिद्ध कहन त्यावर एकाय-ध्यानाचा बाण (हा जीवस्वहापी बाण असावा) जोडावा. ओकार या अक्षराचा आकार धनुष्यहप आहे, हें कोणाही साधकास सहज समजणार आहे. असी; बाण लावून धनुष्याची दोरी इतकी लांब ओढावी कीं, चिदंशासह आपलें सर्व अंतःकरण ओंकार स्वह्म होईल, इतकेंच नव्हे, तर तें बह्मस्वह्म होईल आणि याप्रमाणें चित्त बह्मस्वहम् होईल आणि याप्रमाणें चित्त बह्मस्वहम् एकाम झाल्यांनंतर लक्ष्य जें बह्म त्यावर ध्यानाचा बाण सोडावा, तात्मर्य ऑकारस्वहमाच्या साहाय्यांने आपण बह्मस्वहमाचें ध्यान करावें आणि हैं ध्यान करतांना आपलें चित्त इतर सर्व विषयांपासून निवृत्त कहन एक परमात्मस्वहमां जानविज्ञान होऊन ते बह्मस्वहम् होतील, यांत संदेह ताहीं. येथें संप्रज्ञात (सविकल्म) व असंप्रज्ञात (निर्विकल्म) समाधींचा उद्धेस आहे. याप्रमाणें श्रवण, मनन आणि निदिष्यास हीं मुख्य साधनें सांगितलीं. ध्यानांने विपरीतमाव-नादि सर्व दोष निवरित होतात आणि बह्मसाक्षात्कार होती. ॥ ३॥

मंत्र चवथा.

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—हि प्रणवः धनुः, आत्मा शरः, ब्रह्म तल्लक्ष्यं उच्यते (कारण प्रणव—ओंकार—याला धनुष्य म्हणतातः; आत्मा—जीव—ह्याला बाण म्हणतात, आणि ज्याच्यावर आपल्यास नेम धरावयाचा आहे, त्याला ब्रह्म म्हणतात) अप्रमत्तेन वेद्धव्यं (या लक्ष्यरूपी परब्रह्मावर सावधानक नेम धरावा) शर्वत् तन्मयः भवेत् (म्हणजे बाण

रुक्ष्यामध्ये जसा घुसतो, त्याप्रमाणे आपला आत्मा ब्रह्मस्वरूपामध्ये शिरून त्याच्यामध्ये एकरूप होईल.)।। ४॥

हा मंत्र पाठीमागील मंत्रानुसार निर्मेळ जीवानें प्रणवाचा आधार घेऊन व ब्रह्माकडे एकाम दृष्टी ठेवून अवधानपूर्वक ध्यान केलें असतां, निर्मळ अंतःकरणाच्या जीवानें च्यान केहें असतां, कोणतें फळ प्राप्त होईल हें स्पष्ट सांगितलें आहे. ब्रह्मस्वरूपाचें यथार्थ श्रवण करून एकाग्रमनन केलें आणि एकनिष्ठ अंतःकरणानें ब्रह्माचें मात्र ध्यान सावध-तेनें केलें म्हणजे आत्मा बह्म होतो. हैं असे आत्मध्यानाचें फल आहे. येथें 'अपमत्ता हैं पद ध्यानांत ठेवण्यासारसें आहे. गाढ निद्रा आणि एकाग्रसमाधि यांत कोणताही विशेष नाहीं. असे कित्येक साधकांस वाटण्याचा संभव आहे. त्याचा निरास श्रुतीने येथे केला आहे. गाढ निद्रेमध्ये आपला जीव सर्व उपाधींपासून निवृत्त होतो. या वेळी मनबुद्धीसह सर्व ज्ञानेंद्रियें आणि कर्मेंद्रियें स्तब्ध राहतात. तशींच एकाम समाधीच्या वेळीं हीं सर्व इंद्रियें आपापल्या विषयांसह परावृत्त झालेलीं असतात. एक प्राणवायुमात्र दोन्हीं स्थितींत आपलें कार्य करीत राहतो, तेव्हां दोन्ही स्थिती सारख्याच असे कोणास वाटण्याचा संमव आहे. पण अभंग समाधीस्थितीमध्यें शरीरांतील प्राणांचे ही व्यापार स्तब्ध होतात, हा एक भेद विसरतां कामा नये. त्याचप्रमाणें निद्राकालीं आपला जीव आत्मसुसाचा अनुभव घेत असतो. तरी त्याला त्यावेळी आपण अनुभव घेत आहो, असे भान नसते. पण समाधिरिथतींत हैं स्वस्प्रभान विद्यमान असतें, हा दुसरा विशेष आहे आणि हा विशेष विसहं नये म्हणून अपमत्तता किंवा सावधानपणा असर्णे जहूर आहे, असे श्रुतीनें र अप्रमत्तेन । या पदाने स्पष्ट दाखविहें आहे. अत्यंत तीव ध्यानांत भानही असणे अक्य नाहीं. तथापि त्यावेळीं जीवाची ज्ञानपूर्ण आत्मस्थिति असते. पण निद्राकाळी जीव हा सोपाधिक असतो, हैं अनुभवसिद्ध आहे. आपण स्वभावतः जागें होतें तेव्हां व झोंपेपूर्वी सोपाधिकच असतो. पण समाधीतून उत्थान होतें, तें इतरांकडून होतें. म्हणून त्यावेळी सर्व उपाधींचा नाश झालेला असतो. असी आत्मस्वरूपाचे एकाय चित्तानें व्यान केळें म्हणजे आस्मपाप्ति होते हा फलितार्थ आहे ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

यस्मिन्द्योः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः। तमेवैकं जानथ आत्मनामन्या वाचो विमुश्रथामृतस्यैष सेतुः॥ ५॥

अन्वय व अर्थ — यस्मिन द्यौः, पृथिवी च, अन्तरिक्षं सर्वैः पाणैः सह मनः ओतं (ज्यामध्यें शुलोक, पृथ्वीलोक आणि अंतरिक्षलोक, व सर्व प्राणांसह मन हीं सर्व समर्पित झाछीं आहेत) तं एव एकं आ-त्मानं जानथ (त्या एक आणि अद्वितीय आत्म्याचें ज्ञान करून व्या) अन्याः वाचः विमुञ्जथ (अन्य सर्व वाणींचा, ज्ञानांचा त्याग करा) एषः अमृतस्य सेतुः (हा मोक्षपदास नेणारा सेतु आहे)।। ५ ।।

आत्मस्वरूप समजणें परम कठिण आहे. म्हणून श्रुति पुनः पुनः त्याच स्वरूपाचें वर्णन करून साधकांस बहा—ज्ञान करून देण्याचा प्रयत्न करीत आहे. येथें सांगितळें आहे कीं, सर्व बेळोक्य आणि प्राणांसह मन हीं सर्व बहास्वरूपांत अंतर्भूत होतात. म्हणून युलोकाचें, पृथ्वीचे व अंतरिक्षाचें, त्याचपमाणें प्राणांचे व अंतरकरण-चतुष्टयाचें ज्ञान देणाऱ्या बहााचें स्वरूप जें शास्त्र सांगतें त्या शास्त्रांपासून मात्र आपळें आत्यंतिक कल्याण होईळ. अपरवियेनें आपल्यांस सर्व उपाधींपासून मुक्त होतां येईळ, अशी जर साधकांची कल्पना असेळ तर ती कल्पना त्यांनी सोहून दावी आणि एक आत्मस्वरूप मात्र जपून जाणून घेण्याचा असंड प्रयत्न करावा. संसारसागरांतून तरून पळीकडे नेण्याचें, मोक्ष मिळवून देण्याचें जर कांहीं साधन असेळ तर ते एक आत्मज्ञान मात्र आहे, असें श्रुतीळा येथें सांगावयाचें आहे ॥ ५॥

मंत्र सहावाः

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽ-न्तश्चरते बहुधा जायमानः । औमित्येवं ध्यायथ आत्मानं खस्ति वः पाराय तमसः परस्तात्॥ ६॥

अन्वय व अर्थ—रथनाभी अराः इव यत्र नाड्यः संहताः (रथाच्या नामीमध्यें ज्याप्रमाणें चक्रांच्या सर्व अरा जाऊन मिळतात, त्याप्रमाणें जेथें सर्वशरीरव्यापी—सर्व श्ररीरांत संचार करणाऱ्या—नाड्या एकत्र होतात) सः एषः बहुधा जायमानः अंतः चरते (त्या नाड्या ज्या हृदयांत एकत्र होतात त्याच्या अंतर्यामी राहून अनेक प्रकारें प्रकट होणारा आत्मा सर्वत्र संचार करीत असतो) ॐ इति एवं आत्मानं ध्यायथ (पूर्वोक्त लक्षणानें युक्त असणाऱ्या आत्म्याचें ॐस्वरूपानें ध्यान करा) तमसः परस्तात् पाराय स्वस्ति वः (अंधकाराच्या पर्लीकडे असणाऱ्या दुसऱ्या तीराकडे जात असतां तुमचें कल्याण असो)॥६॥

या मंत्रांत शरीरांतील सर्व देहन्यापी नाड्या हृद्यांत एकत्र होऊन तेथे वास्तव्य कर-णाऱ्या अंतरात्म्याच्या नियंतृत्वासाळी राहृत असतात आणि तेथे राहृन सर्व शरीरमर पसरणाऱ्या नाड्यांच्या विद्यमानें हा आत्मा आपल्यांस अनेक स्वरूपांनी प्रकट करीत असतो, असे सांगितलें. जीवाच्या हातून होणाऱ्या सर्व क्रिया आणि त्याला होणारी सर्व विज्ञानें हीं एका आत्म्याची निरनिराळीं दृश्यमान स्वरूपें प्रकट करीत असतात. रथना-भीचा ताबा घेतला म्हणजे त्या रथाच्या सर्व अरा ज्याप्रमाणे आपल्या ताब्यांत येतात. त्यापमाणे आत्मस्वरूप आपल्या हातीं आछे म्हणजे सर्व प्रकट होणारी स्वरूपें आणि तीं प्रकट ह्रोण्याची द्वारें सहज आपल्या ताट्यांत येतात. सारांश एक आत्मशास्त्राचें ज्ञानविज्ञान झालें कीं सर्व अपरिविद्येचें व तिचे विषय असणाऱ्या शाखांचें ज्ञानविज्ञान तुम्हांस होईल. असें आहे म्हणून श्रात म्हणते की आम्ही आतांपर्यत आत्मस्वह्मपाचे जें वर्णन केलें आहें, त्याचे ध्यान ओंकारस्वरूपानें करा म्हणजे मोक्षमार्गाकडे जातांना तुम्हांस सर्वत्र प्रकाशाचें साम्त्राज्य मिळेल. आत्मज्ञानाव्यतिरिक्त हैं सर्व विश्व आणि स्यातील सर्व चराचर पदार्थ म्हणजे एक शुद्ध अंधकाराचा भयंकर प्रदेश आहे. पण या प्रदेशांत आत्मज्ञानाची दीपिका घेऊन व आत्मस्वरूपाचे अबंड ध्यान करून जर तुम्ही भवसागर तह्न जाण्याचा उद्योग केला तर तुम्हांस कोठेंही अडचण न येता तुमचे परम कल्याण होईल. आत्मस्वरूपाचें यथार्थ ध्यान करणें केवळ असाध्य आहे म्हणून वेद्विगीत जें ओंकारस्वद्भप त्याचें ज्ञानपूर्वक ध्यान करा म्हणजे तुमचें सर्व प्रतिबंध नाहींतसे होऊन तुम्हांस आत्मज्ञानाची जोड मिळेल. ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि। दिव्ये अह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यातमा प्रतिष्ठितः। मनोमयः प्राप्ट्यिरिरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृद्यं संनिधाय। तिह्वज्ञानेन परिपद्यन्ति धीरा आनन्द्रूपममृतं यहिभाति॥ ७॥

अन्वय व अर्थ — यः सर्वज्ञः, सर्ववित, यस्य एषः महिषा श्विन, दिन्ये. अहमपुरे, हि एषः आत्मा न्योभ्नि प्रतिष्ठितः (जो सर्वज्ञ आणि सर्वन्वेता आहे, ज्याचा हा सर्व प्रसिद्ध महिमा मूलोकी, गुलोकी व ब्रह्मपुरांत जाहिष्ठुत आहे तो हा आत्मा न्योमामध्ये प्रतिष्ठित झाला आहे) य-नोमयः प्राणकरीरनेता अने प्रतिष्ठितः (हा आत्मा मनोमय प्राण

आणि शरीर यांचा चालक असून अनामध्यें प्रतिष्ठित झाला आहे.) यत् आनंदरूपं अमृतं विभाति तत-अमृतं आनंदरूपं-धीराः हृद्यं संनिधाय परिपश्यंति (तो सर्वप्रकाशक आत्मा, तसेंच, अमृतरूपी आणि आनंदरूपी आत्मा हृद्यामध्यें ध्यानानें प्रतिष्ठित झाल्यामुळें त्याचें ज्ञान-विज्ञान होऊन तो विवेकीपुरुषांस स्वस्वरूपानें प्रकाशित होतो)॥ ७॥

येथें पूर्वी सांगितलेल्या सर्व विशेषणांचा उपसंहार करून आणसी कांहीं आत्मस्वरू-पाचें वर्णन करणाऱ्या विशेषणांचा उल्लेख केला आहे. तो सर्वज्ञ आहे व प्रत्येक पदा-र्थाचें प्रत्येक स्वस्तप जाणणारा आहे. त्याचा सर्वप्रसिद्ध महिमा सर्व त्रेलोक्यभर आणि सर्व अंतःसृष्टीमध्ये पसरहेला आहे. कारण तो हृद्याकाशामध्ये मतिष्ठित आला आहे. तो मनाचा नियंता असून मनोद्वारानें पकट होतो. तो प्राणांचा व शरीगंचा सारांश. जीवांचा चालक आत्मा अन्नामध्यें म्हणजे अन्यारुत जी मूल प्ररुति तिचे ठिकाणीं राइन तिचें नियमन करितो. अशा प्रकारचें परमात्न्याचें स्वरूप आहे. या स्वरूपाचें ज्ञान होऊन ज्या विवेकी पुरुषांस विज्ञान झालें, त्यांना सर्व प्रकाशक जो आपला आत्मा तोच परमात्मा असून तो अमर (नित्य असणारा) आनंदद्वप आणि ज्ञानद्वप आहे, असा स्पष्ट साक्षात्कार होतो. कारण उघड आहे की, हृदयांत राहणारा व आनंद-रूप व अमृतस्वरूप असणारा जो आपला शुद्ध आत्मा, त्याचे एकनिष्ठ ध्यान करून जे नर त्याचें ज्ञानविज्ञान करून घेतात त्यांस परमात्मस्वरूपाचें ज्ञानविज्ञान पूर्ण होतें. आत्मा व परमात्मा एकच, तेव्हां एकाचें ज्ञान म्हणजे दुसऱ्याचें ही ज्ञान सहज होऊन स्या ज्ञानाला विज्ञानस्य येतें. सारांश, श्रवण मनन आणि व्यान या साधनांनीं ज्या विवेकीपुरुषाने सर्व विषयांचा त्याग करून व सर्वहृद्धियांचा उपशम करून आत्म-स्वरूपाचें ऑकारद्वारा मोक्षपीत्यर्थ अखंड ध्यान केलें, निर्विषय मन करून तें ज्यांनी हृदयनासी परमात्मस्वरूपामध्यें मात्र समिपित केंलें, त्यांना आपलें स्वरूप सिचदानंदरूप आहे, असें साक्षात्कारी ज्ञान होतें. इतर्केच नव्हे, तर परमात्मा ही सचिदानंदस्वरूप असून आत्मा व परमात्मा एकच, असें अद्वितीय बह्माचें ज्ञान होऊन साक्षात्कार होतो. येथें मीं अन्वय निराळ्या तन्हेर्ने लाविला आहे, त्याचा विचार विद्वान् लोक करोत ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

भिचते हृद्यग्रन्थिदिछद्यन्ते सर्वसंदायाः। क्षी-यन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्द्षष्टे परावरे॥ ८॥ अन्वय व अर्थ--तस्थित प्रावरे हुते हुद्यांकि शिवाने सर्

अन्वय व अर्थ कारियन परावरे हुष्टे हृद्रयग्रंथिः भिद्यते, सर्वसं-श्रयाः छिद्यन्ते, अस्य कर्माणि श्रीयंते च (त्या परत्रह्माचें आणि अपर- ब्रह्माचें ज्ञानविज्ञान ज्याला झालें, त्याच्या हृदयमंथींचा उच्छेद होतो, सर्व संशयांचें निराकरण होतें आणि त्यांचीं सर्व कमें नाहींशीं होतात) ॥ ८ ॥

मागच्या मंत्रांत सांगितल्यापमाणें आत्मस्वद्धपाचा साक्षात्कार झाला व पर आणि अपर बह्माच्या स्वरूपाची योग्यता ज्यास कळळी, त्याच्या सर्व अविद्येनें उत्पन्न केलेल्या गांठीं ्तुटून जातात. जीवाच्या हृद्यामध्यें वास्तव्य करणाऱ्या अविद्याजनित वासनांचा समह होऊन एक मोठें थोरलें गांठोडें वनलेलें असतें, या गांठोड्याला अविद्यागंथि असें नांव असो; विज्ञानी पुरुषाची अविद्याग्रंथि वर सांगितल्याप्रमाणें तुटते. त्याला जे संशय अथवा विपरीत भावना असतात, त्या सर्वाचे निराकरण होतें आणि त्यानें जी जी काय कर्में केलीं असतील त्या कर्मांपैकीं, जी फलोन्मुस झालेली नसतात, ती कर्में (म्हणजे सर्व पूर्वसंचित) यांचा नाश होतो. याचे कारण हैं आहे कीं, त्याची अविद्या नाहींशी झालेली असते. आपण देह आहों, मन आहों, हा पुत्रामित्रकल-त्रादि संसार आपल्या उपभोगासाठी निर्माण साला आहे, म्हणून तो मासा आहे, मला मरण येईल; इत्यादि प्रकारची जी भ्रांति अज्ञानामुळे जीवाला होत असते ती भ्रांति आत्मज्ञानाच्या परिपाकानें नाहीशी झाळी; मी स्वस्तपतः ब्रह्म आहें, असा निश्रय झाला; म्हणजे त्या पूर्णकामपुरुषाच्या विषयवासना विगलित होऊन जातात, यांत काय आश्रर्य आहे ? त्याचप्रमाणें मी बह्म आहें, असा दृढनिश्रय झाल्यावर हें सरें किंवा तें सरें, इत्यादि प्रकारचें जें संशय असतात, ते सर्वच्या सर्व निरास्त होऊन जातात, हें सांगावयास पाहिजे काय ? शेवटीं मी कर्ता नव्हें, मी मोक्ता नव्हें, कर्म कह्मन मिला कांहीं मिळवावयाचें नाहीं, किंवा कर्म न केलें तर माझी कोणतीही हानि व्हाव-याची नाहीं, कारण मी स्वरूपतः अकर्ता आहे, पूर्ण आहे, नित्य आहे, शुद्ध आहे, अर्से ज्ञान ज्यांस झालें त्याचें सर्व पूर्वसांचित दृग्ध होऊन नाहींसे होतें, हें काय सांगावें ? शिवाय, मला असे वाटतें की पूर्वसंचित म्हणजे पूर्वकर्में फलोन्मुस मुक्त झाल्यानंतरच अज्ञानजन्य वासना आत्मज्ञानाने नष्ट होऊन क्रियमाण अर्थशून्य होतें व याप्रमाणें सर्व कर्मीचा नाश होतो. याप्रमाणें आत्मस्वद्भपाचा साक्षात्कार झाला असतां वासनेचा घट फुटतो, संशयाचें जाळें तुटतें आणि कर्मसंतति वासनेसह छिन्न-विच्छिन्न होते, हें मुख्यतः श्रुतीस सांगावयाचें आहे. मंत्रांतील 'परावर हें पद अपरब्रह्म आणि परब्रह्म या उभयतांचा अंतर्भाव क्रणारें आहे. अपर विद्येचें ज्ञान जीवांनीं प्रथम कह्नन ध्यावें; नंतर अपर विद्या संशयाचा उच्छेद करीत नाहीं, असे विवेकानें ज्ञान होतें. अर्थातच तें टाकून देऊन परबह्मज्ञान करून ध्यावें म्हणजे श्रुतीनें सांगितलेलें तत्त्व गुरुद्वारां समजून घ्यावें, असा अर्थ इष्ट आहे, असें मला वाटतें. असो ॥ ८॥

मंत्र नववा.

हिरणमये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।
तच्छुभं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ९ ॥
अन्वय व अर्थ—निष्कलं विरजं ब्रह्म हिरण्मये परे कोशे (निष्कल म्हणजे निरवयव आणि विरज म्हणजे शुद्ध ब्रह्म हें हिरण्मय म्हणजे जीवाचें जें प्रकाशात्मक ज्ञानविज्ञान त्याच्या श्रेष्ठ कोशांत—म्यानांत राहात असून) यत् आत्मविदः विदुः तत् शुभं ज्योतिषां ज्योतिः (ज्याचें ज्ञान आत्मवेत्त्यांस होतें तें ब्रह्मतत्त्व शुभ्र आणि प्रकाशांचें प्रकाशक आहे)॥ ९॥

येथे आत्म्याच्या अंतर्यामीपणाचा स्पष्ट उल्लेस आहे. विषयांस प्रकाशित करणारा जो आपला विज्ञानमय कोश आहे तो इतर सर्व कोशांहून श्रेष्ठ आहे. अन्त्रमय कोश, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय आणि आनंदमय असे पांच कोश श्रुतीला संमत आहेत. त्यां पैकीं शुद्ध आनंदमय कोश हेंच ब्रह्मस्वरूप आहे असें कोठें कोठें सांगितलेलें आहे. हा आनंदमय कोश विज्ञानमय कोशाच्या अंतर्यामीं असून त्याचें नियमन करितों, म्हणून येथें विज्ञानमय कोशाला सर्वश्रेष्ठ कोश असें म्हटलें आहे. असो; या कोशांत अवयव-शून्य म्हणजे एकरस आणि विरज म्हणजे शुद्ध (अथवा सन्वरजतमांनी परिवेष्टित न झालेलें) असणारें हें ब्रह्म आहे. तें स्वतः शुभ्र असून जेवलें म्हणून प्रकाशक पदार्थ या विश्वांत आहेत, त्या सर्वांस आपल्या स्वयंभु प्रकाशानें प्रकाशित करून त्यांना इतर विषय प्रकाशित करण्याचें सामर्थ्य देणोरं आहे. सारांश, हें ब्रह्म स्वयंप्रकाश, निर्मल, एकरस आणि निर्गुण अशा स्वरूपाचें आहे. हें विज्ञानमयकोशांत राहतें. हा नववा मंत्र पहिल्या दोन मंत्राचा व मागील प्रकरणांत आलेल्या वर्णनाचा उपसंहार करितो. तसेंच, तीनपासून सातपर्यंतच्या सर्व मंत्रांत सांगितलेलें सिद्धांत एकवट करितो आणि ध्यानाचें फळ सांगतो ॥ ९॥

मंत्र दहावा.

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्यतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वे तस्य भासा सर्वमिदं विभाति॥ १०॥

अन्वय व अर्थ-तत्र सूर्यः न, चन्द्रतारकं न भाति, इमाः विद्युतः न भांति, अयं अग्नि कुतः (तेथें सूर्य आपला प्रकाश पाइं शकत नाहीं, चंद्रतारकांचे किरणांस तेथें जाण्याचें सामर्थ्य नाहीं, या अत्यंत तेजस्वी विद्युद्दीपिका तेथपर्यंत पोहचूं शकत नाहींत, मग आपल्यांस दिसणाऱ्या अमीची काय कथा सांगावी ?) तं एव भान्तं सर्वे अनुभाति, तस्य भासा इदं सर्वे विभाति (आत्मप्रकाश प्राप्तझाल्यानंतर मात्र सूर्य-चंद्रादि प्रकाशित होऊन ते इतर विषयांस प्रकाशित करतात. म्हणजे त्याच्या भासानें सूर्यचंद्रादि प्रकाशक पदार्थ आणि अपकाशक वस्तु प्रकाशित होतात)।। १०।।

या मंत्राचा कठोपानिषदांत विचार पूर्णपणे झाला आहे येथे इतकेंच सांगावयाचें की मागील मंत्रांत बद्धाला प्रकाशकाचें प्रकाशक म्हटलें आहे तें का ! याचे स्पष्टीकरण या मंत्रांत आलेलें आहे. तात्पर्य हें आहे की ज्ञानरूप म्हणजे अस्तित्वरूप बह्माचा जेव्हां स्वीकार करावा, तेव्हां चंद्रसूर्यांदि प्रकाशक व इतर सर्व प्रकाश्य वस्तु ज्ञानरूप म्हणजे अस्तित्वरूप अशा इंद्रियोपहित (इंद्रियादि उपाधि असणाऱ्या) जीवाला मासतात व दिसतात. तात्पर्य बह्मामाव झालाच (होणें नाहींच म्हणा!) तर सर्व श्रून्याकारच होईल, असे ही म्हणता यावयाचें नाहीं; कारण श्रून्य तरी ज्ञानरूप आणि नाहींसे होणें म्हणजे तरी अस्तित्वच ! एवंच ब्रह्माचें अस्तित्व केव्हांही नाकारतां येत नाहीं १०

मंत्र अकरावाः

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताह्रह्म पश्चाह्रह्म दक्षिणतश्चो-त्तरेण । अधश्चोर्ध्व च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ ११ ॥

इति द्वितीयमुण्डकं समाप्तम्।

अन्वय व अर्थ — अमृतं ब्रह्म एव इदं पुरस्तात्, ब्रह्म पश्चात्, ब्रह्म दक्षिणतः, च उत्तरेण, अधः च, ऊर्ध्व च, प्रमृतं ब्रह्म एव इदं विश्वं, इदं विश्वं, दें विश्वं (दें सर्व आपल्यापुढें जें विविधक्तपी विश्व विस्तारलें आहे, जें आपल्या पाठीमागें आहे, आपल्या दक्षिणेला आणि उत्तरेला, आपल्या वसिल लोकांत आणि आपल्या स्वालील लोकांत जें हें ब्रह्मांड जीव किंवा जीवेतर हृष्टीला प्रत्यक्ष होतं, तें सर्व अमृत ब्रह्म आहे. सर्व विश्व

ब्रह्म आणि जी जी कोणती श्रेष्ठ वस्तु आहे, तीही ब्रह्मच आहे; व श्रेष्ठ वस्तु सर्वाधार ब्रह्म आहे)॥ ११॥

हा सर्व प्रकरणाचा उपसंहार आहे. जीवांस व देवांस ज्या ज्या वस्तु दाही दिशांस सर्व विश्वभर पसरहेल्या दिसतात त्या त्या वस्तू परमार्थतः ब्रह्मरूप आहेत, असे येथे मागाल मंत्रांवद्भन सिद्ध झाळेल्या सिंद्धांतांचे स्वरूप उपसंहारद्भपाने सांगावयाचे आहे. आपल्यास आपल्या परिच्छिन्न इंद्रियांच्या द्वाराने ज्याचे ज्ञान होतें, तें हें विश्व परमार्थिट्टीनें पाहिलें असतां ब्रह्मरूप आहे असा–आपला निश्चय होईल. त्याचप्रमाणें विश्वाला सत्त्वादिगु-णात्मक मायेनें व्यापून टाकल्यामुळें त्यानें आपल्यास भिन्न भिन्न नामरूपांनीं दिसावें, अशी जी योजना तिने केळी आहे, ती क्षणभर एकीकडे टेविळी आणि आत्मस्वरूपानें-आपल्यास करतां आलाच तर-आपल्यास आंत बाहेर दिसणोरं विश्व तेही ब्रह्मरूप आहे आणि म्हणून आपणही ब्रह्मरूप आहीं, असा आपला निश्रय होईल. या मंत्रांतील ' ब्रह्मेवेदं ' ' विश्वमिदं वरिष्ठं ' या पदांची जास्त चिकित्सा केळी असतां मी म्हणतें तो अर्थ सिद्ध होईल असे मला वाटतें. 'बह्म एव इदं विश्वं म्हणजे जे जे म्हणून ज्ञेय पदार्थ आपल्यास इंद्रियमनोबुद्धिद्वारां दिसतात, ते पदार्थ आपल्याला जी परिच्छिन मनोबुद्दीसह ज्ञानिदियें मिळाली आहेत, ज्या उपाधी प्राप्त झाल्या आहेत, त्यामुळे तें विश्व व विश्वगत पदार्थ आपल्यांस कालस्थलांनी मर्यादित झालेले, कार्यकारणह्मी आणि नामरूपान्वित आहेत असे दिसतें. कालस्थलाच्या मर्यादा घेऊन मन हें विश्वन्यवस्था लावण्याचा प्रयत्न करतें, कार्यकारणांच्या मयोदा घेऊन आपली बुद्धि विश्वाची व्यवस्था निश्चित करिते आणि इंद्रियें विश्वांचें जडस्वरूप आपल्यांस दासावितात. हा सर्व मनोबुद्धींचा आणि इंद्रियांचा न्यापार व झालेला ज्ञानविस्तार वर्ज केळा म्हणजे बाकी सत्ताह्मपात्मक ब्रह्म मात्र राहील, असे मला वाटतें. प्रमाणें जड विश्वापेक्षां वरिष्ठ असणारीं जी आपलीं ज्ञानेंद्रियें त्यांस तमोगुणात्मक विश्व ज्या पद्धतीनें परिणत होत आहे तीच परिणति किंवा परिणाम परिच्छिन करीत असते. हा परिछिन्नत्वाचा भास सोडून दिला म्हणजे बाकी बह्मच राहील. जीवार्ने अहंकाराचा, अंतःकरणचतुष्टयाचा, ज्ञानकर्मेद्रियांचा, प्राणांचा आणि जड शरीरांचा परित्याग केला. सारांश, सर्व उपाधी टाकृन दिल्या म्हणजे जीवाचें जीवत्व (परिच्छिन्नत्व) नाहींसें होऊन तो बहारूप राहील आणि जगाच्याही सर्व उपाधी तृष्ट साल्या म्हणजे पुढें, पाठीमागें, दक्षिणेकडे, उत्तरेकडे, सालीं व वर, सर्वत्र कार्यकरण, नामसप इत्यादि सर्व परिच्छिन्न परिकल्पितें (उपाधी) नाहीशीं होऊन एक बह्म मात्र घनदाट सर्वत्र एकरसानें ओतपोत भरछेठें आहे, येथे चराचर जडाजड, परापर, असा कोणनाही एक भाग शिलक न राहतां एक बहा मात्र स्वसत्तेने अवशिष्ट राहील, असे परोक्ष-ज्ञान अधिकारी श्रवणकर्त्याला होईल आणि या श्रवणाला गुरूच्या साहाय्याने मननाचे आणि ओंकारस्वद्भपीं एकाप्र आणि एकनिष्ठ ध्यानाचे असंद संस्कार साले, म्हणजे

विवेकी मुमुक्षूला ब्रह्मसाक्षात्कार होऊन तो आपण ब्रह्मस्वरूप होईल. याप्रमाणं हा मंत्र 'एकमेवाद्वितीयं 'या अन्य श्रुतीची सार्थकता करितो. असो; ह्या प्रकरणांत ब्रह्मस्वरूप कसें जाणोंवें, हें व त्याला जाणण्याचीं श्रवण, मनन, निद्ध्यास हीं तीन साधनें सांगून मुमुक्षूच्या सोईसाठीं पुनः पुनः ब्रह्मस्वरूपाचे वर्णन केलें आहे, तें आस्तिक्य बुद्धीच्या साधकाचा परमार्थ निश्चयपूर्ण करील, असें मला वाटतें ॥ ११॥

द्वितीय मुण्डक समाप्त।

तृतीय-मुण्डक,

खड पहिलें.

मंत्र पाहिला.

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिष-खजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वादत्त्यनश्चन्नन्यो अभिचाकशीति॥१॥

अन्वय व अर्थ—द्वा सुपर्णा, सयुजा सखाया, समानं वृक्षं परिष-स्वजाते (दोन सुंदर पंख असणारे, सहचर स्नेही-पक्षी-एकाच वृक्षाचा आश्रय घेऊन राहिले आहेत) तयोः अन्यः स्वादु पिप्पळं आति, अन्यः अनश्रन् अभिचाकशीति (त्या दोघांपैकी एक जण गोड फलें खातो आणि दुसरा पक्षी कांहीं एक न खातां साक्षीस्वरूपानें मात्र असतो)॥ १॥

जीव आणि शिव (जीव आणि परमातमा) या उभयतांवर हैं रूपक केलें आहे. तें उपनिषद्—गत मंत्राचें मनोगत उत्तम रीतीनें सिद्धीस नेतें. एकाच वृक्षाचा आश्रय घेऊन दोन सुंदर पक्षी अत्यंत स्नेहानें एकत्र राहतात हैं रूपक आहे. जीव व शिव हे ते दोन पक्षी होत. एकाच वृक्षाचा म्हणजे शरीराचा आश्रय घेऊन जीव व शिव असतात. उभयतांचें ही वास्तव्य जीवांच्या हृद्यामध्यें असतें. ते नित्य सहचर आहेत. जेथें जीव असतों तेथें शिव असावयाचा आणि जेथें शिव प्रकट होतो तेथें जीव असावयाचाच, असा त्यांचा संबंध आहे. त्यांचा विरह झालेला केव्हांही दिसत नाहीं. ते एक-

मेकांचे स्तेही आहेत. 'सखायों। याचा स्तेही असा अर्थ करावा किंवा श्री शंकराचार्य म्हणतात त्याप्रमाणें उमयतांचीही अभिव्यक्ति (प्रकट न, प्रकट होणें) एकाच कारणांने होतें: म्हणून त्यांस एक अथांचें नांव आहे, असें म्हणांवें. तसाच उमयतांचा जन्मवृत्तांत एकाच तन्हेचा असतो. जीव आणि शिव या उमयतांचा जन्म म्हणजे त्यांचें आदिभूत होणें एकाच कारणांनें म्हणजे अविदेच्या योगांनें होतें. बह्म आविभूत व्हावयांचें म्हणजे तें जीव आणि शिव या ज्ञातृत्वरूपांनें होतें. याप्रमाणें ज्ञानरूपी पक्ष (पंस) असणारे दोन सहचर पक्ष्यांचा जन्मवृत्तांत आहे. श्रीमध्वाचार्यं म्हणतात:—त्याप्रमाणें शिव हा नित्य जीवावर उपकार करणारा असतो आणि जीव विवेकी असेळ तर शिवाची आराधना करणारा असतो. कोणताही अर्थ घेतळा तरी तात्पर्य हैं आहे कीं, उमयतांमध्यें उत्तम प्रेम असण्याचा संभव आहे.

यांपैकीं एकजण गोड फलाचा आसाद घेतो. जें जें काय कर्म त्यांने केलें असेल, त्यांचें फल भोगांवें असा त्याचा स्वभाव असतो. 'स्वादु' म्हणजे गोड होय. कर्मफल प्राप्त व्हांवें या साठीं जीव कर्म करितो आणि कर्म सिद्ध झालें म्हणजे आपल्यास कर्मजन्य सुबद फलें उपभोगावयास सांपडतील, अशी त्याची कल्पना असते. हीं कर्मफलें गोड असतातच असा नियम नाहीं. तथापि कर्मविपाकाच्या दुर्धर नियमांनीं जीवाला आपल्या कर्मांचें फल भोगांवें लागतें. म्हणून 'स्वादु आत्ति' या पदांचा 'आस्वाद घेतो' इतकाच अर्थ करावा असे मला वाटतें. असो दुसरा शिवन्नामक पक्षी कर्मफलाचा उपभोग घेत नाहीं. तो साक्षाह्मांनें आपल्या शांत स्वह्मामध्यें विद्यमान असतो. हें स्पष्ट समजण्यासारखें आहे. 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ' अशी श्रुति किंवा 'न मां कर्माणि लिंपति ' अशी स्मृति शिवाच्या किंवा परमालमाच्या साक्षित्वाला प्रमाण आहे.

याप्रमाणें एककाठीं जन्मास आठेठें हें द्वय नित्य एकत्र सहनास करणारें व पुण्य ज्ञान—विज्ञानानें अलंकत झाठेठें असतें, हा या मंत्राच्या पहिल्या अर्धाचा अर्थ आहे. दुसरा अर्ध असें सांगतों कीं, जीव कर्मफठाचा उपभोग घेणारा आणि शिव साह्यी-स्वरूपानें राहणारा आहे म्हणून या उभयतांम्ब्यें भेद आहे. असा या उभयतांच्या क्रपाचा आणि कर्माचा इतिहास आहे ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचित सुद्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमा-निमित वीतशोकः॥ २॥ अन्वय व अर्थ—समाने वृक्षे (एकाच वृक्षावर—शराराचा आश्रय घेऊन—हृदयांत राहून—) निमग्नः पुरुषः अनीश्रया मुह्यमानः शोचित (सकाम कर्म करण्यामध्ये निमग्न झालेला जीव आपण कर्मफलाच्या संबंधे अत्यंत परतंत्र आहों, असे पाहून वेडचासारखा शोक करीत बसतो) यदा अन्यं जुष्टं ईशं पश्यित अस्य मिहमानं इति वीतशोकः (पण जेव्हां दुसरा प्रसन्न झालेला ईश म्हणजे स्वामी जो शिव त्याचें दर्शन होतें, तेव्हां त्याचा मिहमा फार्र मोठा आहे असे पाहतो व तो गतशोक होतो. ॥ २ ॥

या मंत्रांत कर्मफलाचा उपभोग घेणाऱ्या जीवाचे पारतंत्र्य त्यांस समजूं लागतें आणि आपल्या हातांत कर्मफलाच्या संबंधानें काणतीही सत्ता नाहीं, असे पाहून अज्ञानी जीव शोकाकुल होताे. अर्थांत ज्या अनादिवासमेनें परिच्छिन्न सालेल्या जीवास कर्म करण्याची प्रेरणा केली ती अज्ञानजन्य वासना किंवा अविद्या, किंवा अविद्येचा स्वामी परमेश्वर कर्मफलाचें नियंत्रण करीत असतो, हें त्याला समजतें. उघड आहे कीं जीव परिच्छिन्न आहे, म्हणून तो कर्मफलाच्या कामांत सर्वथा परतंत्र आहे. असो, कर्म केलें असतांही कर्मफल आपल्याला हवें तसें मिळत नाहीं किंवा इच्छेच्या विपरीत फल मिळतें, असें पाहून आपल्या पारतंत्र्याची ओळस त्यास पटते आणि त्यामुळें तो शोक करावयास लागतो. ही संसारी जीवाची स्थिति आहे. पुढें त्याला विवेक प्राप्त झाल्यावर शरीरस्थ व शरीरस्वामी दुसरा पक्षी जो ईश तो आपल्याहून—अज्ञानत्वाहून—अति विलक्षण आहे, सदेव शांत आहे. असें जेव्हां—पाहतो, हा त्याचा किंव-हुना, आपला महिमा जेव्हा विवेकी जीवास कळतो, तेव्हां कर्मफलाविषयीं, संसाराविषयीं, आपण उदासीन झालों तर आपलें हें अपरिच्छिन्न शिवस्वस्प आपल्यास दिसेल आणि प्राप्त होईल असें ज्ञान त्यास होतें आणि श्रवणादिकांनों ज्ञानविज्ञान झालें म्हणजे शोकमोह नाहींसा होतो, असेंही त्याला समजतें व तो शोकशून्य होतो॥ २॥

मंत्र तिसराः

यदा पर्यः पर्यते रुक्मवर्णे कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्यान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३॥

अन्वय व अर्थ-यदा प्रयः रुक्पवर्ण, कर्तारं, ईम्नं, ब्रह्मयोनि पुरुषं प्रयते (ज्यावेळी विवेकी पुरुषाला सुंदरस्वरूपी, सर्वकर्त्या, सर्वस्वामी आणि सर्वीची उत्पत्ति करणाऱ्या पुरुषाचें ज्ञान होतें) तदा पुण्यपापे विधय विद्वान निरञ्जनः परमं साम्यं उपैति (त्यावेळीं आपर्छें सर्व पुण्यपाप आणि पुण्यपापाची वासना झाडून टाकून विद्वान् साधक निर्मळ होतो आणि शिव-खरूपाशीं आतिश्रेष्ठ प्रकारची समता, तादात्म्य, प्राप्त करून घेतो)॥ ३॥

मागच्या मंत्रामध्यें सांगितल्याप्रमाणें परमेश्वराचा महिमा अवगत होऊन दृढ-ज्ञानानें आणि मिक्तपूर्वक आराधनेनें जिल्हां स्वयंप्रकाश, स्वतंत्र, जगत्स्वामी, जग-त्कर्त्या पुरुषोत्तमाचें स्वरूप अधिगत होतें, सारांश, जेल्हां ज्ञानपूर्वक दृढमकीच्या योगानें आणि श्रवण, मनन, निद्ध्यासानें आपल्या नित्य संनिध असणाऱ्या आत्म-स्वरूपाचें ज्ञान होतें, तेल्हां पुण्यपापात्मक फल भोगण्याची किंवा धर्माधर्मात्मक कर्में करण्याची प्रवृत्ति नाहींशी होऊन हा विद्वान् साधक निरंजन होतो म्हणजे याचे सर्व चित्तदोष नाहींसे होऊन याला पूर्ण विज्ञान प्राप्त होतें. तात्मर्थ तो ब्रह्मस्वरूप होतो.

याप्रमाणें दुसऱ्या मंत्रांत संसाराचा तिरस्कार पाप्त होऊन जीव आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीचा उद्योग कर्द्र लागतो आणि तिसऱ्या मंत्रांत आपल्या निष्काम ज्ञानध्यान-मक्तीच्या जोरावर निर्मलत प्राप्त करून घेऊन ज्ञानी होतो आणि पुढें ज्ञानदूप होतो, हें सांगितलें आहे. इंशस्वदूपाच्या ज्ञानाचा व सत्तेचा महिमा कळल्या नंतर तो साधक शोकमुक्त होत्साता ज्ञानमार्ग स्वीकृत करितो आणि शेवटीं ईशस्वदूप होतो. ईशस्वदूप लामानंतर बह्मस्वदूप प्राप्त कद्भन घेण्यास काय उशीर आहे ? ॥ ३॥

मंत्र चवथा.

प्राणो ह्येष यः सर्वभ्रतैर्विभाति विजानन्विद्या-नभवते नातिवादी । आत्मकीड आत्मरतिः क्रिया-वानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४॥

अन्वय व अर्थ—हि यः एषः पाणः सर्वभूतैः विभाति (कारण हा जो प्राण-परमेश्वर-सर्वभूतांमध्ये प्रकाशमान होतो) विजानन् विद्वान् आतिवादो न भवते (हें जाणणारा ज्ञानी व साक्षात्कारी साधक वादिव-वादामध्ये कधीहि पडत नाहीं) एषः आत्मक्रीडः, आत्मरातिः, क्रिया-वान् ब्रह्मविदां वरिष्ठः (हा आत्मस्वरूपांत क्रीडा करणारा व आत्म-खरूपीं प्रेम ठेवणारा विद्वान् मुमुक्षुला मात्र योग्य तीं कर्मे करण्यास सिद्ध होऊन सर्व ब्रह्मवेत्यांमध्ये श्रेष्ठ होतो)॥ ४॥

हा जो प्राणाचा प्राण आहे, हा जो परमेश्वर आहे तो यच यावत् भूतांमध्ये राहून, त्यांस सत्ता देऊन, तेथं व त्यांसह प्रकाशित होतो; सारांश, सर्वत्र परमेश्वर भरला आहे, माझ्यामध्येंही तो आहे, किंबहुना मीं परमेश्वर आहें आणि मी ही विश्वंमर आहें, असे पूर्णज्ञान ज्याला झालें, असा साक्षात्कार ज्याला झाला, तो धन्य पुरुष आतिवाद करीत नाहीं. त्याला वाद्विवाद करण्याचें कारण नसतें. लोक अतिवाद करतात तो आपल्या पक्षाची सत्यता स्थापित करण्याकरितां करीत असतात. वादाने सत्याचा शोध लागतो ें बरें, पण अतिवाद हा सामान्यतः आपल्या विरुद्ध पक्षावर जय मिळविण्यासाठी होत असतो. पण आमच्या या साक्षात्कारी साधकाला वाद किंवा अतिवाद करण्याचें कारणच पडत नाहीं. सर्व बह्म विश्व झालें, असा त्याचा अभग निश्वय झाला असतां तो वाद करील कोणाशी आणि करील कशा करितां ? तो नित्य आत्मस्बद्धपामध्यें रममाण होऊन त्याच्याशींच ज्ञानध्यानादि कीडा करण्यामध्यें दंग होऊन गेलेला असतो. सर्वच विश्व बह्म आहे अशी ज्याची दृष्टि झाली, सर्व ज्ञान हें बह्म, सर्व वाणी ही बह्म, सर्व विद्या ही बह्म, सर्व बह्म आहे, असे ज्याला कळूं लागलें त्याला कोर्टेही सत्पक्ष किंवा सोटा पक्ष दिसत नाहीं. मग अशा पुरुषाला वादविवाद करण्याचें कारण काय ? 'बह्ममय स्थिति झाळी, आतां काय उणें। अहंकार द्ग्ध झाला, स्वातंत्र्याचे लेणें ॥ ' अशी त्याची स्थिति होते. यापमाणें आत्मस्वरूपाशीं एकतानता प्राप्त होऊन ब्रह्मस्वरूप झालेला पुरुष मोनवत स्वीकारून सर्व ब्रह्मवेत्यांमध्यें श्रेष्ठ होतो, हें सांगण्याची अपेक्षा राहत नाहीं. हा जीवन्मुक्ताच्या स्थितींचा विचार येथें झाला आणि याप्रमाणें अज्ञान, ज्ञान, साक्षात्कार, विज्ञान आणि जीवनमुक्त-स्थिति यांचें पहिल्या, दुसऱ्या, तिसऱ्या आणि चौथ्या मंत्रांत वर्णन झालें. यानंतर अवणादिकांहून अन्य साधर्ने ज्ञानाच्या उपयोगीं पडतात. त्यांचे दिग्दर्शन पुढील दोन मंत्रांत करावयाचें आहे. ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवाः

सत्येन लभ्यस्तपसा होष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तःश्वरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५॥

अन्वय व अर्थ—एषः आत्मा सत्येन, तपसा, सम्यग्ज्ञानेन, ब्रह्म-चर्थेण छभ्यः (हा शुद्ध आत्मा नित्य सत्यानें, नित्य तपानें, नित्य यथार्थ ज्ञानानें, आणि नित्य ब्रह्मचर्यानें प्राप्त व्हावयाचा असता.) यं श्लीणदोषाः यतयः पश्यन्ति अंतःश्लरीरे ज्योतिर्मयः शुभ्रः हि (ज्याला दीषक्षय झालेले संन्याशी साक्षात्कृत करतात, तो अन्तः शरी-रात-अंतःकरणांत-हृदयांत-कारणशरीरांत-स्वयंप्रकाश आणि सर्वथा निर्मळ असा असतो-म्हणून त्याची प्राप्ति सत्यादि साधनांनी ब्हावयाची असते)॥ ५॥

येथें सत्यादि जीं साधनें सांगितलीं आहेत, तीं विषयनिवृत्तिपर आहेत, विषय-मोगांचा त्याग करण्यास प्रवृत्त करणारीं आहेत, निवृत्तिपर आहेत, किंवा निवृत्ति-मूलक आणि निवृत्तिपरिणामी आहेत, हें समजून ध्यावयाचें आहे. ज्याला आत्म प्राप्ति करून घ्यावयाची आहे, त्यानें सत्य बोळण्यांचा आणि सत्य शोधण्याचा अभ्यास नित्य केला पाहिजे. आपण संसारामध्ये सामान्यतः असत्य भाषण करितों, तें विषयाच्या प्राप्तीस्तव होय. असत्यभाषणानं कदाचित् विषयभोग मिळण्याचा संभव आहे, निदान असत्यभाषणानें संसाराचें वैभव वाढतें, असे केव्हां केव्हां दिसतें, तेव्हां असत्य भाषण हेंच श्रेयस्कर आहे, असें अज्ञानी जीवास वाटतें. पण सर्व-साक्षी आणि सर्वनियंत्या आत्म्याची प्राप्ति असत्यभाषणाने किंवा अनृताचरणाने केव्हांही व्हावयाची नाहीं. या कामीं आपण असत्य बोललें। तर आपण स्वतः आपल्या आस्याची वंचना केल्यासारसी होईल. आणि आत्मप्राप्ति व्हावयाची नाहीं. याचप्रमाणें तपश्चर्यचीही गोष्ट आहे. विषयांची तपश्चर्या विषयपाप्ति करून देईल, आत्मप्राप्ति कहून देणार नाहीं. आत्मप्राप्तीसाठीं आत्मतपश्चर्यां मात्र केली पाहिजे. म्हणजे विषयभोगाचा त्याग करून आत्मज्ञानध्यानाचा नित्य अभ्यास केला पाहिजे. ज्ञानाचीही हीच हकीकत आहे. विषयज्ञानान विषय मिळतील, विषयात्मक विश्वार्चे ज्ञानहीं होईल; पण तें ज्ञान केव्हांही यथार्थ असावयाचें नाहीं. कारण विषयाचें ज्ञान इन्द्रियांचे द्वारां होत असर्ते व असलें ज्ञान केव्हांही परमार्थत: सत्य असत नाहीं. यासाठी इंद्रियांनी मिळविळेल्या विषयभोगात्मक ज्ञानाचा त्याग करून नित्य आत्मज्ञानाचा मात्र अभ्यास केला पाहिजे. याप्रमाणे विषयमोगज्ञानाचा त्याग विहित होतो. ब्रह्मचर्याचीही अशीच कथा आहे. ब्रह्मचर्य याचा रूढ अर्थ घ्या किंवा ' वेदाष्ययन, आत्मभक्ति ' हे योगिक अर्थ घ्या, तात्पर्य एकच आहे आणि तें विषयोपभोगाची निवृत्ति सांगत आहे. असो, हा विषयोपभोगत्याग ज्यांनी केला, ज्यांनी विषयज्ञानास पाठीमार्गे टाकणाऱ्या व विश्वज्ञानाचा अंतर्भाव करणाऱ्या आत्मज्ञानाचाः अभ्यास नित्य केला, ते सर्वतोपिर शुद्ध झालेले आत्मसंयमी यति ज्या पुरुषोत्तमाचे दर्शन साक्षात् घेतात, तो परमेश्वर जीवांच्या स्थूल शरीराच्या व सूक्ष्म शरीराच्या पलीकडे असणाऱ्या व या उभयतांचेंही नियमन करणाऱ्या कारणशरीरांत स्वयंपकाश-त्वानें राहून आपल्या निर्मलत्वानें त्या कारणशरीराचेंही नियमन करितो. सारांश, तो ज्ञानरूप आणि गुद्ध आत्मरूप आहे; तेव्हां त्याचे दर्शन हवें असेल, तर आपण विषय-निवृत्ति करणाऱ्या सत्यादि पूर्वोक्त साधनांचा अवलंब केला पाहिजे. सारांश, विषयोपभोगः

हाच पुरुषार्थ आहे, असे समजून विषयपार्शासाठीं आपण जी कमें किरतों, त्यांचा सर्वथेव त्याग करून आपण सत्याचरण, आत्मतपश्चर्या, आत्मज्ञान आणि संन्यास या साधनांचा अवलंब केला पाहिजे, हैं श्रुतीस सांगावयाचें आहे. हा अवलंब नित्य हवा, अमंग हवा, एसादे वेळीं मात्र सत्य माषण केलें, किंवा तपश्चर्या केली, तर आत्मलाम व्हावयाचा नाहीं. हें स्पष्ट समजावून देण्यासाठीं मंत्रांत नित्य ग पदाची योजना केली आहे. ही साधनें संसाराला उपयोगी पडतात, हैं सांगादयास नकोच ॥ ५॥

मंत्र सहावा.

सत्यमेव जयति नावृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः । येनाऽऽक्रमन्त्यृषयो ह्यासकामा यत्र तत्स-त्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ — सत्यं एव जयति, अनृतं न (सत्याचा मात्र जय होतो; असत्याचा केव्हांही होत नाहीं) देवयानः पंथाः सत्येन विततः (देवयान नामक जो मार्ग आहे, तो सत्यानें सिद्ध झालेला आहे) आप्तकामाः ऋषयः येन यत्र आक्रमन्ति तत् सत्यस्य पर्मं निधानं (पूर्णकाम ऋषी ज्या मार्गानें देवयानास जातात तो मार्ग सत्यानें परिपूर्ण झाला आहे. या देवयानांत सत्याचें आतिश्रेष्ठ निधान — अति उंच प्रतीचा ठेवा म्हणजे परब्रह्म – राहत असतें) ॥ ६॥

मागील मंत्रांत सांगितलेल्या सत्याची स्तुति करणारा हा मंत्र आहे. ही स्तुति यथार्थ आहे. कारण ज्या देवयानमागीत जीवाला भात्मप्राप्ति व्हावयाची आहे, तो मार्ग सत्यस्वरूपाने मात्र सिद्ध झाला आहे. सत्यान्वेषण आणि सत्यभाषण यांनी देवयानाचा पंथ सिद्ध झाला आहे. या पंथांत सत्याव्यतिरिक्त दुसरें कांहीं नाहीं. चांगल्या मुक्माची खडी घालून ज्याप्रमाणें आपण एसादा रस्ता तयार करितों, त्या-प्रमाणें सत्याच्यानें मात्र देवयानपंथ सिद्ध झाला आहे. याच मार्गानें आप्तकाम ऋषि जातात, कारण येथें नित्य वास्तव्य करणोरें सत्यनिधान जें परब्रह्म तें नित्य वास्तव्य करणोरें सत्यनिधान जें परब्रह्म तें नित्य वास्तव्य करितें. महणून निष्कामपुरुषांनी, विवेकीपुरुषांनी, ज्या मार्गाचा अवलंब केला असता आणि ज्या मार्गानें गेलें असतां सत्याचा निधि जो परमात्मा तो प्राप्त होतो. तो मार्ग सत्याच्या आणि सत्यमाषण यांनीं मात्र सिद्ध होतो. महणून सत्यानें जय मिळतो किंवा सत्याचा जय होतो, असत्याचा जय होते नाहीं, असत्यानें पुरुषार्थ साधत नाहीं, अस्तयानें पुरुषार्थ साधत नाहीं, अस्तयानें सांगितलें आहे आणि हीच सत्याची स्तुति होय ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

बृहच तिह्वयमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच तत्सूक्ष्मतरं विभाति। दूरात्सुदूरे तिद्हान्तिके च पश्यत्स्वहैव निहितं गुहायाम्॥ ७॥

अन्वय व अर्थ — तत् बृहत्, दिव्यं अर्चित्यरूपं (तें ब्रह्म किंवा आत्मस्वरूप सर्वाहून मोठें आहे, दिव्य आहे, स्वयंप्रकाश आहे आणि इंद्रियांस व मनोबुद्धींस अगोचर आहे) तत् सक्ष्मात् सक्ष्मतरं च विभाति (ते इंद्रियांस अगोचर ब्रह्मरूप अति सक्ष्म वस्तूंहूनहीं अत्यंत सक्ष्म असे प्रकाशमान होत असतें) तत् द्रात सुदुरे इह अन्तिके च (तें अत्यंत दूर वस्तूंहून ही अतिशय दूर आहं आणि अत्यंत निकट वस्तूं- हन अत्यंत निकट म्हणजे जीवांच्या आतिसंनिध, त्यांच्या अंतर्यामीं असते) पश्यत्सु इह एव गुहायां निहितं (ज्यांना ज्यांना म्हणून चित्कला प्राप्त झाली आहे, त्यांच्या हृदयांतील गुहेंत—हृदयांत असणाऱ्या आका- शांत—दहराकाशांत—तें गृदरितीनें वास्तव्य करीत असतें)।। ७॥

येथं पुनः ब्रह्मस्वरूपाचें वर्णन करून ज्ञानीपुरुषांस व अज्ञानीपुरुषांस तें कोणत्या धर्मानीं प्रकट होतें तें सांगितळें आहे. तें सर्वात मोठ्या असणाऱ्या आकाशाहूनहीं अत्यंत मोठें असतें. तें दिच्य म्हणजे स्वयंप्रकाश असून सूर्य-चंद्रादि तेजोगोलांस प्रकाशित करतें; पण त्याचा प्रकाश इतका अलोकिक आहे कीं, सर्व विषयांचें ग्रहण करणारीं जीं बुद्धीत्यादि इंद्रियें त्यांनाही प्रहण करितां येत नाहीं. तें जसें मोठ्या-हून मोठें आहे तसेंच लहानाहूनहीं लहान आहे. तें अज्ञानीलोकांस अत्यंतात्यंत दूर असून ज्ञानीलोकांस अत्यंतात्यंत सन्निध आहे. अज्ञानीलोकांस जें मुळींच नाहीं असे मासतें, तेंच ज्ञानीलोकांचें आत्मस्वरूप होऊन वसतें. तें सर्व जीव-मात्राच्या हृदयाकाशांत गृह स्थितीनें राहिलें आहे, म्हणून तें अज्ञानीलोकांस दिसत नाहीं आणि ज्ञानीलोकांस स्वानुभवानें कळतें. बाह्यहर्शच्या लोकांस जें अचिंत्य-रूप तेंच ज्ञानीलोकांस स्वानुभवानें कळतें. बाह्यहर्शच्या लोकांस जें अचिंत्य-रूप तेंच ज्ञानी लोकांचें स्वानुभवस्वरूप असतें. तें अज्ञानीलोकांना अत्यंत मोठ्या आकाशाहूनही मोठें असल्यामुळें व आकाशाचा अत्यंत स्रम असा जो अंश त्याच्याहीं पेक्षां स्वस्म असल्यामुळें दिसत नाहीं. परंतु ज्ञानीपुरुष स्वतःच ब्रह्मस्वरूप शाल्या मुळें तें त्याला नित्य अनुभवास येतें. ताल्यं ज्ञानीलोकांस अत्यंत केष्ट करूनहीं आह होत नाहीं ॥ ७॥

संत्र आठवाः

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्येदेवैस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विद्युद्धसत्त्वस्त तस्तु तं पद्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८॥

अन्वय व अर्थ—चक्षुषा न गृह्यते, वाचा अपि न, अन्यैः देवैः तपसा वा कर्मणा न (हें ब्रह्मतत्त्व चक्ष्र्ला दिसत नाहीं, वाणीला सांगतां येत नाहीं, इतर देवांना म्हणजे इंद्रियांना हें भासत नाहीं, तपश्चर्येनें किंवा कर्मानें साध्य होत नाहीं) तु विशुद्धसत्वः ज्ञानप्सादेन (पण ज्याचें सत्त्व म्हणजे अंतःकरण अतिनिर्मळ झालें आहे, त्याच्या-वर ज्ञानाचा प्रसाद होऊन त्याला तें साक्षात्कृत होतें.) ततः (म्हणून) निष्कलं तं ध्यायमानः प्रयते (त्या निर्मुण आणि निरवयक ब्रह्मस्वरूपांचे नित्य ध्यान करणाऱ्या पुरुषास तें स्पष्ट दिसूं लागतें किंवा शुद्धचित्तीपुरुषानें ब्रह्मविद्येचें श्रवण करून परोक्षज्ञानाचा प्रसाद करून घेतल्यानंतर निर्विकल्प समाधीमध्यें असणाऱ्या त्या पुरुषाला ब्रह्मस्वरूपांचा साक्षात्कार होतों.)।। ८॥

मागच्या मंत्रांत बह्मस्वरूप अचिंत्यरूप आहे म्हणून सांगितलें म्हणून तें नेत्रादि ज्ञानेंद्रियांस किंवा वाणी-आदि कमेंद्रियांस गोचर होत नाहीं. बाह्मज्ञान देणाऱ्या इंद्रियांच्या साहाय्यानें केलेली उम्म तपश्चर्या मह्मस्वरूपापर्यंत पोंचत नाहीं किंवा कमेंद्रियांच्या साहाय्यानें केलेले कमें त्याला उत्पन्न करूं शकत नाहीं. सारांश, बह्मस्वरूप साव्य होण्याला एकच उपाय आहे. तो उपाय म्हणजे निर्मल अंतःकरणाच्या सान्विक सन्याशानें गुरुप्रसादपूर्वक मिळविलेल्या ज्ञानासह एकरस बह्माचें असंड ध्यान हा होय. सारांश वृत्तीचा असंड प्रवाह जेल्हां बह्मरूप होईल, तेल्हांच बह्मस्वरूपची प्राप्ति होते. ८

मंत्र नववा.

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पश्चधा संविवेदा। प्राणिश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन्विद्युद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ९॥ अन्वय व अथे—यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश, चेतसा एषः अणुः आत्मा वेदितव्यः (ज्याच्यामध्ये प्राण पांच सरूपाचा होऊन प्रविष्ट झाला आहे, त्या शरीराच्या हृदयांत असणाऱ्या शुद्ध अंतःकरणाने मात्र हा सूक्ष्म आत्मा समजून घेतला पाहिजे.) प्रजानां सर्व चित्तं प्राणेः ओतं (सर्व प्राण्यांचें संपूर्ण अंतःकरण संपूर्ण इंद्रियांसह प्राणांनी अभिव्याप्त झालें आहे.) विशुद्धे यस्मिन् एषः आत्मा विभवति (या शुद्ध अंतःकरणांत हा आत्मा प्रकाशतो म्हणजे आपलें स्वरूप प्रकट करितो.)॥ ९॥

तात्मयं, आपल्या अंतःकरणानें हा आत्मा शोधून काढावयाचा आहे. आपलें अंतःकरण हैं पंचपाण आणि सर्व इंद्रियें यांनी व्याप्त झालेलें असतें. म्हणजे सर्व प्राण आणि
सर्व इंद्रियें यांचें नियमन आपलें चित्त करीत असतें. हैं चित्त जेव्हां शुद्ध होईल,
म्हणजे आपल्या प्राणांचे व इंद्रियांचे व्यापार विषय—निर्माण करण्यांत आणि विषय—
चिंतन करण्यांत दंग झालेले असतात, त्या वृत्ति जाऊन जेव्हां इंद्रियें सर्व अंतर्मुस
झाल्यामुळें चित्त स्वच्छ होईल, तेव्हां या स्वच्छ झालेल्या अंतःकरणामध्यें आत्मस्वस्त्रपाचा प्रकाश स्पष्ट होईल, सारांश, आत्म—प्राप्ति होईल, एवंच आत्म—प्राप्ति
होण्याला ज्ञानेंद्रियें, कर्मेंद्रियें, मन व बुद्धि, या सर्वांनीं आपले भोग्य विषय सोडून
देऊन तीं निर्विषय झालीं, तीं स्तद्ध झालीं, शांत झालीं, निमालीं म्हणजे चित्ताला
शुद्ध चेतन्यस्वस्त्रप प्राप्त होतें आणि हें शुद्ध चेतन्य आत्म—स्वस्त्रप पाहण्यास
योग्य होतें ॥ ९॥

मंत्र दाहावा.

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान्। तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं स्त्रचेयेद्गतिकामः ॥१०॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः

अन्वय व अर्थ—-विशुद्धसत्त्वः यं यं छोकं मनसा संविभाति यान् च कामान् कामयते (शुद्ध झालेला जीवन्मुक्त ज्या ज्या भुवनामध्यें जाण्याचा संकल्प करितो, किंवा ज्या ज्या वासना त्याच्या अंतःकरणांत उत्पन्न होतात) तं तं छोकं तान् च कामान् जयते (तीं तीं मुवनें आणि त्या त्या त्याच्या वासना पूर्ण होतात) तस्मात् भूतिकामः आत्मज्ञं हि अचेयत् (म्हणून आत्मकल्याण करणाऱ्या पुरुषानें आत्म-ज्ञानी साधूची मात्र आराधना करावी)॥ १०॥

या मंत्रांत फलश्रुति सांगितली आहे. जीवन्मुक्त पुरुषाला जेथं जावेंसें वाटतें तेथें त्यास अति लीलेंनें जातां येतें, किंवा त्याला ज्या वासना उत्पन्न होतात, त्या सर्वच्या सर्व पिरपूर्ण होतात. पण हें च्यानांत देवावयाचें कीं, जीवन्मुक्ताचे सर्व संकल्प आणि सर्व वासना सान्त्रिक स्वरूपाच्या मात्र असतात. शिवाय, तो बह्मरूप झाला असल्यामुळें तो सर्व विश्व नटलेला नटनाटकी विद्वान् सर्व दिकाणीं राहूं लागतो व सर्व वासनाही तोच होतो. असो, ज्याला आपलें कल्याण करून व्यावयाचें आहे, त्यानें ह्या परमेश्वरतुल्य पुरुषाची सेवा करावी, हें योग्य आहे. तात्पर्थ, जीवन्मुकाला सर्वकर्तृत्व आणि सर्ववयत्व प्राप्त होतें. त्याच्या स्वाधीन सर्व विश्व होतें आणि सर्व कल्याणेच्छ त्याचे दास होतात अथवा सर्व चराचर विश्व त्याच्या भजनीं लागतें. हें आत्मज्ञानाचें मात्र फल होय ॥ १०॥

तृतीय मुण्डक प्रथम खण्ड समाप्त.

तृतीय–मुण्डक ।

खंड दुसरें.

मंत्र पहिला

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् । उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्र-मेतद्तिवर्तन्ति धीराः॥ १॥

अन्वय व अर्थ—यत्र निहितं विश्वं शुभ्रं भाति, सः एतत् परमं ब्रह्म धाम वेद (येथें सामाऊन गेलेलें सर्व विश्व ब्रह्मतेजानें प्रकाशूं कागतें, तें ब्रह्म धाम ज्या ब्रह्मज्ञ पुरुषाला ठाऊक असतें) ये अकामाः पुरुषं उपासते (अशा ब्रह्मज्ञ पुरुषाची जे निष्काम साधक सेवा करि- तात) ते धीराः एतत् शुक्तं आतिवर्तिति (ते विवेकी पुरुष या शुकार्चे म्हणजे तेजाचें अथवा जन्मार्चे आतिक्रमण करितात) ॥ १ ॥

या मंत्राचा अर्थ स्पष्ट आहे. ब्रह्मामध्यें विश्व राहत असल्याकारणानें ज्ञानी पुरुषाला हैं विश्व ब्रह्मतेजानें प्रकाशत आहे, असें दिस्ं लागतें. हा साक्षात्कार ज्याला हों लागतों, त्यालाच सर्वश्रेष्ठ ब्रह्म समजलें आहे, असें समजावें. अशा ब्रह्मज्ञ पुरुषाची निष्कामबुद्धीनें जे उपासना करितात, तेही इतर सर्व तेजांपेक्षां अत्यंत श्रेष्ठ असणाच्या ब्रह्मतेजानें अलंकत होतात, असा अर्थ घ्यावा किंवा हे ब्रह्मज्ञोपासकपुरुष शुक्र म्हणजे नृबीज त्याचें, जन्ममरणाचें अतिक्रमण करितात, जन्ममरणाचा त्रास त्यांना होत नाहीं, असा अर्थ घ्यावा, तात्मयं एकच आहे. ब्रह्मधाम श्रव्य हमंच धाम=ब्रह्म हेंच आहे सर्व वासनांचें आश्रयपद, असें ब्रह्म. सारांश, सर्व वासनांचा आश्रय असणारें जें ब्रह्म तें ब्रह्मज्ञ पुरुषाला उत्तम प्रकारें ठाऊक असतें, म्हणून साधकानें त्याचीं आराधना करावी. मंत्रांतील 'ब्रह्म शाणि 'धाम 'हीं पदें समस्त न करितां निरितिरालीं चेतलीं तरी अर्थ तात्पर्य एकच निष्यन होत आहे. 'पुरुष श्या पदाचा 'ब्रह्मज्ञ पुरुष असा अर्थ न करितां 'ब्रह्म श्रा असा अर्थ केला तरी तात्मयं एकच आहे ॥१॥

मंत्र दुसरा.

कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिजीयते तत्रतत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनित्वहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—यः मन्यमानः कामान् कामयते (जो विषयगुण मात्र चिंतन करणारा पुरुष विषयांची प्रार्थना करीत असतो) सः तत्रतत्र कामाभः जायते (तो पुरुष चिंतिलेले इष्ट विषय जेथे असतील तेथे जन्म पावतो) कुतात्मनः पर्याप्तकामस्य तु इह एव सर्वे कामाः प्रविकीयन्ति (परंतु ज्याने आत्मस्वरूप आपलेमें केलें आहे, ज्याला ब्रह्मस्वरूपाचें उत्तम ज्ञानविज्ञान झालें आहे, त्या पुरुषाच्या सर्व विषयेच्छा ब्रह्मप्राप्ती-नेच परिपूर्ण झाल्या असल्यामुळें त्याचे सर्व वासनामय मनोविकार ह्या लोकींच लय पावतात. सारांश, त्याचे सर्व काम (इच्छा) नष्ट झाल्यामुळें त्याला पुनर्जन्म घ्यावा लागत नाहीं) ॥ र ॥ ज्या विषयाचें अखंड चिंतन जीव करीत असतो, तो विषय या जन्मी प्राप्त झाला नाहीं, तर जीवाला त्या त्या वासनातृप्तीसाटीं दुसरा जन्म घ्यावा लागतो आणि जितक्या जितक्या वासना अतृप्त राहिल्या असतील तितका वेळ त्याला जन्म घ्यावा लागतो, अतें श्रुतीचें म्हणणें आहे. मी परिच्छिन्न आहें म्हणजे देहादि आहें, असें ज्याच्या सत्तेनें वाटतें तो अहंकार व या अहंकारामुळें ' मला हें हों, तें हवें ' अशी नित्य प्रज्वलित होणारी वासना, ह्या अज्ञानजन्य मलाचें जीपर्यंत निष्कासन झालें नाहीं, सारांश, अज्ञान नष्ट झालें नाहीं, तोंपर्यंत पुनःपुनः जन्म घ्यावा लागणें हें नीट आहे. पण ज्ञानप्रकाशोंने जेव्हां सर्व अज्ञान नाहींसें होऊन मनाला उन्मनीस्थिति प्राप्त होते, तेव्हां उपाधि संपतात व उपाधि नष्ट झालेल्या पुरुषाचें जन्ममरण संपतें. असो, अर्थात् बह्म-स्वद्भपाचें ज्ञानविज्ञान झाल्यामुळें, ज्याच्या सर्व विषयवासना बह्मप्राप्ति झाल्यामुळें—मागच्या मंत्रांत सांगितल्याप्रमाणें सर्व विश्व बह्मस्वद्भपांत सामावृन जातें, म्हणून बह्म-प्राप्ति झाल्यामुळें, त्याच्या सर्व अश्राप्त वासनांची तृप्ति झाल्यामुळें—सारांश, तो पूर्ण-काम झाल्यामुळें, त्याच्या सर्व आश्रा व मनीषा ह्या लोकींच विलय पावतात. तार्ल्य व्याला पुनः जन्म घेण्याचें कारण पडत नाहीं. ।। २॥

मंत्र तिसराः

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना अतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ--अयं आत्मा प्रवचनेन न लभ्यः, न मेधया, न बहुना श्रुतेन (आत्मस्वरूप मिळावयाचें तें ब्रह्ममीमांसेसंबंधानें पुष्कळ चर्चा जिन्हेंनें मात्र केली म्हणून मिळत नाहीं, केवळ अलौकिक बुद्धि असेल तरी मिळत नाहीं किंवा वेदाचें केवळ सांगोपांग अध्ययन केलें असलें म्हणूनही मिळत नाहीं) एषः यं वृणुते तेन लभ्यः (ज्याला परमात्म्यानें प्रेमपुरःसर निवडून घेतला आहे त्याला मात्र आत्मस्वरूपाची प्राप्ती होते) तस्य एषः आत्मा स्वां तनुं विद्यणुते (त्याला मात्र परमात्मा आपलें स्वरूप निराच्छादित करितो—स्पष्ट करून दाखिवतो—त्याला मात्र आत्मस्वरूपाचा पूर्ण प्रकाश प्राप्त होतो; किंवा आत्मस्यानें ज्या साधकाला निवडून घेतलें, त्याला तो प्राप्त होतो; म्हणजे त्या साधकाचें शरीर आत्मस्वरूपमय होतें)॥ ३॥

येथें या मंत्रांत आत्मस्वरूपाच्या पाप्तांला कुशाप्रबुद्धि किंवा अपरंपार वेदाध्ययन अथवा वेद्विषयाची आणि वेदांतविषयाची मीमांसा हीं किंवा वेदाध्यापन, साधनें आत्मज्ञान व्यतिरिक्त असतील तर त्यांचा कांहीं एक उपयोग होत नाहीं, हें सांगितलें आहे. आत्मप्राप्तीला आत्मज्ञान हेंच मुख्य साधन आहे. आत्मज्ञानाची दृष्टि प्राप्त होऊन तिच्या साहाय्याने आपण आपल्या कुशाप्रबुद्धीचा किंवा अध्ययनाचा अथवा अध्यापनाचा अगर या सर्व साधनांचा एकसमयावच्छेदेकरून अवलंब केला, तर मात्र परमाल्याचा ज्ञानपसाद होतो, आणि प्रसाद झाल्यावर मात्र आत्मरूपा होऊन आत्मपाप्ति होते; ती इतकी की परमात्मा आपलें सर्व अचित्यस्वरूप आत्म-मकाला प्रकाशित करून दासवितो. फार काय सांगावें ? त्या साधकाच्या शरीरादि सर्व उपाधी बह्ममय होऊन त्याला सर्वत्र परमात्मखदूप दिसू लागते. तात्पर्य, बह्मज्ञान बह्माच्या रुपेनें (grace) मात्र मिळावयाचें आहे. भक्तांची मात्र इतकी तयारी पाहिजे कीं त्यांनीं आपलें अंतःकरण वासना-शून्य आणि अभिमान-शून्य केलें पाहिजे. आणि आत्मप्राप्तीची इच्छा धारण करून श्रवणादि साधनत्रयीचा दृढ अवलंब केला पाहिजे. विषयात्मकवृत्तीची पूर्ण निवृत्ति आणि ज्ञानप्राप्तीची पूर्ण इच्छा ही दोन साधने आत्मप्राप्तीला सवघड करितात. वरवरचे अध्ययन किंवा अध्यापन किंवा प्रथधारण यांचा येथें कांहीं एक उपयोग होत नाहीं ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्त-पसो वाऽप्यलिङ्गात् एतैरुपायैर्थतते यस्तु विद्वांस्त-स्यैष आत्मा विदाते ब्रह्मधाम ॥ ४॥

अन्वय व अर्थ—अयं आत्मा बल्रहीनेन न लभ्यः (ज्याला सामर्थ्य नाहीं लाला हा लात्मा मिळावयाचा नाहीं) न च प्रमादात् (चित्त चांचल्य असेल तर, अंतःकरण एकाम्र नसेल तर, विचारामध्यें धांदल असेल तर आत्मप्राप्ति व्हावयाची नाहीं) वा तपसः अिंगात् (किंवा ज्या तपाला कोणत्याही प्रकारचें लिंग नाहीं, कोणत्याही प्रकारचें इष्ट ध्येय नाहीं त्यालाही आत्मप्राप्ति देववत नाहीं) यः विद्वान तु एतें उपायें यतते तस्य ब्रह्मधाम एषः आत्मा विद्याते (पण जो विद्वान पुरुष बल, अप्रमाद आणि इष्टकार्यार्थी तपश्चर्या कारितो, त्याच्या ब्रह्मधान मांत म्हणजे हृदयपुंडरीकांत हा सर्वव्यापी आत्मा प्रवेश करितो)।।।।।।

येथे पुनः आत्म-प्रार्थना करणाऱ्या साधकाला उपयोगी पडणारी साधने सांगितली आहत. साधकाचे शरीर आणि मन हीं दोन्हींही संबीर असली पाहिजेत. तसेंच विषयांच्या अनेकत्वामुळें त्याचें चित्त चंचल होणारें नसलें पाहिजे आणि तो जी ज्ञान-पर्वक तपश्ययां करीत असेल तो कांहीं तरी ध्येय ठेवून चालविली असली पाहिजे. शारीरिक आणि मानसिक बल कोणत्याही विषयाच्या प्राप्तीला अवश्य असतें. आत्म-माप्तिही इतर सर्वविषयांच्या पाप्तीहन अत्यंत श्रेष्ठ आहे सरी, पण त्याचप्रमाणें ती अतिशय अवघडही आहे. म्हणून सुदृढ शरीर आणि दृढनिश्चयी मन यांची मावश्य-कता आहे. याचप्रमाणें साधकाच्या मनांत अनेक विषयांचा ध्यास असतां उपयोगी नाहीं. विषयाच्या अनेकत्वामुळें एकाच विषयाकडे एकाय अवधान लागत नाहीं. चित्ताची घांदल होते, मन गोंधळून जातें. आणि ज्या चुका होऊं नयेत त्या सहज होतान. यासाठी प्रमाद म्हणजे गोंधळ किंवा अनवधानता इचा रिघाव बह्म-साध-काच्या मनांत होणें हैं अत्यंत अनिष्ट आहे. त्याचप्रमाणें आपण जी ज्ञानाची आरा-थना कीरतों तिला ब्रह्मेष्टापि हेंच ध्येय असलें पाहिजे. ब्रह्म-व्यतिरिक्त दुस-याच कांहीं विषयाचें ध्यान आपण कहं लागलों, तर बह्म-प्राप्ति हा जो भापला मुख्य हेतु तो साप्य व्हावयाचा नाहीं. असो, तेव्हां शरीर-मन-सुदृढता, सावधानता आणि बह्म-विषय-ध्यान हैं उपाय साधकाजवळ असले म्हणजे त्याच्या अंतःकरणांत सर्व-न्यापी आत्मा प्रवेश करितो. म्हणजे आत्मस्वरूप आत्मसाधकाला आपल्या हृद्यांत पूर्ण नेजाने प्रकाशत छाहे, असे कळूं लागतें. मंत्रांतील 'बह्मधाम : =बह्मपुर म्हणजे द्हराकाश. येथं ब्रह्माचें नित्य वास्तव्य असतें. ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

संप्राप्येनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीत-रागाः प्रज्ञान्ताः । ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य घीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविज्ञान्ति ॥ ५॥

अन्वय व अर्थु एनं संप्राप्य ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानः वीतरागाः प्रभान्ताः ऋषयः (ज्ञानानं तृप्त झालेले, कृतकृत्य झालेले, सर्वरागः द्रिषादिकांचा निरास केलेले, शांत वृत्तीचे ऋषींना ब्रह्मप्राप्ति झाल्याः नंतर) सर्वगं सर्वतः प्राप्य ते धीराः युक्तात्मानः सर्व एव आवि श्रांति (सर्वव्यापी ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ति सर्व दिशांकडून होऊन पूर्वोक्त ऋषं विवेकवंत आणि आत्मनिष्ठ होत्साते ब्रह्मस्वरूपामध्य प्रवेश कारतात) व

येथे पुनः, ज्या पुरुषांना ब्रह्मपाति होते, त्यांची छक्षणें सांगून ते ब्रह्मामध्यें कसा प्रवेश करितात, तेही वृत्त सांगितळें आहे. ही साधनें म्हणजे पूर्णज्ञान आणि या ज्ञानानें प्राप्त झाछेछी तृति, रुतरुत्यता, रागद्देषादि विकारांचा व हर्षसेदादिकांचा सर्वथा त्याग आणि या सर्वामुळें आलेळी शांतवृत्ति ही सिद्ध झाळीं, सारांश-ज्ञान-स्वरूपानें प्राप्त झाळें समाधान, आत्मस्वरूपाच्या ज्ञानानें 'आपणही ब्रह्म आहें 'असा निश्चय, विकारशून्यता आणि समाधानवृत्ति इतकीं साधनें एकत्र साळीं म्हणजे आत्मनिष्ठ विवेकी पुरुषांना सर्वत्र ब्रह्म आहे असे दिस्ं छागतें आणि ते स्वभावतः आणि स्वरूपतः ब्रह्मस्वरूपांत प्रवेश करून ब्रह्म होतात. सारांश, अंतर्बाद्य विषयो-पमोगांची पूर्णनिवृत्ति ही रागद्वेषादिकांचा उच्छेद करिते, चित्त प्रशांत होतें; आत्मस्वरूपांचे परोक्ष ज्ञान झाल्यामुळें ज्ञान हेंच समाधानाचें कारण आहे, असें कळ् छागते, आणि मग विवेकानें आत्मनिष्ठ पुरुषाळा सर्व ब्रह्मरूप आहें, आपणही ब्रह्मरूप आहें असा साक्षात्कार होतो. शेवटों 'ब्रह्म जाणतो तो ब्रह्म होतो 'या न्यायानें हा साधकहीं ब्रह्मरूप होतो अथवा ब्रह्म होतो ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यत-यः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परा-मृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६॥

अन्वय व अर्थ — वेदान्त — विज्ञान — सुनिश्चितार्थाः, यतयः संन्यास — योगात शुद्धसत्वाः (वेदान्ताचें म्हणजे तत्त्वज्ञानाचें ज्ञानविज्ञान झाल्यामुळें सत्य ब्रह्मस्वरूपासंवंधानें ज्यांचा पूर्ण निश्चय यथाशास्त्र झाला आहे, संन्यासयोगाचें अनुष्ठान केल्यामुळें जे यति निर्मळ अंतः करणाचे झाले आहेत) ते ब्रह्मस्लोकेषु परांतकाळे परामृताः सर्वे परिमुच्यंति (ते देहाच्या अंतकाळीं ब्रह्मस्वरूपीं मिसळून जाऊन उत्कृष्ट जें अमृत तें जिवंतपणींच प्राप्त करून घेतात आणि सर्वथा मुक्त होतात) ह

याचा अर्थ स्पष्ट आहे. वेदांताच्या श्रवणादिकांनी बह्मज्ञानविज्ञान होऊन बह्म-स्वरूपाविषयीं ज्यांचा निश्रय ठाम होतो आणि सर्वविषयमोगांचा पित्याग केल्यामुळें ज्यांचे अंतःकरण शुद्ध होते, ते जिवंत असतात तरी—देहधारी असतात तरी—बह्म-छोकीं (बह्मचिंतनांत) असंड राहून बह्मस्वरूप होतात आणि सर्वथा मुक्त होतात. तारपर्य, बह्मपाप्ति होण्याला बह्मस्वरूपाविषयीं ज्ञानपूर्वक दृढनिश्रय आणि विषयोप

मोगांच्या संबंधानं पूर्ण वेराग्य प्राप्त झाल्यामुळें चित्तमालिन्य उत्पन्न करणाऱ्या रागद्वेषादिविकारांचा पूर्ण अभाव हीं साध्य झालीं, ब्रह्मनिष्ठा कायम असली म्हणजे देहधाऱ्यालाही जीवन्मुक्ति मिळते. मुक्ति मिळविण्यासाठीं त्याला लोकांतर करावें लागत
नाहीं. कोर्टे जावेंयावें लागत नाहीं. याचें देहांत राहूनही विश्वांतर होते आणि संसारांत वागत असतांही तो संन्याशी असतो. देहादि उपाधि आहेत, हा ध्यास सुटणें
प्हणजे खेरें देहावसान होय. संसाऱ्यांचें देहावसान मरणसमयीं होतेसें दिसतें, पण हें
देहावसान खेरें नाहीं. कारण, हा वर्तमान देह सुटला तरी वासना व अहंकार
जिवंत असतात व ही जिवंत जोडी पुनः देह उत्पन्न करिते. वासनादिकांच्या चकांत
सांपडलेल्या जीवाचें देहावसान अथवा उपाधिनाश होणें शक्य नाहीं. तेव्हां लोकिक
मरण येणें हें संसाऱ्याचें खेरें मरण नव्हें. खेरें मरण उपाधिनाशानंतर येतें. उपाधिनाश हेंच खेरें मरण होय. असे जिवंतपणींच मरण प्राप्त झालेला पुक्ष अमृत—
सर्वश्रेष्ठ अमृत—प्राप्त करून धेतो आणि ब्रह्मचिंतनांत राहिल्यामुळें सर्वथा मुक्त होतो ॥६॥

मंत्र सातवा.

गताः कलाः पञ्चद्दा प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रति देवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्वे एकीभवन्ति ॥ ७॥

अन्वय व अर्थ—पंचद्श कलाः प्रतिष्ठाः (प्रतिष्ठां ?) गताः, सर्वे देवाः च प्रतिदेवतासु, कप्ताणि विज्ञानमयः च आत्मा सर्वे अव्यये परे एकीभवन्ति (पंघरा प्राणादि कला आपापल्या मूळकारणांमध्यें लीन होतात, सर्व इंद्रियें आपापल्या आधिदैविक देवतांकडे परत जातात. संचित आणि क्रियमाणादि कर्में व विज्ञानमय आत्मा हीं सर्वच्या सर्वजण त्या अव्यय असून सर्वव्यापी असणाः या सर्वश्रेष्ठ आत्मस्वरूपांत एकरूप होतात) ॥ ७ ॥

येथे उपाधींची न्यवस्था काय होतें, हैं सागितलें. प्रश्नोपनिषदाच्या सहान्या प्रश्नांत सोळा कला कोणकोणत्या आहेत हैं सांगितलें आहे. या कला म्हणजे जीवाच्या समें-बार असणाऱ्या सोळा उपाधी होत. तेथें सोळा उपाधी सांगितल्या असतां या उपनि-

पाण, श्रद्धा, पंचमहाभूतें, इंद्रिय, मन, अन्न, वीर्य, तप, मंत्र, कर्म, लोक, आणि नाम. याप्रश्लोपनिषद्ांत सांगितलेल्या कला आहेत.

षदांत 'पंधरा प्राणादि कळांचा ' मात्र निर्देष कां केळा असा प्रश्न उत्पन्न होण्याचें कारण नाहीं. कां तर तेथील सोळा कलांत अंतर्गत झालेल्या ' कर्म ' वस्तूची व्यवस्था काय होते तें या मंत्रांत निराळें सांगितलें आहे. कर्म वजा केलें म्हणजे बाकी पंधरा कला मात्र अवशिष्ट राहतात. या उपनिषदाचें असें सांगणें आहे कीं मुक्त झालेल्या पुरुषांचे प्राणादि सर्व कलात्मकभाग आपापल्या मूळकारणांमध्ये जाऊन लय पावतात. त्याच प्रमाणें जीवाच्या इंद्रियावर स्वामित्व चालविणारे सर्व देव आपापल्या मूळस्वस्पांत परत जातात. याप्रमाणे सर्वकळांचा म्हणजे जीवाच्या उपाधींचा (पंचमूतात्मक शरीर, पंचज्ञानेद्रियें, मन, श्रद्धा, प्राण, इत्यादि कर्मेतर सर्व उपाधीचा) निरास साल्यावर कर्म आणि विज्ञानमय आत्मा ही मात्र शिलक राहतात. पैकी कर्म (पूर्वसंचित आणि कियमाण) हें आत्मज्ञान होऊन नष्ट झालें. आणि विज्ञानमय आत्मा म्हणजे जीव याच्या पाणादि सर्व उपाधि नाहींशा झाल्या, स्हणजे तो उपाधिशून्य होतो, कर्मशून्य होतो, ज्ञानरूप होतो, सारांश सर्वव्यापी आणि सर्व-श्रेष्ठ होतो, बह्मरूप होतो. मुक्त झालेल्या पुरुषाच्या दृष्टीनें सर्व बह्मरूप होतें. आपल्या जीवांच्या दृष्टीनें पाणादि सर्व कला आपल्या मूळ कारणांत (अन्यकांत) लीन होतात. असो, कर्में नष्ट होतात आणि जीव ज्ञानरूप होतो. तालर्थ उपाधिशुन्य झालेला पुरुष मुक्त होतो ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८॥

अन्वय व अर्थ—स्यंद्मानाः नद्यः यथा समुद्रे नामरूपे विहास अस्तं गच्छंति, तथा नामरूपात् विमुक्तः विद्वान् परात्परं दिव्यं पुरुषं उपति (वाहणाऱ्या नद्या आपर्ठी नामरूपें सोङ्कन देऊन ज्याप्रमाणें समुद्रांत शिरून एकरूप होतात त्याप्रमाणें नामरूपादि उपाधींचा त्याग केलेला ज्ञानी पुरुष दिव्य आणि परात्पर—श्रेष्ठापेक्षांही श्रेष्ठ-जो पुरुषोत्तम त्याप्रत जाऊन एकरूप होतात)॥ ८॥

हा मंत्र प्रश्नोपनिषदांत आला आहे तेव्हां त्याची चर्चा पुन: येथें करण्याचें कारण दिसत नाहीं ॥ ८ ॥

मंत्र नववाः

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति । तरित शोकं तरित पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति॥९॥

अन्वय व अर्थ — यः ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद, सः ब्रह्म एव भवति (ज्या कोणाला या परमश्रेष्ठ ब्रह्माचें ज्ञान विज्ञान झालें तो ब्रह्मच होतो) अस्य कुळे अब्रह्मवित् न भवति (त्याच्या कुलामध्यें ब्रह्मसंवंधानें अज्ञानी पुरुष उत्पन्न होत नाहीं) शोकं तर्राते, पाप्मानं तरित, गुहाग्रंथिभ्यः विमुक्तः अमृतः भवति (तो ब्रह्मवेत्ता शोकपार होतो, पापसमुद्र तद्धन जातो आणि अंतःकरणांत ज्या वासनादि ग्रंथि असतात त्यांपासून मुक्त होतो. आणि शेवटीं तो अमर होतो, अमृतद्धपी होतो, ब्रह्म होतो)॥ ९॥

या मंत्रांत बहाविधेचें फल सांगितलें आहे. ज्या पुरुषाला सर्वश्रेष्ठ व सर्वविलक्षण ब्रह्मस्वसूप समजतें आणि त्याचा साक्षात्कार होतो, तो प्रत्यक्ष ब्रह्म होतो. 'ब्रह्म वेद बह्मेव भवति । अशी अन्य श्रुति आहे. बह्मज्ञानविज्ञानाचें हें फल आहे. स्वतःच्या संबंधानें ही गोष्ट झाली पण बहाज़ पुरुषाचा संसारही सुखमय होतो, हें सांगण्यासाठी श्रुतीचा सिद्धांत असा आहे कीं, त्याच्या वंशांत बह्मज्ञान नाहीं असा जीव उत्पन्न होत नाहीं. सर्वच बह्ममय झाल्यावर बह्मवेच्याच्या कुळांतीळ मंडळाही बह्महूप व्हावी हें योग्यच आहे. ' आपणासारिसे करिती तात्काळ । नाहीं काळ वेळ तया लागीं ' असें साधुपुरुष म्हणतात, तें खोटें नाहीं. ब्रह्मवेच्याच्या उपदेशाचें, आचरणाचें आणि ज्ञानाचें सामर्थ्यच असे असतें कीं, त्याच्या तेजानें ब्रह्मज्ञ पुरुषाजवळ येणारे सर्व जीव बह्मस्प व्हावे. याचप्रमाणें या संसारांत राहूनही त्याला शोक मोह होण्याची स्थानें व कारणें नाहींशी होतात. त्याची स्वार्थचुद्धि नष्ट झाल्यामुळें त्याच्या हातूम कोण-तेंही पुण्य किंवा पापकर्म होत नाहीं. म्हणजे इतरांचें नुकसान करणारें कर्म त्याच्या हातून केव्हांही होत नाहीं. ऐहिक किंवा पारित्रक भोगांची वासना, कर्म-कर्तत्वाचा अभिमान व अहंकार हीं दोन्हींही रसातळास गेळीं असल्यामुळें त्याच्या हातृन परोप-कारी कर्म मात्र घडत असरें. तथापि अहंकर्तृत्व आणि अहंभोक्त्व सर्वथा निमाल्या-मुळे त्याला पुण्यपापाची वार्ताहा नसते. परमार्थदर्शने पाहिळे तर पुण्यसद्धा पापरूप असतें. कारण तेथें स्वतः छा स्वर्गछोकीं सुख मिळावें अशी आशा असते. वैषयिक सुसाची गोष्ट आली कीं, त्यांत जेथें एकाचा फायदा, तेथें दुसऱ्याचें नुकसान

व्हावयाचें, हा सिद्धांतच आहे. मग तें स्वतःस सुख देणारें पुण्य कां असेना? आता व्याव-हारिक पापापेक्षां व्यावहारिक पुण्य अत्यंत श्रेष्ठ खरें, पण परमार्थाचा विचार करतांनाः पुण्य आणि पाप ह्या दोन्ही वृत्ती स्वतःपर असल्यामुळें पापरूपच होतात. असो,असल्या पापरूप सागराळा तरून तो चाळतो आणि याच उपनिषदांत (२।२।८ पहा!) सांगि-तल्याप्रमाणें त्याच्या सर्व हृद्यग्रंथींचा मेद होतो, तो निरुपाधि होतो आणि बह्य-रूप होतो. प्रथम अर्थात बह्य होतो असें जें सांगितळें आहे, त्याचें विस्तृत वर्णन या मंत्राच्या उत्तर भागांत आहे॥ ९॥

तदेतहचाऽभ्युक्तम्-

अन्वय व अर्थ-तत् एतत् ऋचा अभ्युक्तम् (तें हें ऋग्वेदमंत्रानें स्पष्ट केलें आहे.)

तें हें म्हणजे ब्रह्मविदेचा उपदेश कोणास करावा याचा नियम होय. हा नियम ऋग्वेदामध्ये पठित झाला आहे.

मंत्र दहावा.

क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः खयं जुह्नत एकार्षे श्रद्धयन्तः । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यस्तु चीर्णम् ॥ १०॥

अन्वय व अर्थ-ऋियावन्तः, श्रोत्रियाः ब्रह्मनिष्ठाः, स्वयं एकांषे जुहृतः श्रद्धयन्तः (वेदविहित कर्में करणारे, वेदाध्ययन केलेले, अगर ब्रह्माचें ज्ञान करून घेऊन परब्रह्माचें ज्ञान प्रसृत व्हावें, एतद्र्थ एक-निष्ठेनें प्रयत्न करणारे, स्वतः एकार्ष नामक अभीला हवनानें तृप्त करणारे व शुद्ध आस्तिक्य बुद्धि असलेले) तेषां यैः शिरोत्रतं चीर्ण एतां ब्रह्मविद्यां वदेत (त्यांपैकीं ज्यांनीं विधिपूर्वक शिरोत्रताचें अनुष्ठान केलें आहे, त्यांना मात्र ब्रह्मविद्येचा उपदेश करावा)।। १०।।

ऋग्वेद्मंत्रानें ब्रह्मविद्या शिकण्याचा अधिकार कोणास असतो तें सांगितळें आहे. वेदाध्ययन, विहितकर्मांचें अनुष्ठान अग्निहोत्रधारण (यांतच शमदमदिमनःसंयमाचा भाग होतो . ब्रह्मनिष्ठा, आस्तिक्यबुद्धि ज्या ब्रह्मसाधकांस आहे, त्यांपेकीं ज्यांनीं शिरोबताचें अनुष्ठान केळेळें असेळ त्यांस मात्र ब्रह्मविदोचा उपदेश करावा. वेदबताचें अनुष्ठान कसें करावें, शिरावर अग्निधारण कसं करावें, इत्यादिकांचें वर्णन अथवेवेदामध्यें सांपडेल. तात्पर्य मुमुक्षूंनें जं अवश्य केलें पाहिजे, विवेक, वैराग्य, मनःसंयमन आणि मुमुक्षा हीं साध्य करून घेतलीं पाहिजेत, असे जे नियम बह्मविचेंत सांगितलें ओहेत, तें सर्व केवळ ऋग्वेदांत सांगितलेल्या ह्या मंत्रांचा शुद्ध अनुवाद आहे. ॥ १०॥

मंत्र अकरावा.

तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतद्चीर्णव्रतोऽ-धीते । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः॥११॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २॥

अन्वय व अर्थ—तत् एतत् सत्यं आङ्गराः ऋषिः पुरा उत्राच (तें हें सत्य पूर्वी आङ्गराऋषी शौनकामत उपदेशिता झाला) एतत् अचीणव्रतः न अधीते (ज्यानें येथें सांगितलेल्या त्रताचें अनुष्ठान केलें नाहीं तो या उपनिषदाचें पठण करीत नाहीं) परमऋषिभ्यो नमः, नमः पर्मऋषिभ्यः (श्रेष्ठ ऋषीना नमस्कार असो; श्रेष्ठ मुनीना नमस्कार असो)।। ११॥

याप्रमाणे ही बहाविद्या पूर्वी अंगिराऋषींने शोनकास उपदेशिली. ही विद्या ज्यानें विहितवताचें अनुष्ठान केलें नाहीं, त्याला अधीत करतां येत नाहीं. कारण त्याला समजून घेण्याचा अधिकार पाप्त होत नाहीं. व त्यानें अध्ययन केलें तरी त्यांस ती समजावयाची नाहीं. ज्या महामागऋषींनी बहाविद्यच्या संप्रदायाची परंपरा चालूं हेविली, त्या थोर आणि जगकल्याणकारी ऋषीस नमस्कार करितों. येथे दोन वेळ नमस्काराचा उचार आहे. तो बहाविद्येविषयीं आद्र दाखविण्यासाठीं आणि मुण्डक उपानिषत् समाप्त झालें, हें कळविण्यासाठीं झाला आहे ॥ ११॥

तृतीय मुण्डकांतील द्वितीयखंडाचे विवरण समाप्त झालं

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पद्येमाक्षभियज्ञाः ॥ स्थिरेरङ्गस्तुष्दुवा सस्तनृभिः । व्यद्येम देवहितं यदायुः॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः। अथर्ववेदीय मुण्डकोपनिषदाचे विवरण संपर्हे.

ॐ शांतिः शांतिः शांतिः

उपसंहार.

या उपनिषदांतील पहिल्या तीन मंत्रांत श्रुतीचें अपीरुषेयत, तिची परंपरा आणि परविद्यामूलक प्रश्न इतके विषय आले आहेत.

१ पहिल्या मंत्रांत प्रथमतः श्रुतीच्या म्हणजे उपनिषद्गैच्या अपीरुपेयत्वांचा विचार कर्तव्य आहे. हा प्रश्न उत्पन्न होण्याची कारणे अनेक आहेत, पण त्यांतील एका कारणाचा मात्र उल्लेस श्रुतीनें परोक्षतः केला आहे. विश्वाची उत्पत्ति करून न्यांचें पालनपोषण करणारा, सर्व देवांत ज्येष्ठ व श्रेष्ठ असणारा जो बह्मदेव, त्यानें आपल्या ज्येष्ठ पुत्राला बहावियों संपदान केलें, असे श्राति सांगते. पण बहादेवालाही ही बहाविया कोंट्रन प्राप्त आली. हें मात्र सांगत नाहीं. असे कां ! याचें कारण उघड आहे. तें हें कीं, बहादेवाला या विद्येचें स्फरण स्वयंभूपणानें झालें, असे जनांस समजावें हें श्रुतीचें इंगित आहे. बहादेवाला हा विद्या या कल्पच्या आरंभी सर्वोच्या अगोदर समजली व त्याने तिचा संपदाय मात्र पुढें चालूं ठेविला; म्हणून या वियेला बहाविया हें नांव या, हवें असलें तरः, पण ही विद्या बहादेवाने उत्पन्न केली असे मात्र म्हणूं नका. अमेरिकस नावाच्या गृहस्थाने एका नवीन पृथ्वीसंडाचा शोध लाविला म्हणून त्या संडाला 'अमेरिका ' आपण म्हणतो हें सरें; पण यावस्न त्या शोधकपुरुपाने अमेरिका उत्पन्न केली असे हर्शेलसाहेबानें नमोमंडलांतील 'हर्शेल' नामक नवीन केव्हांही समजत नाहीं. महाचा शोध लाविला म्हणून जर आपण ' हर्शेल ' महाचे पितृत्व हर्शेलसाहेबांस देऊं लागलीं, तर आपल्या तारताम्यज्ञानाची स्तुति करावी, तेवढी थोडींच होणार ! असाच पकार ब्रह्मवियेच्या संबंधाचा आहे. सर्वे दृश्यादृश्याचे नियमन करणाऱ्या ब्रह्माचे स्वरूप काय असावें, हैं दीर्घ व एकनिष्ठज्ञान तपश्चर्येच्या साहाय्याने बह्मदेवास परमा-ल्याच्या प्रसादानें समजले, म्हणून त्यानें बह्म उत्पन्न केले, त्याचें स्वरूपही उत्पन्न केंलें किंवा बह्माकडे सर्व नियामकत्व दिलें किंवा बह्मविद्या निर्माण केली, असे असत्य-विधान आपल्यास किंवा बहादेवास तरी कसे करिता येईल ? पुन: बहादेवच जर उत्पन्न झालेला देव आहे, तर तो कालस्थलातीन व कार्यकारणातीत ब्रह्माला किंवा ब्रह्मस्वरूप सांगणाऱ्या विदोला उत्पन्न केशी करणार १ अनुत्पाद्य वस्तु उत्पन्न पुरुषाच्या हातून उत्पन्न झाली, असे म्हणणे म्हणजे स्वच्छ व स्थिर जलांत पडलेच्या सूर्यप्रति-बिंबोनी सुर्याबेंब उत्पन्न केळें, असे म्हणण्याचे महापातक आपल्या शिरावर येऊन आदळतें ! असी; बह्म व बह्मविद्या या नित्यवस्तु आहेत. यांस उत्पन्न करणें केव्हांही शक्य नाहीं, म्हणून उपनिषन्मूलक श्रुतींस अपीरुषेय, अपुरुषरुत, अरुत, नित्यसिद्ध, अर्से म्हणण्याचा योग्य परिपाठ आहे. ह्याचे तात्पर्य इतकेच आहे की, बहाविदात जे नित्य आणि सत्य सिद्धांत सांगितलेले असतात, त्यांचे नित्यत्व अथवा सत्यत्व कोणा पुरुषाच्या-प्रत्यक्ष पुरुषोत्तमाच्याही-इच्छेवर अवलंबून नसतें. गुरुत्वाकर्षणाचे नियम कोणी केले नाहींत व कोणाच्या इच्छेवर अवलंबून नाहींत. जड स्वमाव जॉपर्यंत आहे तसा असेल, तोंपर्यंत ते नियम निराबाधपणार्ने चालावयाचे, हा दश्यसृष्टीतील ठाम सिद्धांत आहे. परस्पराकर्षणाचा आपळा स्वभाव जडाने सोडिला तर मात्र गुरु-

स्वाकषणाच्या सिद्धांतांत फरक पडेल. ही जडाबी गोष्ट साली. पण बह्य हें स्वतः व स्वरूपांने निर्मुण आहे, म्हणून त्याचें स्वरूप व हें स्वरूप सिद्धांतरूपांनें सांगणारी ब्रह्मविद्या, केव्हांही व कोणत्याही प्रसंगी अन्यथा होण्याचा संभव खुद्धां नाहीं. कांहीं परिस्थिति पाहून राजा किंवा सरकार कायदे करितें व परिस्थिति बदलली म्हणजे ते कायदे फिरवितें, तसा प्रकार ब्रह्मविद्येचा नाहीं. कारण तथे परिस्थितीचाच अभाव असतो. कायदे ग्रंथरूप असीत किंवा स्मृतिरूप असीत; कालस्थलांनी परिस्थितींत अंतर पडलें की ते कायदाचे ग्रंथ किंवा स्मृति अन्यरूपां अवतींण साल्याच पाहिजेत. पण ब्रह्मस्थितींत कालस्थलाचा पश्च नसतो, म्हणून, ब्रह्मविद्योचें स्वरूपांतर होण्याची शक्यता उत्पन्न होत नाहीं. अतएव ब्रह्मविद्या नित्य म्हणजे अपोरवेय आहे.

याप्रमाणे श्रुतीला ' अपौरुषेय ' कां म्हणतात व म्हटलें पाहिजे याची एक उपपत्ति आहे. आतां या मंत्रांत आणसी एक दोन सिद्धांतांचा साक्षात् उछेस आहे, त्यांचें सर्धा-करण, मला वाटतें तसें, करून या मंत्राची रजा घेतों. 'बहादेव हा विश्वाच्या उत्प-त्तीचें निमित्तकारण असून त्यांचें पालन पोषणही करणारा आहे असे श्रुतीनें म्हटलें आहें. अर्थात्च या वाक्यापासून एक सामान्य सिद्धांत निघतो तो हा : बह्मविया समजण्याला अधिकार लागतो. हा अधिकार किंवा योग्यता म्हणजे जे काहीं कर्तव्य प्राप्त झालें असेल, ते निष्कामत्वानें कहून आपलें अंतःकरण शुद्ध करावयाचे आणि जसजर्से अंतःकरण शुद्ध होत जाईल,तसतर्से बह्मचिंतन व बह्मप्रवचन केवळ खरुतार्थतेच्या व लोक-क्ल्याण करण्याच्या सदिच्छेनं करावयाचें. स्वार्थ साधणाऱ्या म्हणजे खतःच्या शरीरास व मनास उपमोग व आनंद देणाऱ्या वस्तूंचा त्याग करून संन्यासवृत्तीने अरण्यांत किंवा उदासीनवृत्तीनें समाजात राहणें हा मार्गे ठीक असेल कदाचित्, पण समाजांत संन्यास-वृत्तीनें राहून लोकांचें सरें कल्याण करण्यामध्ये आपली काया व आपलें मन चंदनापरि क्किजविण्याने शरीराचे व मनाचे दोष नाहींतर्से होतात, आपलें मन विस्तीर्ण होऊन तें साधु पुरुषांच्या, परमेश्वराच्या किंवा बह्माच्या निर्मर्याद् मनाशीं सहूप होत जाण्याचा समव असतो, तसा केवळ शरीराच्या किंवा मनाच्या शुद्ध नैष्कर्म्याने म्हणजे कर्मस-न्यासानें उत्पन्न होईल, असें मला वाटत नाहीं. 'नहि संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छिति ' ' कायक्केशमयात्त्यजेत् ' इत्यादि गीतावावयें मी म्हणतों, याळा प्रमाण आहेत. अद्वेतमताचे सरे प्रणेते प्रत्यक्ष श्रीमच्छंकराचार्यही म्हणतात की अपरविद्या म्हणजे धर्माधर्माची साधने व त्यांची फलें सांगणारी विया होय. ' म्हणजे कांहीं तरी स्वतःच विषयकल्याण करणारें फल योजून त्याच्या सिद्ध्यर्थ जें विशेष कर्म करावें लागणार, त तें कर्म सांगणारी अपरा विद्या असते, म्हणून ती त्याज्य आहे. याचा अर्थ सर्वकर्मांचा त्याग करणें, असा नव्हे. तर स्वतःची विषयसमृद्धि करणाऱ्या कर्मीचा व ती विद्या सांगणाऱ्या अपरिवयेचा मात्र त्याग मुमुक्षूला विहित आहे. आचार्याचे हें तात्पर्य आहे. असे मला वाटतें. असे नसतें तर श्रीमच्छंकराचार्यीसारख्या अलीकिक जीवन्मुकश्रेष्ठाने जगत्कल्याणार्थ प्रस्थानत्रयीवर विस्तीर्ण, न्यायशुद्ध व आपल्या ओजस्वी तेजाने सर्वांस दिपवून टाकणारीं माण्यें तरी कां लिहिलीं किंवा असन्मतांचा उच्छेद करण्या साठीं दिग्विजय करण्याचे श्रम तरी कशाला घेतले ? तें कांहीं नव्हें, 'जीवन्मुका स्वविषयोत्तेजक कर्मीबरोबर स्वपरापर आत्मिक कल्याण करणारे कर्मीचा सुद्धां त्या करावा, हें जें स्वपरविघातकारी मत आमच्या आधुनिक समाजांत आज पांचसहा

वर्षे सेरावेरा बोकाळळें आहे, तें श्रुतीला मान्य नाहीं, श्रुतीचे सारसर्वस्व मधणाऱ्या श्रीरुष्णास मान्य नाहीं आणि अद्वेतिवियेला पुनः अभग अधिष्ठानावर बसाविणाऱ्या श्रीशंकराचार्यांस ही मान्य नाहीं, हैं पुरुषाच्या हातांतील सलकड्यांइतकें उघड आहे. आतां 'कर्म न करणें 'हा नियम मनुष्यस्वभावास व विशेषतः 'आर्यस्थानाला' सालीं हिंदुस्थानापूर्वत स्वकर्मानें किंवा कर्मामावानें डकलणाऱ्या आमच्या येथील लोकांस आवडतों. कोहीं वाक्यांचा फायदा घेऊन व 'मिथिलायां हि दग्धायां का मे वद क्षतिर्भ-वेत् ' इत्यादि अर्थाची वाक्यें पोपटांसारसी घोकृन आमच्यांतील 'वेदांती । म्हणवून घणारे कांहीं अहंमन्य लोक सर्वकर्मशुन्य झाल्याचें स्तोमही मिरवितात. पण देह आहे. तोंपर्यंत उद्रातीत कांहीं तरी भरलेंचे पाहिजे; तेव्हां 'हच्चाऽपि स इमाँछोकान्' इत्यादि शीरुणगीत श्लोकांचा अनर्थंकारी अर्थ कहन बाटेल तें कर्म करण्यास प्रवृत्त होतात आणि 'अंधळ्यांच्या माळकेस नेणारा अंधळा' आपल्यास व आपल्या अनुयायांस कांटेरी खळायांत नेऊन टाकितो,त्याप्रमाणें हे लोक स्ववंचना कह्नन आपल्यावरोवर दुस-याच्याही गळ्याला फांस लावितात. असो, तात्पर्य हैं आहे की परमार्थ-हानि करणाऱ्या विष-यांची उत्पत्ति हा कलियुगाचा सरापाया; ह्याचा नाश करणें हें पत्येक सुजाण पुरुषाचें कर्तव्य आहे. विषयात्मक पदार्थ उत्पन्न करणाऱ्या कर्माचा त्याग करावयाचा म्हणजे स्वतःची चैन जितको कमी करितां येईल तितकी करावयाची आणि राहिलेल्या वेळांत व असलेल्या शक्तीनें, शरीरानें अथवा मनानें पंगु असलेल्या इतर लोकांचा समाचार घ्यावयाचा, हें श्रुतिस्मृतिप्रणीत तत्त्व आहे. अनुभवही असाच आहे. नाणवळळा प्रत्येक सरा साधु ' जड जीवां उद्धार केळा । मार्ग सुपंथ दाविळा ' याच न्यायाने वागत असतो आणि श्रुतीचा न्यायबद्ध उपदेश असाच आहे. कांहीं कर्में बद्धक आहेत, म्हणून सर्व कर्मीचा त्याग करणें, हें चोऱ्या होतात म्हणून द्रव्यसंग्रह करावयाचा नाहीं किंवा ' कां न सदन बांधावें की त्यांताचे ती बिळें करील घस ' या पंतोक्तींत 'न 'काढून टाकावयाचा, असें होईल ! असो.

दुसरी गोष्ट 'सर्वविद्याप्रतिष्ठां बद्वाविद्यां या पदसमूहाकडे मुमुक्ष्में छस्य वेधावें, अशी माझी मनोदेवता मला सांगते. आत्मविद्या किंवा बद्वाविद्या ही सर्वविद्यांस अस्तित्व देणारी, त्यांस आश्रय देणारी व त्यांचें नियमन करणारी आहे. माझ्या समज्तीनें बद्धाविद्या या छक्षणाकडे जितकें छस्य लागावें, तितकें आपल्यापेकीं जे सुजाण लोक आहेत त्यांचें छस्य लागलेंलें नाहीं. विश्वामध्यें अनेक, नव्हे! अनंत विद्या आहेत, आमच्या पूर्वपूर्वजांस पुष्कळ विद्या शिकण्याची होंस होती. पण ज्या दिवशीं अयथार्थ नैष्कर्म्यांचा अवतार होऊन संन्यासदिक्षेची किंवा सर्वकर्मसंन्यासाची मुहूर्तमेढ रोविली गेली, त्या दिवसापास्न पुढें आज तागाईत विश्वविद्येसंबंधानें जें औदासिन्य, जो तिरस्कार अवतीर्ण झाला व जो आमच्यामध्येंही आजपर्यंत आनुवंशिक संस्कारांनी जिवंत राहिला आहे, त्याचें अल्पसें वर्णन करितांना सहस्रमुखी शेष सुद्धां थकेल, मग माझ्या सारस्या एकमुखी अल्पज्ञानें त्याचें काय वर्णन करावें! नाहीं म्हणावयाला अपरविदेपेकीं वेदावर प्रतिष्ठित झालेल्या धर्मशास्त्राचें, व्याकरणाचें आणि न्यायाचें अध्ययन मात्र काहीं बाह्मण लोक करितात व काहीं बाह्मण आपआपल्या शाखेतील वेदाचें अध्ययन करितात. पण वेदाच्यन म्हणजे घोंकीव विद्या झाली आहे. खरें पाहिलें असतां, वेदाचा सर्व कटाक्ष वेदेकवेदा जो परमेन्यर व त्यांहून ही अत्यंत पलीकडे असणारें बह्म

यांचें वर्णन करण्याकडे आहे. पण हें आम्हांस काय होंच ! आमची स्थिति म्हणजे सुवर्णसंपन्त कोशागारास् कुलुपे घालून त्याच्या समीवती पाहरामात्र करणाऱ्या गोलंदाज शिपायाप्रमाणें आहे! वेद घाँकले, वेदांचें संरक्षण केलें म्हणजे आम्हांस मुक्ति मिळेल, अशी आम्हीं अवास्तव समजूत करून घेतली आहे! आमच्या अलेकिक पुण्याईनें आम्हांस रत्नसचित सुवर्णभांडागाराचा देवा लाघला आहे. पण आम्ही असे मल्स कीं 'हुं' का 'चुं । न करीतां गुपचुपपणें आम्हांस प्राप्त सालेल्या अद्भितीय सारस्वताचें जिन्हाशस्त्राने बाह्यसंरक्षण मात्र करित आहोत. जिन्हेच्या प्रतिकडे, अंतःकरणांत, आम्ही वेद्कानाचा पवेश होऊं देत नाहीं. भीति ही की षट्कणी मंत्र होऊन त्याचा रहस्योद्भेद होईल ! अशी इसापनीतीतील श्वानराजासारसी आमची स्थिति असावीना ! हर ! हर !! असी; न्यायमीमांसाव्याकरणादि शास्त्रांची हीच दशा ! न्यायाच्या शाब्दिक कोट्या आम्ही छढवूं, निरुत्तर परिष्कार ठोकूं, 'उदिते जुहोति, 'अनुदिते जुहोति वा विरोधी वाक्यांवर रणें माजवूं, प्रत्येक वाक्य विधिपर आहे, असे व्याकरणाच्या जोरावर सिद्ध करूं; येथें आमची बहादुरी पाहून घ्यावी. पण फलश्रुति काय ! कांहीं नाहीं. विश्वकपाटांतील अनंत विषयांचा न्यायशास्त्रपद्गतीने उलगडा करून परमेश्वरीलीलेचा व सामध्यींचा शोध लावावयांचा, त्यावरील मिक्त दृढ करावयांची व जनतेची कष्टमय यात्रा मुसकरी करून त्यांची संस्कृति मोश्च मिळेल इतकी उन्नत करावयाची, हा जो न्याय-शास्त्राचा मुख्य उपयोग तो नाहींसा होऊन न्यायशास्त्र म्हणजे शाब्दिकवादाचे अवडंबर माजवावयाचें हा विपरिणाम झाळा! महार्षिपाणिनीसारख्या महापुरुषाने व्याकरणशास्त्राची व्यवस्था लावून भाषाशास्त्राचे (Philology) नियमांचा नकाशा आंजून ठेविला, व्यवस्था लावून भाषाशास्त्राचे (Philology) नियमांचा नकाशा आंजून ठेविला, कात्यायम, पंतजली, महोजी इत्यादिकांनी त्या शास्त्राचा विस्तार केला, त्याचा आमन्या आधुनिक वैयाकरणांनी काय उपयोग केला बरें ? असो; स्वकालीन समाजाजी परिस्थिति काळजीपूर्वक पाहून समाजशास्त्राचे नियम मनुआदि माहात्म्यांनी शोधून काढ्छे व समाजाची व्यवस्था ठाविली, तीच व्यवस्था अद्यापि ही, समाज परिस्थिति बदलली असताही, आम्ही चालूं ठेविली आहे, हें पाहून मनुयाज्ञवल्यादि, महषींस किंवा त्यांच्या आत्म्यांस आमची बहादुरकी केवडी वाटत असेल व आपण या ऋषींस सर्वज्ञ परमेश्व-राच्या पंकीस नेऊन बसविलें आहे, हें पाहून त्यांच्या डोळ्यांतून आनंदाश्रूचे पूर लोटत असतील, नाहींबरें ! असो. कोळसा उगाळावा, तेवढा काळाच निघायचा. आमचें नशीब की आमच्या पूर्वजांनी शोधून काढलेल्या विश्वनियमांचें व कर्मनियमांचें मांडार-पाट करून का होईना ? अद्यापि आम्ही जिवंत ठेविलें आहे. भाग्य आमर्चे कीं ऐतिहासिक लेख व पूर्वकालीन बसरी, यांची वाट जशी आमच्यांतील कांहीं लोक लावितात, त्याप्रमाणें ज्ञानाच्या व कर्तृत्वाच्या उदासीन कालांत सोन्याहुनहीं मोलवान असणाऱ्या ग्रंथांची रासरांगोळी आम्ही केळी नाहीं किंवा पूर्वीचे ग्रंथ अधीत करणाऱ्यास नीरोबादशहाप्रमाणें सुळावर चढविलें नाहीं. परमेश्वराची रूपा की आमचें विश्वमोलवान ग्रंथांपेकी बरेच ग्रंथ सामच्या पूर्वपूर्वजांचे बुद्धिवेभव सांगण्यास आजला जिवंत आहे आणि मला आशा आहे की पौरस्त्य व पाश्यात्य लोकांचा समागम झाल्यामुळे आमच्या मध्यें लवकरच चीकसबुद्धि व कर्मशीलता पुनः उत्पन्न होण्याचा पुष्कळच संभव आ ती सार्थ झाली तर आमचे अनेक सहस्र वर्षीचे आनुवंशिक ज्ञानसंस्कार जागृत होठ आमचें ज्ञान व आमचें कर्म वरिष्ठ प्रतीचें होईल आणि हिंदुस्थानचें आर्यस्थ

हैं नामकरण पुनः जिवंत होऊन आमच्या राष्ट्राची अभिसंपन्नता सर्वोत्कृष्ट नाहीं, नती उत्कृष्ट वर्गीत वास्तव्य करित राहील. तसेंच सर्व जगताला मोक्षाचा मार्ग दास-विण्यासाठों सदेव सिद्ध असणारा ब्रह्मविद्या ही इतर विद्याची आदिजननी, पालनकर्त्री व नियंत्री आहे ह्या उपनिषद्वाक्याची सार्थकता सर्व जगाच्या प्रत्ययाला येईल.

२ दुसऱ्या मंत्रांत संप्रदायपरंपरेचे वर्णन आहे. परंपरा कायम ठेवणें हें सर्वतीपरी इष्टपद् आहे. विद्येच्या संप्रदायपरंपरेने विद्येचे रहस्य कळण्याचा मार्ग सुकर होतो. आतां संप्रदायपद्धतीत रहस्यकथन आणि विशेषविधि यांचा अंतभीव होतो, हें स्वरूपतः न कळल्यामुळे विधींचे अनुपालन हेंच मुख्य अंग आहे, असे समजून काही लोक इतके पुढें जातात की विधिलाच रहस्य समज् लागतात व बिचारें रहस्य एकीकडे राहतें अथवा निर्माल्यवत् होते. संप्रदाय पुष्केळ रूढ झाला किंवा विशेष प्रसृत झाला म्हणजे त्यांत सामान्य छोकांचा भरणा जास्त होतो. कवाईत समजण्याइतकाच त्यांचा अधिकार असतो व श्रीगुरु सांगतील त्याला 'वेद्वाक्य' असे प्रायः समजून हे अतिश्रद्धालुं भाविक विधिविधानाच्या जाळ्यांत आपल्यास अडकावून घेतात. व ज्ञान-रहस्याचे गुढतत्त्व समजण्याची ऐपत नसल्यामुळे यांचे कल्याण होत नाहीं. हा एक परिणाम होतो हें ठीक. पण रहस्य समजण्याची ऐपत आहे, अशा लोकांनी काय पातक केळें आहे कीं, त्यांनीही कर्माच्या कवाइतींत मात्र अडकून राहावें! दुसरा परिणाम असा होतो की हैं विधि-विधानाचें 'बंड 'नवीन चौरस व चौकस लोकांस मान्य होत नाहीं; म्हणून विधींच्या संगतीने औदासिन्याने राहणारे विद्यारहस्याची आबाळ होऊन जाते. विधीविषयीं अश्रद्धा उत्पन्न झाली की विद्यारहस्य अश्रद्धेय होतें! असा आजचा प्रकार आहे. हा बद्लावा, असंड विद्या-रहस्याचे दानप्रतिदान संप्रदायानुसार व्हावे पण विधिविधाने ही परिस्थित्यनुसार बद-हानीं, असे महा वाटतें. संपदायांत शिरल्याशिवाय पांक अध्ययन होणार नाहीं. यासाठीं संपदाय हुवा. तथापि पूर्वकाली शिष्य समिधा घेऊन जात असत, म्हणून आतांच्या शिष्यांनी समिधाग्रहण करूनच गुरूचे अंतेवासित्व पत्करले पाहिजे, असा इट धरणें हें माझ्या समजुतीनें बरोबर नाहीं. विद्यादानप्रतिग्रहाच्या संपदायाला 'सो र बसुं नये आणि नळ्याबरोबर गाडीचा नाश होऊं नये, एतदर्थमला हें लिहावें लागलें आहे.

3 तिसऱ्या मंत्रांतील प्रश्न उत्तमोत्तम आहे, असे 'सर्टिफिकेट ' देण्याचा मला अधिकार नाहीं. तरी पुनः म्हणतों कीं, हा प्रश्न उत्तमोत्तम आहे. तत्त्वज्ञान म्हणजे काय, याचें ज्ञान शीनकाला पूर्ण होतें. ज्या एका सिद्धांताचें किंवा एका वस्तूचें ज्ञानिवज्ञान झालें असतां विश्वांतील सर्व सिद्धांतांचा व चराचर वस्तूंचा उलगडा करितां चेऊन परस्पर—संबंधही कळतात, ते सिद्धांत किंवा ती वस्तु ज्ञात झाली म्हणजे तत्त्व-ज्ञान झालें, असे तत्त्वज्ञानाचें लक्षण शीनकाला विदित होतें. तत्त्वज्ञान म्हणजे सर्व विद्यांचें अधिष्ठान असे पहिल्या मंत्रांत म्हर्टें आहे, त्याचें तरी तात्पर्य हेंच आहे.

अनुभव हा प्रत्येक विद्येच्या मुळाशी असतो. विद्या अनेक, नव्हे! अनंत आहेत. एकाच तन्हेचा अनुभव पुष्कळ वेळ आला म्हणजे व्याप्तिज्ञानाची भूमिका सिद्ध होते व तिला कार्यकारणशृंसलेने बद्ध केली, म्हणजे व्याप्तिज्ञान (Iduction) सिद्ध होते. इतर सर्व गोष्टी एकसारख्या असतील तर प्रत्येक कारण 'एक विशिष्ट कार्य मात्र अस्तन करू शकते.' हा सृष्टीचा नियम आहे. हाही नियम अनुभवाने सिद्ध होतो.

असो; व्याप्तिज्ञान झाल्यावर मग अनुमान (Deduction) सिद्ध होतें आणि विदेच्या उत्पत्तीला आरंभ होतो. विश्वांतील एका विषयासंबंधानें अनुभवानें सिद्ध सालेलीं कार्य-कारणनिगडित न्यातिज्ञानें जितकीं जास्त होतील, तितकी तितकी ती विशिष्ट विद्या शास्त्राच्या स्वरूपास येते आणि भूस्तरशास्त्र, भूशास्त्र, जीवनशास्त्र, (यांतच वनस्पति शास्त्र व प्राणीशास्त्र इत्यादिकांचा अंतर्भाव होतो) इत्यादि इंद्रियांस गोचर होणाऱ्या अनेक विषयांची अनेक शास्त्रें होतात. गणितशास्त्र छवकर सिद्ध होतें, कारण यांत अनुभवाची अपेक्षा फारशी नसते, मन, इंद्रियांचे अंतःस्वरूप, इत्यादि इंद्रियांस अगोचर पण अनुभवास गोचर वस्तूंचीं शास्त्रें अंतर्निराक्षण (Introspection) पद्धतीनें तयार होतात. असा कांहीं शास्त्रांच्या उत्पत्तीचा प्रकार आहे. पण अनुभवाला **ध्नाधार काय ? इंद्रियांच्या द्वारांनं जें विश्व प्रकट होतें**, तें खरें कशावद्धन ? इत्यादि प्रश्नाला उत्तर देण्यासाठी अध्यात्मादि शास्त्रांची (Metaphysics) उत्पत्ति होते. याच्याही पुढें जाऊन या सर्वीस आधारभूत असणारें व जीवांच्या आहारविहाराला, सदाचाराला, जीवसमूहांच्या शासनाला, सारांश सर्वकलादिकांसही आश्रय असणारी जी विद्या तिला ब्रह्मविद्या अथवा तत्त्वज्ञान अर्से म्हणावयाचे, हा पहिल्या मंत्राचा अभिपाय आहे. व हैं तत्त्वज्ञानविज्ञान झालें असतां सर्व विद्या व सर्व कर्म यांचें ज्ञान होतें, हैं सांगण्याचा तृतीय मंत्रांतर्गत प्रश्नाचे मनोगत आहे. असे आहे म्हणून मी म्हणतों की या मंत्रांत जो प्रश्न केला आहे, तो उत्तमोत्तम आहे, अर्थातच याला जे उत्तर चेणार र्तेहा उत्तमोत्तमच असलें पाहिजे.

आणसी एका गोष्टीचा उछेस कह्न हैं प्रकरण आटपतें घेतों. कोणत्याही प्रकारचा अनुभव असो, त्यांत अनुभव घेणारा व अनुभव घेण्याची वस्तु, या उभयतांचे अस्तित्व आपल्यास गृहीत घ्यावे लागतें. जीवाचे व वस्तूचे गुणधर्म आपल्यास इंद्रियादिकांनी समजतात व सिद्ध करितां येतात. पण त्यांचा 'आहेपणा' कीण-त्याही साधनानें सिद्ध करितां येण्यासारखा नाहीं. सर्व चराचरसृष्टीत जो 'आहेपणा ' ओतभोत भरला आहे, पाहणारा व पाहण्याची वस्तु, अहंवस्तु आणि इदंवस्तु (subject and object) यांमध्यें जो 'आहेपणा ' भरला आहे, तो कां ? तो काय आहे ! हें आपल्यास (आह्रेपणा असलेल्या वस्तूसच) सिद्ध तरी करेंस करितां येणार ! एसादी वस्तु दिसते म्हणून ती असते असे आपण म्हणती, पण याळा आधार ? मृगजल दिसते म्हणून ते आपल्यास 'आहे ' असे म्हणता यावयाचे नाहीं, किंवा जीव दिसत नाहीं, म्हणून तो नाहीं, असेंही म्हणता कामा नये. गुणकर्म दिसेल, पण ंदिसतें तें असतें ' हें कशावसन ? सारांश, ' आहेपणा, अस्तित्व, सत्ता 'exitence ' ही गोष्ट आपल्यास गृहीत घ्यावी लागते. विशेष वस्तु उत्पन्न होतात व नष्ट होतात पण ' आहेपणा ' केव्हांही नष्ट होत नाहीं. असो, याचपमाणें ' चिन्ताची ' व 'आनंदत्वाची' हकीकत आहे. आपल्यास ह्या किंवा त्या वस्तूचें विशेष ज्ञान असतें. पण कोणताही विषय पूर्णपणे आपल्या पुढें आला असतां तो ग्रहण करण्याचे सामर्थ्य जे बुद्धीला असतें, त्या विशेषसामर्थ्यामार्गे सामान्यज्ञानाचा गड्डा किंवा निर्विकल्पज्ञान असेंते. ह ज्ञानहीं आपल्यास गृहीत घ्यांवें लागतें व तें ही अस्तित्वाप्रमाणें सर्वत्र ओतपोत भरलें आहे. ही चिद्वस्तु, निर्विकल्पज्ञान, चित्त्व knowledge ही आपल्या विशिष्ट-ज्ञानानें साध्य होणारी वस्तु नव्हे. आनंदासंबंधानें (Bliss) ही हेंच म्हणतां येईल. ह्या तीन वस्तु एकस्पी असतात, हैं सिद्ध करण्याचें हैं स्थल नव्हे. असो, हैं सिद्धनंदस्तर परमेश्वराचें आहे व सत्=चित्=आनंद हैं रूप परब्रह्माचें आहे. हैं आपल्याला 'प्रवचनानें किंवा बुद्धीनें किंवा अध्ययनानें सिद्ध करितां येत नाहीं.' परोक्षत:
हैं आपल्यास कळतें. पण आपण केवलस्तर होऊं, निर्विपय होऊं, बद्धारूप होऊं, तेव्हा स्वानुभवानें कळेल असें श्रुति सांगूं मात्र शकते. हैं सामर्थ्य तिला आहे म्हणून ही ती अपीरुषेय आहे, हैं निराळें. पण हैं गृहीत धरून मात्र आपले सर्व व्यवहार चालतात, हैं समजून घेतलें तर मात्र परविद्यचे परोक्षज्ञान होईल, असें मला भुचवावेंसें
वाटलें म्हणून तें येथें सुचिविलें आहे. असो; ह्या पद्धतीला अतिन्यायपद्धति
(Transcendental Logic) व या तत्त्वज्ञानाला ब्रह्मविद्या (Transcendental Philosophy) म्हणतात.

४. शौनकप्रशाला अंगिरा ऋषीनें उत्तर दिलें. परा आणि अपरा विद्या जाणून अपरविदेसह परविदेचें अध्ययन व ज्ञान झालें म्हणजे तत्त्वज्ञा-नाची सांगोपांगता सिद्ध होते. पूर्वसंपदायाप्रमाणें अपरिवर्धेत जो ऋग्वेदादि चार वेद व शिक्षाकल्पादि सहा अंगे यांचा संग्रह होतो, त्या संग्रहाकडे आचार्यानी केवळ कर्मपर दृष्टीनें मात्र पाहिलें आहे. ऋग्वेदाद्वेदांत अनेक शास्त्रांचा अंतर्माव होतो, हें आचार्यांस विदित असलेंच पाहिजे. तथापि ऋग्वेदादिकांचा विनियोग केवळ यज्ञ-्यागादि कर्में व कर्माचीं उपांगें यांकडे मात्र होत असल्यामुळें ऋग्वेदादि ज्ञान देणाऱ्या वाद्ययासही तत्कालीन रूढीच्या आधारावर अपरविदेत म्हणजे कर्मशास्त्रांत–धर्मशास्त्रांत त्यांनी घातलें आहे, हें नीटच आहे. पण प्रश्न असा कीं, ऋग्वेदादि सर्व सारस्वत कर्म-व्याख्यानच करणारे आहे की काय ! ज्याने ऋग्वेदाचे थेंडिसे वरवर सार्थ अध्ययन केलें आहे, तो सुद्धां सांगेल की वेदांत अनेक वेदकालीन आचराचे ओप पाप्त साले आहेत, त्याप्रमाणें अनेक शास्त्रीयसिद्धांतांचाहा उछेस त्यांत आला आहे. इतर्केच नव्हें पण ज्याला आपण लवकरच 'परविद्या ' असे म्हणूं ते परब्रह्मिपयक अनेक सिद्धांत ही 'अपर' विद्येत गोंविलेल्या ऋग्वेदसंहितेंत आढळतात. तेव्हां मला वाटतें की ऋग्वेदादिवेदांपेकी कर्मकांडाचा मात्र माग आचार्यानीं आपल्या विचारांत घेतला व तो मुमुक्षूने हेय आहे, असे समजावें, हें सांगितलें. हें ही सर्व ठीक आहे. आतां ऋग्वेदादि अपरविदेत कर्मकांडाशिवाय ज्ञानाचाही बराच भाग येतो, भूगोल, इतिहास, चरित्रवर्णन सामाजिक चालीरीति, लढायांचे वर्णन इत्यादि अनेक ठळक व अनेक शास्त्रीय गोशंचा अंतर्माव होतो, त्याचें काय करावयाचें ! मला श्रुतीचें व आचार्यीचें मनोगत असें दिसतें की या ज्ञानांचा ही अंतर्माव अपरविदेत करावा. पण सामान्यतः स्वार्थी कर्म ' अवर ' (कमीप्रतीचे) आहे असे श्रीरूष्ण म्हणतात, म्हणून स्वार्थी वैदिक कर्मसुद्धां त्याज्य आहे, असे झालें. आचार्य ही म्हणतात कीं, कर्मपर (त्यांनी जेथें जेथें वैदिककर्माचा उछेस केला आहे, तेथें तेथें कर्म म्हणजे स्वार्थी कर्म असाच अर्थ घेतला आहे, अशा माझी समजूत आहे. असो;) अपर-विद्या हेय म्हणजे त्याज्य आहे, हैं ही म्हणणें अहेतिसिद्धांताच्या पद्धतीला अनसद्धनच आहे. पण याचा असा मात्र अर्थ नन्हे की मुमुस्ने वैदिक किंवा व्यावहारिक स्वार्थी कमीचा जसा त्यान करणें विहित आहे, त्याचप्रमाणें ' लोकहितकारी ' कमीचा ही त्याग करावा. याच न्यायाने ' व्यवहारस्थितीत असणारें जें विश्व, त्याचें स्वह्रप-वर्णन The state of the s

करणान्या शाखांचा ही सर्वानीं -बुमुखु व मुगुक्षु या उमयतानीं -त्याग करावा । असे ही आचार्यानीं कोठें परमार्थतः व आग्रहानें म्हटें आहे असे मला ठाऊक नाहीं. पण आळीकडील पांच सहारें। वर्षांच्या आमच्या नादान काळांत अपरिवयेने सांगितलेल्या शाखीयसिद्धांतांचा व विहित केलेल्या कर्माचा त्याग साला व चमत्कार असा झाला की विश्वज्ञानविज्ञाताच्या अध्यापनाला व अध्ययनाचा जिवंत सरा अटतां-क्षणी परमार्थज्ञान किंवा परिवया ही औदासित्याच्या उष्णतेनें करपून गर्ला । आणि शुद्ध शब्दच्छल करणान्या कोट्यांचे मान्न साम्नाज्य सार्ले. असी; ज्या दिवशीं मत्मेक ऋषिकुलेल्यन खीपुरुषांस परिवयेची सरी गोडी लागेल, त्यादिवशीं त्या विद्येची घोकंपटी व ठरलेल्या कोट्या व ठरलेल्ले वाद करण्याची पद्धित नाहींशी होऊन जाईल आणि अपरिवयेंत अंतर्भृत होणाऱ्या शाखांतील सामान्य सिद्धांतांचे ज्ञानविज्ञान झाल्याखेरीज परिवयेचे अध्ययनही यथासांग होणार नाहीं हें समजेल, अशी मला पूर्ण बात्री आहे.

सारांश, अपरविद्यंत विश्वांतील दृश्यादृश्य वस्तूंचा उलगडा करून त्यांची व्यवस्था लावणाऱ्या शास्त्रांचा आणि जीवांचें व्यक्तिशः वे समाजशः ऐहिक व स्वर्गीय मुस देऊन कल्याण करणाऱ्या कलांचा अंतर्भाव होतो. या शास्त्रकलांच्या अभ्यासाने जीवयात्रा सुकर होते, त्याप्रमाणें नित्यानित्यविवेकाचें, वैराग्याचें, मनःसंयमनाचें व मोक्षाचे बीज स्थूलमानाने का होईना, पण पेरले जाते. याचवेळी तस्वज्ञानाची इच्छा जागृत होते आणि शौनक आंगिरसाकडे गेळा, अर्जून श्रीरुष्णाळा शरण गेळा, त्या-सारबे सुजाण पुरुषही सदुद्धला शरण जातात आणि बह्मज्ञानविज्ञानाचा लाम कद्भन घेतात. याप्रमाणे मुमुक्षुला बह्मविद्येचा अधिकार प्राप्त करून देणारे जे साधनच-तुष्य, त्याचा लाम शाहण्या जीवाला कर्माने पाप्त होणाऱ्या फलांची अनित्यता पाइन व व्यवहारशास्त्राने त्या अनित्यतेची कार्यकारणे शोधन्यानंतर आपोआप होती. फलाची अनित्यता पाहून वैराग्य उत्पन्न होते, त्याचवेळी शास्त्रज्ञान असेल तर, फल ंनित्य असलें तरी बाह्यसुसानें किंवा विषयोपभोगानें जीवाला स्वतंत्र सुसपापि कां होत नाहीं, याची कार्यकारणमालिका समजेल तर, यदच्छेने पाप्त झालेलें वैराग्य कायमचें राहील. श्मशानवेराग्याप्रमाणें दुसरे दिवशीं तें नाहींसें होणार नाहीं. अशीच मनःसंयमनादिकांची गोष्ट आहे. विवेक, वैराग्य, इत्यादि ही मोश्चमूमिका तयार करणारी साधनें आहेत, पण त्यांचा अधिगम शास्त्रशुद्धरीतीनें व्हावा, अशी इच्छा असेल, तर विश्वशास्त्रांचे व कर्मशास्त्रांचे सिद्धांत आपल्यास सांगोपांग समजले पाहिजेत. स्वाधी कर्म सुद्धां व्यक्त करण्याला व स्वमोगात्मक मात्र कर्म द्वेषादि विकार कां व कसे उत्पन्न करितें, प्रेमात्मककर्मीनं इतरांचें कल्याण होऊन प्रेमवृत्ति कशी व कां वाढते व आपल्या मनाला श्रेष्ठ आणि आत्मगामी संस्कार कसे व का होतात, हैं पूर्ण समजून निश्चय होण्याला अपरविदोच्या शास्त्रांची अत्यंत आवश्यकता आहे व यासाठींच ' वेदितव्य ' अमें पद सर्वकल्याणकारी, श्रुतीनें उपयोजिलें आहे. याचा सशास्त्र व सानुभव विचार माझे देशबांधव करोत. आतां अपरविद्येचें ज्ञान जीवास उपमोगात्मक कर्मबंधांत घाठील, अशो प्रामाणिक भीति कांहीं आचार्यास व कित्येक साधकांस बाटते व हैं वाटणें काहीं अंशीं संयुक्तिक आहे हैं मी जाणतीं. पण कथीं काळीं दुर-पयौग होईल म्हणून अपरविदोला बहिष्कार घालणे हे योग्य नव्हे. असो.

५ सहाव्या मंत्रांत 'अक्षर । स्वह्मपाचें वर्णन आहे. 'अक्षर । (ब्रह्म) हें दश्य, बाह्य, कार्यकारणात्मक, अद्वितीय आाणि ज्ञेयविश्वाहून निराष्टें म्हणजे विलक्षण सेंद्रिय व सावयव जीवसृष्टीहून निराळे आहे, म्हणून ते कालस्थला-तीत, अपरिच्छिन, सर्वनियामक अविकारी व अविकार्य असून पुनः चरा-चर विश्वाचे अधिष्ठान आहे, असे बह्माचे वर्णन श्रुति करते. असे वर्णन करणें एक श्रुतीला मात्र शक्य आहे. आपण जीव हे देशकाल, परिस्थिति इत्यादि-कांनी परिच्छिन्न म्हणजे मर्यादित सालों आहों, म्हणून आपल्यास अपरिच्छिन्न व निरुपाधिक ब्रह्मस्वरूपाचे वर्णन करितां यावयाचे नाही हैं उघड आहे. पहा की, मनो-बुद्धीस व इंद्रियांस अगोचर असणाऱ्या जीवस्वरूपाचें वर्णन आपल्यास आपल्या ज्ञानसाधनांनी करितां येते काय १ इंद्रियांच्या द्वारे जीवबाह्य वस्तूचे सामान्य व विशेष ज्ञान संपादन करितां येईल, परंतु ज्या जीवाच्या आश्रमाने सर्व इंद्रियें केवळ हस्तकमात्र सर्व इंद्रियें कार्मे करितात किंवा ज्याची आहेत त्या आश्रयदात्या व नियामक जीवस्वरूपाचें ज्ञान इंद्रियांस मिळवितां येणें शक्य नाहीं. जी गोष्ट जीवाची तीच ब्रह्माची आहे. म्हणून ब्रह्मविषयक ज्ञान प्रत्यक्षतः न देणारी श्रुति परोक्षरीतीन (कधीं दर्शतानें, कधीं व्यंजनेनें, कधीं लक्षणेनें आणि कधीतर निषेधात्मक लक्षणांनीं) देऊं शकते, तें सुद्धां ब्रह्मप्रसादानें होय. प्रमाणें बह्मज्ञानहीं अनादि व अनंत आहे. आणि म्हणून ते अपीरुपेय आहे. असे हें बह्म अन्यय (नित्य, अविकारी आणि अविकार्यस्वरूपानें राहणारें) असूनही मूतमात्रांच्या उत्पतिस्थितिलयाचे कारण आहे, असे श्रुति म्हणते. येथे बह्म कोणत्या पद्भतीने कारण आहे. हा वाद उत्पन्न होतो. श्रीमनमध्वाचार्य म्हणतात कीं, विष्णुनामक बह्म भूतमात्राचे निमित्तकारण मात्र आहे. कोणतेही कारण निमित्तस्पी असो किंवा उपादानहूपी असो त्यामध्ये अवस्थांतर किंवा हूपांतर झाळेंच पाहिजे. श्रीमध्वाचार्य म्हणतात कीं, निमित्तकारण असूनही बहा स्वरूपी विकार. पावत हा बह्माचा महिमा आहे. तसेंच, विश्वाच्या उत्पत्त्यादिकांचे निमित्त आणि उपादानं कारण वासुदेवरूपी बहा आहे, अर्से श्रीमद्रामानुजाचार्य म्हणतात. म्हणून त्यांसही वरील चमत्काराचा आश्रय ध्यावा लागतो. श्रीमद्वस्त्रभा-चार्य हेही काहींसें याच मार्गीचें अनुसरण करितात. आतां चमत्काराची, सृष्टि नियमा-विरुद्ध किंवा न्यायनियमाविरुद्ध कल्पनेची, साहाय्यता घेतली म्हणजे कारणप्रश्नाचा उलगडा एका मकारे होतो, हें नीट आहे. पण तत्त्वज्ञानाच्या साम्राज्यांत चमरकाराला अवकाश देणें म्हणजे तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ (पंथ) सोडून देण्यासारसे आहे. आपण या उप-निषदामध्ये अशी एक पताका घेऊन निषालो आहीं की तिच्यावर 'एक वस्तूचें ज्ञान झालें असतां सर्वं वस्तूचें ज्ञान होईल, असा मंत्र लिहिलेला आहे. येथें ज्ञानमूलक विचार आहे. केवळ चमत्कारमूलक किंवा श्रद्धा किंवा श्रद्धामूळक प्रश्न नाहीं. म्हणून आचार्यांनी श्रूतिसाहाय्यांने विवर्तवादाचा स्वीकार केला आहे. ते सहणतात कीं, ब्रह्म हें स्वरूपतः त्रिकालामध्यें अन्यय आहे. तें सृष्टि उत्पन्न करितें, तिचा संभाळ करितें किंवा तिचा लय करितें, हा जो आपल्यांस अनुसब येतोसा दिसतो, तो सत्य नाहीं हा अनुभव मिथ्या आहे. मह्माच्या अधिष्ठानावर आणि बह्माच्या सत्तेनं विश्वोत्मत्त्यादि कार्ये पडून येतातसं दिसते, हा बह्मावर शुद्ध आरोप आहे. हा आरोप कसा होतो व कां होतो ! याचें दिग्दर्शन मीं या उपनिषत्मकाशांत अनेक वेळ के हें आहे. त्याला अनुभवाचें, युक्तीचें आणि श्रुतीचें साहाय्य आहे.
असी, मला आतां इतकेंच म्हणावयाचें आहे कीं, 'अव्यय ' आणि ' भूतयोनि '
या दोन पदांचा मंत्रांतील वाक्यांत दिसणारा संबंध विवर्तवादाचा पूर्ण अवतार
करितो. या वादाचा पक्ष स्वीकारला म्हणजे ' चमत्कार ' कल्पनेला आणावें
लागत नाहीं आणि ज्ञानपरंपरेचें कार्य विवर्तवादाच्या योगानें पर्णपणें
सिद्धीस जातें. महाविद्वान् पुरुषांना मात्र श्रवण, मनन व्यानानें स्वरूपसाक्षात्कार
होऊन बह्म हें अव्यय आहे, हें सत्य त्यांच्या निश्चयात्मक बुद्धीच्या कक्षेत प्रविष्ट
होतें आणि व्यवहारकार्ली ज्या मृष्टीला आपण परबद्धाचें कार्य म्हणून समजत होतें।
तो केवळ परमार्थदृष्टीनें आभास आहे, असे ही ज्ञान होते. हेंच " धीरांचे परिदर्शन "
होय. बह्माचें स्वरूपलक्षण मागें अनेक वेळ आलें आहे तेव्हां त्याचा विस्तार मी येथें
करीत नाहीं.

सातव्या मंत्रांत तीन दृष्टांत दिले आहेत. पहिला कोळ्याचा, दुसरा पृथ्वीचा आणि ातीसरा मनुष्यजीवाचा. हे ते तीन दृष्टांत होत. विवरणांत मी सांगितलेंच आहे की, उपादानकारण अथवा निमित्तकारण यांच्या अभावी पदार्थाची उत्पत्ति होऊं शकते. कोळ्याच्या दृष्टांतांत बाह्य उपादान नसुनही कोळी आपल्या स्वतःच्या शरीरामधून एक तंतूचे जाळे निर्माण करितो. तर्सेच पृथ्वीमधून अनंत प्रकारचे पदार्थ उत्पन्न होतांना निमित्तकारणाची अपेक्षा असत नाहीं आणि जीवाच्या उदाहरणांत निमित्त-कारण किंवा उपादानकारण नसतांही केश नखें इत्यादिकांची उत्पत्ति होते. या दृष्टां-तांचा विचार करितानां ही उदाहरणें समजुतीसाठीं मात्र श्रुतीनें घेतलीं आहेत, हैं कॅव्हाही विसरतां उपयोगी नाहीं. कदाचित् वर्तमानकाली अथवा भविष्यकालीं शोधक शास्त्र सिद्ध करूं शकतील कीं, ह्या तिन्हीं देशतांत दोन्हीं कारणांचे वास्तव्य असर्ते. मुद्धा तो नाहीं. मुद्धा केवळ श्रीत्यांची व साधकांची समजूत पडावी; एवढाच आहे. कुँछाळ घट निर्माण करतांना आपल्याहून भिन्न असणाऱ्या मृत्तिकादिकांचा स्वीकार करितों आणि घट उत्पन्न करितों. येथें मृत्तिकादि हें उपादान आणि घटकार (कुलाल) हें निमित्तकारण असतें. असा प्रकार कोळ्याच्या रुतीत दिसत नाहीं. याचप्रमाणे पृथ्वीच्या दृष्टांतांत निमित्त आणि उपादान यांचा पत्ता लागत नाहीं. मुयाचा भाग आहे. आणि तो हैं सिद्ध करितों कीं सर्वज्ञ आणि सर्वशाक्ति परमेश्वर उपादा-नाच्या अभावीं व निमित्ताच्या म्हणजे प्रयोजनाच्या अभावीं ही सृष्टि उत्पन्न करितो.

वर पाहिलें असतां या दृष्टांताचें एवढेंच कार्य आहे, असे दिसतें. पण थोडासा जास्त विचार केला असतां तात्त्विक मीमांसेमध्यें जे तीन पंथ निर्माण झाले आहेत त्यांचें बीज या दृष्टांतांत श्रुतीनें गार्मित केलें आहे, असें मला वाटतें. आरंभवाद (Creation Theory), परिणामवाद (Evolution-Theory) आणि विवर्तवाद (Illusion-Theory) असे तीन वाद मख्यात आहेत. परमेश्वरानें मस्तीच्या द्वारें केव्हां तरी सृष्टि उत्पन्न केली, असे आरंभवायांचें म्हणणें आहे. येथें मस्ति हैं उपादान, परमेश्वर निमित्त आणि सृष्टि हें कार्य अशी त्रयी सिद्ध होते. परमेश्वर सत्य व नित्य, मस्ति सत्य व नित्य आणि पर-मेश्वर ही उमयतां नित्य मानिली तर परमेश्वराच्या सर्वव्यापित्वाचा बाध होतो म्हणून

व आकाशकालादि अमूर्तवस्तूंचा अंतर्भाव प्रस्तीत करावयाचा किंवा परमेश्वरी स्वद्भांत करावयाचा किंवा कालस्थलादि स्वतंत्र सत्य पदार्थ आहेत असे म्हणावयाचे ? या प्रश्नांचा येथे उलगडा होत नाहीं म्हणून, शिवाय अमूर्त प्ररुतीशीं (मूल प्ररुति अन्यारुत असते हैं सरें, पण न्यारुत होण्याची तिची योग्यता आहे म्हणून तिला मूर्त असें मीं म्हटलें आहे.) कसा संयोग होऊं शकतो, हेंही समजत नाहीं म्हणूनच, आरंभ-वादाचा त्याग करून तत्त्वज्ञान्यांनीं कांहीं श्रुतींच्या आधारें परिणामवादाचा स्वीकार केला. या वादांत परमेश्वराचें शरीर हैं जड आणि जीव यांच्या एकत्र स्थितीनें घडतें, जीव आणि जड हे परमेश्वराच्या शरीराचें दोन प्रकार आहेत, सर्व जीवसृष्टि आणि जडमृष्टि परमेश्वराच्या शरीरांत असते आणि सर्वनियामक परमे-श्वराच्या संकल्पाने त्याच्या शरीरांत असलेली अन्यारुत बीर्जे जीवसृष्टिरूपाने आणि जडमृष्टिरूपाने परिणत होतात असे म्हटलें आहे. अर्थातच उत्पत्तीचा प्रश्न येथे नष्ट होतो व संयोगाची अडचण ही नाहींशी होते. तथापि श्रुतीने बह्म हैं अक्षर आहे, एकरस आहे, एकच एक आहे असे कंठरवानें म्हटलें आहे. या म्हणण्याची सार्थकता परिणाम वादानें सिद्ध होत नाहीं. म्हणून हैं जें सर्व दृश्य विश्व आहे, तें भ्रमात्मक आहे; भ्रमाने उत्पन्न झालेल्या अज्ञानाचा हा विलास आहे, परमार्थतः जग सत्य नाहीं, सर्व दश्य, असत् म्हणजे मिथ्या आहे, एक बह्म मात्र सत्य आहे, असे विवर्तवाद सिद्ध करितो. या वादोंने सर्व प्रश्नांचा उलगडा होतो, असे मला वाटते. पण या सर्व गोधींचा विचार मीं श्रीमद्भगवद्गीतेच्या उपसंहारांत माझ्या मतानें केला आहे. येथें या तिन्ही वादांचे अवतरण करण्याला श्रुतीने सातव्या मंत्रांत दिलेले द्रष्टांत कारण घडतात, इतकेंच कायतें. कोळ्याचा दृष्टांत आरंभवादाचा उद्घोध करितों. शरीर हें उपादान, कोळी हा निमित्तकारण व उत्पन्न केलेलें जाकें, हैं त्याचें कार्य होय. पृथ्वीचा दृष्टांत परि-णामवाद स्पष्ट करितो. पृथ्वीचे शरिरांत चराचर सृष्टीचीं बीजें आहेत. तेथें सानीज पदार्थ आहेत. वनस्पतिसृष्टीचीं व जीवसृष्टीचीं बीजें तेथें आहेत. आणि पृथ्वी हैं ज्याचे शरीर तो विश्वात्मा ह्या बीजांस परिणत करितो. असे हा दृष्टांत सुचावितो. शेवटीं, मनुष्यजीवाचा दृष्टांत विवर्तवादाचे अवतरण करितो. कार्यकारणांचे स्वरूप एक असतें, व्यक्ताव्यक्ताचा मात्र तेथें विशेष असतो, असें सर्व शास्त्रांचें सांगणें आहे. पण जीव हा धानेक जीवांस जन्म देतो, त्याच प्रमाणे नख, केश, लोम इत्यादि वस्तुतः निर्जीव-परंतु शरीराशीं संयुक्त आहेत तो पर्यंत सजीव-असणाऱ्या विसदश पदार्थीसही उत्पन्न करितो म्हणजे एकह्रपी कारणापासून भिन्नरूपी कार्य उत्पन्न होते. शास्त्र-मतानें असें होणें शक्य नाहीं. म्हणून हा सर्व भ्रम आहे, असे हा दृष्टांत सुचिवतो असें मला वाटते. याचा विचार सुज्ञ जन करोत, अशी प्रार्थना कहून हे दृष्टांतप्रकरण येथें संपवितों.

७ पुढें सृष्टीचा उत्पत्तिकम आठव्या व नवव्या मंत्रांत सांगितळा आहे. ज्ञानस्य बह्माळा ज्ञानीपणाचें स्फुरण होतें तेव्हां त्याळा शवळबह्म हें नांव प्राप्त होतें. मी ज्ञानी आहे, असें मान व्यवहारकाळीं मात्र व्हावयाचें. पूर्ण अव्यक्त अक्षर बह्म व्यक्त साळेसें वाटूं लागलें, त्याच्यावर ज्ञानीपणाचा आरोप झाला, कीं ज्ञेयाची (ज्ञान विषयाची, इदंमत्ययाची) आवश्यकता उत्पन्न होते. मला ज्ञान आहे असें म्हटल्या-वरोबर कशाचें ज्ञान ? असा प्रश्न उत्पन्न होतो आणि त्याचें उत्तर म्हणून ज़ेय वस्तु

आविर्भूत होते. ही ज्ञेय वस्तु आठन्या मंत्रांत 'अन्त ' या नांवातें संबोधिली आहे. प्रथमतः अन्न अन्यकस्थितीत असर्ते. त्याळा मूळपरुति असेंही म्हणार्वे. शबळ-बह्म स्थूलक्ष्पांत आले म्हणजें त्याला हिरण्यगर्भ म्हणतात. हिरण्यगर्भ हा सर्व कार्यकारणांचा, ज्ञान्क्रियाशकींचा, प्राण आहे. हिरण्यगर्भ आणि अन्यकपृष्टि ही अन्नाचीं बालकें आहेत. हिस्पयगर्म सर्वज्ञ आणि सर्वशक्ति आहे. अन्यक्तसृष्टि हिरण्यगर्भाच्या ज्ञानाचा बिषय आहे आणि त्याच्या कर्माचे क्षेत्र आहे. याप्रमाणे अन्यक्तप्ररुति, हिरण्यगर्भ आणि बह्मशबल भशी त्रयी होते. आणि हीत्र मृष्टीच्या विस्ताराला कारण होते. या सृष्टीचा अध्यक्ष 'विराट् व्यसः होब. अंतः-करणसृष्टीचा विस्तार आणि पंचमहामूतात्मकसृष्टीचा विस्तार राचे दोन प्रवाह उत्तरोत्तर स्थूल होत जातात. आतां, अंतर्बाद्य विश्वाचा मानवी शास्त्रांच्या साहाय्यानें आणि महापुरुषांच्या कल्पना-प्रतिभेनें उलगडता येण्यासारला आहे. याला अपोरुषेय श्रुतीची अपेक्षा असण्याचें कारण नाहीं. हैं येथे नमूद करण्याचें कारण आहे तें असें. अनेक उपनिषदांतील सृष्टिप्रकरणे घेतली तर त्यांत सामान्यतः एकवाक्यता आहे असे दिसत नाही याचा अर्थ मला असा दिसतो कीं, वेळोवेळीं उपनिषद्युगामध्यें जे जे महर्षि होऊन गेले, त्यांनी आपल्या कल्पनाप्रतिभेच्या व गंभीर अनुभवाच्या जोरावर जे काही सिद्धांत प्रचित केले, त्यांचा निर्देश अपीरुषेयश्रुतीने त्यांचे निराकरण करण्यासाठी केला आहे. तात्पर्य हें मृष्टिवर्णन परमार्थतः तत्त्वस्वस्त्रपाचे नव्हे. तस्वज्ञान सांगणारी श्रुति शास्त्रगम्यज्ञानाच्या साम्त्राज्यांत केव्हांही शिरावयाची नाहीं. कित्येक उपनिषदांत तत्त्वज्ञानानें हा प्रवेश केला आहे असें दिसतें. तेव्हां श्रुतीनें हे मानवीं सिद्धांत अभ्युपेत कुरून त्यांचें अयथार्थत्व सिद्ध केलें आहे, इतकेच समजावयाचें! असो, सृष्टिवादाशी आपल्यांस कांहीएक करावयाचें नाहीं. म्हणून यांस येथेच रजा देतीं.

द पहिल्या मुंडकाच्या दुसऱ्या खंडांत कर्मानें उत्पन्न झालेल्या मृष्टीतील मोगांचें आनित्यांत आणि नित्यस्वस्पी इच्छेचें अमर्याद्व पहिल्या अकरा मंत्रांत सांगितलें आहे. या वर्णनांत संसाराचें निःसारत्व, वेदविहित कर्म फलाशेनें केलें असतां त्या पासून प्राप्त होणाऱ्या स्वर्गभ्रसाचें क्षणमंगुरत्व, केवळ बह्मज्ञानशून्य निष्कामकर्माचें कालमंगुरत्व यांचाही निर्देश झाला आहे. या वर्णनावस्त सर्व प्रकारचे विषयमोग आणि त्यांत मिळणारीं सुसें, दुःसकारक आहेत असें समजतें आणि त्याला अनुमवाचा दुजीरा मिळतो, जीवत्रस्त होतो, त्याला निःसार संसाराचा वीट येतो आणि तो नित्य वस्तूचें प्रतिपादन करणाऱ्या श्रोत्रिय बह्मनिष्ठ गुरूला तन, मन, धनपूर्वक शरण जातो. कारण त्याला नित्य वस्तू हवी असते. जीव नित्य आहे. म्हणून त्याला नित्य स्वर्त्याची तीव आकांक्षा आहे. या आकांक्षेच्या तृष्तीसाठीं तो गुरूला शरण जातो. बारा आणि तेरा मंत्रांत बह्मज्ञान मिळविणाऱ्या पुरुषाची योग्यता कशी असावी हें सांगून अधिकारी गुरूनें शिष्यावर दया कां व कशी करावी हें ही सांगितलें आहे. मला येथें जास्त काहीं सांगावयाचें नाहीं. इतकेंच म्हणावयाचें आहे कीं, कोणत्याही मला येथें जास्त काहीं सांगावयाचें नाहीं. इतकेंच महणावयाचें आहे कीं, कोणत्याही वियचा अभ्यास करणाऱ्या विद्याथ्यांला विवेक, वेराम्य, इदियनियह आणि इष्ट विषय ज्ञात करून घेण्याची तीव उत्कंटा, या गोष्टी अवश्य पाहिजेत. सत्यासत्य विषय ज्ञात करून घेण्याची तीव उत्कंटा, सत्येतर विषयांचा तीव तिरस्कार कीळसण्याचें सामर्थ्य, सत्यमहणाची तीव उत्कंटा, सत्येतर विषयांचा तीव तिरस्कार

आणि सत्यनिष्ठा हे गुण अंगी असतील तरच त्या त्या विदेचा अभ्यास करितां येईल. श्रोत्रिय बह्मनिष्ठ गुरूची वृत्ति दयेनें आर्द्ध होणारी असल्यामुळे द्याघनत्वानें ते ही मौझातुर शिष्याला सत्यवस्तूचा यथार्थ बोध करितात आणि त्याला मुकीचा मार्ग दासवून देतात.

९ दुसऱ्या मुंण्डकाच्या पहिल्या संडांत मायोपाधिक बह्माचे सापेक्ष सत्यताला आरम ओहे. यावह्न श्रुतीचा अभिपाय जीवास परब्रह्माकडे न्यावयाचा आहे, असे दिसेल. अभीचा दृष्टांत विषयाची समजूत स्वच्छरीतीने पाडितो, यांत शंका नाहीं. अक्षरब्रह्मापी-सून अनेक स्वरूपाचें चैतन्यात्मक जीव कसे निर्माण होतात, अपरिच्छिन्त सचिदानंदा-पासून परिच्छिन्न जीव कसा निर्माण होतो, निरवयवापासून सावयवाची उत्पत्ति कशी ? मायेशाचा मायादास कसा होतो, इत्यादि उस्क्रांतिकथन हें अप्नि भाणि स्कुलिंग या समर्पक दृष्टांतानें फार उत्तमरीतीनें समर्जेंत. परब्रह्म स्वयंप्रकाश निरवयव, एकरस, अनायनंत, प्राणशून्य, मनःशून्य, उपाधिशून्य, सर्वविलक्षण आणि सर्वाधार आहे. हैं स्वद्भपलक्षण निषेधात्मक आहे. असे लक्षण करणे मात्र श्रुतीला शक्य आहे. सर्व दृश्याचा निरास कहून सर्व दर्शनसाधनांचाही निरास करावयाचा आणि मग स्वरूपाचा अनुभव घ्यावयाचा, हा उपदेश करणें, इतक्यापर्यंत मात्र श्रुतीची मजल जाणार; या पठीकडे त्या विचारीळा जातां येत नाहीं. अशी जर अपीरुषेय असणाऱ्या परिवर्चेची कथा, तर अज्ञान, संशय आणि विपरीतमावना इत्यादि मनोवृत्तींनी बद्ध झालेल्या जीवाला बह्म समजत नाहीं, यांत काय आश्वर्य आहे! असो, या उपाधी गुरूच्या उपदेशाने नाहींशा होतील; पण गुरूला खुद्धां 'बह्य हें ' असे निद्शित करितां यावयाचे नाहीं. गुरूपदेशाने झालेलें श्रवण अज्ञान नाहींसे करील. दश्य विश्वाच्या पलीकडे दृश्यविलक्षण बह्मवस्तु असून ती सर्वाचा आधार आहे आणि तीच सर्वीचे नियमन करितें, तीच वस्तु ज्ञानाचें खद्भप आणि आनंदाचें निधान आहे, हें ज्ञान गुरुमुसाने झालें, म्हणजे अज्ञान नाहींसें होतें. याच उपदेशाच्या मननाने अंतःकर-णांतील सर्व संशय वितळून जातात. परबह्माचे ठिकाणीं पूज्यभावासहित भक्तीचा अत्युद्रेक होतो, आणि शेवटी घ्यानाच्या साहाय्याने मीच बह्न आहे असे ज्ञानविज्ञान होऊन विपरीतज्ञानाचा निरास होतो. याप्रमाणे अज्ञान आणि तज्जन्य संशयादि सर्वाचा व्वंस गुद्धपदिष्टवस्तूच्या मननव्यानाने होतो. ही वस्तु हा परवियेचा विषय आहे. आणि ही वस्तु कळळी म्हणजे सर्व सृष्टीविसृष्टीचें सामान्य आणि विशेष ज्ञान होते.

हा ज्ञानमार्ग होय. तत्त्वज्ञान तें हें. हें सर्व शास्त्रांच्या प्रतीकडचें आहे. या ज्ञानानें जीवाला मोक्ष मिळतो, पण हें सर्व अनुमवानें समजून व्यावयाचें आहे. श्रुतिनिष्ठ ज्ञानाला स्वानुभवानें विज्ञानस्वरूप देऊन दश्यिवलक्षण बह्मस्वरूप पाप्त करून देण्याची योग्यता आपल्या शुद्धचेतेन्याला आणून देणें, हें आपल्या शुद्धचुदीनें होतें. एवच बुद्धीला मलीन करणारें अज्ञान नष्ट सालें म्हणजे बह्मरूप आविर्भूत होतें.

१० परविदोच्या सत्तेची ही मर्यादा आहे. त्याच्या अलीकडे शवलबह्याचे साम्राज्य आहे. हें शवलबह्य म्हणजे श्रीमद्रामानुजांचे ब्रह्म होय, याच्या अध्यक्षत्वाह्याली या सर्व दृश्य मृशीची उत्पत्ति, स्थिति, लयादि कार्ये होतात. प्रथम हिरण्यगर्म; नंतर विराट्खरूप

त्यापुढे प्रजोपात्त करणारे अग्निपर्जन्यादि अग्निपंचक, ऋग्वदादि वेद, यज्ञसामग्री, इमीगभूत सर्व देव आणि सर्व हविद्रेव्यें, यज्ञ करणारे जीव, त्यांस अवश्य असणारी मनीयोग्यता, अवश्य असणारे विषय-विज्ञान-सामर्थ्य, इंद्रियें, विषय आणि विषय-विज्ञान व जड-सृष्टि हीं कमानें आविर्मूत होतात. सारांश, प्रथमतः जगत्सृष्टि निर्माण करण्याचा संकल्प पूर्वकल्पाच्या अनुसाराने करणारा परमेश्वर, त्याचे स्थूल,-पण जीवाच्या दृष्टीने अत्यंत सूक्ष्म-विराट् स्वरूप उत्पादक, अग्नि, वेद, यज्ञ, यज्ञकर्ता जीव, त्याचे बाह्यज्ञान आणि जड सृष्टि ह्या कमाने शबलबहा आपणच स्वतः है विश्व नटून राहते आणि काही कालानंतर सर्व विश्वाचा उपसंहार करिते. सूर्यविकासिनी कमल सूर्योत्पत्तानंतर विक-सित होऊन सूर्यास्तापर्येत सूर्याच्या गत्यनुसार आपण स्वतः वर्तुं छाकार फिरतें आणि सांयंकाळी निमीलित होते अथवा मिटून राहते. पण पुन्हां सूर्योद्य झाला म्हणजे पूर्व दिवशींचा क्रम अन्याहत चालवितं, त्याप्रमाणें पूर्वकल्पांतील कार्यकारणांनीं नियमित झाँहेल्या काली शबलबहा आविर्मृत झाले म्हणजे सृष्टीच्या विकसनाला पारम होतो, तिचा कांहीं कालपर्यंत विस्तार होती, नंतर संकोचनाला पारंम होऊन प्रत्यकाली हैं मृष्टिकमल अन्यक स्वरूपांत लीन होतें आणि पुनः यथाकालीं विकसित होतें. हा रंकोचिवकासाचा कम अनायनंत आहे आणि हा शबलबह्माच्या सत्तेने अनंत-कालपर्यंत असाच चालावयाचा आहे. हा आचार्य म्हणतात किंवा पो॰ वर्गसन म्हणतात, त्याप्रमाणे गंगानदीच्या प्रचंड क्षोघासारखा नित्य आहे, केव्हां ! व्यवहार-मृष्टीचा अपरबुद्धीनें आपण अनुभव घेत असतो, तेव्हां आपल्यास या प्रवाहार्चे असंडत्व स्पष्ट दिसतें. पण परविदेचा अधिगम झाला म्हणजे या ओघाशीं ज्ञानीजी-वाचा संबंध तुटतो आणि जीव स्वद्भपाला जाऊन मिळतो. पण जोपर्यंत परविदेचा उदय साला नाहीं तोपर्यंत हा सृष्टीचा कम अनादानंतच रहावयाचा असतो.

असो, याप्रमाणें अपरिवधेनें सृष्टीमध्यें व्यवहारकाळीं मात्र सत्य असणाऱ्या शाखांचा अधिगम होऊन तीं तीं शाख्रें जीवाची संसारयात्रा व्यवहारकाळीन सोख्य देणारीं होतात. पण तें सोख्य अनित्य आहे, सोख्यविषयही कालमंगूर आहेत, असें ज्ञान निष्कामकर्माच्या साहाय्यानें उत्पन्न होणाऱ्या बुद्धीला संस्कृत करिते आणि जीवाला मुक्तिमार्गांकडे जाण्याची प्रेरणा करितें. एवंच हीं शाख्रें परिवधेच्या अंगभूत असतात, त्याप्रमाणें त्यांतील विषयही ब्रह्माच्या अंगभूत असतात. म्हणजे ब्रह्मज्ञानामध्यें अथवा परिवधेमध्यें सर्व शाख्रांचा अंतर्मांव होतो आणि एक व अद्वितीय ब्रह्म सर्वत्र एकरसानें नांद्त आहे; असें ज्ञानविज्ञान होऊन परिवधेनें जीवाचें अज्ञान नष्ट होतें.

99 पराविदोचा विषय जो परमात्मा त्याचे ज्ञान सदुद्धने उपिट् केलेल्या श्रुवीच्या अर्थश्रवणाने होते. तसेंच मननानें ब्रह्म हेंच दृश्य विश्व आणि त्यांतील सामर्थ्ये आहेत असे ज्ञान होते. आणि शेवटी ध्यानानें आत्मसाक्षात्कार होतो. या सर्व साध-नीभूत विषयांचे दिग्दर्शन मागें केलें आहे. येथें इतकेंच सांगावयाचे कीं, इंद्रियांस अगोचर असणाऱ्या सूक्ष्म ब्रह्माचें ज्ञान व ध्यान ऑकारस्वद्धपानें करणें जास्त सुकर आहे. पाणोपासना, दहरोपासना इत्यादि ज्या उपासना श्रुवीनें विहित केल्या आहेत त्यांत ओंकारोपासना सर्वश्रेष्ठ आहे. मुमुक्षुजीवाने इतर सर्व विषयांचा त्याग कद्धन ओंकारोपासनेचा दृढ अवलंब करावा, म्हणजे त्याला साक्षात्कार

हाईल. जो सर्वज्ञ आणि सर्ववेत्ता परमात्मा आह, ज्याचा महिमा मूलोकापासून सत्य-लोकापर्यंत प्रतिष्ठित झाला आहे, तोच आपल्या अन्त्रमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञा-नमय आणि आनंद्मय कोशांचा नायक असून आपल्या हृद्यामध्ये वास्तव्य करीत आहे, आपला आत्मा आणि परमात्मा एक रूप आहेत असे ऑकारखरूपी ध्यानार्ने हृद ज्ञानविज्ञान करून घेतलें म्हणजे सिबदानंद स्वरूपाचा साक्षात्कार होतों, मायेचा समूल विलय होतो, आपण ब्रह्मरूप होतों, सर्वप्रकाशित होतों, आणि 'एकमेवा-द्वितीयं 'या श्रुतीचा अर्थ-साक्षात्कार होतो.

या प्रमाणें श्रवण, मनन, आणि ध्यान या साधनांस ओंकारोपासनेचा आश्रय मिळाला म्हणजे शुद्ध बह्मस्वद्भपाचा आविभाव होतो. मलीन झालेल्या व त्यामळे प्रतिबिंबाचें स्पष्ट ग्रहण न करणाऱ्या किंबहुना विपरीत प्रतिबिंब ग्रहण करणाऱ्या आदर्शाला (आरशाला) घासून पुसून स्वच्छ केला म्हणजे आपल्या मुसर्विवाचें स्वच्छ प्रतिविंव पडतें आणि आपलें स्वरूप आपल्यास समजतें. त्याप्रमाणें उपाधींनीं कलित झालेल्या चित्तांत उत्पन्न झालेले दोष आतांच सांगितलेल्या एकाम ऑकारो-पासनेने नाहींसे केले म्हणजे तें चित्त परमात्मविंवाचे उत्कृष्ट पदर्शन करितें, इतकच नव्हे, तर आपण स्वतः विंबद्धप होऊन स्वद्धपसाज्ञात्कार देतें, असे श्रुतीचें सांगण आहे. युक्तीही तेंच सिद्ध करिते आणि अनुभव तर्सेच म्हणतो. हें उघड आहे कीं, आपली चित्तवृत्ति पूर्वजन्मांतील संस्कारांनी दुष्ट झाली असल्यामुळे भापला अहंकार, आपलें चित्त, आपली बुद्धि, आपलें मन आणि आपलीं इंद्रियें ही सर्व ज्ञान-साधर्ने बहिर्मुस आणि परिच्छिन झालेली असतात. त्याप्रमाणेच विषयसुसाची आशा. विषयांचे घ्यान, विषय प्राप्त करून घेण्याविषयींचा प्रयत्न, विषयांचे ग्रहण इत्यादि जीवाच्या कियाशक्तिही बाह्मविषयाचा अंगिकार करण्यामध्ये तत्पर होऊन परिच्छिन्न झालेल्या असतात. सारांश, स्वरूपतः सर्वज्ञ आणि सर्व शाकिमान् जीवाचे सर्वव्या-पित्व नष्ट झालेर्से होऊन व्यवहारांत तो अल्पज्ञ, अल्पशक्तिक आणि परिच्छन्न झाला आहे, असें त्यास वाटतें. हा सर्व मायेचा खेळ आहे. माया विषयभागानें उत्पन्न व पृष्ट होते, पण आत्मज्ञानानें नाहींशी होते. भोगदृष्टि मायाजनक आहे. आत्मदृष्टी मायाविनाशी आहे. मोगाचें ध्यान दुःस्रोत्पादक आहे; चित्त-विकारी आहे. आत्मज्ञान सुस्रोत्पादक आणि शांतिदायक आहे. भोगमार्गानें जन्ममरण येतें; ज्ञानमार्गानें तें संपतें. असा उभयतांमध्यें विवेक आहे.

१२ जीवापुढें असे हे दोन मार्ग स्पष्टरातीनें मांडलेले आहेत. अंतमुंत होऊन आत्मज्ञानाचा विचार करावयाचा किंवा बहिमुंत राहून विषयांचें आणि विषयमुताचें चिंतन करावयाचें, हें दरविणें प्रत्येक जीवाच्या प्रत्येक वेळीं व प्रत्येक स्थळीं स्वाधीन आहे. मार्गाची निवड कह्न तो यहण करणें हें स्वातंत्र्य प्रत्येक जीवाला असतें, असे कटआदि उपनिषदांत सांगितलें आहे, तें सर्वथा सरें आहे. भोगाचा मार्ग स्वीकार-लेला पुरुष भोगाधीन होऊन जडस्थितीचें संपादन करितो आणि ज्ञानेकवश असणारा पुरुष आत्मज्ञान कहन घेऊन आत्मसहरूपांत जातो, असे एक कंटानें सांगणाच्या श्रुती जीवाचें कल्याण करण्याकरितां अवतीण झाल्या आहेत. त्यांचा उपदेश घेणें न घेणें हें प्रत्येक जीवाच्या इच्छेचें काम आहे. मोगमार्गानें गेलें असतां तात्कालिक मुस होऊन क्षणमंर देह कल्याण होतें. आणि ज्ञानमार्गानें गेलें असतां नित्य सुस

प्राप्त होऊन आत्मकल्याण होतं. असा उभयतांमध्ये विवेक आहे. आयास म्हणजे श्रम दोन्हीकडे सारसेच असतात. सरें कल्याण कोणतें, हें समजत नाहीं म्हणून देह-भोगांस लागणारे ज्ञानशून्य आयास हे आत्मज्ञान मिळवूं इच्छिणाऱ्या विवेकी पुरुषास कराव्या लागणाऱ्या श्रमाहून कमी सडतर नाहीत. असे असुनही जीव भोगेंकरत होतो, याचें कारण जीवाचें ग्रद अज्ञान हैं होय.

१३ बुमुक्षा श्रेष्ठ किंवा मुमुक्षा श्रेष्ठ हा वाद जगाच्या आरंभापासून आतापर्यंत चालत आला आहे, व तो जगाच्या अंतांपर्येत तसाच चालत राहील, यांत शंका नाहीं. आपलें मूळस्वहूप काय ? आपल्यास जें जीवित प्राप्त झालें आहे, याचा हेतु काय ? आणि आपलें अंतिम ध्येय कोणतें असावें, या प्रश्नासंबंधानें एकमत होईल तर हा वाद मिटल्याशिवाय राहणार नाहीं; पण ' एकमत होईल तर ' हेंच अत्यंत अवघड जीवाच्या मूल स्वरूपाविषयीं निरानिराळ्या धर्मपुस्तकांत आणि धार्मिकतत्व-ज्ञान्यांत फारसें मतवैचित्र्य आढळत नाहीं. सामान्यतः सर्वं धार्मिकलोकांची अशी समजूत आहे कीं, शुद्ध, चिद्घन परमेश्वरानें आपल्या स्वरूपानुसार जीवाची उत्पत्ति केली आहे. जीव उत्पन्न झाला, किंवा परिणत झाला, किंवा तो स्वरूपतः बह्मच असून आपण अज्ञानी आहों, अशी त्याला भ्रांति झाली आहे या संबंधाने वाद असती, असेल, असो, पण एकवाक्यता ही आहे कीं तो ईश्वरानें ईश्वरी ज्ञानस्वरूप देऊन निर्माण केला आहे. अधार्मिक शास्त्रवेत्ते म्हणतात की जीवस्वरूप हैं जड मृष्टीचा एक गुण आहे आणि जड सृष्टि संपन्या बरोबर तोही नाहींसा होईल. म्हणजे तात्पर्य हें की जडापासून जीव झाला. तरी तो ज्ञानरूप आहे, असे याही लोकांस कबूल करावें लागतें: सारांश, जीवाच्या ज्ञानस्वरूपासंबंधाने मतवेचित्र्य नाहीं. धार्मिक लोकांत ज्ञानस्वरूपापासून ज्ञानी जीव झाला अशी समजूत आहे, आणि अधार्मिक लोकांत अज्ञानी जडापासून ज्ञानी जीव साला असे म्हणण्याची पद्धति आहे. अज्ञान-स्वरूपांतून तद्विलक्षण ज्ञान, आत्मज्ञान, तारतम्यज्ञान, पुरुषार्थ साध्य करण्याची तीव इच्छा, इत्यादि ज्ञानहरें कशीं उत्पन्न सालीं किंवा परिणत सालीं हैं जोपर्यंत मोतिक शास्त्रज्ञांस न्यायगुद्धपद्धतीनें सांगतां येत नाहीं, तोंपर्यंत ज्ञानशून्य स्थितीतून ज्ञान उत्पन्न झाळें असेळ, असत्पासून सत् झाळें असेळ, अशी भद्दा किंवा असा निश्यय होणें, मानवी बुद्धीच्या कक्षेबाहेरचें काम आहे. तेव्हां हा असत्पक्ष सोडून देऊन ज्ञानस्वरूपी परमेश्वरापासून ज्ञानाज्ञानामिश्रित जीव आणि अज्ञानपूर्ण जड ही उत्पन्न झाळीं, असे म्हणणारी द्वैतमतें घेतळीं तरीं मनाचें समाधान होत नाहीं. येथेंहीं आतांच सांगितलेली अडचण दत्त उमी राहते. पहा कीं, अज्ञानापासून ज्ञानाची उत्पत्ति होणें जसें असंमवनीय, नव्हें! अशुक्य आहे, तसेंच अज्ञानशून्य ज्ञानापासून अज्ञान उत्पन्न होणें हेंही अशक्य आहे. देतवादी म्हणतात की, प्रकृति (जड आणि जडसामर्थ्ये) ही परमेश्वराची शक्ति आहे. हें म्हणणे कबूल केलें तर परमेश्वर ज्ञानाज्ञानमिश्रित आहे, असे म्हणण्याचा पसंग येतो आणि सर्व धर्मग्रथातील तत्त्वास इरताळ लागतो. म्हणून श्रुतीच्या अभिप्रायाप्रमाणे श्रीमच्छंकराचार्य म्हणतात की जीव उत्पन्न साला नाहीं, असेच नाहीं, तर तो परमेश्वरापमाणें शुद्भन्नानस्वरूप आहे. मग अज्ञानाची व्यवस्था काय ! या प्रश्नाला हे आचार्य असे प्रतिविधान करितात कीं, जडिमिश्रण ही सर्व भ्रांति आहे आणि ही भ्रांति अनादि आहे. जोपर्यंत व्यवहार

चालेल, दृश्य सृष्टि जोपर्यंत जिवत राहील, तोपर्यंत ही भ्रांति कायम राहीलं. बह्म-स्वरूपांत ही भाति नाहीं. बह्मज पुरुषाला ही भांति नसते, व्यवहारांत निमम सालेल्या परिच्छिन्न जीवाला ही भ्रांति किंवा ही माया व्यवहारकाली मात्र असते, तरी त्याला ती समजत नाहीं. तात्पर्य संसारी जीवाला मायेची ओळल नसते. पण शुद्ध सुलाची शद्ध आवड जीवस्वरूपाला नित्य आहे. त्याला शुद्ध सुस हवें असतें व तें तर शुद्ध स्वरूपानें संसारांत मिळत नाहीं, म्हणून संसारातील सुस अनित्य, दुःसमूलक, दुःसम्बरूपी आणि दुःसपर्यवसायी आहे, असे बाह्य-मुख-विषयाने नित्य मुख न पावणाऱ्या जीवाला कळूं लागतें. म्हणजे त्यास असे समजतें की, संसारांत सुस मिळेल व मिळतें, असे जे वाटत असतें, तें आपल्या ज्ञानाच्या परिच्छिन्नत्वामूळें वाटत असतें. त्याला समजते कीं, शुद्ध सुसाचें अज्ञान उत्पन्न करणारी आणि अशुद्ध, अनित्य, बाह्म, परिच्छिन सुसाला शुद्ध सुस असे म्हणावयास लावणारी ही माया आहे. सारांश, या पुरुषाला मायेचे भान होतें. एवंच शुद्ध ब्रह्मांत माया नाहीं, निर्मेळ अज्ञानांत माया नाहीं, तर पूर्ण आनंदाचा कंद असणाऱ्या जीवाला आपल्या दुःसशून्य सुसाची, स्वस्वरूपाची, आपल्या ज्ञानरूपाची ओळल होऊं लागुली म्हणजे माया उत्पन्न होते. आणि शुद्ध स्वस्तपाचा पूर्ण निश्चय झाला म्हणजे ही माया संप्रते. शिवाय पूर्ण वेदांती म्हणतात की व्यवहारात सुद्धां माया आहे, असे म्हणतां येत नाहीं. कारण ती नष्ट होते. व्यवहारही नष्ट होतो. असो; ही अशी हकीकत आहे. ही जर सरी असेळ तर मायेला अनिर्वचनीय (सपष्ट कुरून सांगतां न येणारी) आहे, असे जें विशेषण देतात तें सरें आहे, असे म्हणतां बेईल. मूळ सिद्धांत हा आहे कीं. परमार्थत: जीव आणि ब्रह्म एक आहेत; कारण उभयताही सचिदानद्रवहर आहेत. ज्याप्रमाणे जडाचा अंत केव्हांही व्हावयाचा नाहीं, जडाला अवस्थांतर पाप होईल, पण जडाचे अस्तित्व केव्हांही नाहींसें व्हावयाचें नाहीं, हें तत्त्व आधुनिक शास्त्र्यांस मान्य झालें त्याचप्रमाणें जीवाचें (ज्ञानाचें) अस्तित्व केव्हाहीं नाहीं हैं। व्हावयाचे नाहीं हा सिद्धांतही आधानिक शास्त्र्यांस मान्य झाला आहे, मान्य होईल आणि मान्य झाला पाहिजे. जीवाच्या अवस्था बदलतील, पण जीव कधी नाहींसा होईल, असे होणें संभवनीय नाहीं. गीताकार म्हणतात त्यास अनुसरून 'पुरुषं प्ररुतिं चैव विद्वयनादि उभावपि ' हा न्यवहारावर स्थापित झालेल्या शास्त्रांचा (Sciences of phenomena) सिद्धांत आहे. पण व्यवहारासही अस्तित्व देणाऱ्या अतिमौतिक व अत्यात्मिक शास्त्राचा, तत्त्वज्ञानाचा विचार करूं लागलों म्हणजे (९) जीव आणि जड ही एकाच कारणापासून उत्पन्न झाळी असळी पाहिजेत. (२) एकाच वस्तूची हीं निर्निराळी पारमार्थिक स्वस्पें असली पाहिजेत, (३) किंवा एकच वस्तु दृष्ट्याच्या भांतीनें विविध स्वद्भपांची दिसतें असें म्हटलें पाहिजे, या तीन पक्षांपेकीं पहिला पक्षा आरंभवादाचा आश्रय करितो, दुसरा पक्ष परिणामवादावर स्थापित होते। आणि तिसरा मांतिकपी गोष्ट गृहीत करून परमार्थीनश्रय झाला म्हणजे भांतीचा त्याग करितो, म्हणजे विवर्तवादाचा स्वीकार करितो. मळा हा तिसरा पक्ष समत आहे, असे मीं अनेक वेळ सांगितलें आहे. श्रुतीचा अभिपाय हाच आहे. पाश्रात्य व पौरस्त्य तस्ववेत्ते मुकीच्या आणि धार्मिक तत्त्वज्ञानाच्या जोरावर हेंच सिद्ध करितात. आपण मुसदूप आहों, ज्ञानदूप आहों, आणि अस्तित्व आहों असा आपला निश्रय

विचारानें होतो आणि अमरत्वज्ञानाची आणि आनंदाची आपल्यांस तीव इच्छा असते, या अनुभवावस्त आपछा निश्चय द्विगुणित होतो. एवंच प्रत्यक्षादि प्रमाणें, श्रुति आणि अनुभव एककंठानें परमार्थतः एकरसात्मक शुद्धतस्व एकच आहे असें सांगतात. आणि हें तत्त्व समजहें म्हणजे विश्वाचें सामान्य आणि विशेष स्वस्प समजतें असें म्हणतात, यावस्त दुःसात्मक गुभुक्षेपेक्षां सुसस्वस्य गुभुक्षा श्रेष्ठ आहे असें अद्देतवादानें सिद्ध होतें, हें समजेल. मोक्षासाठीं आणि मोक्षास उपयोगी पडणारे मोगांचा स्वीकार करावयाचा, मोगासाठीं मोग्यविषयांचा स्वीकार करावयाचा नाहीं, असें शास्त्राचं सांगणें आहे. या सांगण्याप्रमाणें वागणें हेंच सरे वेराग्य होय. समाजामध्यें राहून परोपकारद्वारां निष्कामत्वानें इंद्वियांचें दमन केलें म्हणजे विवेकानें प्राप्त सालेलें वेराग्य शुद्धतर होतें आणि तें इंद्वियांचें दमन करण्याला अधिक समर्थ होतें. तात्पर्य, मोक्ष श्रेष्ठ आहे असें उरलें म्हणजे व्यवहारांत अंशतः असणाऱ्या विवेकाला स्थेर्य येतें. विवेकावरोवर वेराग्याचें आगमन होतें व हीं दोन्हीं इंद्वियदमनानें पुष्ट होऊन इंद्वियज्ञाला (मनोजयाला) पुष्टतर करितात आणि शेवटीं गुस्पदिष्टश्चवणाने मननानि-दिष्याससाध्य होऊन आपला पुरुषार्थ येथल्या येथें सिद्ध होतो.

१७. मागें सांगितल्याप्रमाणें ओंकारपणवाचा असंड जप कह्न जीवानें आपलें लक्ष-सर्वस्व बद्धाकडे लावलें, प्रायः ओंकार हेंच बद्धास्वरूप आहे, अर्से समजून त्याचे असंड घ्यान केेंहें म्हणजे ह्या ध्यानद्भर्पा पूजेनें चित्त ओंकारस्वद्भर्पा होईहा. ही प्रणवीपासना आहे. या ओंकारांळा हृद्यामध्ये नेऊन त्याच्याच स्वरूपाने ब्रह्माचें एकाग्रध्यान केलें, म्हणजे दहरोपासना होते आणि या पूजनध्यानानें बह्ममय स्थिति झाळी, चित्ताचा चित्तपणा मावळून जाऊन त्याची आणि चैतन्याची गांठ पडळी, तादात्म्यवृत्ति झाली, म्हणजे प्रथमे सविकल्पसमाधि साध्य होते आणि सर्व बह्म आहे जिकडे पाहार्वे तिकडे, जें ऐकार्वे, जे चिंतावें, जें ध्यावें, जें गावें, तें सर्व बह्म आहे अशी मनःस्थिति होते. इला सविकल्पसमाधि म्हणतात याच्याही पढें निर्विकल्प समा-धिची पायरी आहे. येथे 'मी बहा आहें 'हेंही मान नाहीं में होतें, जाता, जेय आणि ज्ञान ही त्रिपुटी मावळून जाते, आणि शुद्ध निर्विकार, निरंजन, असें बह्म राहतें. हें राहतें, असें मुद्धां म्हणतां येत नाहीं. कारण राहण्याबरोबर अस्ति-त्वाची तरी उपाधी येणार म्हणून येथे सहजवृत्तीने मीनस्थितीचा अवलंब झाला पाहिजे. असे सांगतात कीं, एकदां महा-परमहंस श्रीदक्षिणामूर्ति सहजवृत्तीने संचार करीत असतां त्यांची स्वारी एका गांवीं येऊन सहज उतरली. त्यांचें तेज, त्यांची शांतवृत्ति, आणि सहज उत्पन्न होणारा पूज्यभाव इत्यादिकाचे अवलोकन करून गांवांतील बरीच शिष्ट मंडळी त्यांच्या दर्शनाला जाऊं लागली. कळतां कळतां लोकांस असें कळलें कीं, हे महाराज मोठें साक्षात्कारी बहाज़ हें ऐकल्यावर तर लोकांची एकच दाटी होऊं लागली. एके दिवशीं एका चवकस वावदृकाने बह्म म्हणजे काय ! असा प्रश्न विचारला, त्याब-रोंबर अलंड बह्मानेदामध्यें रममाण होणाऱ्या महाराजांची बह्मसमाधि लागली आणि त्या आनंदांत ते स्वस्थ बसले. ते बसले अर्से म्हणण्याच्या ऐवजी त्यांचे शरीर, त्यांची इंद्रियें, जिव्हादि अवयव, मन, बुद्धि, अहंकार ही सर्व आपापले व्यापार सोह्न दुऊन स्तब्ध झाली, असे म्हणावे. तथापि महाराजांस झोंप लागली नव्हती, हैं त्यांच्या मुखचर्ये बस्सन स्पष्ट दिसत होतें. असो, वावदूकानें दोन तीन वेळ प्रश्न केला, तथापि कांहीं उत्तर येईना. हें पाहून त्यानें खुणगांठ बांधून ठेविली कीं, या स्वामीला कांहीं एक येत नाहीं. कांहीं ज्ञान नाहीं, म्हणून बहालक्षण न सांगतां गुद्ध मोनाचा यानें स्वीकार केला! बाहेर आल्यावर त्याचें तें बडबडणें ऐकून एक जाणता पुरुष म्हणाला, वेच्चा! जें वाणीला सांगतां येत नाहीं, इंद्रियांस दिसत मासत नाहीं, तथापि जें सवींचें नियमन किरतें, तें वाणीला करें गोचर होणार! जें वाणीला स्वव्यापाराविषयीं प्रेरणा किरतें त्या बह्माचें लक्ष्मण वाणीनें सांगणें म्हणजे सर्वव्यापी बह्माबाहेर परिच्छिन्न जीवानें उमें राहून त्याचें वर्णन करणें होय. बह्म सर्वव्यापी आहे, म्हणून त्यांच्या बाहेर जातां यावयाचें नाहीं, तें वागमनांस अगोचर आहे, म्हणून त्याचें लक्षण किरतां यावयाचें नाहीं आणि वाणीस सांगतां यावयाचें नाहीं. 'मीन स्थितीचाही विसर हें बह्माचें यथार्थ लक्षण आहे.' असो. तात्यर्थ हें आहे कीं, निर्विकल्य समाधिस्थितीत ' आठव नाठव गेलों विसस्तन' अशी स्थिति व्हावयाची. या स्थितीचें वर्णन द्वितीयमुण्डकाच्या दुसऱ्या संडांतील अकराव्या मंत्रांत केलें आहे.

१८. वरील समाधीतून न्युत्थान झालें, म्हणजे जीवनमुक्त पुरुष न्यवहारांत आला असतां त्याला शरीररूपा वृक्षावर एकाच स्वरूपाचे दोन पक्षी म्हणजे शिव आणि जीव बसले आहेत असे दिसते. हे नित्य सहचर आहेत. यांची गट्टी केव्हाही तुटत नाहीं. यांतील एकजण म्हणजे जीव शरीख़ुश्चावरील हृद्यकोटरांत वास्तन्य करून रुतकर्माचा. फलाचा, उपभोग घेत असतो आणि दुसरा पक्षी साक्षीह्रपानें खस्थ बसलेला असतो. पण विवेकी जीव नित्य किंवा नित्येतर कर्में जी काय त्याला करावीं लागतात किंवा त्याच्या हातून होतात, तीं कर्मफलासह सर्वच्या सर्व परमेश्वरांस समर्पण करीत असल्या-मुळें पूर्ण संचितानें पाप्त होणारें मुसदुःसाची तो ओळस विसरतो आणि त्याला कॅर्मफळांचा उपभोग घ्यावा लागतो. तरी पण त्यापासून होणाऱ्या सुसदुःसाचा उपसंग त्याळा मूळींच होत नाहीं. दुसरा पक्षी म्हणजे ईश्वर हा तर सर्व-साक्षी आहे. सांगितल्याप्रमाणे या क्षेत्रज्ञाचें सर्वं दर्म जीवोपकारक असल्यामुळे त्याला ज्ञानस्प मात्र शरीर असतें आणि तें ज्ञान सुद्धां कर्म करण्याचें असतें, शरीरद्वारां कर्मफल भोगण्याचें नसतें. तात्पर्य त्याला जड शरीर नसतें, म्हणून शारीरिक किंवा मानसिक उपाधी त्याला नसतात आणि म्हणून तो साक्षीरूपाने वास्तव्य करितो. हें ईश्वराचें सर्वसाक्षित्व, सर्वद्याघनत्व, इत्यादि मंगलगुण मिळून असो; हैं आणि जीवन्मुकाचे शीतोष्णराहित्य द्वेत्यांचें परबह्म होतें. दः खशून्यता इत्यादि सर्व प्रकार जीवनमुकाला मात्र दिसतात आणि समजतात. संसारी पुरुषाची स्थिति तशी नसते. त्याचे अभिमानी व वासनामय चित्त संसाराच्या आंत गढ़न गेहेर्हे असल्यामुळें त्याला केवळ परतंत्र होऊन, कर्मतंत्र होऊन, केहेल्या कर्माची सुसदुःसात्मक फलें मोगावीं लागतात आणि आपण सुसदुःसाचा अनुभव घेत आहों हें मान त्याला असतें. अर्थातच आपलें हैं असिल पारतंत्र्य पाहून तो वेडावून जातो आणि एकसारसा शोक करीत राहतो. मुस प्राप्त झाठें असतांही तें दुःसमूलक आणि दुःसकारक आहे, विषयाची व विषयसुसाची आशा संपत नाहीं, केव्हांही पूर्ण सुसाची प्राप्ति होत नाहीं, झालेलें सुस अनित्य असतें, हा सर्व प्रकार शहाण्या संसारी पुरुपाला दुःस देणारा होतो. न मिळालेल्या धुसा- बद्धल नित्य टोंचित राहणारी आशा आणि मिळालेलें सुस केव्हां नष्ट होईल याची दुःसदायक भीति या उमयतांमुळेही त्याचे चित्त गांगह्न जार्ते आणि तो शहाणा असतो म्हणून दुःसमम होतो. ही संसाराची खह्मपस्थित आहे. पण जेव्हां त्याच पुरुषाला आत्मस्वह्मपाची ओळस होते, आत्मा हा कर्तृत्वभोक्तृत्वशून्य आहे, सुस-पुरुषाला आत्मस्वह्मपाची ओळस होते, आत्मा हा कर्तृत्वभोक्तृत्वशून्य आहे, सुस-पुरुषाला ठिकाणीं कांहीं नाहीं, तो संसार-विलक्षण असून सर्व-स्वामी आहे, दुःसादि त्याच्या ठिकाणीं कांहीं नाहीं, तो संसार-विलक्षण असून सर्व-स्वामी आहे, स्वतंत्र आहे, अशी त्या 'जुष्ट ' आत्मस्वह्मपाची ओळस पटते, तेव्हां आत्म्याचें स्वह्मप स्वतंत्र आहे, अशी त्या 'जुष्ट ' आत्मस्वह्मपाची ओळस पटते, तेव्हां आत्म्याचें स्वह्मप जीवाचें स्वह्मप आहे, जीव चित्तन्य आहे, चित्तं नाहीं, कर्तृत्वादि धर्म चित्ताचें आहेत, ज्ञानहम्पी जीवाचे नाहींत, चित्तं परतंत्र आहे, माया-तंत्र आहे, जीव स्वह्मपतः आहेत, ज्ञानहम्पी जीवाचे नाहींत, असे जेव्हां त्याला निश्चयानें कळतें, तेव्हां तो शोक-स्वतंत्र असून मायास्वामी आहे, असे जेव्हां त्याला निश्चयानें कळतें, तेव्हां तो शोक-स्वतंत्र असून मायास्वामी पावतो. तो 'वीतशोक शिवा आनंदहम होतो.

१९ वरील स्थूल वर्ण वाचले असतां वेदांततत्त्वज्ञानासंबंधानें जो एक गैर समज झाला आहे तो अंशतः नाहींसा होईल असे मला वाटते. सर्व वेदांतानभिज्ञ विचारी पुरुषांचा, पोरस्त्य आणि पाश्यात्य तत्त्वज्ञानाचा असा एक ठाम समज झालेला दिसती कीं, वैदिक तत्त्वज्ञान हें, संसारदुः समूलक आहे, असे सांगत असतें, काहीं काहीं लोक-तर पुढें जातात आणि असे म्हणाप्याचे धाडस करितात की, दुःस हेंच जर संसाराचें बीज आहे आणि फल असेल, तर वेदीत्याने आत्महत्या करात्री ! आणि या दुःख-मूलक संसारापासून आपली सोडवणूक करून व्यावी ! या शेवटच्या लोकांस आत्मा म्हणजे काय, याचे जे वेदिक वेदान्ती उत्तर देतात याचे यथार्थ ज्ञान नसतें. आत्मा कधीं मरत नाहीं किंवा मारीत नाहीं, हा वैदिक वेदांताचा पहिला सिद्धांत आहे. हा क्षणभर एकीकडे ठेऊन आत्मा म्हणजे सुस-दुःस भोगणारा जीव असे जरी छक्षण घेतलें, तरा याही जीवस्वद्भपाचा नाश करणें महानास्तिकालाही शक्य नाहीं. कारण तो अमर आहे. शिवाय, तो अमर नाहीं, असे क्षणभर धरिलें, तरी कर्मांचे योग्य फल कत्यांला मिळालें पाहिजे. पण स्वतः माह्न घेऊन तें फल मिळणार नाहीं ! असी, या लोकांस एकीकडे ठेऊन असे बचूं या की, संसार दुःसमय आहे; असे म्हणणारे वेदांती या वाक्यांचा अर्थ तरी काय करितात ? दुःस् म्हणजे प्रतिकूलवेदना उत्पन्न करणारी वस्तु, आपल्यास जें नको असतें तें प्राप्त होणें किंवा प्राप्त होण्याचा संभव असणें व हवें असतें तें नसणें, या बस्तूचें नांव दुःख आहे; हैं सर्वपश्चांस अभिमत होईछ असे मला वाटतं. आतां संसार किंवा व्यवहार कसा आहे तो पाहूं. प्रत्येक जीवाचा संसार त्यानें व त्याच्या पूर्वजांती केळेल्या कर्माचें फल असतो. हें फल कर्माच्या विपाक-नियमानें ठरलेलें असतें. अमुक छत्य केलें असतां कर्त्यांची जी मानसिक स्थिति असेल, जी शारीरिक स्थिति असेल, कमें करीत असतां जेथें व ज्यावेळीं तें कमें होत असर्ते, तथील परिस्थिति जशा असेल, त्या मानानें कोणत्याही केलेल्या कर्माचें फल उत्पन्न होत असर्ते. आतां कदाचित् आपळी मानसिक स्थिति किंवा शारीरिक स्थिति आपल्यांस हवी तशी करितां येईल. येथे आपल्यांस कांहींसे स्वातंत्र्य असेल. पण आपल्या सभोवारची प्रिरिध्यति पूर्वकर्मान् ठरलेली असते म्हणजे तिच्या संबंधाने तो सर्वथा परतंत्र असतो. तेव्हां आपल्या संकल्पापमाणें सर्व गोष्टी घडून येतात असे सामान्यतः होत नाहीं, पुष्कळवेळा आपल्यास नको असतात त्या गोष्टी होतात. आणि हन्या असतील त्या गोष्टी होत नाहीत. निदान आपल्या मनापमाणें होत नाहीत. हा

歌歌中中京日子名 经主义成本的 的复数西克 分次以外 化解解数据的 四級的 经分款并积级的利益人物 医克雷斯 医生物管 经专业的经验的

अनुभव प्रत्येक जीवास प्रत्येक क्षणीं येत असतो. आपल्य स नकी असेल त होणें व हवें असेल तें न होणें याचें नांव दुःस आहे. आणि प्रतिकृलस्थिति माप्त होते आणि अनुकूळस्थिति चेत नाहीं हा आपळा अनुमव आहे म्हणून, सारांश आपण पुष्कळसे परतंत्र असतों म्हणून हा संसार दुःसमय आहे असे वैदिक वेदांती म्हणतात. पुनः; आपल्यास हवी असते ती स्थिति पाम झाली तरी ती स्थिति नित्य सुख देईल किंवा ती सुख देणारी असली तरी आपल्या मनाची पूर्वस्थिति कायम राहील असा तरी भरवसा कोठें आहे ! परीक्षा पास झाली असता आपल्याला पुष्कळ सुख होईल, असे वाटणाऱ्या विद्यार्थ्याला तो पास झाल्यानंतर जे क्षणिकसुस होतें, त्याची पुष्कळता काळाने पुष्कळच कमी होते, हा नित्याचा अनुभव आहे. सारांश, कर्मांचे होणारे फल अनिश्चित, त्यापासून प्राप्त होणारें सुख अनिश्चित आणि सुब झालें तरी तें अनित्य, असा येथील कारमारे आहे. शिवाय, जीवाची इच्छा किंवा आशा अमर्याद आहे. बाटेल तितकी व वाटेल तसली संपत्ति असं द्या, जीवाचे समाधान म्हणून व्हावयाचे नाहीं. आशा कायम राहाणार, असमाधान असणार. हें दुःसच होय. पण जीवाला, नित्य मुख हवें आहे. हें नित्यसम आहे की नाहीं याच्या बद्दल वाद राहील; पण त्याला नित्य सुम हवें आहे हैं साम. हा नित्य मुसाच्या आवडीचा अनुभव नित्य येणारा आहे, महणून वैदिक वेदान्ती म्हणतात, उपनिषदें आणि गीतादिगंथ सांगतात, की जीवाने आपले स्वकर्तव्य निष्कामबुद्धीने व निरिभमानवृत्तीने केलें पाहिजे. नित्य विहित केलेल्या कर्मापासून उत्पन्न होणाऱ्या अनुकूल किंवा प्रतिकूल स्थितीविषयी अत्यंत उदासीन असलें पाहिजे. आणि आपलें जें निर्विकार ज्ञानहर त्याच्या ठिकाणी मात्र आपर्छे चित्तसर्वस्व व वित्तसर्वस्व अर्पण केंहें पाहिजे, ह्मणजे नित्य सुस प्राप्त होईल आणि विषयाचें आणि विषयफलांचें मात्र एकाग्र चिंतन करणाऱ्या पुरुषास दुःसमय दिसणारा संसार, निष्काम आणि निरिममानवृत्तीने निजकर्तव्य करणाऱ्या आत्मकीड व आत्मरत ज्ञानी पुरुषास नित्य सुखमय होईल. संसार स्वद्धपतः सुखमय नाहीं किंवा दुःसमय नाहीं. जीव ज्या दृष्टीने संसाराकडे पाहतात, त्या दृष्ट्यनुसार संसार मुखमय किंवा दुःसमय होतो. सासर गोड आहे असे आपण नित्य म्हणतीं: पण कोहीं रोगराई होऊन ज्याचे रस्तेनिद्रय विघडलें आहे, त्याला ती कडू लागते किंवा अति गोड श्रीसंडाचें यथेच्छ मोजन झालें असता मागाहून वाढली जाणारी बीर सपक लागते ! तात्पर्य, रसनेंद्रिय अनुकूल असेल तर साबर गोड लागते, नसेल तर तीच साखर सपक किंवा कडू लागतें. जीवाची वृत्ति जशी असेल त्या प्रमाणें संसार अनुकूल किंवा प्रतिकूल होईल. आपलें शरीर आणि आपली मनोवृत्ति आपल्या स्वाधीन ठेवण्यासाठीं आत्मस्वद्धपाचें व्यान करा आणि परिस्थितीविषयीं उदासीन राहा, तुमचा संसार आनंदमय होईल. पण नित्य चंचल असणाऱ्या मनो-वृत्तींच्या पाठीमार्गे लागाल आणि नित्य प्राप्त होणाऱ्या अनुकूलपतिकूलस्थितीवि-पयीं आशा व भीति बाळगीत बसाल, कासाविशी कराल, तर संसार दुःसमय होईल, हा वेदांताचा उपदेश आपल्यांस येणाऱ्या नित्य अनुभवाला पटण्यासारसा आहे. असे आहे म्हणून मला वाटतें कीं, वेदांत्यांनी संसार दु:समय आहे, असे म्हटलें आहे तें असणारी कामुकसंसाऱ्यांचें नित्यचंचल चित्त व नित्यचंचल

मनांत आणून म्हटें आहे. पण ज्यानें निष्कामवृत्तीचा अंगीकार कहून निज कर्तव्य करण्याचा सेंकल्प निरिममानबुद्धीनं केळा, येणाऱ्या किंवा जाणाऱ्या परिस्थितीसंब-धान जो तटस्थ राहिला, इतर्कच नव्हे तर परिस्थितीला ज्याने आपर्लेस केले, त्या निजस्वरूपीं दृढलम् झालेल्या शुद्ध व धन्य पुरुषाला हा संसार सुसमय वाटेल यांत शंका नाहीं. असो, तात्पर्थ हैं आहे कीं, आत्मचिंतनास उपयोगीं पडेल इतक्या मात्र बेतानें सात्त्विक विषय पाप्त होतील, असें निष्कामवृतीनें कर्म करणें आणि गीतेंत व्यवहारांत सांगितल्याप्रमाणे परमेश्वराचे दयाघनत्वादि गुण प्रेरणा करणाऱ्या चित्ताला ज्ञानाची व लोकसेवेची कर्में करावयास हा निवृत्तीचा मार्ग आहे. कर्म टाकून देणें ही निवृत्ति नव्हे, तर देहादि उपा-धींस मात्र पुष्ट कहून आत्मस्वरूपाचे च्यान संकुचित करणाऱ्या कर्मापासून निवृत्त होंणें ही सरीं कर्मनिवृत्ति आहे. हा सरा कर्मसेंन्यास होय. दुःसमय संसार आहे म्हणून कर्म टाकावयाचें नाहीं, तर सकाम कर्म संसाराला दुःखमयत्व देतें म्हणून तसलें कर्म टाकावयाचें आहे. याप्रमाणें वस्तुतः संसार दुःसमय नाहीं. आणि सकाम-वृत्तीचा त्याग करणें म्हणजे कृर्मसंन्यास नव्हे, असे जर यथार्थ समजेल तर हा व्यवहारही आनंदमय होऊन त्याला परमार्थाचे स्वरूप येईल. 'ब्रह्मार्पण ब्रह्म हविर्ध-ह्मामी बह्मणा हुतम् । बह्मीव तेन गंतव्यं बह्मकर्मसमाधिना ॥ ' या गीताश्लोकांत तरी हाच भावार्थ आहे. आधुनिक वेदान्ती कर्मसन्यासाचा जो अर्थ करितात तो श्रुतीला मान्य नाहीं, असे मला वाटतें. या कर्मभीह वेदांत्यांनी केलेली व्याख्यानें आणि दिलेली वचने ऐकून आमच्या अलीकडील विद्वान् पुरुषांचे मन संशयग्रस्त झालें ही दुर्दैवाची गोष्ट होय. म्हणून या चोकस व सान्विक कर्मशील विद्वान्लोकांनी जमल्यास गीताग्रं-थाचे पारायण स्वसंशयनिरसनार्थं करावें, विशेषतः श्रीमच्छांकरभाष्य वाचार्वे. त्याच प्रमाणें ज्ञानमार्ग सांगणाऱ्या उपनिषदांचा व त्यावरील भाष्यांचा परिचय करून घ्यावा, अशी त्यांस या नवीन उत्साहीवृत्तीच्या लोकांस, साविनयसूचना करितों व हा वस्तुतः अपस्तृत परंतु व्यवहारस्थितीला परंतुत विषय येथेच थांबवितों.

तिसन्या मुंडकाच्या पिंहल्या खंडांतील तिसन्या व चौथ्या मंत्रांत जीवनमुक्तियतीचें वर्णन केलें आहे. त्यावरूनही मी म्हणतों असेंच श्रुतीचें मनोगत आहे. असें मला वाटतें. सर्व कर्ता करिवता परमेश्वर आहे, तो सर्वव्यापी आहे, स्वयंप्रकाश आहे, विश्वपिरिध्यतीचा स्वामी आहे, असें समजून जो साधक परमात्मस्वरूपाचे अखंड ध्यानांत निमम राहील, व्यवहारांत पुरुषोत्तमाच्या कर्तीचें नित्य अनुकरण करील आणि व्यवहारांतही परमेश्वरी स्वरूपाकडे आपल्या गुण कर्मानी आपल्या सोपाधिक जौवाची उन्नति होत जावी, असें निजकर्तव्य करीत जाईल, तो पापपुण्यान्तीत होलन निर्मळ होईल, परमेश्वररूप होईल, त्याचे सर्व संशय नष्ट होतील, आणि निजस्वरूपाच्या नित्यानंदामध्यें तो नित्य रममाण होत राहील. त्याचें वर्तन सत्यरूप, त्याची तपश्चर्या ज्ञानरूप आणि त्याची नीति आनंदरूप असेल. आतां मला येथें हें सांगणें इष्ट वाटतें कीं, कोणीही आस्तिक किंवा नास्तिक विचारी पुरुषानें तिसऱ्या मुण्डकांतील पहिल्या संडांत असणारे पांच व सहा हे मंत्र काळजीपूर्वक वाचावे; म्हणजे सत्य, तप आणि बह्मचर्य या गुद्ध नीतिपर साधनांचें अगत्य श्रुतीस किती दिसत आहे, याचा अदमास करितां येईल. 'सत्या-

परता नाहीं धर्म ' असें श्रीसमर्थ साधुमहाराज म्हणतात, त्याचा प्रत्यय सहान्या मंत्रांत थेणार आहे. शुद्धनीति आणि सम्यन्ज्ञान ही परमार्थसाधनास अत्यंत अवश्य आहेत. असा वेदवेदांताचा अमंग सिद्धांत आहे. असो; पुढील तीन मंत्र आल्याचें स्वहूप-वर्णन करितात आणि आत्मा व बह्म एकच आहे असे सांगतात. विवेचन मागें अनेक वेळ आलें आहे म्हणून त्यासंबंधानें येथें पुनः पिष्टपेषण करण्याचें प्रयोजन दिसत नाहीं. शेवटच्या मंत्रांत शुद्धसत्त्वाचा जीवनमुक्त महात्ना जे जे संकल्प कारितो ते ते सर्व सत्य संकल्प सिद्धिष्ठा जातात अशी जीवनमुकस्थितीची फलश्रुति सांगितली आहे. खरेंच आहे. ज्याचे अंतःकरण उपाधिशून्य झालें, ज्याचे विश्वज्ञान आणि आत्मज्ञान निर्मर्याद साले, सारांश जो सर्वज्ञ, सर्ववेत्ता आणि सर्वग्रुद्ध झाला, त्याचे संकल्प सत्त्वद्भप असतात आणि म्हणून ते सिद्धीलाही जातात. निमहानुमह करण्याला समर्थ असत, याचे रहस्यही हेच आहे. प्रस्तुत परिस्थिति पाहन पुढें कोणते प्रसंग पाप्त होणार, हैं समजण्याचें सामर्थ्य विश्वज्ञानानें पाप्त झालें आणि तें ज्ञान आपल्या वैषयिक इच्छांनीं आणि आशानीं व अभिमानांनी कलुषित झालेलें नसलें, म्हणजे पुढें काय होणार ? हैं सांगतां येणें अशक्य नाहीं. आपण स्थिरमनानें व शुद्धचित्तवृत्तीनें गणिताचे प्रश्न सोडवितों व गणितज्ञान ठीक असेल तर उत्तरेंक्ष बरा-बर येतात, हैं सर्व नीट होतें. पण प्रश्न छिहीत असता पास नापास होण्याच्या भीतीनें चित्त गोंधळून गेहें, तर आपल्या बुद्धीला पक्षघाताचा झटका येतो, मन लुले पडते, इंद्रियांवरील आपले स्वामित्व नष्ट होतें आणि भापली उत्तरें चुकतात, हें अनुभविसद्धं आहे. हें एकच उदाहरण महर्षीच्या निग्रहानुग्रहसामर्थ्याची व आपणासारख्यांच्या दुर्बेळ परतंत्रतेची सिद्धि करितें. तात्पर्य, पूर्ण ज्ञानी व शुद्ध चित्तात्मक पुरुषाचे सर्व संकल्प सत्यस्वरूप असतात आणि सिद्धीछाही जातात. म्हणून असल्या पुरुषाची आराधना करावी आणि या भक्तिपूर्वक आराधनेने त्याचे गुण आपल्याला लाभतील असे करावें, हा श्रुतीचा उपदेश आहे. ह्या गोड उपदेशाचा कोण स्वीकार करणार नाहीं बरें ?

२१ तिसऱ्या मुंडकाच्या दुसऱ्या संडांत म्हणजे या उपनिषदाच्या शेवटच्या संडांत साहजिकतः उत्पन्न होणाऱ्या एक दोन गोष्टी सांगून हैं उपसंहाराचें पुरुष सर्व संसार बह्मदृष्टि झालेला आटपतें घेतों. म्हणजे आनंद्रह्रप असें पाहतों, आहे एकच वाक्य दुःसवाही आहे ' या असत् सिद्धांताचा प्रतिषेध करण्यास पुरेसें आहे. आनंदमय सालेला पुरुष सर्वत्र आनंदी आनंद पाहतो, हाही अनुभव पत्येकास आहे. आपण ज्या आनंदी अथवा दुःसी मनोवृत्तीने विश्वाकडे पाहतों, त्याप्रमाणें तें दिसुं लागतें, हैं म्हणणें युक्तीलाही जुळत असतें. आतां चित्त शुद्ध होऊन ज्यानें ब्रह्म-ज्ञानाचा स्वीकार केळा आणि मनन्ध्यानानें अहं ब्रह्मास्मि असा ज्याचा निश्चय झाला, त्याला या जगांतील अथवा संसारांतील **मुसदुःसें** यात्केंचित्ही बाधा करूं शकत नाहींत. प्रत्यक्ष उदाहरणानेंही ही गोष्ट सिद्ध करिता यते. इंग्लंडांत ब्लडी मेरीच्या कारकीर्दीत अत्यंत तीव धर्मच्छल झाला, ही गोष्ट सर्वपिसद्ध आहे. त्यावेळी एक दढ निश्चयी आणि प्रॉटेस्टंट पंथाचा कट्टा भक्त राणीच्या धर्मच्छलास न जुमानतां आपर्छी मर्ते प्रवर्ते लागला; म्हणून त्याला राजसेवकांनी पकडून आणिलें आणि

त्तत्कालान न्यायाधिशांनीं त्याला अभिकाष्ठ-मक्षणाची शिक्षा सांगितली. तेव्हां एका हातांत आपलें धर्मपुस्तक धारण करून व दुसरा हात रसरसीत निसाऱ्यांत घाळून तो म्हणालाः राणीसाहेब ! जावत्काल पर्यंत माझ्या अंगावर हैं धर्मकवच आहे, तावत्कालपर्यंत माझ्या समोंवार पेटलेला हा अप्नि मला नदीजलाप्रमाणे शीतल व तोषकरच वाटेल ! असें म्हणत असतां त्यानें प्राण सोडला, तथापि त्याला मृत्युसमथीच्या वेदना झाल्याचे यत्किंचित्ही दिसून आलें नाहीं. हिरण्यकशिपूचा पुत्र पन्हाद याची ही गोष्ट अशीच आहे. महाराष्ट्रांतील प्रसिद्ध शिवाजीचे सेवक राजिनिष्ठेर्भात्यर्थ आपल्या प्राणाची आहुति देण्यास मार्गे पुढे पहात नसत, हे तानाजी मालुसरे, बाजी देशपांडे, हिरोजी फरजेंद, इत्यादिकांच्या उदाहणांवरून स्पष्ट होतें. फार लांब कशाला ! राजपुरुषाचा जीव संरक्षण्याच्या कामीं एका एतद्वेशीय अमलदाराने आपला देह अर्पित करण्यासाठीं पुढें केला, ही पंघरा वर्षीपूर्वी झालेली गोष्ट पुण्यांतील लोकांच्या लक्षांत अखंड राहून त्यांची राजमिक दृढकरील यांत शंका नाहीं. सारांश एका गोष्टीच्या दढचिंतनार्ने बाकीच्या गोष्टीकडे रुक्ष जात नाहीं, ही अनुभवसिद्ध गोष्ट आहे. हाच सिद्धांत बह्मज्ञानी पुरुषासही टाकसे टीक लागतो. एकाम बह्मचिंतनान ज्याचें अंतःकरण ब्रह्ममय झालें, जो ब्रह्म झाला, तो या जगांत सर्वत्र आनंद आहे, असे पाहूं लागतो आणि जेथे कोठें भिन्नमाव, न्यूनता किंवा कमीपणा असेल तेथें तो आपल्या ज्ञानविज्ञानाचा मसाला घालून व आपल्या ज्ञानसामर्थ्यांने विश्वाला आणि विश्वसामर्थ्याला आपल्या तंत्राने वागावयास लावून त्याच विश्वाला आनंदमय तेव्हां संसाराच्या भीतीनें वेदांती लोक संसारनिवृत्त होतात, हैं म्हणणें सऱ्या बहाज्ञ पुरुषासंबंधाने यथार्थ नाहीं. आपन्या स्वतःच्या पूर्वकर्माने प्राप्त सालेल्या मुसदुःसाशी है लोक झोंबाझोंबी करीत नाहींत हैं सरें; पण यांचे कियमाण अथवा ज्ञानोत्तर होणारी निजकर्तव्यें अशा सामथ्यांचीं असतात कीं, त्यांच्या योगें त्यांचा संसार आनंदमय होतो. हे लोक सुबदु:बाला मितात हैं बर्रे नवें. तर उत्पन्न होऊन लयाला जाणारीं सुसदुः सें यांच्या हिशेबांत नसतात, यांनी सकाम कर्माचा त्याग केलेला असतो; हा सरा प्रकार आहे. नित्य वाढत जाणाऱ्या निष्काम कर्तव्याचा हे लोक त्यार्ग करीत नाहीं, निदान त्यांनी त्याग करूं नये, असा श्रुतीचा उपदेशही या मंत्रांत सहजरीतीनें प्राप्त झाला आहे. तात्पर्यं, विषयभोगाची मात्र प्रार्थना करणाऱ्या बुभूक्षूंचा सर्व संसार दुःसमय होतो; असे याच खंडाच्या दुसऱ्या मंत्रांत सांगितलें आहे, त्यावहृत श्रुतीची दृष्टि भोगनिषेघाकडे आहे, कर्तव्यनिषेघात्मक नाहीं, हैं उघड आहे. तेव्हाँ तत्त्वज्ञान सांगून निजकर्तव्यास प्रोत्साहित करणाऱ्या वेदांता-विरुद्ध अनर्थक हाकाटी न करितां वेदांताचें म्हणणें नीट समजून घ्यावें आणि नंतर त्याच्या विरुद्ध काय आक्षेप आणावयाचे असतील ते आणावे, अशी माझी सर्व विचारी पुरुषांस सविनय विनवणी आहे.

२२ दुसरी गोष्ट ब्रह्मप्राप्तीच्या संबंधानें आहे. वेदांत यंथाचें पुष्कळ श्रवण केंहें, अध्ययन केंहें, कुशाप्र बुद्धीनें अनेक चमत्कारिक अर्थ शोधून काढिले किंवा अनेक वर्षेपर्यंत वेदांताची चर्ची चालविली किंवा प्रवचन केलें, म्हणून मात्र ब्रह्मप्राप्ति व्हाव-वर्षेपर्यंत वेदांताची चर्ची चालविली किंवा प्रवचन केलें, म्हणून मात्र ब्रह्मप्राप्ति व्हाव-याची नाहीं. जोंपर्यंत अंतरंग रंगलें नाहीं, जोंपर्यंत ज्ञानात्मक बुद्धीला श्रद्धात्मक- बुद्धीची जोढ मिळाली नाहीं, ब्रह्मपद्मवर निःसीम भक्ति जडून सर्व व्यवहार ब्रह्ममय

साला नाहीं, अविच्छिन्न बह्माचं तैलधारेप्रमाणें अलंडध्यान साध्य झालें नाहीं, तों-पर्यंत नुसत्या श्रवणादिकांनी किंवा अध्ययनादिकांनी बह्मपाप्ति व्हावयाची नाहीं. बह्म-माप्ति होंण्याला आपर्ले तन-मन-धन ब्रह्मार्पण केलें पाहिजे. सर्व शास्त्रांनीं सांगितलेलीं ज्ञानें संग्रहित करून जो एक ठाम निश्रय सिद्ध होईल, त्या निश्रयालाही आधार देणारें संवैदियागोचर बह्म निश्चित होईल व बह्माचे ठिकाणी अस्तित्वाची व पूर्ण पूज्यत्वाची पूर्ण निष्ठा (श्रद्धा) बसेल, तेव्हां असंड समाधीमध्यें आत्मस्वरूप आपीआप प्रकट होईल, इतकेंच नव्हे तर तें साधकालाही त्याचें ब्रह्मरूप परत देईल, हा सिद्धांत आमच्या येथें विद्यमान असणाऱ्या वेदांच्यानी लक्षांत ठेविला पाहिजे. आजमितीला सरे बहाइ विरवा दशीस पडतात, यांचें कारण मूळ रहस्यावर दृष्टि न ठेवतां नुसत्या चिन्हांचा ट्ढ अभिमान असणें हे होय. हल्लीच्या वेदांत्यांत प्रवचन करणारे कुशाग्रबुद्धीचे व नित्य बह्मविद्येचें अध्यापन करणारे पुष्कळ लोक आढळण्यांत येतात व त्यांस बह्मवेत्ते असे ही टोपणनांव देण्यांत येतें. पण हें सर्व तकलोबी सोनें होय. बह्माशीं झेंबून त्याला विलगणारा पुरुष लासो बह्मज्ञांत एसादाच सांपडेल. अर्थातच चिन्हावर मात्र दृढ मक्ति देवणाऱ्या वेदांत्यांचे सामर्थ्य अत्यंत अल्प असेत. बह्मज्ञांस साहजिकपणें मिळणारे सर्व हक्क हे लोक लाटून घेतात आणि आपल्या अशिष्ट वर्तनान वेदांतमताचा सत्यनाश, आपली हानि आणि समाजांत गोंधळ उठवून देतात. सरा बह्मज्ञ नीतीचे उछवन करीत नाहीं. तो पुढें जातो व नीति सिद्धातांस आश्रय देतो. हा महापुरुष आपली व समाजाची नीति, समाजाचे सामर्थ्य आणि समाजाचें ज्ञान वृद्धिंगत करितो. हैं सर्व घडवून आणण्यांत त्याचें ज्ञानबल अभंग असते, त्याचे चित्ते निर्धात असते आणि त्याचे तपश्चवेचे ध्येय अद्वितीय बद्दा मात्र असते. असे लोक मात्र रुतार्थ, रुतरुत्य, शांत, ज्ञानतृप्त आणि आनंद्रूप असतात. ते देहामध्यें असतांही सर्वगामी, द्विनेत्री असतांही सर्वसाक्षी, जिवंत असूनही मरणास मारणारे असतात. या ब्रह्माच्या प्रत्यक्ष मूर्ती होत. हेच श्रुतीचा निश्चित अर्थ करण्यास व ब्रह्मानुमव घेण्यास समर्थ होतात; कारण, उपमोगास मात्र उपयोगी पडणाऱ्या सर्व विषयांचा या लोकांनी त्याग केला असल्यामुळे त्यांचे चित्त गंगाजला-प्रमाणें निर्मळ असेत. असो; असे जीवन्मुक्त पुरुष ज्यावेळीं देहत्याग करतात त्यावेळीं त्यांचा देह घडवून आणण्यासं कारणीभूत झालेल्या सर्व कला आपल्या कारणांत जाऊन लीन होतात, त्यांची सर्व कर्में शुन्यवत् होतात. क्षाणि त्यांचा ज्ञानपूर्ण आत्मा बह्म होऊन जातो. तात्पर्य ज्यांना बह्मज्ञानविज्ञान होतें ते बह्म होतात, अर्थात् शोक, मोह, क्षुघा, पिपासा, इत्यादि उपाधीपासून मुक्त होऊन ते अमृतपूर्ण होतात, ते लोक सर्वज्ञ आणि सर्ववेत्ते होतात, हें आतां सांगण्याचे कारणच राहिलें नाहीं. तात्पर्य ज्या प्रश्नाला उत्तर देण्यासाठी या विद्येचा उद्य झाला तो प्रश्न पूर्णरीतीने सोडिविला गेला, असे मला वाटतें. अपरविद्यांस (व्यावहारिक ज्ञानांस आणि व्याव-हारिक कर्मांस) आधार देणा-या, त्या विद्यांचे अस्तित्व उत्पन्न कहून तिचें व्यावहारिक सत्यत्व स्थापन करणारी परविद्या हस्तगत झाली, पराविदेचा विषय जें ब्रह्म त्याचें ज्ञानविज्ञान झालें म्हणजे विश्वांतील सर्व ज्ञानविज्ञान प्राप्त झालेसें होतें. जीव तेथून मर्त्य आहे, असा भिद्धांत कळला म्हणजे पत्येक जीव मत्ये आहे की नाहीं हूं जसे पाहण्याचे कारण उरत नाहीं, त्याप्रमाणे बद्मविद्येचें अध्ययन केलें असतां सर्व विद्यांचें आणि कलाशास्त्रांचें सार आपल्या हातीं आहें असें होतें; पण ही गोष्ट सिद्ध होण्याला प्रथमतः प्रत्येकानें वेदांमध्यें ज्या शास्त्रांचा उक्केस प्रत्यक्ष झाळा आहे, किंदा परोक्षरीतीनें ज्या शास्त्रांचा उक्केस होतो, अथवा अनुपलब्ध वेदांत ज्या शास्त्रांचा व कलांचा उल्लेस असला पाहिजे, त्यांतील आपल्या जीवनास उपयोगी पडणाऱ्या व आपले ज्ञान वाढविणाऱ्या शास्त्रांचा अभ्यास केला नसेल तर त्याची खुण गाँठ ध्वसी असावी कीं, त्या त्या विशेष शास्त्रां-तील मुख्य प्रमेथे पूर्वसंस्काराने उद्भुद्र झालेली असावीं; निदान त्यांचे ज्ञान तरी अति सीकर्यानं करितां यावें. म्हणजे तो पुरुष वेदांतज्ञानाला योग्य अधिकारी होतो व त्याचे ब्रह्मज्ञानाला विज्ञानाचे स्वरूप येतें. यानंतर सामान्यतः नित्य सिद्धांत कोणते आणि अनित्य कोणते यांचा विवेक आपल्यास करितां येतो. तसेंच या व्यावहारिक शास्त्रांच्या अध्यापनानें व संसारांत येणाऱ्या अनुभवानें जीवितांस व ज्ञानास उपयोगी न पडणाऱ्या व दुरुपयोगाची संधी आणून देणाऱ्याँ विषयांचा आणि शास्त्रांचा त्याग करण्याची वृत्ति संबीर असली पाहिजे. शास्त्राध्ययन करण्याला व वैराग्य सिद्ध करण्याला मनोविजयाची आवश्यकता नित्य आहे. आपण नित्य असावें, सर्वेज्ञ व्हावें आणि आपल्यास निर्वि-कारत्व व्हावें, ही तर प्रत्येक जीवाची इच्छा आहे. तसेंच आपण उपाधितंत्र अस् नये, उपाधीने दुःसें उत्पन्न होतात; तेव्हां तिचा उपसर्ग नसावा, सारांश आपल्या दुःसाचें आत्यंतिक विमोचन व्हार्वे ही गोष्टही प्रत्येक जीवाला इष्ट आहे. मोक्षाची इच्छा प्रत्येकांस आहे. ही असावी असे सांगण्यांत कांहीं प्रयोजन नाहीं, कारण तिचें अस्तित्व नित्य आहे. म्हणून मोक्षाची नित्य इच्छा, विवेकोचित वैराग्य-सह असणारा मनोविजय, ही जोडी शास्त्राभ्यासान व विहितकर्माने साध्य झाळी, म्हणजे मह्मविद्या संपादन करण्याचा आंधकार प्राप्त होतो.

याप्रमाणं या उपनिषदाची हकीकत व त्यावर मुचलेले विचारांची मालिका आहे. 'एक विज्ञान सालें असतां सर्व विज्ञान व्हावं, 'अशी वस्तु कोणती! तर ही बहावस्तु किंवा आत्मवस्तु होय. आतां आत्मवस्तु ज्ञात साली म्हणजे सर्व ज्ञानाचा उलगडा होतो, तो कसा हं विस्तारानें पाहणें इष्ट आहे. पण हं मनोरंजक अपूर्व कार्य मांडुक्याचे वेळां किंवा आणसी एसादे उपनिषत्प्रसंगीं करीन, असे आभिवचन देऊन हा लांबलेला उपसंहार संपवितां.

शब्दांचें सूचीपत्र.

मुं• १ खं॰ १	एतत्. ९
अ.	ओ
अथर्वाय १	ओषधयः ७
अथर्वणे २	क.
अथर्वा २	कर्ता १
अङ्गिरसे २	कस्मिन् ३
अङ्गिरसं ३	कल्पः ५
अपरा ४, ५	केशलोमानि ७
अथर्ववेदः ५	कर्मसु ८
अक्षरं ५	ग.
अधिगम्यते ५	गोप्ता १
अद्रेश्यं ६	गृह्णते ७
अप्राह्मं ६	ਚ.
अगोत्रं ६ अवर्णे ६	च ४, ७, ८, ९
अवण ६ अच्छुःश्रोत्रं ६	चीयते ८
अपाणिपादं ६	ਹ ੍ਹ
अन्ययं ६	1
अक्षरात् ७	छंदः ५ जन्म
अन्नं ८, ९	1
अभिजायते ८	ज्येष्ठः १ ज्योतिषं ५
अन्नात् ८	जायते ९
अमृतं ८	त-
₹.	
इदं ३	तां २ तस्मै ४
इति ३, ४, ६	तत्र ५
इह ७	तत् ५, ६
ड.	तथा ७
उपसनः ३	तपसा ८
उवाच ४	ततः ८
ऊ. ऊर्णनाभिः ७	तपः ९
	तस्मात् ९
ऋ . ऋग्वेदः ५	₹.
45•99. 5 U.	देवानां १
एव ४	द्वे ४

뇝. धीराः ६ नु **३** निरुक्तं ५ निसं ६ नाम ९ प्रथमः १ पुत्राय १ प्राह १, २ प्रवदेत २ पुरा २ प्रोवाच २ परावराम् २ पप्रच्छ ३ परा ४ परिपश्यंति ६ पृथिव्यां ७ पुरुषात् ७ प्राणः ८ ब्रह्मा १, २ ब्रह्मविद्यां १, २ ब्रह्मविदः ४ त्रह्म ८, ९ भ. भुवनस्य १ भारद्वाजाय २ भारद्वाजः २ भगवः ३ भवति ३

भूतयोनिं ६

महाशालः ३ मनः ८ यां २ यत् ४, ५, ६ यजुर्वेदः ५ यया ५ यथा ७ यः ९ यस्य ९

...

₹.

ਕ.

रूपं ९

.

लोकाः ८

विश्वस्य १ विधिवतः ३

वै ३ विज्ञानं ३ विज्ञातं ३ विद्ये ४ वेदितन्ये ४ वदन्ति ४ ज्याकरणं ५ विसुं ६

य

शौनकः ३ शिक्षा ५

विश्वं ७

स

संबभूव १ सः १, २,४ सर्वविद्याप्रतिष्ठां १ सत्यवहाय २ सर्वे ३ स्म ४ सामवेदः ५ सर्वगतं ६ सुसूक्ष्मं ६ स्वाते ७ संभवन्ति ७ सतः ७ संभवति ७ सत्यं ८ सर्वेतः ९ सर्वेवित् ९

ह ३, ४

য়∙

ਛ.

ज्ञानमयं ९

मुं० १ संड २.

अ.

अपरयन १ अर्चिः २ अन्तरेण २ अप्तिहोत्रं ३ अदर्श ३ अपौर्णमासं ३ अचातुर्मास्यं ३ अनाप्रयणं ३ अतिथिवर्जितं ३ अहतं ३ अवैश्वदेवं ३ अविधिना ३ अधिवासः ५ अभिवदन्त्यः ६ अर्चयन्यः ६ अष्टादशोक्तं ७ अवरं ७ अह्ढाः ७ अभिवदन्ति ७ अपि ७ अविद्यायां ८, ९ अंतरे ८ अंधेन ८

अंधाः ८ अभिमन्यन्ति ९ अन्यत् १० अनुभूत्वा १० अरण्ये ११ अमृतः ११ अक्ययात्मा ११ अकृतः १२ अस्ति १२ अभिगच्छेत् १२ अक्षरं १३ आभ

आचरथ १ आज्यभागी २ आहुती २ आसप्तमान् ३ आहुतयः ५, ६ आददायन् ५ आतुराः ९ आयन् १२

इ. इति ४, ६, ९ इष्टापूर्ते १० इमं १० उ.

उपवसन्ति ११ उपसन्नाय १३ ए.

एषः १, ६ एतेषु ५ एताः ५ एकः ५ एहि ६ एते ७ एव ७, ८. १२

कर्माणि १ कवयः १

सूचीपत्र.

काली ४
कराली ४
कालं ५
कर्म ७
कृतार्थः ९
कर्मिणः ९
कर्मचितान् १२
कृतेन १२

ग्.

गुरुं १२

ਚ.

च ३, ४, ५ चरते ५ च्यवन्ते ९ चरंतः ११

ज.

जिह्वाः ४ जरामृत्युं ७ जङ्घन्यमानाः ८

α.

तत् १ तानि १ त्रेतायां १ तदा २ तस्य ३ तं ५, ६ ते ७, १०, ११ तेन ९ तादिज्ञानार्थे १२ तस्मे १३ तां १३

द्. देवी ४ देवानां ५

न.

नियतं १ नयंति ५ नीयमानाः ८ न ९, १०, १२ नाकस्य १• निर्वेदं १२

पपन्थाः १
प्रतिपादयेत् २
पतिः ५
पुण्यः ६
प्रियां ६
प्रवाः ७
पुनः ७
पंडितंमन्यमानाः ८
प्रवेदयन्ति ९
प्रमुढाः १०
पुष्ठे १०
पुरुषः ११
प्रयान्ति ११

त

बहुधा १, ९ ब्रह्मलोकः ६ बालाः ९ ब्राह्मणाः १२ ब्रह्मनिष्ठं १२ ब्रह्मनियां १३ भ-भ्राजमानेषु ५ भैक्यचर्या ११

पुरुषं १३

प्रोवाच १३

Ħ.

मंत्रेषु १ मनोजवा ४ मूढाः ७, ८ मन्यमानाः १०

य

यानि १ यदा २ यस्य ३ या ४ यः ५ यथा ५, ८ यत्र ५, ११ यजमानं ६ येषु ७ यज्ञरूपः ७ ये ७, ११ यन्ति ७ यत् ९ येन १३

₹.

रहमयः ५ रहिमभिः ६ रागात् ९

ਲ.

लोके १ लेलायते २ लोकान् ३, १२ लेलायमाना ४ लोकं १०

व.

वः १,६ विश्वरुची ४ वाचं ६ वदन्ति ६ वर्तमानः ८,९ वर्गं ९ वरिष्ठं १० वेदयन्ते १० वा १० विद्यान्ति १० विद्यांसः १९

विरजाः १२ विद्वान् १३

विद्वान् १३ वेद १३

হা. श्रेयः ७, १० शांताः ११ तपःश्रद्धे ११ श्रोत्रियं १२ शमान्विताय १३ स. सत्यं १, १३ संततानि १ सत्यकामाः १ सुकृतस्य १ समिद्धे २ मुलोहिता ४ सुधूम्रवर्णा ४ स्फुलिंगिनी ४ सप्त ४ सूर्यस्य ५,६ सुवर्वसः ६ सुकृतः ६ स्वयंधीरा ८ सुकृते १० सः ११, १२, १३ सूर्यद्वारेण ११ समित्पाणिः १३ सम्यक्प्रशांतिचित्ताय १३ ਰ. 信 マ, ७, 99 ह्रव्यवाहने २ हुतं ३ हिनस्ति ३ हीनतरं १० क्षीणलोकाः ९ मुं० २ खं० १

अक्षरात् १,२

अपि १

अमूर्तः २ अजः २ अप्राणः २ अमनाः २ अग्निः ४,१५ अस्य ४ अतः ९ अस्मात् ९ अंतरात्मा ९ अविद्याप्रंथि १० आपः ३ ₹. इमे ८ इदं १० इह १० ऋ. ऋचः ६ σ. एतत् १,१० एव १,१० एतस्मात् ३ एषः ४,९ ओ. ओषधयः ५,९ क. कतवः ६ कर्म ५० ख. खं ३ ग. गुहाशयाः ८ गिरयः ९ गुहायां १० ਚ. च १,३,६,७,९ चक्षुषी ४ चन्द्रसूर्यों ४ चरन्ति ८

ज्योतिः ३ जायते ३ त. तत् १ तथा १ तत्र 🤰 तस्मात् ५, ६, ७, तपः ७,१० तिष्ठते 🕏 द-दिव्यः २ दिशः ४ दीक्षाः ६ दक्षिणः ६ देवाः ७ घारिणी ३ निहितः ८ निहितं 90 ₵. प्रभवन्ते १ पावकात् १ प्रजायन्ते १ पुरुषः २,१० परतः २ परः २ प्राण: ३,४ प्रथिवी ३,४ पद्भ्यां ४ पर्जन्यः ५ पृथिव्यां ५ पुमान् ५ पुरुषात् ५ प्रजाः ५ पवते ६ पशवः ७ प्राणापानौ ७ प्रभवन्ति ८

ज.

खूचीपत्र.

बः बन्हीः ५ बहुधा ७ ब्रह्मचर्य ७ ब्रह्म १०

भ. भावः ९ भृतैः ९

ਸ.

य.

₹.

ਲ.

मनः ३ मूर्घो ४ मनुष्यः ७

च्या १ चन्ति १ चस्य ५ योषितायां ५ यज्ञीषि ६ यज्ञाः ६ यज्ञमानः ६ यत्र ६ येषु ८ यः १०

रेतः ५ रसः ९

लोकः ६

विविधः १ वायुः ३ विश्वस्य ३ वेदाः ४ वाग्वितृत्ताः ४ विश्वं ४, १० वयांसि ७ जीहियवी ७ विधिः ७ वेद १० विकिरति १०

श.

शुभ्रः २ श्रोत्रे ४ श्रद्धा ७

स.

सत्यं १,७ सौम्य १,१० सुदीप्तात् १ सहस्रशः १ स्फुलिंगाः १ सबाह्याभ्यंतरः २ सर्वेद्रियाणि ३ सर्वभूतांतरात्मा ४ समिधः ५ सूर्यः ५,६ सोमात् ५ सिञ्चाते ५ संप्रसतः ५ सर्वे ६,९ समुद्राः ९ साम ६ संवत्सरः ६ सोमः ६ साध्याः ७ सप्तप्राणाः ८ सप्तर्चिषः ८ सप्तसभिधाः ८ सप्तहोमाः ८ सप्तसप्त ८ सर्वरूपः ९ सिंधवः ९ स्यन्दन्ते ९ सर्वः ९ सः १०

ह. हि २,४ हृदयं ४

> मुंड०२ खं०२ अ.

अत्र १ अर्चिमत् २ अणुभ्यः २ अणु २ अक्षरं २, ३ अमृतं २ अप्रमत्तन ४ अंतरिक्षं ५ अन्यः ५ असः ६ अन्तः ६ अन्ये ७ अस्य ८ अयं १० आमिः १० अनुभाति १० अमृतं ११ अघः ११

था.

आविः १ आयम्य ३ आत्मा ४, ७ आत्मानं ५, ६ आत्मानं ६, ६ आत्मानं ६ इ.

इव ६ इति ६ इमाः १० इदं १०,११ उ.

उ २ उपासानिशितं ३ उच्यते ४ उत्तरेण ११ ऊ. ऊर्ध्व ११ Ψ. एतत् १, १ एजत् १ एव ३, ५, १०, ११. एषः ५, ६, ७ एकं ५ एवं ६ ओम् ६ ओतं ५ औ. औपनिषदं ३ 죰. कर्माणि ८ कुतः १० ग. गुहाचरं १ गृहीत्वा ३ गतेन ३ च 9, २, ५, ७, ८, ९९ चेतसा ३ चरते ६ चंद्रतारकं १० छिद्यंते ८ जानथ १, ५ जायमानः ६ ज्योतिषां ९ तत् १, २, ३, ७, ९ तद्भावगतेन ३ तह्रक्षं ४ तन्मयः ४ तं ५,१०

तमसः ६

ताद्वज्ञानेन ७ तासिन् ८ तत्र १० तस्य १० द. द्यौः ५ दिव्ये ७ हष्टे ८ दक्षिणतः ११ ਬ. धनुः ३, ४ घ्यायथ ६ नाम १ निमिषत् १ निहिताः २ नाड्यः ६ निष्कलं ९ न १० प्राणत् १ प्रजानाम् १ प्राणः २,५ प्रणवः ४ पृथिवी ५ परस्तात् ६ पाराय ६ प्रतिष्टितः ६ परावरे ८ परेकोशे ९ पुरस्तात् ११ पश्चात् ११ प्रस्तं ११ ब्रह्म २, ४, ९, ११ बहुधा ६ ब्रह्मपुरे ७ H. भवेत् ४

भुवि ७ भिद्यंते ८ भाति १० भांति १० भान्तं १० भासा १० महत्पदं १ महास्त्रं ३ मनः ५ महिमा ७ मनोमयः 👁 यः यत् १,२,७,९, यस्मिन् २, ५ यत्र ६ यः ७ यस्य ७ रथनाभौ ६ लोकाः २ लोकिनः २ लक्षं ३ च-वरिष्ठं १, ११ वरेण्यं १ विज्ञानात् 9 वाङमनः २ वेद्धव्यं २,४ विद्धि २,३ वाचः ५ विमुश्चथ ५ वः ६ व्योम्नि ७ विभाति ७, १० विरजं ९

	•	_
	मुं० ३ खं० १.	्र अ
	अ.	ओतं ९
_	अन्यः १	C
হা.	अति १	कर्तारं ३
	अनश्रन् १	कियावान् ४
	अभिचाकशीति १	कर्मेणाः ८
	अनीशया २	कामान् १०
•	अन्यं २	कामयते १०
	अस्य २	•
स .	अतिवादी ४	मुहायां ७
	अंतःशरीरे ५	गृह्यते ८
	अनृतं ६	-
	अचिंत्यरूपं ७	1
•	आंतिके ७	च ७, १० चक्षुषा ८
	अपि ८	चेतसा ९
	अन्यैः ८	वितं ९
	अणुः ९	i
	अर्चयेत् १०	3
	आ.	जुष्टं २
	1	ज्योतिर्मयः ५
	आत्मकोडः ४ आत्मरतिः ४	जयति ६
		जयते १०
	आत्मा ५, ६	
	आप्तकामः ६ आक्रमन्ति ६	तयोः १
	आत्मज्ञं १०	तदा ३
	1	तपसा ५, ८
6	इ.	तंत् ६, ७
	इष्टें २	त्तर ४, ०
	इति २	1
	इह ७	ततः ८
₹.	ईश ३	ते ८
	उ.	तंट, १०
	उपैति ३	तान् १०
6	ऋ.	तस्मात् १०
	ऋषयः ६	1
क्ष.	ų.	द्वा १
	एषः ४, ५, ९	देवयानः ६
•	एव ६	द्विञ्यं ७
	एवं ७	दूरात् ७
-	The state of the s	

ोतं \$ र्तारं ३ त्यावान् ४ र्मणाः ८ तमान् १० तमयते १० हायां ७ ह्यते ८ ਚ. ৩, 90 क्षुषा ८ ातसा ९ वेत्तं ९ ष्ट्रं २ योतिर्मयः ५ यिति ६ यिते १० त. योः १ दा ३ पसा ५, ८ त् ६, ७ 6 तः ८ 6 ८, १० ान् **१०** स्मात् १०

ध.

ध्वायमानः ८ न.

निमन्नः २

निरजनः ३

न ४, ६, ८ निधानं ६

निहितं ७

निष्कलं ८

ч.

परिषस्वजाते 🤋 पिप्पल 🤋

पुरुषः २ पश्याति २

पश्यात र पश्यः र

पुरुषं ३ पश्येत् ३, ८

बुण्यपापे ३ परमं ३, ६

परम र, ६ ग्रायः ४

पर्यान्त ५ पन्थाः ६

पश्यत्सु ७

प्रसादेन ८ प्राणः ९

पश्चधा ९

प्रजानां ९ प्राणैः ९

ब.

ਸ.

ब्रह्मयोनि ३ ब्रह्मविदां ४

ब्रह्मचर्चेण ५ वृहत् ७

भवते ४

भृतिकामः १०

मुह्यमानः २

महिमानं रे मनसा १०

य

यदा २, ३

यः ४ यं ५, ९०

यतयः ५

येन ६ यत्र ६

यतः ६ यस्मिन् ९

यं १० यान् १०

.

रुक्मवर्ण ३

छ-सम्यः ५

ਕ.

लोकं १०

वृक्षं १

वृक्षे २ वीतशोकः २

विध्रुय ३

विद्वान् ३. ४ विभाति ४, ७

विजानन् ४

वरिष्ठः ४ विततः ६

वाचा ८ वा ८

विशुद्धसत्वाः ८, १०

वेदितव्यः ९

श.

विशुद्धे ९

विभवति ९

शोचित २

शुप्रः २ **स**∙

सुपर्णा १

सयुजा १ सखाया १

समानं १ स्वादु १

समाने २ साम्यं ३

सर्वभूतैः ४ सत्येन ५, ६

सम्यग्ज्ञानेन ५: सत्यं ६

सत्यस्य ६

सूक्ष्मात् ७ सूक्ष्मतरं.७

सुदूरे ७

संविवेश ९ संविभाति १०

ह.

हि ४, ५, १०

क्षा-क्षीणदोषाः ५

ज्ञ.

ज्ञानप्रसादेन ८

मुं०३ खं० २.

अ. अकामाः १

अतिवर्तन्ति १ अयं ३, ४

अर्लिगात् ४ **अ**न्यये ७

अस्तं ८ अस्य ९

अब्रह्मवित् ९

अमृतः ९ अभुक्तं १०

आङ्गराः ११

अचीर्णवतः १९

अधीते ११

चूचा प त्र-		
आ.	चाण १०	पञ्चदश ७
आत्मा ३, ४, ७	ज.	प्रतिष्ठाः ७
आविशंति ५	जायते २	प्रतिदेवतासु
₹.	जुह्नतः १०	परे ७
इह २	त.	परात्परं ८
₹.	ते १, ५, ६	पाप्मानं ९
उपासते १	तत्र २	पुरा ११
उपायैः ४	तेन ३	परमऋषिभ्य
उपाति ८	तस्य ३,४	
उवाच ११	तनुं ३	ब्रह्मधाम १,
泵.	तपसः ४	बहुना ३
ऋषयः ५	तु ४, १०	बलई।नेन ४
ऋचा १०	तथा ८	ब्रह्मलो केषु
ऋषिः ११	तत् ९,१०, ११	ब्रह्म ९
Ψ.	तराति ९	ब्रह्मनिष्ठाः १
एतत् १, १०, ११	तेषां १०	ब्रह्मविद्यां १
एवं २, ५, ९	द्.	:
एषः ३, ४	देवाः ७	भाति १
एतैः ४	दिव्यं ८	भवति ९
एनं ५	ਬ.	1
एकीभवंति ७	घीराः १, ५	मन्यमानः २
्एकिषि १०	न.	मेधया ३
ण्तां १०	न ३, ४, ९, ११	
क.	नद्यः ८	यत्र १
कामान् २	नामरूपे ८	ये १
कामयते २	नामरूपात् ८	यः २,४,९
कामभिः २	नमः ११	यं ३
कृतात्मनः २, ५	₫.	यतते ४
कामाः २	परमं १, ९	युक्तात्मानः
कलाः ७	पुरुषं १,८	यतयः ६्
कर्माणि ७	पर्याप्तकामस्य २	संन्यासयोग
कुले ९	प्रविलीयन्ति २	यथा ८
क्रियावन्तः १०	प्रवचनेन ३	यैः १०
ग.	प्रमादात् ४	
गतः ७	प्रशान्ताः ५	लभ्यः ३,४
गच्छान्त ८	प्राप्य ५	
गुहाप्रंथिभ्यः ९	परांतकाले ६	वेद १,९
~~-~~ -	manuare &	Bar a

परामृताः ६

च ४, ७

परिमुच्यन्ति ६

प्रतिष्ठाः ७ प्रतिदेवतासु ज परे ७ परात्परं ८ पाष्मानं ९ पुरा ११ परमऋषिभ्यः ११ ब्रह्मधाम १,४ बहुना ३ बलहीनेन ४ ब्रह्मलो केषु ६ ब्रह्म ९ ब्रह्मनिष्ठाः १० ब्रह्मविद्यां १० भ. भाति १ भवति ९ म. मन्यमानः २ मेधया ३ य. यत्र १ ये १ यः २,४,९ यं ३ यतते ४ युक्तात्मानः ५ यतयः ६ संन्यासयोगात् ६ यथा ८ यैः १० त्र. लभ्यः ३,४ ਕ. वेद १,९ विहितं १ विश्वं १

सूचीपत्र.

त्रणुते ३ वित्रणुते ३ वा ४ विद्वान् ४ विद्यान् ४ वीतरागाः ५ वेदान्तविज्ञानसुनिश्चि-तार्थाः ६ विज्ञानसयः ७ विद्याय ८ विसुक्त ८ वै ९ विसुक्तः ९ वदेत १० इा. ग्रुत्रं १ शुकं १ शुके २ शुके ३ ग्रुद्धसत्वाः ६ शोकं ९

शोकं ९ श्रोत्रियः १० श्रद्धपंतः १० शिरोत्रतं १०

सः १,२,९

सर्वे २,६,७
स्वाम् ३
संप्राप्य ५
सर्वगं ५
सर्वतः ५
सर्वे ५
स्यंदमानाः ८
समुद्दे ८

सत्यं ११

ज्ञानतृप्ताः ५

स्बल्प किमतीचा

इलम-पुराण-ग्रंथम।ला.

द्रसाक १००० पृष्ठांचा प्रंथ—किंमत २ रु.

पुस्तक १ कें-मत्स्य राण-ले. वासुदेव गोविंद आपटे, बी. ए, किं. ८ आणे.

विवाद होय. पण सच्यां उद्योग-धंयांमुळें कित्येक ठक्ष श्लोकात्मक पुराण-पंथ विवाद होत. पुराण-पंथ नाति व आवारिवचार स्थानी सिह्न ती असून शिवाय सृष्टीची उत्पत्ति, तत्त्वज्ञान, धर्म, मारतवर्षीय मूगोल, राजवंशांचे तिह्नस, मकांची चित्रों, ऋषींची कुळें, वोरे असंख्य विषय आहेत. पुराण-पंथ नसते विद्यासा, मकांची चित्रों, ऋषींची कुळें, वोरे असंख्य विषय आहेत. पुराण-पंथ नसते विद्यासाविषयींचे जिज्ञास अधकारांत चांचपडत राहिले असते, असे अनेक विद्यानांचे ता आहे. सारांश, आपल्या पुराणपंथांचे ज्ञान मराठी वाचकांस असणें अवश्य आहे हैं विचाद होय. पण सच्यां उद्योग-धंयांमुळें कित्येक लक्ष श्लोकात्मक पुराण-पंथा कित्त घेण्याचे सामर्थ्य व ते वाचण्यास लागणारी फुरसत फार थोच्यांना असते. शिवाय कित्त घेण्याचे सामर्थ्य व ते वाचण्यास लागणारी फुरसत फार थोच्यांना असते. शिवाय कित्त माषा चांगल्या प्रकोर न जाणणारास ते समजण्याचीही अहचणच. अशा अनेक रिपामुळें त्या प्रथांकडे दुर्लक्ष होत आले आहे. या सर्व अहचणींतून मार्ग काडण्यासाठी । पित्राण-पंथांचे ज्ञान सामान्य जनतेलाही सुलम कहन देण्यासाठी, स्वत्य किंमतीची स्मुळभ-पुराण-पंथमाला आस्त्री सुह केली आहे.

द्या पुराणां अवना करिया परिष्ठ तीन महिन्यास (२५० पृष्ठांचें) एक पुस्तक याप्रमाणें रसाल चार पुस्तकें (काऊन सांच्याची १००० पृष्ठें) प्रसिद्ध करण्याचें ठरविलें आहे. त्येक पुस्तकांत होतांहोईतों एकेक पुराण पूर्ण करणार आहोंत. असें करतांना कांहीं पुस्तकें ठिंगें होतील व कांहीं लहान होतील. तथापि वर्षात १००० एक हजार पृष्ठें देणार महित्तित, आणि त्याची किंमत दोन रुपये आकारणार आहोंत. पद्मपुराणासारसीं जीं ठिंगें पुराणें असतील, त्यांचे मात्र एकापेक्षां अधिक भाग होतील. सारांश, एकेक राणा हातीं घेऊन त्यांतत्या प्रत्येक अध्यायाचा सारांश व्यवस्थित रीतीनें देऊन शेवटी चिक्कांच्या सोईकरितां सूची जोडण्याची व्यवस्था केली आहे. शिवाय त्या पुराणांत रेणाते महत्त्वाचे माग आहेत, त्याचा उल्लेस प्रस्तावनेंत थोडक्यांत करण्यांत येतो. अशा हतानिंच या मालेंतील पहिलें पुस्तक 'मत्स्यपुराणा' तयार झालें आहे. तें वाचून हिलें असतां बरीच कल्पना करितां येईल. या मत्स्यपुराणाची पृष्ठसंख्या २०२ झाली स्मुन त्याची किंमत वर्गणीदारास ८ आणे आहे. कापडी पुठ्याचें पुस्तक पाहिले सिक्त्यास दोन आणे अधिक किंमत पडते. ट० व्ही.पी० ३ आणे. दुसरें गणेशपुराण । स्सिक्त्यास दोन आणे अधिक किंमत पडते. ट० व्ही.पी० ३ आणे. दुसरें गणेशपुराण । स्सिक्त्यास दोन आणे अधिक किंमत पडते. ट० व्ही.पी० ३ आणे. दुसरें गणेशपुराण । सिक्त्यास दोन आणे अधिक किंमत पडते. ट० व्ही.पी० ३ आणे. दुसरें गणेशपुराण । सिक्त्यास दोन आणे अधिक किंमत पडते. ट० व्ही.पी० ३ आणे. दुसरें गणेशपुराण ।

चा पुराण-पंथमालेस वर्गणीदार होण्याची ज्यांची इच्छा असेल, त्यांनी एका पोष्टकार्डावर रापलें नांव पर्यासह लिहून कळवावें, म्हणजे पुराण-पंथांचे माग जसजसे तयार होतील सत्तसे त्यांजकडे व्ही॰ पी॰ नें पाठविण्यांत येतील. वर्गणीदारांस २५० पृष्ठांची किंमत ८ राणो या दरानें आकारण्यांत येईल. टपाल आणि व्ही॰ पी॰ वर्च वेगळा पडेल.

दामोदर सांवळाराम आणि मंडळी, ठाकुरद्वार मुंबई.

उमाजी नाईक.

हैं पुस्तक रा. अ. ना. भागवत यांनी लिहिलें आहे. यांत उमाजी बंडबोर, लुटालूट करणारा रामोशी बरा, पण त्याबरोबरच तो निर्व्यसनी, एक पत्निवताचा, निर्लोभी, उदार, उत्तम पुढारी, धोरणी, धार्मिक नाईक आणि वजनदार शूर लोकांवर छाप बसविणारा, द्वाबदार, जातीने लहान पण मनानें मोठा असा पुरुष होता, हैं दाखविलें आहे. पुस्तकाची किंमत १॥ रुपये आहे. पण इंदुचे वर्गणीदारांस निमे किंमतीत मिळेल.

बृहद्योगवासिष्ठ । र.

Win was itte.

200

सरळ गोष्टीच्या रूपानें सुलभ मराठी भाषांतर

(चार भागांत संपूर्ण ग्रंथ.)

ं चसिष्ठ महारामायण े या नांवाचा वाल्मीकिमुनिप्रणीत, बत्तीस सहस्र **क्लोकां**चा, एक सर्वोत्तम संस्कृत मंथ आहे. त्यांत श्रीवसिष्ठानीं रामास केलेला विस्तृत क्राच्यात्म-उपदेश म्रथित केला ओहे. वसिष्ठमुनी वक्ते, व दाशरथिराम श्रोता, असा देवी थोग यांत आहेला आहे. इतकें सांगितल्यावर त्याविषयीं अधिक लिहिण्याची गरजन राइत नाहीं. तथापि त्यांची सहा प्रकरणें असून, तो बृहद्योगवासिष्ठ अथवा योग-वासिष्ठ या नांवानें प्रसिद्ध आहे. त्या अद्देतवेदान्त-सिद्धान्त प्रतिपादक पंथाचें मराठी मार्णातर आचार्यभक्त विष्णु वामन बापट शास्त्री यांजकडून सोप्या मराठी भाषेत करविलें आहे. या ग्रंथांच्या प्रथम भागांत वेराग्य, मुमुशु, व्यवहार व उत्पत्ति या तीन प्रकरणांचें (म्हणजे बत्तीस सहस्र श्लोकांतील नऊ सहस्र ग्रंथांचें) मार्षांतर आलें असून, द्भुसऱ्या भागांत स्थिति व उपशम या खवथ्या व पांचव्या प्रकरणांचें [म्हणजे आढ हजार श्लोकांचें] मार्पातर आर्ढ आहे. आणि तिसऱ्या व चष्य्या मार्गात १५००० श्लोकांचे मार्पातर घेऊन निर्वाण प्रकरण पुरें केलें आहे. यंथाचें शेवटीं, या विस्तृत यंथाचा मथितार्थं वाचकांस थोडक्यांत समजावा म्हणून त्याचें एक स्वतंत्र परिशिष्ट, आणि **क्ठीण** पारिमाषिक शब्दांचा अक्षरानुक्रमानें स्पष्टार्थं याचें एक परिशिष्ट, याप्रमाणें दोन बतिशिष्टें जोडलीं आहेत. एकंद्रींत मराठी वाचकांस हा ग्रंथ ग्रुलम होईल अशी व्यवस्था केली आहे. चारी माग मिळून एकंदर पृष्ठसंख्या सुमारें १८०० वर झाली असून टाईप व कागद चांगला वापरला आहे, आणि चारी भाग कापडी जाड पुडयांत बांधले आहेत. अत्येक भागाची किंमत रु. २॥. प्रमार्णे चारी भाग मिळून एकंद्र किंमत १० रुप**ये** आहे. परंतु चारी माग घेणारे वर्गणीदारास किंमत फक्त ६ रुपये ठेविली आहे. बाहेरगांवचे कोकांस टपाल व्ही. पी. सर्चाबद्दक चारी माग मिळूत १। रुपया देगळा सर्च येईल. की

दामोदर सांवळाराम आणि मंदळी, ठाकुरद्वार-सुंदई.

इंग्रज-इष्टं की-।

हे॰—विद्याधर वामन भिडे, बी. ए.
पृष्टसंख्या ६७९ वर, कागद ग्हेज, बांघणी कापडी पुट्याची
उच्चारासह ३०००० वर शब्द!
मूळ किंमत २ रुपये परंतु जानेवारीपर्यंत घेणारांस

द्विमत १। ज्या.

बाहेर गांवच्या ग्राहकांस व्ही. पी - - | -

शिल्लक प्रती संपद्ध्यदर हा लाभ मिळणार नाहीं.

आम्हीं छापलेल्या ह्या डिक्शनरीच्या गेल्या दोन वर्षीत ७००० हजारांवर प्रती खपल्या असून आमची डिक्शनरी सर्वास पसंत झाली आहे. हल्ली ह्या डिक्शनरीच्या थोड्याच प्रती शिद्धक आहेत. व्यापारांत चढाओढ करावयाची नाहीं असा आमचा नेहमींचा नियम असल्याने आम्हाजवळ असलेल्या थोड्या प्रती पडित भावाने विद्य ध्यींस देजन टाकण्याची व्यवस्था केली आहे. सर्व प्रसिद्ध बुकसेल्रांकडे आमची डिक्शनरी विकत मिळेल. प्रती फारथोड्या शिलक आहेत, त्यासंपल्यावर हा लाम मिळणार नाहीं हैं लक्षांत ठेवा; आणि त्वरा करा ! हजीर तो वजीर.

स्पर्शास्पर्श

ध्यवा

चारही वर्णीचा परस्पर व्यवहार.

छेलक श्रायुत श्रीपाद —दामोदर सातवळेकर.

या पुस्तकांतील विषयाचे सतरा विभाग करून त्याद्वारें सर्व दृष्टीनें या विषयाचा सोपपत्तिक विचार यांत मार्भिक रीतीन केला आहे. हा निबंध तयार करण्याचे कामी ग्रंथकारानें वैदिकग्रंथ, दर्शनग्रंथ, इतिहासग्रंथ, धर्मसूत्र, स्मृति व पुराणग्रंथ, देवसमाज, ब्रह्मसमाज, प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज, खानेसुमारी, इंपीरियल ग्याझेट, चीनांतील बाक्सरयुद्ध इत्यादि ग्रंथांचे आधार घेतले आहेत. कापडी पुट्यांची किंमत १ रुपाया, व कागदी पुट्यांत बांधलेल्या पुस्तकाची किंमत ८ आणे, बाहेरगांवी ट. व्ही. पी. खर्चावहल ४ आणे अधीक पडतील. ﴿

नवीन ग्रंथु! विकीस तयार!!

शास्त्रीय मराठी व्याकरण.

उत्तरार्ध तयार झाला. वर्गणीदारांस किंगत १॥ रुपया.

मराठी माषेच्या व्याकरणावर हा एक नवीन ग्रंथ प्रो. मारो केशव दामले एम. ए., सुपिर्टेडेंट सिटी स्कूल नागपुर यांनी लिहिला आहे. मराठी माषेच्या व्याकरणाचे आजकाल किती महत्त्व आहे, हें कोणास नव्याने सांगण्याची गरज नाहीं. त्याचप्रमाणे दादोवांच्या व्याकरणानंतर जरी मराठीमध्ये दोन तीन मोठ-मोठे ग्रंथ या विषयावर प्रसिद्ध होऊन त्यांचा थोडाबहुत प्रसार होत आहे, तरी त्यांपैकी एकानेंही मराठीच्या व्याकरणाची समाधानकारक रचना झाली आहे, असे दिसत नाहीं. आणि सर्व विषयाचा व्यापक व शास्त्रीय दृष्टीने योग्य विचार करून लिहिलेखा व्याकरण ग्रंथाची कार उणीव मासत आहे ह्यांत शंका नाहीं. अशा वेळी प्रकृत ग्रंथ तयार झाला असल्यामुळे त्याचे महत्त्व अधिकच वादत आहे. या ग्रंथांत लहान मोठ्या सर्व मुद्यांचा सविस्तर ऊहापोह आला अस्त, एकंदर व्याकरणाची शास्त्रीय रचना करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. एकंदर ग्रंथ कारच मोठा अस्त त्याची पृष्ठसंख्या सुमारे १००० वर झाली आहे.

इा ग्रंथ पूर्वार्घ आणि उत्तरार्घ अद्या प्रकारे दोन भागांत छापला आहे.
प्रत्येक भागाची किंमत २ रुपये आहे. परंतु ता० ३१ दिसेंबरपर्यंत वर्गणीदाराचे पटांत नांव नींदविणारास प्रत्येक भाग १॥ रुपया किंमतीस मिळेल.
दोन्ही भाग एकत्र बांघलेल्या पुस्तकाची किंमत रू. ४॥ आहे; परंतु ता. ३१
दिसेंबरपर्यंत भेणारास किं. ४ रू. पडेल. ट. व्ही. पी. खर्च बेगळा पडेल.

मेक्षणीय स्थळवर्णनासह

सराठी रेल्वेगाईड है वाटेचा सोबर्त

या पुस्तकात आरंमीं रेल्वेसंबंधानें मरपूर माहिती दिली असून हिंदुस्थानांत पार ज्यासारसीं अशीं शहरें व क्षेत्रें कीणकोणतीं आहेत, त्यांत काय काय पाहण्यासारसें आविती उपयोगी माहिती देऊन, रेल्वे, तांगा, किंवा गाडी यांच्या भाडयांची माहितींइति दिलें आहे. प्रवास करणान्यांस हें पुस्तक फारच महत्वाचे तर आहेच, परंतु पत्येक गृहस्थाश्र लोकांस तें संप्राह्म आहे. मोठ्या तकीची पृष्टसंख्या शंभरावर असून कांहीं सुंदर हाफट व्लाकचीं चित्रें आणि हिंदुस्थानचा सुंदर नकाशाही पुस्तकांत दिला आहे. प्रताप हिमालय, पुरंदर, याची मनोहर चित्रें ही आहेत. किंमत फक ८ आणे आहे. ट. व्ही. वर्ष २ आणे. परंतु वर्गणीदारांनीं मेटीच्या पुस्तकावरोबर मागविल्यास ट.व्हा.पी.सच नार

दामोदर सांवळाराम आणि मंडळी, ठाकुरद्वार मुंबई.

